

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

**ATATÜRK DÖNEMİ CUMHURİYET HÜKÜMETLERİNİN
DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU POLİTİKALARI
(1923-1938)**

744956

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Bahattin DEMİRTAŞ

144956

Tez Danışmanı
Yrd.Doç.Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK

Ankara - 2004

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Bahattin DEMİRTAŞ'a ait Atatürk Dönemi Cumhuriyet Hükümetlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları (1923-1938) adlı çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı (Danışman)

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

ÖNSÖZ

Türkler tarihin genel akışı içinde, Orta Asya'dan Anadolu'ya geçip, Ortadoğu ve Anadolu'nun tarihini değiştirmiştir. Bu süreç içinde, Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti, Osmanlı Devleti, Orta Asya'yı Anadolu'ya, Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlayan zincirin halkaları olmuştur. Ancak aileler cins ve ecdat ile anılırlar, geçmişi ile kaim olurlar. Devletler de tarihi ile yaşar ve ancak onunla beka bulurlar. İşte Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan önce altı asırlık ömür süren Osmanlı Devleti şanlı bir geçmişin en büyük durak noktalarından birisini oluşturur. Ancak bu devletin mevcudiyeti de uzun bir yaşamdan sonra sona erse de ölüm döşeğinde yeni kurulacak Türk devletinin siyasi, askeri, ekonomik, sosyal konularına tesir edecek görüş ve kadrolarını yetiştirmiştir.

Bir Cihan devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla kurulan yeni Türk Devleti Cumhuriyet Hükümetlerinin politikaları vasıtasıyla milli sınırlar dahilinde varlığını devam ettirmiştir. Bu araştırmada Atatürk dönemi Cumhuriyet hükümetlerinin, tarih boyunca stratejik öneme sahip olan, Türk kültürü ve medeniyetine beşiklik eden Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yönelik politikaları incelenmiştir. Hazırlanan bu çalışma ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin sorunlarının tespiti ve meselelerin çözümüne yönelik yeni bir eser oluşturulmaya çalışılmıştır.

Bu konunun seçiminde ve tezin hazırlanışında yardımcı olan hocam Sayın Yrd.Doç.Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK'a, ayrıca uyarılarıyla yol gösteren Sayın hocam Prof.Dr.Semih YALÇIN, Prof.Dr.Mehmet ŞAHİNGÖZ ve Yrd.Doç.Dr. Nuri YAVUZ'a teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Bahattin DEMİRTAŞ

ANKARA, 2004

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
KISALTMALAR	vii
TABLolar LİSTESİ	viii
GİRİŞ	1
A. DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGELERİNİN COĞRAFI KONUMU	1
B. BÖLGENİN TARİHİ	7
1. Osmanlı Yönetimine Kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu	7
2. Osmanlı Yönetiminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu	11
C. OSMANLI DEVLETİ'NİN DAĞILIŞ VE YIKILIŞ DÖNEMİNDE DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGELERİNE YÖNELİK TEHDİT VE TEHLİKELER	18
1. Şark Meselesi ve Bölgenin Jeopolitik Önemi	18
2. Ermeni Olayları	25
D. I.DÜNYA SAVAŞI'NDA VE MİLLİ MÜCADELEDE DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU	32
I.BÖLÜM	
29.10.1923-1.11.1927 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN 2.DÖNEM CUMHURİYET HÜKÜMETLERİ VE BU HÜKÜMETLERİN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU POLİTİKALARI	
A. 29.10.1923-1.11.1927 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN İCRA VEKİLLERİ HEYETLERİ	38
B. 2.DÖNEM CUMHURİYET HÜKÜMETLERİNİN PROGRAMLARINDA YER ALAN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU İLE İLGİLİ KISIMLAR	38
C. DÖNEM HÜKÜMETLERİNİN BÖLGELERE YÖNELİK POLİTİKALARI	40
1. Asayişe Yönelik Politikalar	40
a. Musul Sorunu ve Nasturi Ayaklanması	42

b. Şeyh Sait Ayaklanması	49
b.a. Ayaklanmanın Nedenleri ve Başlaması	49
b.b. Ayaklanmaya Karşı Hükümetçe Alınan Tedbirler ve Ayaklanmanın Bastırılması	52
c. Şemdinli (Nehri) Ayaklanması	61
d. Raçkotan ve Raman Ayaklanması	62
e. Koçuşığı Olayı	63
2. İktisadi Politikalar	64
a. Tarım Faaliyetleri	65
b. Hayvancılık Faaliyetleri	71
c. Sanayi Politikası	73
d. Maden ve Enerji Politikası	79
e. Mali Faaliyetler	82
3. Sosyal Politikalar	84
a. Bölgenin Sosyal Yapısı	84
b. Toprak Politikası	91
c. İskan Politikası	94
d. Nüfus Politikası	98
4. Eğitim ve Kültür Politikaları	100
a. Eğitim Politikası	100
b. Kültür Politikası ve Türk Ocakları	108
5. Bayındırlık ve Ulaştırma Politikaları	111
a. Demiryolu Faaliyetleri	113
b. Karayolları Faaliyetleri	117
6. Sağlık Politikaları	119

II.BÖLÜM

1.11.1927-01.03.1935 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN 3. VE 4.DÖNEM CUMHURİYET HÜKÜMETLERİ VE BU HÜKÜMETLERİN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU POLİTİKALARI

A. 1.11.1927-01.03.1935 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN İCRA VEKİLLERİ HEYETLERİ	125

B. 3. VE 4.DÖNEM CUMHURİYET HÜKÜMETLERİNİN PROGRAMLARINDA YER ALAN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU İLE İLGİLİ KISIMLAR	126
C. DÖNEM HÜKÜMETLERİNİN BÖLGELERE YÖNELİK POLİTİKALARI	128
1. Asayişe Yönelik Politikalar	128
a. Asi Resul Ayaklanması ve Bastırılması (22 Mayıs-3 Ağustos 1929)	128
b. Tendürük Harekâtı (14-27 Eylül 1929)	130
c. Savur Tenkil Harekâtı (20 Mayıs-9 Haziran 1930)	131
d. Zeylan Ayaklanması ve Bastırılması (20 Haziran-Eylül 1930)	134
e. Oramar Ayaklanması ve Bastırılması (16 Temmuz-10 Ekim 1930)	136
f. Üçüncü Ağrı Harekâtı	140
g. Bölgedeki Çetelerin Tespiti ve Alınan Tedbirler	143
h. Kaçakçılığın Önlenmesi	146
2. İktisadi Politikalar	149
a. 1929 Dünya Ekonomi Buhranı ve Türkiye Cumhuriyetinde Devletçilik	149
b. Tarım Faaliyetleri	153
c. Hayvancılık Faaliyetleri	162
d. Sanayi Politikası	166
e. Maden ve Enerji Politikası	173
f. Mali Faaliyetler	179
3. Sosyal Politikalar	181
a. Toprak Politikası	181
b. İskan Politikası	190
c. Nüfus Politikası	199
4. Eğitim ve Kültür Politikaları	203
a. Eğitim Politikası	203
b. Kültür Politikası ve Halk Evleri	212
5. Bayındırlık ve Ulaştırma Politikaları	215
a. Demiryolu Faaliyetleri	215
b. Karayolları Faaliyetleri	220

c. İmar Faaliyetleri	225
6. İdari Politikalar	230
a. I. Umumi Müfettişlik Teşkilatının Kuruluşu	230
b. I. Umumi Müfettişliğin Bölgedeki Görev ve Faaliyetleri	235
c. Bölgenin İdari Yapısındaki Değişiklikler ve Mahalli İdareler Politikası	237
7. Sağlık Politikaları	243
8. Adli Politikalar.....	250
a. Beyannameler	250
b. Af Yasaları	252

III.BÖLÜM

01.03.1935-25.01.1939 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN 5.DÖNEM CUMHURİYET HÜKÜMETLERİ VE BU HÜKÜMETLERİN DOĞU VE GÜNEYDOĞU POLİTİKALARI

A. 01.03.1935-25.01.1939 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN İCRA VEKİLLERİ HEYETLERİ	258
B. 5.DÖNEM CUMHURİYET HÜKÜMETLERİNİN PROGRAMLARINDA YER ALAN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU İLE İLGİLİ KISIMLAR	258
C. DÖNEM HÜKÜMETLERİNİN BÖLGELERE YÖNELİK POLİTİKALARI	261
1. Asayişe Yönelik Politikalar	261
a. Dersim Ayaklanması ve Bastırılması	261
b. Kaçakçılığın Önlenmesi	272
c. Bölgelere Ait Raporlarda Güvenlik ve Asayiş Meseleleri ve Çözümleri	275
2. İktisadi Politikalar	278
a. Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri	278
b. Sanayi ve Maden Politikaları	284
c. Bölgelere Ait Raporlarda İktisadi Meseleler ve Çözümleri	288
3. Sosyal Politikalar	289
a. Toprak ve İskan Politikaları	289
b. Bölgelere Ait Raporlarda Sosyal Meseleler ve Çözümleri.....	295

4. Eğitim ve Kültür Politikaları	298
a. Eğitim Politikası	298
b. Kültür Politikası	304
c. Bölgelere Ait Raporlarda Eğitim-Öğretim ve Kültür Meseleleri ve Çözümleri	308
5. Bayındırlık ve Ulaştırma Politikaları	309
a. Demiryolu Faaliyetleri	309
b. Karayolu Faaliyetleri	314
c. Bölgelere Ait Raporlarda Bayındırlık Meseleleri ve Çözümleri	317
6. İdari Politikalar	317
a. I. Umumi Müfettişlik Teşkilatının Faaliyetleri	317
b. III. ve IV. Umumi Müfettişlik Teşkilatlarının Kurulması	321
c. Bölgenin İdari Yapısındaki Değişiklikler	324
d. Bölgelere Ait Raporlarda İdari Meseleler ve Çözümleri	326
7. Sağlık Politikaları	330
a. Bölgelere Ait Raporlarda Sağlık Meseleleri ve Çözümleri	334
8. Adli Politikalar	335
a. Bölgelere Ait Raporlarda Adli Meseleler ve Çözümleri	339
SONUÇ	342
KAYNAKÇA	346
ÖZET	367
ABSTRACT	368

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.s.	: Adı geçen seminer
a.g.t.	: Adı geçen tebliğ
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BKK	: Bakanlar Kurulu Kararları
bkz	: Bakınız
BÖKMK	: Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Kataloğu
c	: Cilt
CHPK	: Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu
Çev.	: Çeviren
D	: Devre
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
i.	: İn'akat
iç.	: İçtima
MGMK	: Muamelat Genel Müdürlüğü Katakloğu
s.	: Sayfa
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
v.b.	: Ve bunun gibi
v.d.	: Ve devamı
ZC	: Zabıt Ceridesi

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. 1927 Yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Vilayetlerinde Zirai Nüfus Durumu	68
Tablo 2. İllere Göre Sanat Grupları.....	76
Tablo 3. Bütçe Gelir ve Giderleri (1926-1928).....	83
Tablo 4. Türkiye Gelen ve İskan Olunan Muhacirlerin Vilayetler İtibariyle Miktarı.....	97
Tablo 5. 1923-1928 Yılları Arası Vilâyetlere Göre Nüfusun Tahsil ve Okul Durumu.....	105
Tablo 6. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Vilayetlerinin 1934, 1935 Buğday ve Arpa Üretimi (Bin Ton).....	157
Tablo 7. 1931, 1935 Yılları Doğu ve Güneydoğu Bölgesi İllerine Ait Her Yaşta Hayvan Sayısı	164
Tablo 8. 1929-1932 Yılları Arası Doğu ve Güneydoğu İllerinde İlk Mekteplerin Vaziyeti	208
Tablo 9. 1929 Yılı Doğu Vilayetleri Çiçek Vakaları	247
Tablo 10. 1936-1937 Eğitim-Öğretim Yılında İlk, Orta ve Muallim Mekteplerinin Vilayetlere Ait Bilgileri.....	302

GİRİŞ

A. DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGELERİNİN COĞRAFI KONUMU

Anadolu coğrafyası yaşamaya, medeni inkişafa müsait bir coğrafyadır. Kuzeyde ve güneyde doğu-batı istikametinde uzanan dağ silsileleri Anadolu'ya tabii bir muhafaza sağlar. Kolay kolay geçit vermeyen Karadeniz ve Toros dağları sayesinde Anadolu, kuzeyden ve güneyden işgale uğramamıştır. Tarih boyunca Kırım merkezli bir güç Karadeniz Dağlarını aşarak Anadolu'yu işgal edememiştir. Keza Şam veya Bağdat merkezli bir güç de Toroslari aşarak Anadolu'ya akınlar yapmış ise de bu akınlar etkili olamamış ve Tarsus-Erzurum hattında Suğur/Avasım denilen bir hat kurulmuştur. Anadolu'ya yapılan akınlar ve işgaller, daima doğu-batı istikametinde gelişmiştir. İlk çağlardaki deniz kavimlerinin göçleri Batı'dan Anadolu'ya yapılmıştır. Pers veya Sasani akınları doğudan batıya gelişmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda vukubulan Türk fethi de doğu-batı istikametinde gelişmiştir. Son olarak Kurtuluş Savaşı'nda Yunan ordusu yine batıdan doğuya doğru yayılmıştır. Kısacası Anadolu'daki fetih ya da işgallerin yönü doğu-batı istikametindedir. Bunun en önemli sebebi Anadolu'nun tabii coğrafyasıdır.¹

Anadolu kendi içinde farklı özelliklere sahip coğrafi bölgelerden oluşmakla birlikte Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri bu toprakların birlik ve bütünlüğü bakımından daha önemli olmuştur. Bu bölgeler, toplumsal ve ekonomik yapı bakımından benzer özellikleri taşıması sebebiyle "Doğu bölgesi" olarak tanımlanacaktır. Doğu bölgesinin sınırları üzerinde çeşitli görüşler mevcuttur.

Bir tarife göre Doğu Bölgesi, kuzeyden Trabzon'un batısından, güneyde Urfa'nın batısına çizilen hattın doğusunda kalan umumiyetle 19 ili kapsamaktadır. Bu sınırlar içerisine bilhassa şu iller girmektedir: Trabzon, Rize, Artvin, Gümüşhane, Erzurum, Kars, Erzincan, Tunceli, Bingöl, Muş,

¹ Mustafa ÖZTÜRK: "Türkiye'nin Güvenliğinin Bölge ve Dünya Barışı Bakımından Önemi", *Türkiyenin Güvenliği Sempozyumu*, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002, s.607.

Ağrı, Bitlis, Van, Hakkari, Siirt, Mardin, Urfa, Diyarbakır ve Elazığ. Bu tarif toplumsal, ekonomik yapı ve hatta iklim bakımından tamamiyle farklı Karadeniz, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerini kavradığından uygun bir tarif olarak görünmemektedir.

İkinci bir tarife göre, Doğu-Güneydoğu Bölgesi, tarım bölgeleri bakımından dokuz bölgeye ayrılan Türkiye'nin IV., V., VI. ve VII. Bölgeleri içinde kalan 17 ili ihtiva etmektedir. Bu iller şunlardır: Ağrı, Artvin, Kars, Elazığ, Malatya, Tunceli, Adıyaman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkari, Mardin, Muş, Siirt, Urfa, Van ve Maraş. Tarım bölgelerine göre yapılan bu tarifte ekseri iller Güneydoğu ve Orta Doğu bölgeleri içerisinde kalmaktadır. Artvin ise Kuzey Doğu, Maraş da Akdeniz Bölgesinde bulunmaktadır. Bu tarif içine alınan illerin hepsi yine toplumsal ve ekonomik bakımdan homojen bir bölge teşkil etmemektedir.²

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinin coğrafi bakımdan sınırlandırılması daha doğru bir yaklaşım olmuştur. Buna göre Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkari, Kars, Malatya, Muş, Tunceli ve Van Doğu Anadolu Bölgesi içinde bulunmakta, Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt ve Urfa illeri ise Güneydoğu Anadolu'ya dahil olmaktadır.³

Bölgenin yüzey şekilleri ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da farklılıklar gösterir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde dağ sıraları kabaca doğu-batı yönünde uzanır. Bunların bazıları orojenik kuşaklar, yani tortulların kıvrılması ile oluşan dağlar, bazıları da Ege bölümünde olduğu gibi horstlar hâlinindedir. Tek dağlar şeklinde olanlar ise volkan konileridir. Bölgenin önemli dağ kuşağı, Güneydoğu Toroslar'dır. Malatya, Elazığ, Bingöl, Muş ve Van gölü çukurluğunun güneyinde yükselen bu dağların yüksekliği yer yer 3.000 m'yi aşar. Kuzeyindeki oluklarla olan göreceli yüksekliği 1.500 m.'nin üzerindedir.

² Osman ARIKAN: **Doğu Bölgesinin Sanayileşmesi**, Ankara 1973, s. 21, 22; Bölgenin tarifi ve sınırları için ayrıca bkz., Gülten KAZGAN: "Doğu-Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Araştırma", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, XXIV/1-2, s. 120-144; Sırrı ERİNÇ: **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul 1953, s. 1-3.

³ Besim DARKOT: **Türkiye İktisadi Coğrafyası**, İstanbul 1963, s. 70.

Güneydoğu Toros dağlarının en engebeli ve yüksek kesimleri Hakkari bölümündedir. Burada Buzul dağı (4.116 m. ve Üçdörük tepe ve 4.135 m.) ve İkiyaka dağları (3.794 m.), en yüksek yerleri oluşturur.

Diğer önemli dağ kuşağı, Toros sisteminin Doğu Anadolu'daki bir uzantısı olan Mercan (Munzur) dağlarıdır. 3.000 m.'nin üzerine kadar yükselen bu dağda kireçtaşları baskındır. Buzul topoğrafyası yönünden zengin olup çok sayıda buzul gölleri vardır. Üçüncü kuşağı ise kuzeyde Kuzey Anadolu dağlarının iç kısımdaki kolu oluşturur. Bu dağlar, Çoruh vadisinin güneyindeki Mescit, Akdağ, Yalnızçam ve Allahuekber dağlarıdır. Yalnızçam ve Allahuekber dağlarının üst kısımları bazaltlar tarafından kaplanmış olup burada oldukça düz plâtolar uzanır.

Horstlara uyan dağları, kuzeyde Erzurum-Pasinler oluğunun her iki kenarındaki dağlardır. Güney kanatta Palandöken, Karasu-Aras dağları, volkanik kayalardan oluşmuştur. Bu dağ sırası, güneyde Malazgirt-Bulanık alçak plâto ve ovaları üzerinde ve kuzeydeki olukların hemen güneyinde birdenbire yükselir. Erzincan Ovası'nın kuzeyinde Esence (Keşiş), Erzurum-Pasinler'in kuzeyindeki Mescit ve Kargapazarı dağları, faylanma ile çöken depresyonların yüksekte kalan horstları şeklindedir.⁴

Doğu Anadolu'da akarsularla oluşmuş çevresine göre alçakta ve yüksekte olan çok değişik tipte plâtolara rastlanır. Güneybatıda uzanan ve yüksekliği 1.500-2.500 m. arasında değişen Uzunyayla, üst kısımları engebeli olup, Fırat'ın kolları tarafından önemli ölçüde parçalanmıştır. Malatya havzası, esasen bir ova görünümündedir; ancak Fırat'a karışan Tohma ve Sultansuyu aracılığı ile parçalanmış olduğundan bir plâto görünümünü almıştır.

Doğu Anadolu'nun kuzeyinde bazaltların yayılması ile oluşmuş yüksek plâtolara rastlanılır. Burada Kargapazarı, Palandöken ve Allahuekber

⁴ İbrahim ATALAY, Kenan MORTAN: *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul 1997, s. 302, 303; Aydoğan KÖKSAL: *Türkiye'nin Genel ve Turizm Coğrafyası*, Ankara 1982, s. 21-23; Sırrı ERİNÇ: *a.g.e.*, s. 4 vd.; Talip YÜCEL: *Türkiye Coğrafyası*, Ankara 1987, s. 123-125; Ersal YAVI: *Doğu Anadolu ve Erzincan*, Ankara 1994, s. 4.

dağlarının üst kısımları oldukça düz bir görünümündedir. Erzurum ile Ardahan arasındaki yüksek sahalara çoğunlukla volkaniklerin özellikle bazaltların yayıldığı ve bu nedenle de alttaki topografyanın örtüldüğü hafif engebeli sahalara hâlinedir. Aras nehri kolları tarafından yer yer parçalanmış olan bu saha, Kuzeydoğu Anadolu veya Erzurum-Kars plâtoları olarak da anılır.⁵

Ova ve havzalar da bölgede geniş yer tutar. Bunlar: Van Gölü havzası, Muş ovası ve havzası,⁶ Elazığ, Uluova ve Hazar havzası, Malatya havzası, Bingöl ovası ve havzası,⁷ Güle, Ardahan, havzaları, Çıldır ve Aktaş gölü havzaları, Iğdır ovası,⁸ Erzurum-Pasinler-Horasan havza ve ovalarıdır.⁹ Bölgenin en önemli akarsuları ise Aras nehri, Kura ırmağı, Fırat ve Dicle nehirleridir. Ayrıca ülkemizin en büyüğü olan Van gölü, Doğu Anadolu'nun "Yukarı Murat-Van Bölümü"nde yer alır. Gölün yüksekliği 1.646 m., yüzölçümü 3.713 km²'dir. En derin yeri güney bölümünde 100 m., en uzun yeri Tatvan-Arnis arası 130 km., en kısa genişliği İskele Burnu-İririn arası 13 km., en uzun genişliği Adilcevaz-Gevaş arası 60 km.dir.¹⁰

Doğu Anadolu'nun iklimi esas itibarıyla kara iklimidir. Bu karakter bölgenin mihranı boyunca doğuya doğru ilerledikçe, yani civardaki denizlerin tesir sahalardan uzaklaştıkça, kendini daha fazla gösterir. Bölgede kışlar çok uzun, şiddetli ve karlıdır. Buna karşılık, yaz mevsimi çok kısa olmakla beraber, bölgenin kuzeyindeki yüksek plâtolarda bile oldukça sıcak geçer. Bunun neticesinde yıllık sıcaklık farkları umumiyetle 25 dereceden fazladır.

⁵ İbrahim ATALAY, Kenan MORTAN: a.g.e., s. 262.

⁶ Muş Ovası Türkiye'nin büyük ovalarından biridir. Genişliği 15-20, uzunluğu ise 80 km. civarındadır. Ovanın kuzeyinde Şerafeddin Dağları bulunur. 2.200 m.ye kadar yükselen bu dağlar güneydeki gibi değildir. Geçit veren dağlardır.

⁷ Bingöl Ovası ise, şehrin kuzey ve doğu doğrultusunda uzanır. Ovanın etrafı yükseltilerle çevrilidir. Güneydoğuya doğru hafif eğilimle alçalan ovayı birçok akarsu besler. Bilhassa Çapakçur Deresi ile Gayıt Suyu'nun taşıdığı çakıllar ovanın bazı kısımlarını kaplamıştır. Toprağı tarıma elverişli olduğundan son yıllarda bu ovada tahıl, sebze ve meyve yetiştiriciliğinde önemli adımlar atılmıştır. Bingöl coğrafyası için bkz., Yılmaz AKBULUT: **Bingöl Tarihi**, Ankara 1995, s. 9.

⁸ Iğdır ilinin coğrafyası için bkz., İ. GÜNER: **İlimiz Iğdır**, Iğdır 1993, s. 5 vd.

⁹ Pasinler ovası için bkz., Sur ÖZDOĞAN: **Pasinler Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi**, Ankara 1964, s. 1 vd.

¹⁰ Aydoğan KÖKSAL: a.g.e., s. 74-77.

Yıllık yağış miktarı genellikle 400 mm.nin üstündedir. Orta Anadolu'dan iyi bir durum gösterir.

Doğu Anadolu, İç Anadolu ile İran arasında büyük bir kısmı ile tabii orman sahasına dahil bir ada gibi yükselir. Bu durum Doğu Anadolu'nun adı geçen sahalara nispetle daha nemli olmasının bir neticesidir. Zira ormanların tabii alt sınırı her şeyden önce nemlilik derecesine bağlıdır. Güney kısımda alt sınır 1.100 m., kuzey kenar dağların iç yamaçlarında 1.400 m.dir. 1.800-1.900 m.ye yükselen yerler de vardır. Doğu Anadolu'nun en önemli özelliklerinden biri de ormanların tabii üst sınırlarının çok yüksek olmasıdır. Batı kısmında 2.400, doğuda ise 2.800 m.de tabii olarak ormanlar sona ererler. Yurdumuzun hiçbir yerinde ormanlar bu kadar yükseğe çıkmazlar. Diğer bölgelerimizde üst sınır 2.000-2.200 m.dir.¹¹

Doğu Anadolu Bölgesi bugünkü idari yapılanmaya göre yirmi iki ili kapsamaktadır. Buraya coğrafi yönden Akdeniz Bölgesinde kabul edilen Kahramanmaraş ili de dahil edilmiştir. Bununla birlikte bu çalışmada da, incelenen dönemdeki idari yapılanma esas alınmış, sonradan il statüsü verilen yerler eskiden bağlı oldukları idari birimler içerisinde değerlendirilmiştir.¹²

Güneydoğu Anadolu Bölgesi ise yüzey şekilleri olarak Doğu Anadolu'dan daha sadedir. Kuzeyde Güneydoğu Toros yayı ile kuşatılmış olan bölge bütünüyle güneye doğru alçalan dalgalı düzlükler görünüşündedir. Toros yayını da, yükseltisi 800-1.200 m. arasında değişen tepelere, boylara, buradan da vadilerle yarılmış yayla düzlüklerine, en çukur kesimlerde ise ovalara geçilir. Yüzey şekillerinin en belirgin elemanı, oval biçimli ve yüksekliği 1.919 m.'ye ulaşan Karacadağ sönmüş volkan kütlesidir. Yüzey şekillerinin ikinci bir belirgin elemanı, bölgenin güneyinde doğu-batı doğrultulu bir eksen boyunca uzanan Mardin eşiği'dir. Güneye doğru dik yamaçlarla inen bu eşikte yükselti 1.400 m.'yi geçer ve eşiğin yapısında

¹¹ Afif ERZEN: **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara 1992, s. 4, 5.

¹² Sait AŞGIN: **Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları**, Ankara 2000, s. 4.

üçüncü zamanın ilk yarısına ait eyosen kireçli kayaçları çok yer tutar. Güneydoğu Anadolu bölgesinin doğu yarısında Toros dağı, Karacadağ ve Mardin eşiği arasında çanak şekilli Diyarbakır havzası yer alır; havza üçüncü zamanın ikinci yarısına ait pliosen kireçli-killi oluşumlarından meydana gelmiştir; havzanın tabanı, kuzeyden ve güneydeki yüksekliklerden inen akarsularla yarılmıştır. Karacadağ batısındaki Urfa yaylası, aralarında yer yer bazalt lavları görünen üçüncü zamanın ilk yarısına ait killi-kireçli oluşumlardan meydana gelmiştir. Bu kesimde kireçli sırtlardan olma Tektek dağları (747 m.) sayılabilir. Fırat vadisinin batısında ise miosen deniz tortulları, eyosen kireçli kayaçları, bazalt lavları ve tebeşir devri flişleriyle oluşmuştur. Bölgenin güneyine doğru, yükseltisi 500 m. altına düşen ovalar görülür; bunların en önemlisi Urfa güneyinden başlayan ve Akçakale ötesinde Suriye sınırlarına geçen büyük bir düzlüktür; bu düzlüğün başlıca kesimini Harran ovası meydana getirir, 500 m.'den alçak düzlükler bölgenin doğu kesiminde de yer alarak Suriye sınırı ötesinde genişler.

Güneydoğu Anadolu'nun yer yapısında önemli bir eleman, yatay veya az eğimli yüzey tabakaları arasından yer yer yüze çıkan üçüncü zaman sonuna ait kıvrımlardır; bunların yapısı Kuzey Irak'takine benzer ve burada da petrol yatakları vardır. Bunların en tanınmış Beşiri'nin güneyinde, Dicle vadisi kuzeyinde yükselen Raman dağıdır (1.260 m.). Bölgenin doğu kesiminde bu petrollü oluşumlar, yatay tabakalar altında saklı bulunduğu için, onlara sondaj yoluyla erişmek gerekmektedir.¹³

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde iklim şiddetli kara iklimi özelliği gösterir. Yalnız bu bölge Doğu Anadolu'ya göre hem daha alçak, hem de daha güneyde bulunduğu için kışların bir parça daha az soğuk geçmesi beklenir (Kış 2 - 4°, kaydedilen en düşük sıcaklık: Urfa'da -12.5°, Diyarbakır'da -24°); buna karşılık yazlar pek sıcaktır. (Yaz sıcaklıkları güneye doğru artar, en sıcak ayın ortalaması 30°'den fazla, kaydedilen en yüksek sıcaklık: Diyarbakır'da 46.2°), Yağışlara gelince, yüzey şekillerinin silik

¹³ "Güneydoğu Anadolu Bölgesi", **Meydan Larousse**, c.8, İstanbul 1997, s.250, Güneydoğu Anadolu Bölgesi Coğrafyası için ayrıca bkz., **Yeni Türk Ansiklopedisi**, İstanbul 1985, s.1126-1132.

olduğu orta kısımlarda 50 cm.yi bulmaz ve Suriye çölüne doğru daha da eksilir.¹⁴

B. BÖLGENİN TARİHİ

1. Osmanlı Yönetimine Kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu

Doğu Anadolu bölgesinde yer alan tarih öncesi çağlara ait devamlı bir iskânı gösteren çok sayıdaki höyüklerde kazı yapılamaması yüzünden, M.Ö. 6-5 ve 4. binyılları kapsayan Neolitik ve Kalkolitik devirlere ait kültürler hakkında çok az bilgimiz vardır. Ancak son yıllarda Elazığ bölgesindeki Keban Baraj sularının toplanacağı alanda yapılan kurtarma kazıları neticesinde, Doğu Anadolu Bölgesinde Kalkolitik, Bronz ve Demir Devri kültürleri hakkında oldukça önemli bilgiler elde edilmiştir. Ayrıca Erzurum yakınlarındaki Karaz, Pulur ve Güzelova kazıları ile Van Ovasındaki Tilkitepe ve Van Gölünün kuzeyindeki Ernis mezarlıkları kazısı, Kalkolitik, Bronz ve Demir Devri hakkındaki bilgileri artırdığı gibi, Doğu Anadolu Bölgesinin Transkafkasya ve İran ile Anadolu arasındaki oynamış olduğu tarihi rolü açıkça gözler önüne sermiştir. En eski devirlerden beri çok sık ve kesintisiz bir iskân geçiren Doğu Anadolu Bölgesindeki kültür merkezlerinde ileride yapılacak sistemli kazılar, bölgenin tarih boyunca geçirmiş olduğu medeniyetlerin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.¹⁵

Milattan önce 2000 yıllarından itibaren Doğu Anadolu'ya yerleşen ilk kavimlerden biri Hurriler olmuştur. Turani asıldan oldukları ileri sürülen Hurriler bir aralık hemen bütün Ön Asya'da hakimiyet kurmuşlar, atı ve atla çekilen harp arabalarını tarihte ilk defa olarak kullanmışlardır. Bunların kurduğu Mitanni Devleti, Mısırlılarla ve Hititlilerle pek çok münasebetlerde bulunmuştur ki, bu devletin merkezi Güneydoğu Anadolu'da Vasukani şehri idi. M.Ö. 2 binin ortalarında Yakın Doğu'nun en kuvvetli siyasi gücü olan Hurri-Mitanni devleti Şuppiluliuma'nın seferleriyle gücünü kaybetmiş ve

¹⁴ Osman ARIKAN: a.g.e., s. 26.

¹⁵ Afif ERZEN: a.g.e., s. 15; Füzûzan KINAL: Eski Anadolu Tarihi, Ankara 1991, s. 28-33.

Hititlere bağılı, Asur'a karşı tampon bir ülke haline gelmiştir. M.Ö. 2. binin son çeyreğinde Hurri-Mitanni devletinin tamamen çöküşünden ve M.Ö. 1200 yıllarında Hitit İmparatorluğunun yıkılmasından sonra artık Hitit kaynakları da bu devlet hakkında susmuştur.¹⁶

Hitit devletinin yıkılmasıyla birlikte, doğu ve güneyde yeni Hatti beylikleri kurulduğu gibi, doğuda Van Gölü çevresindeki kapalı vadilerin, kısmen de Fırat yatağına doğru akan derelerin bulunduğu yüksek yaylada bir devlet yükselmeğe başlamıştı. Bu devletin Hurri krallığının birtakım küçük beyliklere bölündüğü zamanlarda teşekkül etmiş olduğu ileri sürülmektedir. Ari ırkından veya Turani bir kavimden olduğu tartışmalı olan¹⁷ Urartu Devleti M.Ö. 7. y.y.'ın sonlarına kadar siyasal ve ulusal varlıklarını korumuşlardır. Ancak daha M.Ö. 8. y.y.'ın sonlarına doğru Kafkaslar'dan inen Kimmerler'le de mücadele eden Urartular, onları takip ederek gelen İskitler'le zaman zaman anlaşmalarına rağmen, onların M.Ö. 7. y.y.'ın sonlarında ve 6. y.y.'ın başlarında gerçekleşen istilalarına karşı koyamayarak, yaklaşık olarak M.Ö. 585 yıllarında tarih sahnesinden çekilmişlerdir.¹⁸

Urartular'dan sonra Doğu Anadolu'da coğrafi izlerine rastlanan Sakalar tarihi kaynaklarda ilk defa M.Ö. VII. y.y. başlarında Ön Asya seferleri ile yer almışlardır. Tarih sahnesine çıktığında büyük bir imparatorluk olan Saka Devleti, sürekli savaşlar ve değişik iklimler sonucu yıpranmış ve güçleri azalmıştır.¹⁹ M.Ö. 625 tarihinde Med Kralı İskitlere karşı başarılı olarak ülkesinde düzeni sağlamış ve M.Ö. 590'da Kızılıрмаğa kadar tüm Doğu Anadolu'yu işgal etmiştir. Med'lerden sonra Persler İran'a egemen olarak Anadolu da dahil olmak üzere Ön Asya ve Ortadoğu'da büyük bir imparatorluk kurmuştur. Böylece Anadolu'da Pers-Roma-Pars mücadeleleri başlamış, Batı Roma'nın yıkılışı ile bu çekişme Bizans ve Sasani devletleri

¹⁶ Nureddin ARDIÇOĞLU: *Harput Tarihi*, Ankara 1997, s. 8; Afif ERZEN: *a.g.e.*, s. 22, 23.

¹⁷ Bkz., Edip YAVUZ: *Tarih Boyunca Türk Kavimleri*, Ankara 1968, s. 52-61.

¹⁸ Şemsettin GÜNALTAŞ: *Yakın Şark II (Anadolu)*, Ankara 1946, s. 317-322; İlhami DURMUŞ: *İskitler (Sakalar)*, Ankara 1993, s. 66; Afif ERZEN: *a.g.e.*, s. 25 vd.

¹⁹ Hüseyin CEVİZÖĞLU: *Coğrafyadan Tarihe, Türk Tarihi İçinde Doğu Anadolu*, İstanbul 1991, s. 29; Ayrıca bkz., Bahaeddin ÖGEL, Hakkı Dursun YILDIZ vd., *Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu*, Ankara 1986, s. 12.

arasında devam etmiştir. Ancak İslamiyet'in Arap yarımadasında yayılması sonucu cihat düşüncesiyle Doğu Anadolu ve İran'a Hz. Ömer'den itibaren seferler yapılmıştır.²⁰

7. y.y.'ın ortalarından itibaren Anadolu'nun Müslüman akınlarının başlıca hedeflerinden birisi olmasıyla, Doğu ve Güney Anadolu Müslüman hakimiyetine geçmiştir. İstanbul'a kadar uzanan bu akınlar sonunda Tarsus, Adana, Maraş, Malatya gibi birçok yer gaza mahalli olmuştur.²¹ Emevi ve Abbasi dönemlerinde Anadolu'ya yapılan bu akınlarda Türklerin de görev aldığı görülmüştür. Sadi Bayram'a göre, Mezopotamya'nın kuzeyi, Güneydoğu Anadolu'da Cudi Dağı etekleri ve Musul çevresi Proto Türklerin ilk vatanı olup²² Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki ilk Türk varlığı Sakalar ve Hunlular döneminde başlamıştır.

Hun Türkleri, 395 tarihinde Erzurum üzerinden Karasu-Fırat vadisi boyunca ilerlemişler, Malatya üzerinden Antakya ve Urfa'ya kadar gitmişler, aynı yolda tekrar Kafkasya'ya dönmüşlerdir. Hazar Türklerinin, Fırat Havzasına akınları olduğu gibi, Bizans'ın da V. y.y.'dan itibaren Sasani ve Müslüman Arap saldırılarına karşı Fırat Havzası boyunca bir savunma hattı kurduğu ve bunun gerisine Balkanlardan getirdiği Türk kavimlerini yerleştirmek sûretiyle yöreyi savunduğu bilinmektedir. 10. y.y. başlarından itibaren Mâveraünnehr ve ötesinde cereyan eden hâdiseler batı yönünde Türk göçlerini yoğunlaştırmış ve bilhassa Azerbaycan'da büyük bir Türk nüfusu biriktirmişti. Selçuklu devletinin batı politikasının temelinde, bu Türklere yurd bulma meselesi yatıyordu. Böyle olunca Anadolu'nun fethi Türkler için bir zaruret olmuştur. Bizans'ın idari, siyasi ve sosyal durumu da bu işi kolaylaştırmıştır. Malazgirt savaşı öncesinde yapılan Anadolu akınları, daha ziyade vur-kaç şeklinde olup, yirmi yıl içerisinde Fırat Havzasının hemen tamamı Türklerin kontrolüne girmişti. 1048'de Erzurum, 1057'de

²⁰ Ersal YAVİ: **Doğu Anadolu ve Erzincan**, Ankara 1994, s. 16-28.

²¹ Hakkı Dursun YILDIZ: "Anadolu'nun Türkleşmesi", **Doğu Anadolu'nun Meseleleri (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Sempozyumu Tebliğleri**, 13-15 Mayıs 1985 Tunceli, Ankara 1985, s. 39, 40.

²² Ersal YAVİ: **Doğu Anadolu ve Erzincan**, Ankara 1994, s. 16-28; Sadi BAYRAM: **Kaynaklara Göre Güneydoğu Anadolu'da Proto Türk İzleri**, İstanbul 1990, s. 12 vd.

Malatya ve 1064'de Kars, Türklerin eline geçmişti. Ancak, o sırada henüz buralar, Türkler için emniyetle oturabilecek yerler değildi. Zira Bizans orduları harekete geçince Türkler geri çekiliyordu. Bu yüzden Malazgirt öncesinde Fırat Havzasındaki fetihler geçici olmuştur.²³

1071 tarihinde Bizans'ın Malazgirt Meydan Muharebesinde mağlubiyetiyle Müslüman Türkler Anadolu'ya girmiştir. Zira Anadolu'da, görüldüğü üzere, Türkler Müslüman olmadan veya Anadolu'ya İslamiyet gelmeden önce Türk varlığı vardı.²⁴ Sultan Alparslan ve Melikşah devirlerinde yapılan fetihlerle doğu bölgelerindeki Türk iskânı artmış ve bölge yeniden şenlenmiştir. Böylece İtalyan Seyyah Marco Polo'dan itibaren (1271) Doğu Anadolu'ya Turkomani=Türkmen ülkesi denilmeye başlanmıştır.²⁵ Büyük Selçuklu Devleti'nin 1157 yılında tamamen yıkılışına kadar²⁶ bölgede birtakım Türk Beylikleri de kurulmuştu. Bu beylikler Erzurum'da Saltuklular (1072-1202), Erzincan'da Mengücekler (1080-1228), Bitlis ve Erzen'de Dilmaçoğulları (1084-1393), Ahlat, Erciş, Van, Muş ve Eleşkirt'de Ahlatşahlar (1110-1207), Çemişgezek ve Arapgir'de Çubukoğulları (1085-1113), Mardin ve Harput'da Artuklular (1101-1408)'dir.²⁷

Kutalmışoğulları tarafından kurulan Anadolu Selçuklu Devleti zamanında²⁸ devletin sınırları doğuda Ahlat'a kadar genişlemiş, II. Gıyaseddin Keyhüsrev de Diyarbakır'ı Anadolu birliğine katmıştır. Bölgede pek çok Selçuklu kültürünü yansıtan eser yapılmış ancak Anadolu Selçuklu

²³ Abdülkadir YUVALI: "Fırat Havzası'nın Türk Tarihindeki Yeri", **Türk Kültürü**, sayı: 273, yıl: 24, Ocak 1986, s. 3.

²⁴ Abdurrahman GÜZEL, Şükrü Kaya SEFEROĞLU: "İslamiyet'e Anadolu'da Giren Türkler", **Milli Kültür**, sayı: 54, Eylül 1986, s. 33.

²⁵ Kemal TÜRKOZÜ: "Türkmen Ülkesi (Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı: 21, Aralık 1982, s. 219.

²⁶ Büyük Selçuklu Devleti Tarihi için bkz., Mehmet Altay KÖYMEN: **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1993; M. Halil YINANÇ: **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I**, İstanbul 1994.

²⁷ Bu Türk beylikleri hakkında daha geniş bilgi için bkz., Abdülkadir YUVALI: **a.g.m.**, s. 4, 5; Recep YAŞA: **Bitlis'te Türk İskânı**, Ankara 1992, s. 22-30; M. Beşir AŞAN: **Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri (11.-13.Yüzyıllar)**, Ankara 1989, s. 47-52; Mehmet Ali ÜNAL: **16. Yüzyılda Harput Sancağı**, Ankara 1989, s. 15-19; Mustafa AKDAĞ: **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi I**, İstanbul 1995, s.72-74; Osman TURAN: **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1997.

²⁸ Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi için bkz., Osman TURAN: **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1993.

Devleti de İlhanlı devletinin baskısı sonrası 1318'de yıkılmıştır. Anadolu Türk birliği'nin bozulmasıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yeni beylikler kurulmuştur. Bunlardan ilki olan Karakoyunlular (1365-1469) bünyesindeki çeşitli Oğuz topluluklarıyla bir devlet haline gelmiştir. Karakoyunlu ismi başlangıçta bir Türkmen topluluğunun adı iken zamanla büyük bir siyasi teşekküle ad olmuştur. Kara Yusuf döneminde Timur'a karşı kazanılan başarılar sonrası Fırat Havzası ve Güneydoğu Anadolu bu devletin eline geçmiştir. Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri arasındaki mücadeleler sonrası Uzun Hasan Karakoyunlu devletine son vermiş böylece kendi devletini de güçlendirmiştir.²⁹ Osmanlı Devleti kurulmadan önce bölgede görülen diğer beylik ise, Maraş ve Elbistan çevresinde kurulan Dulkadiroğullarıdır. Bu beylik Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı hakimiyetine girmiştir.

2. Osmanlı Yönetiminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yönelik etkili bir siyaset uygulanamamış ve 15. yüzyılda bu bölgede ilk önemli mücadele Akkoyunlularla olmuştur. Osmanlılar, yeni bir kardeş kavgasına yol açmamak amacıyla bu savaşı hiçbir şekilde istememişlerdir. Sultan (Uzun) Hasan Beg, "Duayı Devletime müdavemet ediniz" gibi cümlelerden meydana gelen mektuplarla Fatih Sultan Mehmed'i sürekli olarak tahrike çalıştığı halde Osmanlılar bu mektuplara: "Sultan ve Serdar-ı Acem, Han-ı Azâm, Keyhusrev ve Yegâne Feridun-u zaman Hasan Han" gibi ılımlı cevaplar vermekle yetinerek savaşın önüne geçmeye çalışmış. "İslâm üzerine yavuz kastın varsa" gibi cümlelerle kendilerinin bu amaçta olmadıklarını anlatmak istemiş fakat başarılı olamamışlardır.

Osmanlı Devleti yine bu yüzden Otlukbeli Meydan Savaşı'nda ve savaştan sonra Akkoyunluları yok etmediler. Halbuki Sultan (Uzun) Hasan

²⁹ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI: *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988, s. 180-198; Nejat GÖYÜNÇ: *Cumhuriyet Türkiye'si ve Doğu Anadolu*, Ankara 1985, s. 8, 9; Faruk SÜMER: *Karakoyunlular*, Ankara 1967.

Beg, savaş alanını o biçimde seçmişti ki burada bozulanın yok olmaktan kurtulma şansı sıfırdı. Galip gelen, isterse yenileni burada yolsuz, sarp dağlar arasındaki derin dereler içerisinde yok edebilirdi. Fakat Osmanlılar bunu yapmamış, kardeş Türkmenler'in çekilip gitmesine izin vermiştir. Bu yüzden Otlukbeli, yalnız Osmanlı Türkleri'nin kazandıkları bir meydan savaşı değil, kardeşler arasında geçmiş, birçok milli ve askeri dersler çıkartılabilecek, Anadolu Türklüğü'nü bugün de etkileyecek çok önemli bir politik olaydır.³⁰

Akkoyunlu Devletinin tarihe karışmasıyla, Doğu Anadolu'daki denge süratle bozulmuştur. Erdebil şeyhleri ailesinden Cüneyd ve sonra Şah İsmail Kızılbaşlık cereyanı ile Doğu Anadolu'da huzursuzluğa yol açmıştır. Erzurum, Erzincan, Van, Tebriz gibi kültür ve medeniyetin şehirleri harabe haline gelmiştir. II. Bayezid'in oğlu ve Trabzon valisi Selim, Erzincan-Tebriz hattında meydana gelen tehlikeyi zamanında anladığı için İspir ve Erzincan'a kadar faaliyete geçmiştir. 1514'de padişah olarak tekrar aynı bölgeye gelen Yavuz Sultan Selim Safevilere karşı yaptığı Çaldıran Savaşıyla bölgeyi yeniden tam manasıyla Osmanlı'ya bağlamıştır.³¹

Yavuz Sultan Selim 23 Ağustos 1514'te Çaldıran savaşında, Şah İsmail'i mağlup ettikten sonra faaliyetlerini Doğu Anadolu'nun Osmanlı Devletine bağlanması meselesi üzerinde yoğunlaştırmış ve aslen Bitlisli olup bu bölge halkı üzerinde büyük itibarı olan Şeyh Hüsameddin'in oğlu tarihçi İdris'e özel bir vazife vermiştir. Bu vazife ise, Urmiye Gölü'nden Malatya ve Diyarbakır'a kadar uzanan bölgenin ümerâsını, Safeviler'e karşı ayaklandırarak onların Osmanlı hizmetine girmelerini temin etmekten ibaretti.

İdris-i Bitlisi'nin faaliyetleri kısa zamanda müsbet sonuç vermiş, bölgedeki emirler, Osmanlı devletine itaatlerini arzetmişlerdir. Bu arada Diyarbakır halkı da ayaklanarak, Safevi kuvvetlerinden bir kısmını öldürmüş ve geri kalanlarını da sur dışına çıkartarak, Osmanlı Devletinden yardım istemişlerdir. Şah İsmail bunun üzerine bölgeye kumandanlarından Karahan'ı göndermiş ve bu sebepten şehir halkı çok eziyet çekmiştir.

³⁰ İsmail KAYABALI, Cemender ARSLANOĞLU: **Doğu Problemi**, Ankara 1990, s. 60, 61.

³¹ Enver KONUKÇU: **Kara ve Akkoyunluların Yurdunda**, İstanbul 1993, s. 8.

Safeviler'in, Diyarbakır'ı muhasarası bir yıl kadar sürmüştür. Şehir halkının ısrarlı talepleri ve İdris-i Bitlisi'nin tavsiyesi üzerine, bu sırada Bayburt'ta bulunan Bıyıklı Mehmet Paşa ve Rum Beğlerbeyi Sadi Paşa, Yavuz Sultan Selim tarafından buranın fethine memur edilmişlerdir. Osmanlı kuvvetlerinin yola çıkması üzerine, İdris-i Bitlisi de, Doğu Anadolu'da bulunan birçok Kürt ümerâsını Osmanlı Devletinin yardımına koşturmak üzere ayaklandırmıştır. Bunun üzerine Karahan muhasarayı kaldırmak zorunda kalmış ve Mardin'e doğru firar etmiştir. Osmanlı kuvvetleri Eylül 1515 ortalarında şehre girmiş ve halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanmışlardır.³²

4 Kasım 1515 tarihinde Bıyıklı Mehmet Paşa ilk Osmanlı Beylerbeyi tayin edilmiştir. Bundan sonra şehir eyalet merkezi haline getirilmiş ve bölgedeki 2 Osmanlı Sancağı ve 8 Beylik buraya bağlanmıştır. İranlılar devrinde çok büyük hasar gören şehrin imar ve ihyasına başlanmış köprüler, hanlar, hamamlar, camiler, mescitler, medreseler, kervansaraylar, hastaneler ve yollar yapılmıştır. Diyarbakır'a iki defa gelen Kanuni Sultan Süleyman şehrin imarı ile bizzat meşgul olmuş şehre Gözeliden bugün kullanılan Hamvarat suyunu getirmiş ve İçkale'yi 16 burçlu bir surla çevirterek şehirden ayırmıştır. Kanuni Sultan Süleyman Diyarbakır'a gelen ilk Osmanlı padişahı olmuştur.³³

Çaldıran savaşından sonra İdris-i Bitlisi'nin yardımıyla Osmanlı yönetimine geçen diğer bir doğu vilayeti de Siirt olmuştur. Siirt bu dönemde özerk beylerine yönetiminde, aşiret kültürünün egemen olduğu bir yöre konumundaydı.³⁴ 14. ve 15.yüzyılda Eyyubilerden gelen Malikan Hanedanına tabi bulunan Siirt'in beyi Malik Halil Safevilere tabi olmuştur. Halil her ne kadar Şah İsmail'in eniştesi ise de, beylikleri ortadan kaldırmak isteyen Şah, Siirt ve Hasankeyfi almış, eniştesini de Tebriz'e göndererek zindana

³² İbrahim YILMAZÇELİK: **19. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır** , Ankara 1995, s. 7; Nejat GÖYÜNÇ: **16. Yüzyılda Mardin Sancağı**, Ankara 1991, s. 17.

³³ Adil TEKİN: **Diyarbakır**, İstanbul 1971, s. 15, 16; Osmanlılar Zamanında Diyarbakır için ayrıca bkz., Remzi BALİN: **Diyarbakır**, Diyarbakır 1963, s. 13-15; M. Halil YINANÇ: "Diyarbakır", **İslam Ansiklopedisi**, c. 3, İstanbul, 1961, s. 601.

³⁴ **Siirt 1995 İl Yıllığı**, Siirt 1995, s. 41.

attırmıştır. Çaldıran savaşı sonrası Siirt'e gelen Malik Halil İdris-i Bitlisi'nin aracılığıyla Osmanlı hakimiyetini kabul ederek Siirt'te hakimiyetini sürdürmüştür.³⁵

Doğu Anadolu'da Safevi Devleti ile olan mücadele sırasında Çemişgezek beylerinden Hacı Rüstem Bey Şah İsmail'e yardım ettiği gerekçesiyle idam edilmiştir. Rüstem Bey'in oğlu Pir Hüseyin Bey ise Yavuz'un himayesini tanıyarak, Çemişgezek tarafına gönderilen Safevi Nur Ali Halifeyi mağlup etmiştir. Pir Hüseyin Bey'in ölümüyle birlikte Kanuni Sultan Süleyman döneminde Çemişgezek dört sancak ve 14 zeamete taksim edilmiştir.³⁶ Yavuz Sultan Selim'in 1516 Mısır Seferi sırasında Osmanlı hakimiyetine kattığı başka bir vilayet de Urfa olmuştur. Halep eyaletine bağlanan Urfa'ya Irak seferi sırasında Kanuni Sultan Süleyman konaklama amacıyla uğramış iki gece kaldığı vilayeti bağımsız bir sancak yapmıştır.³⁷

Yavuz Sultan Selim'den sonra Kanuni Sultan Süleyman döneminde de Safevi Devleti ile olan mücadeleler devam etmiştir. Safevi İran şahlarının Doğu Anadolu'yu işgal etmeleri ile başlayan savaşlar çoğunlukla bir anlaşmayla neticelenmiş, ancak kısa süre sonra Safevi-Osmanlı Devleti çekişmesi yeniden başlamıştır. Nihayetinde IV. Murat döneminde imzalanan Kasr-ı Şirin Anlaşması (17 Mayıs 1639) ile Osmanlı Devletinin doğu eyaletlerinin güvenliği sağlanmıştır.

Çaldıran zaferi ile Doğu'da yeni bir yapılanma ortaya çıkmış, kendilerini Kürd diye isimlendiren eski Türk kabilelerin uzantısı olan gruplar da Osmanlı'nın yanında yer almıştır. Bu mozaik, Kanuni Sultan Süleyman zamanında daha da perçinleşmiş ve Osmanlılık rûhu, yeni çehresi ile ortaya çıkmıştır. Merkezi yönetim eyâletlere beylerbeyi, sancak beyi göndermiş, daha ziyâde bölgeleri iyi bilen kimseler işbaşına getirilmiştir. Yaylak ve kışlak hukûku da düzenlenmiş, göçerlere ve kabilelere eski hayatlarını devam ettirmeleri imkânı verilmiştir.

³⁵ Siirt 1995 İl Yıllığı, Siirt 1995, s. 41.

³⁶ Tunceli 1973 İl Yıllığı, s. 20, 21.

³⁷ Urfa 1973 İl Yıllığı, s. 24.

II. Selim ve III. Murad devirlerinde, İran ve Gürcistan seferlerinde, Diyarbakır, Malatya ve Maraş askerleri kullanılmış büyük zaferler kazanılmıştı. Osmanlı İmparatorluğunun duraklama ve gerileme devresinde, Celâli isyanları Doğu Anadolu'yu da etkisi altına aldı. Aşiretler büyük zarar gördü. İnsanca ve malca kayıplara uğradı. Osmanlı-İran ve Osmanlı-Rus Savaşlarında ikili siyâset gütme zorunluluğu ortaya çıktı. Çarlık Rusyası, XIX. y.y. başlarında Kafkasları aştı. Bunların önünden kaçan insanlar Anadolu'ya bir başka göçü başlattı. Kafkasyalılar, Kafkas berisindeki diğer Türkler hatta Ermeniler Osmanlıların doğu sınırlarına gelerek, sığındılar. Nadir Şâh ve haleflerinin baskısına marûz kalan Ermeniler de Türkiye'ye, Doğu Anadolu'ya ikinci bir göç dalgasını başlattılar. Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Antep, Malatya ve Kayseri gibi büyük şehirlerde ticârî faaliyetleriyle söz sahibi oldular. Kaçar hanedanı da, Doğu'daki ahâli üzerinde etkiliydi.

Abbas Mirza, yerlilerle ittifak yaparak, Rusya ve Osmanlılara karşı harekete geçti. Eleşkird dolaylarına kadar ilerledi. II. Mahmud'un usta politikası ve biraz da şans eseri İranlılar, fazla tehlike teşkil edemediler.³⁸

II. Mahmud döneminde Rusya ile imzalanan Bükreş Anlaşması ile Doğu Anadolu güvence altına alınmıştır. Fakat Rusya'nın tarihi emelleri doğrultusunda Doğu Anadolu'da yeni bir savaşın çıkması çok uzun sürmez. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sonrası Doğu'da Ahıska, Kars, Erzurum, Bayburt ile Bayazıt ve Muş'a kadar olan yerler Ruslar tarafından işgal edilir. 1829 Edirne Anlaşması ile savaş sona ermiş Rusya'ya Kars ili-Gürcistan çizgisi ötesi yerler bırakılmıştır.

Tanzimat Fermanı ile Rus tehlikesine karşı Doğu Anadolu'da merkeze bağlı ordu görevlendirilmiştir. Böylece valiliklerin elindeki askeri denetim yetkisi alınmış olur. 1839'da başlayan Tanzimat Devri'nde, eski Beğlerbeğlik Eyalet düzeni değiştirilip, 1864'te (Fransa örneğinde) geniş vilayetler kurulmuştur. Yeni Erzurum Vilayeti de o zaman, şimdiki: Kars-Erzurum-Bayburt-Erzincan-Tunceli-Bingöl-Ağrı-Van-Hakkari-Bitlis-Muş İlleri'ni içine

³⁸ Enver KONUKÇU: a.g.e., s. 8, 9.

alıyordu. Buralardan seçilen II Genel Meclisi Üyeleri de, her Şubat ayında Erzurum'a gelip haftalarca kalarak, Vilayet İhtiyaçları ve Bütçesi görüşülen resmi müzakerelere katılıyorlardı. Bu durumu iyi bilen Rusya, yeni Erzurum Rus Konsolosluğu ile İlimler Akademisi'ne, Türkiye'yi parçalamaya yarar yeni bir unsur saydığı Kürtler'in, her yönüyle tanıtılması hususlarını araştırıp, yayınlamaları vazifesini verdi.³⁹

1855 yılında Rusların Doğu Anadolu'ya saldırısıyla Kars ili düşmüş, Osmanlı orduları geri çekilmek zorunda kalmıştır. Çar'ın ölümüyle 29 Mart 1856 yılında yapılan Paris Antlaşmasıyla tüm taraflar elde ettikleri toprakları iade etmişlerdir. Bu savaş sonrası Osmanlı Devleti'nin ilan ettiği Islahat Fermanı bölgedeki Ermenilerin daha da güçlenmesine yol açmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve sonrası imzalanan Berlin Antlaşması da Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Şark Meselesinin yeniden uygulanma zeminini oluşturmuştur. Berlin Anlaşması ile Kars, Ardahan, Batum Rusya'ya verilirken, Doğu Bayazıt ve Eleşkirt Osmanlı Devleti'nde kalmıştır.

1876'dan itibaren Doğu Problemi'nin belirli amaçlara ulaşmak için Doğu Anadolu'ya kaydırılması ve İngiltere'nin Osmanlı'nın aleyhinde bir politika izlemeye başlaması, 1876 yılında tahta geçen II. Abdülhamid'i birtakım önlemler almaya itmiştir. Devletin hiçbir zaman tam olarak Doğu bölgelerini hakimiyeti altına alamadığını gören Sultan ilk olarak bölge aşiretlerini kazanmak ister. Bu arada askeri alanda yapılan Hamidiye Alayları reformu ile Doğu Anadolu'daki göçebe Kürt ve Türkmen halktan oluşan bir birlik kurulur. İlk bakışta Rusların Kazak askerlerine benzeyen bu birlikler 600 kişiden oluşup 30 birlik halinde düzenlenir. Ama yüzyılın sonunda, 800'le 1500 kişi arasında kuvvete sahip 63 birlik oluşturulur.⁴⁰ Bu alayların kuruluşunda rol oynayan asıl etkenler ise:

a) Merkezi otoriteyi tesis etmek, b) Doğu Anadolu'da devletin etkin olabileceği yeni bir sosyo-politik denge kurmak, c) Aşiretlerden askeri güç

³⁹ Ersal YAVI: a.g.e., s. 92.

⁴⁰ Alan PALMER: *Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu*, Çeviren: Belkıs ÇORAKÇI DİŞBUDAK, İstanbul 2002, s. 177, 178.

olarak faydalanmak, d) Ermenilerin faaliyetlerine engel olmak ve Müslüman halkla Ermeniler arasında güç dengesini temin etmek, e) Rusların saldırısından ve İngiliz politikasından Doğu Anadolu'yu korumak, f) Pan-İslamizm politikasını yürütmektir.⁴¹ Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Doğu bölgesi'nin sosyal ve siyasi hayatında rol oynayan bu alaylar dışında bölgede II. Abdülhamid'in uyguladığı diğer bir politika da Aşiret mektepleridir.

II. Abdülhamid döneminde siyasi, dini ve idari amaçlarla ilk önce Arap aşiret çocuklarına mahsus olmak üzere açılan Aşiret Mektepleri daha sonraları Arnavutluk ve Doğu Anadolu'daki aşiretlerden de öğrenci kabulüne başlamıştır. Hususiyle Doğu Anadolu'daki Hamidiye Süvari alayları ileri gelenleri ve subaylarının çocuklarının okula alınması, askeri mülhazalara da yer verildiğini göstermektedir. Bu okuldan beklenen uzun vâdeli faydalar ise: Arap şeyh ve emirlerinin, Doğu Anadolu aşiret reislerinin ve ağalarının çocuklarını okutup onlara rütbelere vererek, maaşlar bağlanarak ve mülki memuriyetlere tayin edilerek, memleket idaresine iştirak ettirilerek iç isyanlardan ve çeşitli gailelerden kurtulmaktır. İçte sağlanacak birlik ve beraberlik (İslâm ve Osmanlı birliği) sonunda dışa karşı kuvvetli durmak ve büyük devletlerin entrikalarını önlemektir. Merkezi otoriteyi kuvvetlendirmek ve mahalli otoriterlerin itâatini, saltanat ve hilâfete bağlılığını sağlamaktır.⁴²

II. Abdülhamid döneminde izlenen denge politikası ülkedeki birlik ve beraberliği temin etmek istemiştir. 1908 yılında Meşrutiyet'in yeniden ilanı yönetimdeki ve Osmanlı Devleti bünyesindeki istikrarı sağlamadığı gibi yeni yeni sorunlarla karşı karşıya gelmiştir. Bu sorunlar Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde de görülmüştür. Coğrafi ve stratejik öneme sahip olan bölgeyi paylaşmaya yönelik faaliyetler I. Dünya Savaşı sırasında yoğunlaşmış ve bazı devletlerin kendi aralarında yaptıkları gizli anlaşmalar uygulamaya konmuştur. Bu amaçla bir taraftan doğu bölgelerinde Ermeni ve Kürt ayaklanmaları çıkarılırken diğer taraftan da Mondros ve Paris

⁴¹ Bayram KODAMAN: *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983, s. 29, 30.

⁴² Bayram KODAMAN: *a.g.e.*, s.79.

anlaşmaları ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetleri İngiltere ve Fransa tarafından işgal edilmeye başlanmıştır. İşgal acılarını yaşayan halk ise şanlı bayrağını dalgalandırmak için bütün gayretlerini ortaya koymuştur. Kurulan Milli Cemiyetler yanında yapılan bölgesel ve milli kongreler ile tahrikler karşısında çıkan ayaklanmalara rağmen bölgenin kurtuluşu sağlanmıştır. Doğu ve Güney cephesinde kazanılan askeri, siyasi başarılar sonrası batı cephesinde Erzurumlusu, Edirnelisi, Karslısı, Diyarbakırlısı, İzmirli ile birlikte yapılan mücadeleler nihai zaferi getirmiştir. 29 Ekim 1923'de Cumhuriyetin ilanı ile yeni Türk Devleti milli sınırlar içinde kurulmuş olmakla birlikte Atatürk Döneminde Doğu ve Güneydoğu'da tarihi senaryolar yeniden oynanmak istenmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde doğu bölgelerinde de uygulanacak Şark meselesi de bir devletin sonunu hazırlamıştır.

C. OSMANLI DEVLETİ'NİN DAĞILIŞ VE YIKILIŞ DÖNEMİNDE DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGELERİNE YÖNELİK TEHDİT VE TEHLİKELER

1. Şark Meselesi ve Bölgenin Jeopolitik Önemi

Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinin daima Ortadoğu'da ve hattâ Dünya'da büyük tesirleri olmuş ve Türkler Dünya nizamını kurmakta hep lider olarak rol oynamıştır. İslâmiyet'in kabulünden sonra bu dinin en büyük savunucusu olmuş, her türlü haçlı seferlerine büyük bir azim ve yiğitlik örneği vererek karşı koymuştur. Bu durumu, büyük sömürgeci devletler kendileri için daima tehlikeli bulmuşlar ve bu nedenle de daima Türk milletini ve vatanını parçalamak yok etmek için her türlü yıkıcı faaliyetlerini içerdeki işbirlikçilerle yürütmeye çalışmışlardır. Bu inançlarının tahakkuku için önce Osmanlı Devletinin parçalanması amaçlanmıştır.

Türkiye ve Anadolu Türklüğü'nün var olma ve yok olma davası ile karşı karşıya gelmesinin sebeplerinden birisi Emperyalistlerin tarihi düşmanlıklarıdır. İkinci bir neden de, Türkiye'nin jeopolitiği ve Ortadoğu'daki

durumudur.⁴³ Jeopolitiğin kelime anlamı coğrafi politika veya coğrafyaya dayanan politika daha güzel şekliyle coğrafyanın yönlendirdiği politikadır.⁴⁴ Jeopolitiğin siyasal coğrafya ile ilişkisinin⁴⁵ dünya üzerinde en belirgin görüldüğü ülke olan Türkiye'nin önemi ise tarihin ilk devirlerinden itibaren kendisini göstermiştir. Anatolia, Küçük Asya olarak adlandırılan Türkiye coğrafyası tarih içinde birçok milletlere yerleşme yeri olmuş ve 11. yüzyıldan beri de "Türkmen Ülkesi" olarak adlandırılmıştır. Türkiye, Asya'nın kuzeybatısında, Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında, kuzey yarımkürede, 36-48 kuzey enlemleri ve 26-45 doğu boylamları arasında, orta kuşak veya orta iklim kuşağı içerisinde yer almaktadır. Türkiye yeryüzünde yoğun nüfuslu ülkelerin toplandığı ve büyük medeniyetlere beşiklik eden eski dünya kara kütlesi üzerinde yer alması ve hem karaların üzerinde bulunması hem de üç tarafı denizlerle açık olması yönünden tarihi çağlardan beri ayrı bir öneme sahip olmuş ve hâlâ bu önemini korumaktadır. Bu coğrafi konum gereği olarak başta Anadolu toprakları üzerinde doğup geliştiği ve çeşitli toplumların adeta hayat mücadelesi verdiği bir bölge özelliğinde olmuştur. Gerçekten Anadolu dünyada ilk hayvanların evcilleştirildiği (Hacılar, Suberde, Çatalhöyük) taneli yabani bitkilerin tarıma alındığı (Çatalhöyük) ilk defa bakırın eritilerek işlendiği (Ergani) bölgedir. Toprak yüzölçümü ile tek tek bütün Avrupa ülkelerinden büyüktür. Trakya ile Avrupa hudutlarına giren Türkiye, Asya, Avrupa ve Afrika arasında köprü durumunda olup geniş hareketsiz ve yeknesak yayla, Orta Asya'nın devamı durumunda Adalar denizi üzerinde son derece değişken ve batı kıyıları girintili ve çıkıntılı ve ince uzun körfezlerle burunlar birbirini takip etmektedir.⁴⁶

Osmanlı Devleti zamanında olduğu gibi bugün de Türkiye'nin dünya coğrafyasında sahip olduğu mevki ve bundan doğan stratejik ehemmiyeti avantaj ve dezavantajları beraberinde getirmiştir. Ancak stratejik önem ve

⁴³ Mahmut RIŞVANOĞLU: **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm**, İstanbul 1975, s. 247.

⁴⁴ Suat İLHAN: "Türkiye Jeopolitiği ve Jeopolitik Gelişmeler", **Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu**, 8.9.1990, Ankara 1995, s. 7.

⁴⁵ Bkz., Kamil GÜNEL: **Coğrafyanın Siyasal Gücü**, İstanbul 2002, s. 25-28.

⁴⁶ Mehmet KARAGÖZ: "Tehdidi Davet Eden Coğrafya ya da Türkiye", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001, Elazığ 2002, s. 456, 457.

mevkiden doğan dış baskılar, tehdit ve tehlikelere bakınca, Türkiye'nin stratejik mevkisinin onun için daha çok dezavantaj, yani mahzur oluşturduğu ortaya çıkmaktadır.⁴⁷ Anadolu'daki bu güvenlik meselesi Osmanlı Devleti devrinde de en çok doğu bölgelerinde kendini göstermiştir. Zira bu bölgelerden Doğu Anadolu bölgesi Anadolu'nun birlik ve bütünlüğü bakımından önemli olmuştur. Çünkü Türkler tarafından Anadolu'nun fethi Doğu Anadolu'dan başlamıştır. Doğu Anadolu'nun ele geçirilmesinden sonra Adalar Denizi'ne kadar Anadolu coğrafyası üzerinde doğal bir engel bulunmamaktadır. Gerek Bizans Devleti zamanında gerekse Osmanlı Devleti zamanında Doğu Anadolu fethedilmeden veya birlik sağlamadan bölge devleti olma imkanın olmadığı müşahade edilmektedir. Osmanlı tarihi incelendiğinde, kuruluştan 1516 yılına kadar geçen 216 yıllık süre içerisinde mahalli bir devlet hüviyetinde kaldığı görülecektir. Yavuz Sultan Selim ve onu takiben Kanuni Sultan Süleyman'ın Doğu Anadolu'daki Diyarbakır, Harput, Van, Erzurum ve Bitlis gibi önemli merkezleri ele geçirmesinden sonra Anadolu sınırlarını aşan bir cihan devleti olabilmıştır. O halde Doğu Anadolu hem Anadolu'da birliğin sağlanması hem de bölgesinde güçlü bir konuma ulaşmada hayati önemi olan bir bölgedir. Yani Doğu Anadolu olmadan Anadolu'nun varlığı ve birliği düşünülemez. Anadolu'nun birliği sağlanmadan da bir bölge ve Dünya devleti olmanın imkanı yoktur.

Doğu Anadolu'nun bu öneminden dolayıdır ki, Osmanlı döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu, bölgeye hâkim olmak güçlerin mücadelesine sahne olmuş ve bu mücadeleler sırasında bölge insanı üzerinde yaşadığı coğrafyanın stratejik öneminden kaynaklanan tehdit unsurunun etkisinde kalarak huzursuz olmuştur.⁴⁸

⁴⁷ Fahir ARMAOĞLU: **Türkiye Cumhuriyeti'ni Yıkma Matuf Siyasi ve İdeolojik Oyunlar**, Ankara 1986, s. 9-13; Ayrıca bkz., Yavuz ERCAN: "Blokler arası Çatışmalarda Osmanlı Topraklarının Stratejik Önemi", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996, s. 116-122.

⁴⁸ Orhan KILIÇ: "Osmanlı Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Güvenlik ve Huzurunu Tehdit Eden Unsurlar", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002, s. 507.

Kısaca Yakındoğu merkezindeki Doğu ve Güneydoğu Anadolu, jeopolitik konumu, Kafkasya ve İran'dan gelen nüfus hareketlerinin akış güzergâhında bulunması, yer yer engebeli arazisi ve iklimi, Filistin ve Hicaz'dan sonra semavi dinlerin önemli kültürel alanını teşkil etmesi, çok eski birtakım inanç sistemlerini koruması ile birlikte yeni eklektik inanç sistemlerini doğurması ve nihayet heteredoks hareketleri barındırması gibi hususiyetleri ile tabii sınırları içerisinde bulunduğu Anadolu'nun "yumuşak karnını" teşkil etmektedir.⁴⁹

Şark Meselesi tabiri siyaset adamları ve tarihçiler tarafından bugüne kadar çeşitli şekillerde tariflenmiştir. Terimin ilk defa 1815 tarihinde Viyana Kongresi'nde Rus delegasyonu tarafından kullanılmıştır. Terim daha sonra çeşitli manalarda olmak üzere diplomatlar tarafından kullanılmaya başlanmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Şark Meselesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması, aynı yüzyılın ikinci yarısında Türkler'in Avrupa'daki topraklarının paylaşılması, XX. Yüzyılda ise İmparatorluğun bütün topraklarının paylaşılması manasında kullanılmıştır. Fransız tarihçisi Albert Sorel, "Türkler Avrupa'ya ayak bastığı günden beri Şark Meselesi zuhur etti." diyerek meselenin aslında bir "Türk Meselesi" olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁰ Konuyla ilgili Borjva'nın değerlendirmesinde Türklerin Avrupa'ya geçmesi, İstanbul'u fethetmesi Şark meselesi sadece bir perdedir.

Advard Deriyo ise "Şark meselesi, Fatih Sultan Mehmet Han'ın İstanbul'u fetih ve İstanbul'a ayak basması ile değil Hz. Muhammed'in dünya'ya gelmesi ile birlikte doğmuştur. Bu cihetle Şark meselesi, bir İslam

⁴⁹ Muammer GÜL: "Baba İshak İsyanı'nın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Güvenliği ve Jeopolitiği Açısından Önemi", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002, s. 395; Aynı yazarın konuyla ilgili yazısı için bkz. Muammer GÜL: "Güneydoğu ve Milli Bütünlüğümüzün Coğrafi-Tarihi Temelleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, sayı: 46, c. 16, Mart 2000, s. 193-203.

⁵⁰ Abdulhaluk M. ÇAY: "Şark Meselesi veya Emperyalistlerin Türk Politikası", **Türk Kültürü**, sayı: 350, yıl: 30, Haziran 1992, s. 328.

meselesi demektir. İslam'ın Avrupa'da ve Asya'da ric'at etmesi, Şark meselesini tevliid etti" demektir.

Rus Soloviyet'e göre mesele düşünölemeyecek kadar eski zamanlardan beri Avrupa ile Asya'nın çarpışmasıdır ki, bu çarpışmada Avrupa, hayat bahşeden denizlerin, Asya yaşanması mümkün olmayan bozkırların tesirlerini teşhis eder.⁵¹

Şark meselesi'nin çıkmasındaki faktörler fiziki, yapısal ve kültürel olarak sıralanmakla birlikte Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu da ilgilendiren faktörler şöylece özetlenebilir.

I. Tarihi Amiller: Yerli ve yabancı ilim, fikir ve siyaset kadrolarının ciddi veya gayri ciddi tarih yorumları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan vatandaşlarımızın ve aşiretlerin "menşei" konusunda öne sürdükleri teoriler.

II. Harsi âmiller (Kültür faktörü): Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da konuşulan "ağızlar" etrafında, aynı çevrelerce ortaya konan tezler, yine aynı yörelerde müşahade edilebilecek "farklı inançlar" üzerinde koparılan gürültüler ve "milli kültüre yabancılaşma" vetiresi.

III. İctimai âmiller (Sosyal faktörler): Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan vatandaşlarımızın, uzun bir zaman dilimi içinde "konar-göçer" statüsünü koruması ve "aşiretler" halinde bulunması ve bu durumun doğurduğu meseleler.

IV. Coğrafi âmiller: Bölgenin sarp arazi yapısı ve sert iklimi ile ilgili açıklamalar ve bunun "milli irtibatı" zayıflatan yönleri.

V. İktisadi âmiller: Üretici ve tüketici olarak bölge halkının "milli yapı" ile bütünleşememesi, komşu yabancı ölkelerle olan iktisadi ilişkiler.

⁵¹ Raif KARADAĞ: **Şark Meselesi**, İstanbul 1971, s. 7-16; Şark Meselesi için ayrıca bkz., Süleyman KANİ İRTEM: **Şark Meselesi**, İstanbul 1999, s. 27-32; Hamza ZÜLFİKAR: **Bitlis-Muş Yörelerinde Halk Kültürü**, Ankara 1992, s. 26, 27.; Yılmaz ÖZTUNA: **20.Yüzyılın Son Çeyreğinde Şark Meselesi**, İstanbul 1989; Arslan TOPÇUBAŞI: **Batı ve Şark Meselesi**, Ankara 2000; Bayram KODAMAN: **Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi**, Ankara 1992.

VI. Ruhi âmilller (Psikolojik faktörler): Şark meselesinde “Kürtlük kompleksi”, “Kürt” sayılma endişesi ve bunun kaynakları.

VII. İdare ve iç siyaset âmilleri: Ülkemizde, bazı idare ve siyaset adamlarının hatalı davranışları, yetersiz ve tecrübesiz kadroların kaş yapayım derken göz çıkarmaları.⁵²

Daha ziyade XIX. yüzyılda politik bir terim olarak ifade edilmeye başlanan Şark Meselesi'nin tarihi menşei oldukça eskidir. Zaman ve mekâna bağlı olarak çeşitli görünümde ortaya çıkan ve değişik şekillerde tarif edilen Şark Meselesi'nin temelinde Hristiyan-Müslüman veya Avrupa-Türk (Osmanlı Devleti) münasebetleri yatmaktadır. Terimin Avrupa'da ortaya çıktığı dikkate alınırsa, Şark Meselesi'nin esasen Avrupa'nın haçlı zihniyetiyle üzerine eğildiği ve kendi menfaatlerine uygun bir biçimde halletmeye çalıştığı bir mesele olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Avrupa'yı fazlasıyla meşgul eden Şark Meselesi'ni iki kısımda incelemek mümkündür. Birincisi 1071-1683 tarihleri arasındaki Şark Meselesi'dir. Bu safhada, Avrupa savunmada Türkler taarruz halindedir. Yukarıda belirtilen tarihler arasında Avrupa için Şark Meselesi'nin esasını ve safhalarını şu şekilde özetlenebilir:

- a) Türkleri Anadolu'ya sokmamak,
- b) Türkleri Anadolu'da durdurmak,
- c) Türklerin Rumeli'ye geçişini önlemek,
- d) Türklerin Balkanlar üzerinden Avrupa içlerine doğru ilerleyişine mani olmak.

Şark Meselesi'nin kabul edilen bu hedeflerine rağmen, Türkler Anadolu'ya girmiş, Rumeli'ye geçmiş, Balkanlar'ı tamamen zaptetmiş ve Viyana kapılarına kadar ilerlemişlerdir. Fakat, 1683 tarihinde Türklerin Viyana'da mağlubiyete uğramasıyla Şark Meselesi'nin ilk safhası bitmiş, ikinci safhası başlamıştır.⁵³ İşte bu tarihten sonra yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Avrupa taarruzda, Türkler ise savunmadadır. Avrupa'nın amacı,

⁵² Ahmet ARVASI: *Doğu Anadolu Gerçeği*, Ankara 1988, s. 10, 11.

⁵³ Bayram KODAMAN: *a.g.e.*, s. 106.

haçlı zihniyetiyle, Türkleri Balkanlardan ve Anadolu'dan atmaktır. Bunun için Hristiyan milletleri Osmanlı hakimiyetinden kurtarmak, bunun için de Hristiyan toplumları isyana teşvik ederek, muhtariyetlerini ve istiklallerini temin etmek gerekliliğine inanmışlardır. Sonuçta ise Anadolu'yu paylaşmak temel amacı oluşturmuştur.

Görüldüğü gibi, Müslüman ve Türkleri Anadolu'dan atmak Şark Meselesinin temel sebeplerinden biridir. Diğer bir temel sebep de Avrupa'nın ekonomik emperyalist ve koloniyalist yayılması politikasıdır. Bu politikanın altında ise maddi, stratejik ve psikolojik sebepler yatmaktadır.⁵⁴

19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti büyük tehlike ve güçlüklerle karşı karşıya gelmeye başlamış, aynı yıllarda ise Avrupa'da modern emperyalizm çağı başlamıştır. Çarlık Rusyası, Avusturya, İngiltere, Fransa⁵⁵ gibi devrin büyük devletleri dünyanın büyük parçalarını ele geçirme yarışına girdikleri bu dönemde Osmanlı Devleti Avrupa devletlerinin müdahalesini önlemek için 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı gibi ıslahatlara girişmişti. Ancak söz konusu devletlerin kışkırtmaları sonucu bu ıslahatlar fayda vermemiş Sırp ve Yunan isyanları sonrası özellikle Rusya ile yapılan savaşlarla devlet birçok toprağını kaybetmiştir.

1854 Kırım Savaşı'ndan sonra 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı batılı devletlerin Şark meselesini kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmalarına yol açmıştır. Rusya ve İngiltere'nin kahramanları olduğu Şark meselesi oyununda özellikle Doğu bölgesine yönelik politikalar karşısında Osmanlı Devleti, Rus ve İngiliz emperyalizminin hareket kabiliyetini azaltabilmek için devletin askeri ve idari gücünü bölgeye kaydırmış, mahalli kuvvet ve otoritelerden âzâmi ölçüde faydalanmış ve bilhassa Avrupalı misyonerlerin

⁵⁴ Şükrü Nuri EDEN: **Şark Meselesinin Dış Boyutu**, Kayseri 1990, s. 7; Viyana Kongresi için bkz., Mehmet GÖNLÜBOL: **Milletlerarası Siyasî Teşkilatlanma**, Ankara 1964, s. 34-39.

⁵⁵ İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı Devletine yönelik faaliyetleri için bkz., H. İbrahim KARAL: **Türk-Sovyet İlişkilerinin Başlangıcı ve Batı Diplomasisinin "Şark Meselesi"**, 8. Türk Tarih Kongresi 3. cilt'ten ayrı basım, Ankara 1983, s. 1853-1858; Hayri MUTLUCAĞ: "İngiltere'nin Ortadoğu ve Türkiye Hakkında Gizli Emelleri", **Belgelerle Türk Tarihi**, sayı: 26, Kasım 1969, s. 51-55.

faaliyetlerini kontrol altına alma gibi karşı faaliyetlerde bulunmuştur. Bu politika o zamanın emperyalist güçlerini memnun bırakmadığı için büyük tenkitlere uğramıştır. Şurası tarihi bir gerçektir ki, Osmanlı Devleti'nin karşı politikası Fırat Havzası'nı İngiliz, Rus ve diğer güçlere karşı korumada etkili olmuştur.

Milli mücadele de Fırat Havzası Cephesinde çağın büyük devletleri tarafından Batı cephesinde olduğu gibi desteklenen bir düşmanın bulunmaması Türk milletinin menfaatinadır. Şayet Rusya'da 1917 Ekim ihtilali olmasaydı ve Rusya Çarlar dönemindeki isteklerini gündeme getirebilseydi Anadolu birliğini muhafaza etmede büyük güçlüklerle karşılaşılabilirdi.⁵⁶

Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasına yönelik Şark meselesi⁵⁷ Lozan Anlaşmasıyla sona ermiş ve Türkiye Cumhuriyeti bu meseleye konu olan pek çok unsurdan arındırılmıştır. Cumhuriyet dönemindeki mesele ve olaylar için Doğu Sorunu tabiri, Şark meselesinin yerini almıştır. Şark meselesinin gerek Osmanlı'ya gerekse yeni Türk devletine miras bıraktığı iki konu ise Ermeni-Kürt sorunları olmuştur.

2. Ermeni Olayları

Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluş döneminde Ermeniler çoğunlukla Doğu Anadolu ve Kafkasya'da gruplar hâlinde dağınık bir vaziyette İran, Bizans, Gürcü, Selçuklu Devletleri ve değişik küçük devlet ve beyliklere bağlı olarak yaşamaktaydılar.

Osmanlılarla ilk ilişkileri, Ermenilerin çok azınlıkta oldukları Batı Anadolu'da başlamıştır. Çukurova'dan Karaman ve Kütahya'ya gelmiş olan Ermeniler, Osman Gazi'nin 1324 tarihinde Bursa'yı devlet merkezi yapmasıyla Ermeni ruhani reisliği Bursa'ya taşınmıştır.

⁵⁶ Abdülkadir YUVALI: a.g.m., s. 9, 10; Abdulhaluk ÇAY: "Şark Meselesi ..." a.g.m., s. 330.

⁵⁷ Şark Meselesi ve Doğu Sorunu ile ilgili Türkiye'nin Paylaşılmasına Yönelik Projeler hakkında bkz., Trondafir Djuvara: **Türkiye'nin Paylaşılması Hakkında Yüz Proje (1281-1913)**, Ankara 1999, s. 15 vd.

Tarihte Ermenilerin talihi Fatih'in İstanbul'u fethetmesiyle başlamıştır. Şayet İstanbul fethedilmeseydi ve Ermeniler buraya yerleştirilmeseydi; günümüzde Ermeni mevcudiyetinden bahsetmek bile hayal olurdu.

Fatih'in dahili siyaseti bütün vatandaşların din,dil, ırk ve mezhep farkı gözetmeksizin hepsinin sevgi ve teveccühünü kazanmak olmuştur. Babasının vefatı dolayısıyla Edirne'den Bursa'ya geldiğinde buradaki Ermenilerin içtimai durumlarını öğrenmek maksadıyla ruhani reisleri ile tanışmak istemiştir.Fatih İstanbul'u aldıktan sonra, sırf kendi teşebbüsü ile Ermenilerin Bursa'daki ruhani reisleri Hovakim'i İstanbul'a getirerek, Rum Patrikliği'nin yanında, bir de Ermeni Patrikliği kurdu (1461) ve Ermenileri de bu patriklik ile idare etmiştir.Zira İstanbul'un fethi Türkleri sevindirdiği kadar Ermenileri de sevindirmiştir. Kayseri, Sivas, Diyarbakır, Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Divrik eyaletlerinden özellikle Ermeni sanat ve ticaret erbabı payitahta gelerek muhtelif semtlere yerleşmişlerdir. Fatih'in Karaman'ı fethetmesiyle buraya Çukurova'dan gelme çok sayıda Ermeni'yi İstanbul'a getirerek Samatya'ya yerleştirmiştir.1514 tarihinde Yavuz Sultan Selim Tebriz'den, 1534 tarihinde Kanuni Van ve havalisinden kuyumcu, sarraf, kalfa, mimar ve fikir adamı birçok Ermeni'yi alarak İstanbul'a yerleştirmiştir.

Ermenilerin memlekete bağlılıklarını fiilen gören ve kendilerine verilen işleri başarı ile bitirdiklerini müşahade eden hükümet adamları, bu sadık vatandaşlarını (tebaa-ı sâdika veya millet-i sâdika) sevmeye ve kayırmaya başlamışlardır. Bu sayede Ermeniler arasında şu söz âdeta bir darb-ı mesel hâline gelmiştir: "Türk'ün itimat ve teveccühünü bir kere dahi olsa kazanacak olursan, kâfidir. O sana bütün varlığı ile bağlanır. Çünkü onda takdir kudreti mevcuttur."⁵⁸

⁵⁸ Mustafa GÜL: "Ermeni Meselesine Genel Bir Bakış", **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, 17-21 Haziran 1991 Kars, Ankara 1992, s. 231, 232; Ermeni Meselesi hakkında daha geniş bilgi için bkz., Kamuran GÜRÜN: **Ermeni Dosyası**, İstanbul 2001, Azmi SÜSLÜ: **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara 1987; Esat URAS: **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1976; Sadi KOÇAŞ: **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara 1967, Kazım KARABEKİR: **İstiklal Harbimizin Esasları**, Yayına Hazırlayan: Faruk ÖZERENGİN, İstanbul 2000; Mehmet HOCAOĞLU: **Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul 1976.

Osmanlı idaresinin bu kadar adil olmaya çalışmasına rağmen Anadolu'da yaşayan bir kısım Ermenilerin 16. yüzyılda zaman zaman dış tesirlere kapıldıkları, devlet aleyhine faaliyetlere giriştikleri görülmektedir. 19. yüzyıla gelindiğinde Rus-İran harbinde, Rusları kurtarıcı olarak bekleyen Ermeniler Rus idaresinde muhtar bir yönetime kavuşabileceklerini sanmışlar. Fakat aldanmışlar, bunu da kısa zamanda anlamışlardır.

Tanzimat döneminde Ermeni aydın ve esnaf tabakası da teşekkül edince bunlar da patrikhane üzerinde tesir yaratmaya çalışmışlar, 1848'de hatta İstanbul Ermenilerinden mürekkep bir grup patrikhaneye karşı nümayiş bile yapmışlardır. 1860'da Ermeni Milleti Nizamnamesi hazırlanmıştır. 17 Mart 1863'te bu nizamname Sultan Abdülaziz tarafından kabul edilmiştir. Bu nizamnameye göre Ermeniler İstanbul'da faaliyet gösterecek, 140 üyeden oluşacak bu meclis tarafından alınan kararlara göre yönetilecekti.⁵⁹

1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet'le birlikte açılan Osmanlı Mebusan Meclisi'nde 9 Ermeni mevcuttu. O günlerde Ermeniler Kanun-i Esasi'den memnundular. Fakat çok geçmeden Rusların teşvik ve tahriklerine kapıldılar. Nihayet 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında hıyanet seviyesinde su yüzüne çıktı. Nitekim adı geçen savaşta Rus orduları Yeşilköy'e geldiklerinde, Ermenilerden bir grup, başlarında Ermeni Patriği Nerses bulunduğu halde, Grandük Nikola'nın karargâhına giderek, Bab-ı Âli ile yapılacak anlaşmaya Ermeniler lehinde bir hüküm koydurması için ricada bulundular. Neticede, Ayestefenos anlaşmasının 16. maddesi Ermenilere hasr edildi. Bu maddeye göre, Osmanlı devleti Doğu vilâyetlerinde ıslahat yapmayı ve Ermenilerin güvenliğini temin etmeyi taahhüt eder. Böylece, Rusların da iç işlerimize karışma yolu Ermenilerce açılmış oldu, Ermeniler bununla da yetinmiyerek, birkaç ay sonra başka bir heyeti Berlin'e yollayarak Berlin Anlaşmasına 61. maddeyi eklettirirler. Buna göre Büyük devletler Doğu Anadolu'da reform yapılacağına söz verirler ve reformların yapılmasını, Bab-ı Âli'ye bırakırlar. Ermenilerin devlete karşı açıkça iki hıyanetinden sonra Türklerin onlara iyi nazarla bakması beklenemezdi.

⁵⁹ Hamit PEHLİVANLI: Mayewski: *Doğu Anadolu Raporu*, Ankara, s. 15-17.

Nitekim, Türk ve Ermeni münasebetleri gittikçe kötüleşti ve Ermeni çetelerinin tahrikleri sonunda iki taraf arasında sıcak bir mücadele başlatıldı.⁶⁰ 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında imzalanan Berlin anlaşması Ermenilerin Rusya ile alan münasebetlerini artırdı.

Rusya'nın Türkleri yenmesi ve Doğu Anadolu'yu almasından itibaren, Rusya'nın hizmetine giren Ermeniler, Ermeni subayları ve askerleri Doğuda Türklere zulme başladılar. Ruslarla beraber gelen Ermeni'ler isyânlar çıkarıp muhtar bir Ermenistan kurmayı gerçekleştirmeye çalıştılar. Nitekim İstanbul Ermeni patriği Narses Varjabedyan Ecmiyazın Katogikosluğa aracılığı ile Rus Çarından Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakları geri vermemesini istediği gibi Ayestafanosta'ki Rus Karargâhına kadar gidip Grandük Nikola ile görüşme yaparak Anadolu'ya özerklik verilmesini istedi. Bu da mümkün değilse Ermeniler lehine İslahât yapılmasını ve İslahât yapıncaya kadar Rus ordusunun geri çekilmemesini talep etti. Patriğin bu son isteği uygun görüldü ve Ayastafanos antlaşmasının 16. maddesine alındı. Bu suretle Osmanlı hükümeti Ermenilerle meskûn olan vilâyetlerde milli ihtiyaçlara uygun teşkilat vücûda getirerek İslahât yapmayı taahhüt edilmesi sağlandı. Böylece Ermeni meselesi "siyâsi bir problem" olarak ortaya çıkarıldı.⁶¹

Uluslararası alanda Amerika-Ermeni ilişkilerinin etkinlik kazanması, II.Abdülhamid devrindeki 1894-1895 olaylarıyla olmuştur. Olayların yankılarının Amerika'ya erişmesi üzerine, Senato, Türklerin Ermenilere Hristiyan olduklarından dolayı yapmakta oldukları söylenen zulme ılımlı bir uyarıda bulunmak istemiştir. Padişah da Amerika'dan olaylar hakkında inceleme yapmak üzere bir heyet göndermesini ve arabuluculuk yapmasını önerince, Amerika, kendisine abartılmış raporlar geldiği, böylece bir incelemeye ancak Amerika'nın yer almadığı Ayastafanos ve Berlin Andlaşması devletlerinin hakkı olduğunu gerekçe göstererek, isteği reddetti.

⁶⁰ Bayram KODAMAN: "Ermeni Meselesinin Doğu Sebepleri", *Türk Kültürü*, sayı: 219, yıl: 29, Mart-Nisan 1981, s. 248; Ayrıca bkz. Davut KIRIÇ: "Ermenistan'ın Kuruluşunda Çarlık Rusyası'nın Rolü", *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu*, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002, s. 491-503.

⁶¹ Ergünöz AKÇORA: *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, İstanbul 1994, s. 66, 67.

Ancak, raporların doğrulanması üzerine Amerika, kurulacak olan inceleme komisyonuna gayriresmi de olsa katılmak istedi. Oysa ki bu isteği yapana kadar Türk Hükûmeti, bu konuda Avrupa devletlerine müracaat etmişti. Onların da sonradan yapılan Amerikan müracaatını kabul etmemeleri, hem Osmanlı-Amerikan hükûmetleri arasında bir uyuşmazlık doğmasına neden olmuştu.

Bu olaylar ve doğurduğu gerginliğe 1909, 1915 olaylarının da eklenmesi, gerek tehcirlerde gerek tüm olaylarda mağdur olan Ermeni'lerin pek çoğunun Amerika'ya göçüşü, Amerika'daki Ermeni sempatizanlığını büyük boyutlara ulaştırdı. Amerika'ya göçüp orada yerleşen, Amerikalılaştan Ermeniler de gitgide çoğalarak hem bu hisleri körüklemeye, hem de terk ettikleri topraklar üzerinde emeller besleyerek bu emellerini Amerikan kamuoyuna ve hükûmetine duyurmaya başladılar.⁶²

Ermeni sorunu oluşturmadaki Rus politikasının esasını ise, Ermenilerin bağımsız bir devlet kurması değil, onları kendi nüfuzu altına alarak Basra ve İskenderun Körfezlerine inmek, doğu Karadeniz yolu ile de Boğazlara biraz daha yaklaşmak teşkil ediyordu. Kısacası, Ermenisiz bir Ermenistan yaratmak istiyorlardı. İngiltere ise, Ermenileri kullanarak Osmanlı toprakları üzerinde kendine bağlı bir Ermenistan kurmak ve ileride Rusya'daki Ermenileri de katarak Büyük/Bileşik Ermenistan'ı yaratmak istiyordu. Böylece, hem Ruslarla Ermeniler çarpışacaklar, hem de Rusya'nın Kafkasya'nın güneyine inerek Ortadoğu ve Hindistan yolu üzerindeki çıkarlarına zarar vermesini önleyecek tampon bir devlet yaratılmış olacaktı.⁶³

Bu tür politikaların Ermeni meselesinde üç temel sebebi vardı. Bunlar:

Maddi Sebepler: XIX.Yüzyılda sanayi devrimini gerçekleştiren Avrupa dünyanın sanayi, sermaye ve üretim merkezi olmuştur. Bundan dolayı,

⁶² Seçil AKGÜN: **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu**, İstanbul 1981, s. 13, 14; Türk-Amerikan İlişkileri için bkz., Mine EROL: **Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi**, Giresun 1972,

⁶³ Mehmet KOCAOĞLU: **Uluslar arası İlişkiler Işığında Ortadoğu**, Ankara, 1995, s. 239; Türk-İngiliz İlişkileri için bkz., Ömer KÜRKCÜOĞLU: **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara 1978; Erol ULUBELEN: **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul 1967; Gootthard JAESCHKE: **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara 1991.

sanayi için hammaddeye, üretim için pazarlara, sermayesini arttırmak için de ucuz emeğe, teknik ve sermayenin bulunmadığı ülkelere ihtiyacı vardı.

Stratejik Sebepler: Sömürgeleri, pazarları, kontrolleri altındaki ülkeleri korumak ve oralarla irtibatı sağlamak için dünya savunmasındaki önemli noktaları ve mevkileri ele geçirmek veya tesir sahası içine almak gerekiyordu.

Psikolojik Sebepler: Bilindiği gibi, emperyalizm sadece insanların maddi ihtiyaçlarını gideremez. O, aynı zamanda manevi yani psikolojik ihtiyaçları da tatmin eder ve karşılar. Bunlar arasında dünyaya hükmetme, büyük devlet ve millet olma arzusu sayılabilir.⁶⁴

1860'lar ve sonrasında Ermenilere tarihin hiçbir döneminde görülmediği kadar dış destek verilmeye başlandı. 1862'de doğu Torosların eteğindeki Zeytün'de bir Ermeni isyanı başlatıldı. Rusya ve Türkiye'de eğitilmiş olan ikinci ve üçüncü kuşak Ermeniler, Avrupa'da çok güncel olan ihtilâlcî düşünceleri benimseyerek birçok cemiyetler ve komiteler kurdular. 1890'ların sonuna doğru Ermenilerin gittikçe artan mantıksız ve karşılanması imkânsız taleplerine, kendi içinde baskı altında tuttuğu aşırı uçları, dış politika çıkarları doğrultusunda Rusların kışkırtma ve desteklemesiyle terör ve katliam hareketlerini başlattı. Önce Hınçaklar, sonra Taşnaklar devlete karşı isyanlar başlattılar. 1890 Erzurum isyanı, 1892-93 Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon olayları, 1894 Samsun isyanı, 1895 Babıali gösterisi, Zeytun isyanı, 1896 Van isyanı, 1903 Samsun ve 1909 Adana isyanı ve daha birçokları bunlar arasındadır.

1914'te Birinci Dünya Savaşı çıktığında Ruslar Ermeni isteklerini körükleyerek Doğu Anadolu'da Ermenileri beşinci kol olarak kullandılar. Ruslar, İngilizler, Fransızlar gerektiği zaman kendi amaçları doğrultusunda Ermenileri sürekli kullanmışlar, ama onlar için hiçbir fedakârlığa katlanmamışlardır. Osmanlı yetkililerinin aşırı tepkiyle tereddüt karışımı davranışları; yabancı baskısıyla geri çekilmeleri ve pasiflikleri, merkezi

⁶⁴ Nuri YAVUZ: "Sözde Ermeni Soykırımı'nın Gerçek Sebepleri", *Yeni Türkiye*, 1.Sayı, (Ocak, Şubat 2001), s.278.

hükûmetle taşradaki yetkililer arasındaki yetersiz işbirliği bazı isyanlarda Ermenilerin işi iyice azdırmalarına ve çok kan dökmelerine neden olmuştur.⁶⁵

1915 yılında Ermeni isyanlarının artması üzerine Osmanlı hükûmeti Tehcir işlemine karar vermiştir. Tehcir sırasında 1.500.000 Ermeni'nin öldürüldüğü iddiaları ise doğru değildir. Zira o dönem Ermeni nüfusu toplam 1.300.000, 1.400.000 civarındadır. I. Dünya Savaşının bitimiyle birlikte Paris Konferansı ile başlayan⁶⁶ ve Sevr anlaşması ile uygulanmak istenen Büyük Ermenistan kurma girişimleri söz konusu olmuştur. Ancak Türk milletinin var olma mücadelesi sergilediği Kurtuluş Savaşı sırasında Doğu cephesinde Ermeni hayalleri kazanılan askeri ve siyasi başarılarla sona erdirilmiştir. Lozan Konferansı Ermenilerin yeniden ümitlenmesine neden olsa da sonuçta herhangi bir şey elde edememişlerdir.⁶⁷ Osmanlı Devletinin son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyetinin ilk on beş yılında kendisini gösteren Kürtçülük hareketleriyle Ermeni olaylarının benzerlikleri ise şöyledir:

1. Coğrafi Şartlar: Doğu Anadolu'da coğrafi şartlar açısından gerek Kürtler gerekse Ermeniler açısından Balkanlar'da olduğu gibi elverişli bir ortam yoktur. Yine Balkanlar'ın tersine, coğrafi şartların neticesinde Ermeniler de Kürtler de dağınık halde yaşıyorlardı. Bu açıdan Balkanlar'da olduğu gibi herhangi bir birliktelik yoktu. Kaldı ki Anadolu'da yaşayan Ermenilerin çoğu bu coğrafi dağınıklık nedeniyle Türklerin arasında eriyip gitmişti. Bu olumsuz şartlar bir devlet kurmayı zorlaştırdığı gibi kurulsada dahi güvenliği her an tehdit

⁶⁵ Mehmet KOCAOĞLU: a.g.s., s. 467, 468; Ermenilerin Anadolu'daki Katliamları ve Silahlı Faaliyetleri için bkz., Erdal İLTER: **Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlı Faaliyetleri (1890-1923)**, İstanbul 1995, s. 24-80; Nurhan AYDIN: "Ermeni Çetelerinin Silahlı Propaganda ve Ajitasyon Metodu", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002, s. 173-185; Hamza ZÜLFİKAR: a.g.e., s. 22 vd; Serdar TÖREHAN: **Bitlis'in İşgali ve Kurtuluşu**, Bitlis 1995, s.4 vd.; Hayri BAŞBUĞ: **Kürd Türkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri**, Ankara 1984; Ahmet EYİCİK: "I. Dünya Savaşı'nda Maraş'ta Ermeni Faaliyetleri", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002, s. 335-344; Azmi SÜSLÜ: **Ermenilerin Yaptığı Katliamlar**, Ankara 1986.

⁶⁶ Bkz. Kadir KASALAK: "Paris Konferansı Sırasında Ermenilerin Türkiye'yi Bölme ve Büyük Ermenistan Kurma Girişimleri", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996, s. 123-131.

⁶⁷ Veyssel EROĞLU: **Ermeni Mezalimi**, İstanbul 1995, s. 58-62.

altında olacak ve ekip biçecek yerleri olmadığından ekonomik açıdan dışarıya bağımlı yaşayacaklardı.

2. Nüfus ve Din: Ermeniler Doğu Anadolu da hiçbir yerde nüfusun % 39'dan fazlasını teşkil etmiyorlardı. Bu sebeple Ermenilerin bir devlet kurmalarının zaten mümkün olmadığını İngilizler de biliyordu. Buna rağmen Ermenileri kullanmaya devam etmişlerdir. Burada hemen belirtilmeli ki, Osmanlılar azınlık tabirini bilmezlerdi. Osmanlılar sadece Müslim-Gayrimüslim tabirini kullanırlardı. Bu açıdan Kürtlerde Türklerde Müslüman olduğu için nüfusu bir diğerinden ayırmak mümkün olmamış, yalnızca kültürel farklılıklar bu güne kadar kullanılmaya çalışılmıştır.

3. Ekonomik Şartlar: Kışkırtıcıların en çok kullandıkları faktör önce Osmanlı İmparatorluğu'nun sonra da Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik problemlerdir.

4. Tarihi Köken: Ne Ermeniler ne de Kürtler gerçek anlamda tarihte herhangi bir devlete sahip olmamışlardır. Kendilerini Urartulara nispet eden Ermenilerin iddiaları boş çıkmıştır.

5. Devletlerin Çatışan Menfaatleri: Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki mezkûr devletlerin menfaatlerinin çatışması Ermeni ve Kürt unsurlarının her ikisinin de menfaat sahibi devletler tarafından kullanılması sonucunu vermiştir. Bu menfaatler:

a) Bölgesel çıkarlar, b) Demiryolu, c) Petrol bölgeleri, d) Petrol boru hatları⁶⁸

D. I.DÜNYA SAVAŞI'NDA VE MİLLİ MÜCADELEDE DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU

18.Yüzyılda başlayan Osmanlı Devleti'nin toprak kayıpları 19.Yüzyılda devam etmiştir. Bu toprak kayıpları savaşların yanı sıra özellikle Fransız

⁶⁸ H. Ersin AVCI: "Ermeni Meselesi ve Güneydoğu Sorunu Arasındaki Benzerlik, Türkiye'nin Geleceğine Olası Tesirleri ve Çözüm Yolları", *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu*, 17-19 Ekim 2001, s. 105, 106.

İhtilali'nin etkisiyle meydana gelmiştir. Zira Fransız İhtilali sonucu ortaya çıkan milliyetçilik, milli egemenlik gibi akımlar Osmanlı Devleti'nde bağımsızlık amaçlı isyanlara neden olmuştur.

Osmanlı Devleti 20.Yüzyılda ise birliği ve bütünlüğüne yönelik iç ve dış tehditlerin altına girmiştir. Zayıflamış olan ve dağılma tehlikesi içinde bulunan Osmanlı Birliği'ni muhafaza edebilmek için padişah olan II.Abdülhamid tarafında denge politikası ile ülke idare edilirken bir kısım aydınlar ise Osmanlıcılık'a dayanan bir meşrutiyet ile dağılmaya son vermek istemiştir. I.Meşrutiyet'in kısa zaman sürmesi sonrası 23 Temmuz 1908'de yeniden Meşrutiyet'in gelmesi ile bütün sorunların düzeleceği düşüncesine sahip olunmuştur. Ancak meşrutiyet ortamı yönetimdeki istikrarı sağlamadığı gibi sağlanan hürriyet ortamını fırsat bilen ayrılıkçı gruplar Osmanlı Devleti'ni yeni sorunlarla karşı karşıya getirmiştir.

Trablusgarp ve Balkan Savaşları sonrası yıpranan Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşı'na girmek zorunda kalması sonucu Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya tehditler söz konusu olmuştur. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın genel ve özellikle Ortadoğu politikaları bölgeye yönelik tehditleri arttırmıştır. I.Dünya Savaşı sonrası Osmanlı Devleti'ni paylaşmaya yönelik planlarda buna etki etmiştir. Bu arada Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan bazı unsurları ayaklandırmak yoluyla cephe gerisinde huzursuzluk çıkarmak isteyen İtilaf Devletleri Ermenilerden ve Kürtçülük faaliyetlerinden önemli ölçüde yararlanmak istemiştir. Özellikle 1914'te Şeyh Selim⁶⁹ Ayaklanması devletin Doğu Anadolu'ya gerçekleştirmek istediği sosyal idari nitelikteki reformları baltalamak istenirken, ayaklanmada Rus ve Ermeni desteği de eksik kalmamıştır. Ancak I.Dünya Savaşı sırasında bölge halkının Kürtçülük hareketlerine itibar etmediği, olayların daha çok İstanbul'da ve yabancı ülkelerden yönlendirilerek çıkarılmak istendiği görülmüştür. İngiltere bu doğrultuda istihbarat subayı Albay Maursell'in: "Pantürkizme karşı ağırlıklı

⁶⁹ Mustafa BALCIOĞLU: "I.Dünya Savaşı Öncesinde Bir Rus Komplosu: "Şeyh Selim Ayaklanması", *Türk Kültürü*, yıl: 30, sayı: 350, s.362; Bayram BAYRAKTAR: "1914 Bitlis Ayaklanması", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, İstanbul 1995, Ankara 1996, s.215.

olarak Kürtçülüğü çıkarmak gerekir...” görüşünü Kürt grupları Osmanlı Devleti’ne karşı kullanarak uygulamıştır.⁷⁰ 1914-1917 yıllarında Kürtçü unsurlar Rus yöneticilerle temaslarda bulunmuştur. Bu yöndeki faaliyetler Mondros Mütarekesi’nin 7.maddesinin ihlal edilerek işgallerin başlaması ile yeni bir boyut almıştır. İngiltere’nin Kasım 1918’de Kürtçülük konusunda merkez haline getirilen Musul ve çevresini işgal etmesi⁷¹ ve Şeyh Mahmut’u kullanması bölgede yeni bir oluşumu doğurmuştur.

I.Dünya Savaşı’nda Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da çıkan diğer bir sorun ise Ermeni olayları olmuştur. I.Dünya Savaşı’na kadar yoğun bir hazırlık devresi geçiren Ermeniler Osmanlı topraklarında bir “Ermeni” devleti kurabilmek için, savaşı fırsat bilmiştir. Nitekim, Osmanlı ordusunun Kafkas cephesinde başarısız olması ve Rusların Doğu Anadolu’ya girmesi üzerine örgütlenmiş olan Ermeniler Ruslarla birleşerek bölgede katliama başlamıştır. Hükümet savaşın başlarında “Tehcir Yasası”nı çıkararak olaylara karşı önlem almak istese de Diyarbakır, Urfa, Erzurum, Kars, Van, Bitlis gibi bölgelerde Ermeni mezalimi yaşanmıştır.

3 Mart 1918’de Rusya ile Brest-Litovsk anlaşmasının imzalanması ile Ruslar Doğu Anadolu’da işgal ettikleri yerleri 1914 sınırına kadar boşalttıkları gibi Elviye-i Selaseyi Türkiye’ye bırakmışlardır. Ancak bu anlaşmayı tanımak istemeyen Ermeni çeteleri Doğu Anadolu’da katliamlara başlamıştır. Bu durum karşısında, hareket geçen Türk ordusu işgal bölgelerini ve Kars, Ardahan ve Batum’u geri almıştır. Mondros Ateşkes Antlaşması’nın imzalanması ile 25 Ocak 1919 tarihine kadar Elviye-i Selase’nin tahliye edilmesi söz konusu olmuştur.⁷²

Mondros Ateşkes Antlaşması’nın uygulanmaya başlamasıyla Osmanlı Devleti’nin toprakları İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmeye başlamıştır. Bu

⁷⁰ K.Mazhar AHMET: **1.Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan**, Çev: Mustafa Düzgün, Ankara 1992.

⁷¹ Kemal MELEK: **İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)**, İstanbul 1983, s.17.

⁷² Ahmet Ender GÖKDEMİR: **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara 1998, s.15; Mustafa GÜL: “Elviye-i Selase’nin Osmanlı Devleti’ne İadesi ve Bazı Uygulamalar”, **Atatürk Yolu**, Mayıs 1995, yıl: 8, c.4, sayı: 15, s.499; A.Nimet KURAT: **Türkiye ve Rus**, Ankara 1990, s.466-490.

dönemde Anadolu'yu işgalden kurtarmak ve Anadolu halkının bağımsızlığını yeniden sağlamak amacıyla yürütülen mücadeleye karşı bazı engeller çıkarılmıştır. Bu engellemelerin arasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çıkan Kürt isyanları başta yer alır. Şeyh Eşref isyanı dışındaki isyanlar ayrılıkçı bir amaç gütmüş olup ayaklanmaların tarihlerine dikkat edildiğinde, Batı cephelerindeki olaylarla aynı döneme rastlanıldığı görülür. Örneğin; Koçgiri isyanının⁷³ Yunan işgaliyle paralel genişlemesi buna kanıttır.

Özellikle İngilizlerin Doğu ve Orta Doğu'daki nüfuzlarını arttırmak ve stratejik bölgedeki aşiretleri bir devlet altında toplayarak bağımsız hale getirmek istemesi, bazı devletlerin Milli Mücadele döneminde, bölgedeki politikalarını etkilemiştir. İngiltere Edward Noel ismindeki binbaşısı 1919'da Güneydoğu Anadolu'ya göndererek, bu bölgedeki aşiretleri isyana teşvik ederek bir Kürt Devleti oluşturma ve Ortadoğu siyveti doğrultusunda uluslar arası desteği yanına almayı ihmal etmemiştir.⁷⁴

I.Dünya Savaşı sonrasında Anadolu'yu işgal eden devletlerden özellikle Fransa ve İngiltere tarafından öne çıkarılan diğer bir mesele Ermenilerdir. Paris Barış Konferansıyla bir Ermeni devleti kurulması fikrinin ağırlık kazanmasıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermeniler harekete geçmişlerdir. Güney cephesinde Fransızlarla Urfa, Antep, Maraş'da⁷⁵ savaş yapan ve Kuvay-ı Milliye'yi destekleyen bölge halkı özellikle Ermenilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ermenilerle asıl mücadelenin olduğu cephe doğuda olmuştur. Kazım Karabekir komutasındaki Türk ordusu birçok cephede saldırıya geçmiştir. 1920 Eylül'ünde Sarıkamış, 30 Ekim'de Kars, 7 Kasım'da da Gümrü Türk birlikleri tarafından geri alınmıştır. Türk askerinin başarılı harekatı sonucu fazla tutunamayan Ermeni hükümeti 3 Aralık

⁷³ Koçgiri İsyanı için bkz., Mustafa BALCIOĞLU: *İki İsyan, Bir Paşa*, Ankara 2000; Hüseyin YILDIRIM: "Koçgiri Ayaklanması", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, İstanbul 1995, Ankara 1996, s.382.

⁷⁴ İngiltere'nin Milli Mücadelede Kürt olaylarına bakışı ve olaylara müdahalesi için bkz., Ahmet MESUT: *İngiliz Belgelerinde Kürdistan (1918-1958)*, İstanbul 1992.

⁷⁵ Milli Mücadelede Urfa, Antep, Maraş savunması için bkz., İsmail ÖZÇELİK: *Milli Mücadelede Güney Cephesi*, Ankara 1992; *Urfa 1973 İl Yıllığı*, s.24; Hüseyin BAYAZ: *Antep Savunması Günlüğü*, İstanbul 1994; Ayhan ÖZTÜRK: *Milli Mücadelede Gaziantep*, Kayseri 1994; Celal ÇOĞALAN, Halit KURTARAN: *Her Yönüyle Maraş*, İstanbul 1969.

1920'de Gümrü Barış Antlaşması'nı, 16 Mart 1921'de de Moskova Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır.⁷⁶

Milli mücadele hareketini teşkilatlandırmak amacıyla Anadolu'ya geçen Mustafa Kemal, Doğu Anadolu'da "Vilayet-i Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye" cemiyetinin desteğiyle 23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi'ni toplamıştır. Kongrede vatanın birliği ve bütünlüğü yönünde karar alınmıştır. Mustafa Kemal Erzurum'da Kürt reislerinin desteğini de almıştır. 4 Eylül 1919'da Sivas kongresinin başlamasından sonra Paris Barış Konferansı'nda Kürtlerin temsilcisi rolünü oynayan Şerif Paşa'nın Ermenilerle anlaşması bölgede Milli Mücadeleye⁷⁷ güç katmıştır. Zira büyük devletlerin dahi Ermeniler lehine yapmacık bir tavır takındığı ortamda Şerif Paşa'nın bu davranışları ile Kürtçülük faaliyetleri istenilen neticeyi alamamıştır. Papaz Frew, E.W.C.Noel gibi kişilerle Anadolu içinde propaganda yapan İngiltere gibi devletlerin Kürtlerle münasebetleri de kendi politika ve çıkarları çerçevesindeydi.

I.Dünya Savaşının sonralarına doğru Amerika Wilson Prensipleri ile dünya siyasetine yeniden girmişti. Savaş sonrası kurulacak dünyada önemli bir pazar oluşturmak isteyen ABD "Açık Kapı" siyasetiyle Ermenistan mandaterliğini sağlamaya çalışmıştır. Böylece ekonomik ve ticari olarak Ortadoğu'ya açılacak ABD Ermenistanı bir atlama taşı olarak kullanmak istemiştir. Ama bu düşüncesini uygulamada önce General Harbord'u söz konusu bölgelerde bir inceleme yapmak üzere görevlendirmiştir. Doğuda Mustafa Kemal ile de görüşen Harbord ve heyeti Doğu Anadolu'da bağımsız Ermenistan kurulması ve Amerika'nın bunu kabul etmesi konusunda tarafsız bir rapor hazırlamıştır. Wilson'dan sonra iktidara gelen Harding'in "ABD'nin

⁷⁶ Bkz., Kemal MELEK: **Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası**, İstanbul 1978.

⁷⁷ Kurtuluş Savaşı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Milli Mücadele hakkında geniş bilgi için bkz., Selahattin TANSEL: **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, 4 cilt, İstanbul 1991; Refik TURAN, Azmi SÜSLÜ vd.: **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Ankara 2000; Kazım KARABEKİR: **İstiklal Harbinin Esasları**, İstanbul 2000; Yücel ÖZKAYA: **Türk İstiklal Harbi ve Cumhuriyet Tarihi**, Ankara 1998; Sebahattin SELEK: **Milli Mücadele**, c.1-2, İstanbul 1981; Naşit ULUĞ: **Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1973; Salahi SONYEL: **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, Ankara 1986; Osman ULUBAY: **Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1974; Yahya AKYÜZ: **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, Ankara 1975.

Avrupa'nın işleri ile ilgilenmeme" kararı da yeni Türk Devleti için geçici bir rahatlama sağlamıştır.⁷⁸

Milli mücadele sonrasında Amerikan heyetlerinin Anadolu'ya gelme gayelerinden birisi de manda meselesinin tatbik edilebilirliğini araştırmak olmuştur. King-Crane Komisyonu Suriye ve Filistin'de inceleme yapma amacı yanında İstanbul'da temaslarda bulunmuştur. Görüşmeler Amerikan mandasını isteyen Türk aydınlarla gerçekleşmiştir. Ancak görüşmeler hayal kırıklığı oluşturmuştur. Çünkü komisyonun yapmış olduğu asıl araştırma Anadolu'daki Ermenilerin sayısı ve Türklerin Ermenilerle tutumunu öğrenmek yönünde olmuştur.⁷⁹

Milli mücadelenin Mustafa Kemal önderliğinde kazanılması ile başta İngiltere, ABD ve Fransa olmak üzere, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da gözü birçok devlet hayal kırıklığına uğramıştır. Savaş sonrası toplanan Lozan Konferansı'nda bölgeye ait sorunlar önemli sorunlar oluşturmuş ve Barış anlaşmasına rağmen ilgili devletlerin tarihi istekleri ve planları sona ermemiştir.

⁷⁸ Semih YALÇIN: "Milli Mücadele Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde King-Crane Komisyonu ve General Harbord Heyetleri", **Atatürk 4.Uluslararası Kongresi (25-29 Ekim 1999, Kazakistan)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, c.2, Ankara 2000, s.943-958; Seçil AKGÜN: **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu**, İstanbul 1981, s.5; Suat AKGÜL: **Paris Konferansı'ndan Sevr'e Türkiye'nin Paylaşılması Meselesi**, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c.8, sayı: 23, (Mart 1992)'den ayrı basım, s.381 vd.

⁷⁹ Laurence EVANS: **Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)**, Çev: Tevfik Alanay, İstanbul 2003, s.138 vd.

I.BÖLÜM

29.10.1923-1.11.1927 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN 2.DÖNEM CUMHURİYET HÜKÜMETLERİ VE BU HÜKÜMETLERİN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU POLİTİKALARI

A. 29.10.1923-1.11.1927 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN İCRA VEKİLLERİ HEYETLERİ

2.Dönemde 4 Cumhuriyet Hükümeti kurulmuştur. 1. ve 3.hükümetlerde 12, 2. ve 4.hükümetlerde ise 11 bakanlık yer alıp, bu hükümetlerin sahip olduğu bakanlıklar ve bu bakanlıklarda görev yapan hükümet üyeleri şöyledir:

Başvekil ve Hariciye Vekili: İsmet Paşa (İnönü), Fevzi Çakmak, Şer'iye Vekili: Mustafa Fevzi Efendi (Sahran), Erkan-i Harbiye-i Umumiye Vekili: Fevzi Paşa (Çakmak), Dahiliye Vekili: Ferit Bey (Tek), Recep Bey (Peker), Cemil Bey (Uybadın), Maliye Vekili: Hasan Fehmi Bey (Ataç), Mustafa Abdulhalik Bey (Renda), Recep Bey (Peker), Müdafaai Milliye Vekili: Kazım Paşa (Özalp), Recep Bey (Peker), İktisat Vekili: Hasan Bey (Saka), Adliye Vekili: Seyit Bey, Mustafa Necati Bey (Uğural), Mahmut Esat Bey (Bozkurt), Maarif Vekili: İsmail Safa Bey (Özler), Hüseyin Vasıf Bey (Çınar), Şükrü Bey (Saraçoğlu), Hamdullah Suphi Bey (Tanrıöven), Mustafa Necati Bey (Uğural), Nafia Vekili: Muhtar Bey (Cilli), Süleyman Sırrı Bey, Feyzi Bey (Pirinçzade), Ali Cenani Bey, Behiç Bey (Erkin), Sıhhiye Vekili: Refik Bey (Saydam), Mahzar Bey (Germen), Mübadele, İmar ve İskan Vekili: Mustafa Necati Bey (Uğural), Mahmut Celal Bayar, Refet Bey (Cantez).⁸⁰

B. 2.DÖNEM CUMHURİYET HÜKÜMETLERİNİN PROGRAMLARINDA YER ALAN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU İLE İLGİLİ KISIMLAR

a. 29/10/1923-6/3/1924 tarihleri arasında İsmet Paşa (Malatya)'nın Reisliğinde teşkil olunan İcra Vekilleri Hey'etinin Programına veya bu mahiyette genel bir beyana rastlanmamıştır.

⁸⁰ Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri ve programları için bkz., Kazım ÖZTÜRK: **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları**, İstanbul 1968; Muhittin ACAR: **Hükümet Programları ve Kalkınma Planlarında Kamu Yönetimi Yaklaşımları**, Ankara 1991.

b. 6/3/1924-22/11/1924 tarihleri arasında İsmet Paşa (Malatya)'nın Reisliğinde teşkil olunan İcra Vekilleri Hey'etinin Programına veya bu mahiyette genel bir beyana rastlanmamıştır.

c. 22/11/1924-3/3/1925 tarihleri arasında Ali Fethi Beyefendi (İstanbul)'nin Reisliğinde teşkil olunan İcra Vekilleri Hey'etinin Programı:

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Meseleleriyle İlgili Olarak:

“Karadenizden şark vilâyetlerimize doğru yapılacak Demiryollarının inşasını temin ederek tedabire tevessül etmek vazifemizdir. Yol ve köprülerin inşasını, sıhhati umumiye ve dolayısıyla iktisadi milliyi pek ziyade alâkadar eden bataklıkların kurutulmasını ve ticaretgâh limanlarımızın yapılmasını görmenin ne kadar derin bir ihtiyaca ve ne kadar hararetle bir arzuya makûs olduğunu zikre hacet göremem. Bu ihtiyacattan bütçenin istitaatı haricinde kalmak suretiyle gayrikabil tatmin olanlarının, ecnebi sermayelerinden istifade edilerek teminini daima göz önünde bulunduracağız. Menafii umumiye hadim olacak ecnebi sermayesine azami teshilât ve teminat irayesi Meclisi Âlice muvafık bir hattı hareket telâkki edilir kanaatındayız.”⁸¹

d. 4/3/1925-1/11/1927 tarihleri arasında İsmet Paşa'nın Başvekilliği altında teşkil olunan İcra Vekilleri Hey'etinin Programı:

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Meseleleriyle İlgili Olarak:

“Siyaseti dahiliyede her şeyden evvel hadisatı ahirenin sürat ve şiddetle itfası ve memleketin maddeten ve mânen ifsattan vikayesi, umumi huzur ve sükûnun muhafazası ve herhalde devlet nüfusunun teyit ve tarsini için seri, müessir tedabiri mahsusa ittihazını iltizam ediyoruz.”⁸²

⁸¹ TBMM ZC: D.2, c.10, s.397-400; Faik KIRBAŞLI: 1920-1972 Döneminde Kalkınmada Öncelikli Yörelere İlişkin Hükümet Politikaları, Ankara 1973, s.79.

⁸² TBMM ZC: D.2, c.15, s.127-129.

C. DÖNEM HÜKÜMETLERİNİN BÖLGELERE YÖNELİK POLİTİKALARI

1. Asayişe Yönelik Politikalar

Tarihin en eski milletlerinden olan Türk'ün ve devletinin her dönemde düşmanları olmuş, O'nun içerden ve dışardan yıkılmasına ve tarih sahnesinden kaldırılmasına yönelik plânlı, sistemli tehditler bulunmuştur. Son olarak Türkiye Cumhuriyeti'ni yıpratmak ve yok etmek üzere her türlü oyunun birlikte oynandığı bir sahnede üretilen ortak mesele Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi olmuş ve beraberinde getirdiği Güvenlik Tehdidi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun, Türkiye'nin yumuşak karnını teşkil etmesi de Cumhuriyet hükümetlerinin bölgeye yönelik politikaların önemini artırmıştır. Bu politikaların oluşumunda ve uygulanmasında ise meydana gelen ayaklanmalar etkilidir.

Türkiye'de özellikle de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki ayaklanmalar incelendiğinde, bunların Türkler'in Anadolu'yu vatan yapışları kadar eski oldukları görülür.⁸³ Cumhuriyet döneminde çıkan isyanların kökenleri Osmanlı Devleti'nin dağılma süreciyle doğrudan ilgilidir. Osmanlının dağılması sürecinde oynanan emperyalist faaliyetlerin Türkiye Cumhuriyeti üzerindeki etkilerini görebilmek için, Osmanlı Devleti üzerindeki faaliyetleri gözden geçirmek gerekir. Zira Milli Mücadele döneminde ortaya çıkan kargaşalar İstiklal Harbi'nin başarıya ulaşmasıyla bitmemiştir. Cumhuriyet döneminde de gerek içerdeki yeni rejime muhalif olan unsurlar, gerekse bu muhaliflerden kendileri hesabına yararlanmayı düşleyen dış güçler, uygun gördükleri her fırsatı değerlendirmişlerdir. İnkılaplar bahane edilerek ve yine din unsuru ön plâna çıkartılarak Türkiye ve Cumhuriyete karşı faaliyetler sürdürülmüştür. Kaynakları, seyri ve amaçları yönünden daha öncekilerin tekrarı olan bu dönem olayları kendilerini çıkan isyanlarla göstermiştir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'ndan başlayarak günümüzde de Türkiye'yi etkileyen Arnavut ve Arap ayaklanmalarının yanı sıra Kürt ayaklanmaları

⁸³ Ergun AYBARS: *Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları*, İstanbul 1988, s. 5.

oluşumlarındaki dış destek ve bağlantılarla yeni kurulan Cumhuriyet hükümetlerinin en çok uğraştığı konulardan birisi olmuştur.⁸⁴

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren filizlenen faaliyetler özellikle dönemin siyasal gelişmeleriyle ilgilidir. Türk ülkesini bölmek ve parçalamak isteyen devletlerle yapılan ölüm, kalım savaşı sonunda ülkenin varlığı ve bağımsızlığı korunmuştu. Yeni Türk devletinin kurulması ve yönetim şeklinin Cumhuriyet olmasıyla birlikte Mecliste'de milletvekilleri arasında Müdafai Hukuk Grubu ve İkinci Grup oluşturulmuştur. İkinci Grup özellikle Lozan görüşmeleri, saltanatın ve halifeliğin kaldırılmasında etkin muhalefet yapmıştır. 17 Kasım 1924 tarihinde Ali Fuat Paşa'nın Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurması ile Cumhuriyet tarihinin ilk muhalefet partisi siyasi ortama katılmıştır. Ancak TPCF'nin muhalif grup olarak etkisini artırması 1924 Türkiye'sini iç politika bakımından kaynayan bir kazan durumuna getirmiştir. İsmet İnönü anılarında yeni devletin senelere şamil ve her meseleyi kapsayan bir plân hazırlamadığını ve bunun sistematik bir surette tatbik edilemediğini anlatırken,⁸⁵ Kâzım Karabekir Paşa şarkın ıslahı konusunda Milli Mücadele döneminde yapmaya başladığı tekliflere değinerek dikkatleri çıkacak isyanlar öncesi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya çekmek istemiştir. Bölgenin ıslahı için verilmiş layihaların o havaliyi tanıyan birkaç zattan mürekkep bir komisyonda tedkiki ile esaslı bir program tertibi Kâzım Karabekir tarafından istenmiştir: "...küçük büyük bu programı tatbikle işe başlanması, aksi halde Kürtlerin iğfalata kapılarak büyük zararlar getireceğini tahriren, şifahen ve mükerreren bütün alâkadar zatlara anlattım. İstanbul'da herhangi bir irticadan korkmak vehimdir. Kürtlerin bakımı ve oraları için hâlâ bir program bile yapmadınız. Bunu 30/Nisan/340 (1924)'da Çankaya'da

⁸⁴ Hasan KÖNİ: "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'yi Bölme Çabaları", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996, s. 74; Hüseyin İLDENİZ: "Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Meydana Gelen Ayaklanmaların Dış Destek ve Bağlantıları", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996, s. 640; Rahmi DOĞANAY: "Cumhuriyet Dönemi İsyanlarının Mahiyeti", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001, Elazığ 2002, s. 253-258; Vedat ŞADİLLİLİ: **Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar**, Ankara 1980, s. 5.

⁸⁵ İsmet İNÖNÜ: **Hatıralar**, İstanbul 1987, s. 257.

söyledim. Dahiliye Vekili Recep Bey'i de 18/Haziran/340'da ikaz ettim... Cumhuriyet Hükümetinin Kürtlüğün ıslahı için neler yaptığını da öğrenelim: Hükümet icraat değil bir program bile yapmamıştır. Hatta verilen layihaları bile tetkik etmemiştir. Yalnız Kürtlerin Palu'da bir Kürt kongresi akdini haber alınca şunları yapmış: 11/Eylül/340 (1924)'da Dahiliye Vekâleti Kürt kıyımı hakkında İstanbul vilâyetine emir veriyor. İstanbul'daki bazı Kürt reisleriyle temas yaptırarak malumat alınıyor.”⁸⁶

Kâzım Karabekir'in bu ifadeleri Nasturi isyanını işaret ederken ilkbaharda çıkacağı İstanbul Polis Müdüriyeti tarafından Dahiliye Vekâletine bildirilen Şeyh Sait İsyanı da ilk işaretlerini Cizre toplantısında verecekti. Ülkedeki karışık durum devam ederken eski Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının önde gelen aşiret reislerinden Cibranlı Aşireti reisi Halit Bey ve arkadaşları Şeyh Sait başkanlığında bazı aşiret reisi ve şeyhlerle birlikte kurdukları Azadi isimli gizli cemiyet ile hükümet aleyhine faaliyetlerini artırmışlardır. Bu arada İsmet Paşa'nın Başbakanlıktan istifa ederek yerine Fethi Okyar hükümetinin kurulması ile TPCF'nin etkinliği de artmıştır .Yeni idare sistemin Cumhuriyetin aşiret sosyal yapısına son vereceğinden endişelenen, merkezi otoritedeki istikrarsızlık ve karışıklıkları, büyük devletlerin Türkiye aleyhindeki faaliyetleri, bazı aydınların olumsuz kışkırtılmalarının da tesirinde kalan nüfuz sahibi bir kısım şahıslar da eski sistemlerini devam ettirmek için Cizre'de hükümet yetkililerinin de iştirak ettiği bir toplantı yapmışlardır. (1 Ağustos 1924)⁸⁷

a. Musul Sorunu ve Nasturi Ayaklanması

Osmanlı Devleti zamanında yaşayan gayrimüslim unsurlar arasında Kuçanis, kimi zaman da Çölemerik merkez olmak üzere Süryani papazlarından Nostorios'un kurduğu Nastur mezhebinden olan Nasturiler de

⁸⁶ Kazım KARABEKİR: **Kürt Meselesi**, İstanbul 1995, s. 12, 13.

⁸⁷ Hüseyin KOCA: **Yakın Tarihimizden Günümüze Hükümetlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları**, Konya 1998, s. 56-61.

vardı.⁸⁸ Nasturiler ile ilgili olarak Süryanilik, Keldanilik ve Asuri kavramları ayrıca incelenmesi gereken bazı temel konular olup,⁸⁹ özellikle Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler'den sonra en önemli Hristiyan cemaatin Nasturiler olması dikkat çekicidir.⁹⁰ II. Abdülhamid döneminde yaptırılan sayıma göre imparatorluk içindeki haneleri 4.500 olan Nasturi nüfusunu, batılı kaynaklar Keldanileri çıkararak 50 ile 56 bin kişi olarak göstermektedir.

Nasturiler, Osmanlı'nın millet sistemi içerisinde, kendilerine son derece hoşgörölü bir yer edinmişler, dini ve ticari faaliyetleri bakımından çok iyi imkanlara sahiptiler. Ancak, bölgede siyasi ve ekonomik menfaatlerin çakıştığı noktada bulunan bu küçük cemaat, özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren, kendileriyle yakın ilişki kuran misyonerler vasıtasıyla tıpkı Ermeniler gibi bir maceraya sürüklenmiş ve yavaş yavaş sahip oldukları huzurları bozulmaya başlamıştır. Nasturi ayaklanmalarının bu dış nedeni dışında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasal, sosyal ve ekonomik durum, bölgenin coğrafi ve sosyal yapısı, ekonomik durum gibi iç sebepler de vardı.⁹¹ İlk Nasturi hareketleri 1843 yılında başlamış ve Osmanlı Devleti son yıllarında bir dizi Bedirhan isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Musul meselesi ile yeniden gündeme gelince Nasturiler İngilizler tarafından bir koz olarak kullanılmışlardır.

Türk-İngiliz ilişkileri yönünden Musul sorunu Birinci Dünya Savaşının sona ermesiyle ortaya çıkmış bir sorun değildir. Musul Misak-ı Milli sınırları içinde bulunuyorsa da, bu sorun Milli Mücadele ile Türkler lehine çözümlenememiştir. İlk önce Türkler'in bu sorunu etnik ve stratejik bir yaklaşımla çözümlenmeye uğraşmaları, sonucu olumsuz yönde etkilemiştir. İngilizlerin meseleye yaklaşımı Türkiye-Irak sınırının tespiti gibi gösterilip

⁸⁸ Alpay KABACALI: *Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları*, İstanbul 1991, s. 43.

⁸⁹ Nasturiler ve Keldaniler hakkında geniş bilgi için bkz. Yonca ANZERLİOĞLU: *Nasturiler*, Ankara 2000; Kadir ALBAYRAK: *Keldaniler ve Nasturiler*, Ankara 1997, s. 72 vd.

⁹⁰ Mim Kemal ÖKE: *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu*, Ankara 1992, s. 136.

⁹¹ Mehmet ÇEVİK: "Büyük Devletlerin Doğu Anadolu ve Kuzey Irak Politikalarında Bir Başka Unsur: Nasturiler", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, İstanbul 1995, Ankara 1996, s. 88-89.

daha çok stratejik ve ekonomik yöne ağırlık verilmesine karşılık, ana amaçları Musul ve yöresinde bulunan petrol kaynaklarının elden çıkarılmamasıydı.⁹² Ayrıca Musul Türkiye, Irak ve İran arasında doğal bir geçiş noktası olması ve İngiltere'nin bölgedeki etkinliği yönünden de önem taşıyordu. 1916 tarihli Sykes Picot Antlaşmasına göre Fransa'nın nüfuz alanı olarak öngörülen Musul, San Remo Konferansı sırasında, 24 Nisan 1920'de İngiltere'ye bırakılmıştı. Buna karşılık İngiltere, Musul petroleri için verilecek herhangi bir işletme ayrıcalığında Fransa'ya % 25'lik bir pay vermeyi kabul etti. Ancak Milli Mücadele döneminde T.B.M.M. Hükümeti, Musul'u vatan toprağı olarak görmekten hiçbir zaman vazgeçmemişti.

Mustafa Kemal Atatürk 30 Ağustos Zaferinin hemen sonrasında Fransız Le Figaro Gazetesine verdiği demeçte Makedonya ve Suriye'nin terk edildiğini belirtiyor fakat arkada kalan ve sırf Türk olan her yeri ve her şeyi isterken bununla da Irak'ın yarısını ve Suriye'deki Türkler'in yaşadığı toprakları hedefliyordu.⁹³

Lozan Konferansı ile Musul meselesi "Askeri ve Arazi Komisyonu"nda görüşülecekti. Komisyon Başkanlığı'na İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon getirilmişti. Lozan Konferansı'nda Türkiye'yi temsil eden Dışişleri Bakanı İsmet (İnönü) Paşa başkanlığındaki Heyet'e verilen talimatta Musul, Kerkük ve Süleymaniye'nin iadesi istenirken İngiltere'ye bazı ekonomik ayrıcalıklar tanınabileceği bildirilmişti. Musul meselesi önce özel görüşmelerle çözülmeye karar verilmiştir. Özel görüşmelerle iki taraf da tezlerini etnik ve siyasi nedenlere dayandırmıştır. Sonuç alınamayınca mesele 23 Ocak 1923 günü Arazi Komisyonu'nda görüşülmeye başlanmıştır. Görüşmeler bir ara kesintiye uğrasa da İsmet Paşa tarafından müttefik devletlere gönderilen anlaşma tasarısında Türkiye ile Irak arasındaki sınırın on iki aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir süre çözüm yoluyla tespit edileceği, anlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlığın Milletler Cemiyeti Meclisi'ne

⁹² Kemal MELEK: a.g.e., s. 9; Mim Kemal ÖKE: **Musul Meselesi Kronolojisi**, İstanbul 1987, s. 167-178.

⁹³ Refik TURAN: "Misak-ı Milli ve Atatürk'ün Lozan Sonrası Hedefleri", **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük-Erbil Meselesi Sempozyumu**, Ankara 1998, s. 52-53.

götürüleceği bildirilmişti. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nın 3. maddesinin 2. fıkrasına göre Türkiye'nin bir yıllık süre önerisi dokuz aya indirilmişti.⁹⁴ Lozan'daki sulh müzakereleri ve bu arada Musul meselesi, bir oldu-bitti ile nihayetlenirken, Türkiye'ye Irak hissesinden verilen % 10 petrol hissesi de bir lütuf mahiyetinde görülmüştür.⁹⁵

Böylece Lozan'dan sonra da bir sorun olarak kalan Musul Güneydoğu Anadolu'da meydana gelecek bazı hadiselerin de kaynağı olmuştur. Daha Meclis'te Musul ile ilgili gizli oturumlar yapılırken Musul meselesi Doğu vilâyetleri meselesi de Türkiye meselesi olarak görülmüştür.⁹⁶ Gerçekten de Lozan sonrası gelişmeler meseleyi Doğu vilâyetlerine yaymıştır. Musul meselesi ile ilgili ikili görüşmeler 19 Mayıs 1924 tarihinde Haliç olarak da bilinen konferans ile başlamıştır.⁹⁷ Konferansta İngilizler Lozan'daki iddialarını tekrarlayıp Musul'u vermek bir yana Hakkari'nin Nasturilere verilerek Irak'a bağlanmasını istediler. İstekler arasında hiçbir anlaşma sağlanamadan konferans 5.6.1924 tarihinde dağıldı. Bunun üzerine, Lozan Antlaşması'na göre Milletler Cemiyeti'ne başvurulmuş, İngilizler görüşme konusunun Musul'u dışarıda bırakan bir sınır meselesi olduğunu, Musul'u dışarıda bırakmak üzere Türk-Irak sınırının belirlenmesi çalışmalarına hazır olduklarını bildirmişlerdi. Türk tarafı ise Fethi Okyar aracılığıyla amacın Musul üzerindeki egemenlik hakkının saptanması olduğunu, bunun için tek çıkış yolunun plebisikte gitmek olduğunu belirtmiştir. Sonunda Milletler Cemiyeti'nde konuyu incelemek üzere üç kişilik bir komisyon oluşturulmuştur.⁹⁸ Musul sorununun olumsuz yönde ilerlemesi üzerine hükümet, Meclisi 30.10.1924 tarihinde olağanüstü toplantıya çağırmış ve bu

⁹⁴ Ömer KÜRKÇÜOĞLU: a.g.e., s.275 vd.; Mehmet GÖNLÜBOL: a.g.e., s.137-138.

⁹⁵ Raif KARADAĞ: *Petrol Fırtınası*, İstanbul 1979, s. 243.

⁹⁶ Feridun KANDEMİR: *Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay*, İstanbul 1965, s. 117.

⁹⁷ *Ayın Tarihi*: sayı: 7-10, Mayıs 1924, s. 200-201.

⁹⁸ Mahmud GOLOĞLU: *Devrimler ve Tepkiler (1924-1930)*, c.II, Ankara, 1972; Ömer KÜRKÇÜOĞLU: a.g.e., s. 290-291; Kemal MELEK: a.g.e., s. 44-46; *Ayın Tarihi*: sayı: 17, Ankara 1925, s. 317.

toplantıda Başbakan İsmet Paşa, Musul üzerindeki görüşmeler ve gelişmeler hakkında önemli ve geniş açıklamalar yapmıştır.⁹⁹

İngiltere bir yandan diplomatik yollarla sorunu çözmeye çalışırken Bitlis, Garzan ve Erzurum civarlarında yaşayan Kürt aşiretleri ile temas kurup, propaganda faaliyetleri ile Kürt bağımsızlık isteklerini körüklemeye çalışmakta diğer taraftan da Nasturileri kışkırtmaktaydı.¹⁰⁰

İnönü hükümetinin tedbir almayı plânladığı günlerde İngiltere pazarlıkta elini güçlendirmek, Türkiye'nin pazarlık gücünü zayıflatmak için kışkırttığı Nasturiler 7.8.1924'te Hakkari valisi ile jandarma müfrezesini çevre denetiminde Çölemerik'in güneyindeki Hangediği denilen yerde pusuya düşürmüşlerdir. Vali esir edilmiş ise de hükümetin tedbirleri ile birkaç gün sonra kurtarılmıştır.

Hangediği olayının ilk günlerde siyasi bir boyut taşımadığına yönelik haberler Hakimiyet-i Milliye Gazetesinde yer almıştır: "Hadise statüko sınırları dahilinde cereyan etmiştir. Hükümetin tedbir-i lazıme-i ittihaz ve mütecasirleri takip ve tedip edeceğine eminiz. Meselenin bir teşvik-i harici neticesi olduğuna ihtimal vermiyoruz. Hadise öteden beri o havalide icrayı şekavet eden..." Tevhid-i Efkâr ise olayın dış tahrikler sonucu çıktığına dair bir açıklama yapmaktadır: "Dünkü nüshamızda Hakkari Valisi Halil Rifat Bey'in Çal köyüne teftişe giderken bir müddetten beri ecnebilerin teşvikiyle hareket eden Nasturilerin pususuna düşerek esir edildiği ve mahiyetindeki jandarmaların da şehit edildikleri haberini vermiştik..."¹⁰¹

Hükümet ayaklanmaya karşı Nasturilerin cezalandırılması ve gerekli tedbirlerin alınması yoluna gitmiştir. Güvenlik ve asayişe yönelik yapılacak hareket üçüncü orduya bağlı 7. Kolordunun komutanı Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa tarafından yürütülmüş, Kürt Şikak aşireti şeyhi İsmail Ağa Simko'dan yararlanılmıştır. Nasturilere karşı alınacak tedbirler Bakanlar Kurulu'nun 14

⁹⁹ TBMM ZC: D.2, c. 9, 18.10.1924, s.5-21.

¹⁰⁰ Reşat HALLI: *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Ankara 1972, s. 27.

¹⁰¹ "Hakkari'de Bir Hadise", *Hakimiyet-i Milliye*, 13 Ağustos 1924, s. 1; "Hakkari Faciası", *Tevhid-i Efkâr*, 14 Ağustos 1924, s. 1'den naklen, Yonca ANZERLİOĞLU; a.g.e., s. 136, 137.

Ağustos 1924 günü yaptığı toplantıda görüşülerek alınan kararların ilgili bakanlıklara bildirilmesi kararlaştırılmıştır. Düzenli birliklerin yanı sıra çok sayıda “aşiret eri”nin de katıldığı hareket 12 Eylül 1924’te başlamıştır. Dahiliye Vekâleti Celiliyesine yazılan Bakanlar Kurulu Kararında “Nasturilere karşı Cenubun Şark aşiretleri arasından bazı kuvvetlerin vücuda getirildiği ancak daha şumullu Nasturi tecavüzüne karşı müdafa için 7. Kolordunun bu kuvvetleri mesuliyetine alması ve Vilâyet valilerinin talimat olmadan hiçbir şey yapmaması” bildirilmiştir.¹⁰² Diğer taraftan yapılacak hareket için hiçbir masraftan kaçınılmaması ve aşiret reislerine hediye, para verilmesi, madalya ile ödüllendirilmeleri düşünülmüştür. Bir başka Bakanlar Kurulu Kararında bu konu ile ilgili olarak görülen lüzum ve zaruret üzerine memleketin iç tarafına saldırmış olan Nasturiler için Maliye Vekâleti Celiliyesinin Hakkari’ye ayırmış olduğu iskan Müdüriyet-i Umumisi bütçesinin artırılması kabul olunmuştur.¹⁰³

Harekât için kara kuvvetlerinin hazırlıkları yanında havadan da harekâtın yapılmasına karar verilmiştir. Ayrıca yapılan istihbarat ile Nasturilerin durumu hakkında bilgi toplanmıştır. Yapılan propaganda ile de Hangediği olayına değinilmekte, Türk hükümetinin kararlılığı gösterilmekte, isyancıların aralarına korku ve tereddüt sokarak İngilizler tarafından yapılan propagandanın etkisini azaltmak, bozgunculuk ve muhalefet oluşturmak istenmekteydi. Ayaklanmayı bastırmak amacıyla gerekli olan para da alınan kredilerle sağlanmıştır. Diğer taraftan hükümet İngilizlerin harekâta müdahalelerini de göz önüne alarak önlemler almak durumundaydı. Başbakan İsmet Paşa ise Gazi Mustafa Kemal Paşa’ya Nasturi harekâtının başlamasına kadar olan durumu özetleyen bir rapor sunmuştur. 16 Eylül 1924 tarihli raporda, tedip harekâtına memur kıtaların 10 aynı gün ile sabah harekâta başlayacakları ve harekât için takip edilen strateji anlatılmaktaydı.¹⁰⁴ Harekât 28 Eylül’de sona ermiş fakat Nasturilerin çoğunun sınır dışına kaçması ile amaca ulaşılamadığı gibi Musul sorununun çözümüne yönelik askeri girişimler de sonuç vermemiştir.

¹⁰² BCA BKK: 030.18.01/010-32-1

¹⁰³ BCA BKK: 030.18.01/016-71-19

¹⁰⁴ Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, İstanbul 1992, s. 309-311.

Nasturi isyanının bastırıldığı günlerde Milletler Cemiyeti de Cenevre'de toplantılarını yapmakta idi. 30 Eylül 1924 günkü toplantısında bu konu görüşülmüş, taraflar statükoya bağlı kalmaya söz vermişlerdir. İngiltere ise 5 ve 9 Ekim 1924 günlü notalarla Türkiye'nin Musul ve Hakkari bölgesinden çıkmasını istemiştir. T.C. hükümeti bir yandan hukuki ve fiili tedbirleri alırken bir yandan da konuyu Büyük Millet Meclisi'ne getirmiştir. Ancak bu tedbirler yetmemiş ve Milletler Cemiyetindeki komisyon Ankara, Musul ve Bağdat'ta incelemelerde bulunarak 16.7.1925 tarihli raporunu Milletler Cemiyetine vermiştir.¹⁰⁵ Rapor, İngilizler'in işine gelmiş olup anlaşmazlık Lahey Adalet Divanı'na götürülmüş, Türk tarafının buna da itiraz etmesi üzerine Divan Estonyalı General Laider'i bölgede soruşturma yapmakla görevlendirmiştir. Generalin, Türkler'in bölgedeki Hristiyanlar'a kötülük yaptıklarını rapor etmesi üzerine Milletler Cemiyeti de 16 Aralık 1925'te o güne kadar ki fiili sınır olan Brüksel Hattı'nı Türkiye ile Irak arasında sürekli sınır kabul ederek Musul'un yitirilmesi kararını vermiştir.

Cemiyet meclisinin kararı Türk resmi çevrelerinde ve kamuoyunda İngiliz emperyalizmine ve Milletler Cemiyetine karşı büyük tepki oluşturduğu gibi daha önce 16 Ekim 1925'te, Lokarno Paketi'nin imzalandığı Sovyetler Birliği ile 17 Aralık 1925'te de Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasının yapılmasına neden olmuştur. Çiçerin Paris'te 21 Aralık 1925'te yaptığı açıklamada Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Musul kararını kınaması da dikkat çekicidir. Çiçerin: "...eğer İngiltere daha uzlaşıcı bir tutum takınmazsa karar kaçınılmaz sonuçlar doğurabilir. Musul, Türkiye için stratejik açıdan çok önemlidir. Türkiye barış isteğine rağmen belli bir sınırın gerisine çekilemez" demiştir.¹⁰⁶

Cemiyet-i Akvam'da Musul Meselesi başlıklı Ayın Tarihinde ise konu özetle şu şekilde işlenmiştir: "Cemiyet-i Akvam'da müzakere edilen Musul meselesinin aldığı şekil ve verdiği netice yalnız Musul'un akıbetini değil

¹⁰⁵ Komisyonun Cemiyet-i Akvama verdiği rapor ve Komisyonun mesaisi hakkında geniş bilgi için bkz., **Ayın Tarihi**: sayı: 17, 1924, s. 315 vd.

¹⁰⁶ Suat BİLGE: **Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, Güç Komşuluk (1920-1964)**, Ankara 1992, s. 99; İ. SOYSAL: **Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları**, c.1, s. 268.

Türkiye-İngiliz münasebetlerinin alacağı şekli tespit ettiği gibi Cemiyet-i Akvam'ın da ne derece şayan-ı itimat bir müessese olduğunu ortaya koymuştur. Mamafih; Cemiyet-i Akvam'ın Musul meselesi hakkında verdiği karar siyaset-i umumiye üzerinde büyük bir teessür yapmış olması itibariyle haiz ehemmiyettir..." Yine aynı yayında "Musul'un Ehemmiyeti" başlığı ile aylık İngiliz mecmuasının Mart nüshasında ve İngiliz emperyalistlerinden K.R'in imzası ile yazılan makale İngiltere'nin yakın ve orta şarkta gündemdeki yeni emelleri ve siyaseti ile Musul meselesindeki hareketin açık bir lisanla ve adeta itiraf şeklinde olmasından dolayı tercüme verilmiştir.¹⁰⁷

Musul meselesi 5 Haziran 1926 yılında İngiltere ile imzalanan Ankara Antlaşması ile İngiltere lehine çözülmüş ve Musul Irak'a bırakılmıştır. Anlaşma 7 Haziran 1926 tarihinde T.B.M.M.'de onaylanarak geçerlilik kazanmıştır.¹⁰⁸

b. Şeyh Sait Ayaklanması

b.a. Ayaklanmanın Nedenleri ve Başlaması

Musul meselesinin görüşüldüğü sırada çıkarılan bir başka isyan Şeyh Sait isyanıdır. Olayın, Kuzey Irak'taki Türkmenlerin ve Kurmançların Türkiye ile birleşmesini ve petrol zengini bir bölgenin Türkiye'ye bırakılmasını engellemeye yönelik olarak organize edildiği genel bir kabuldür. İngilizlerin Kürt aşiretlerini Türkiye'ye karşı kışkırtıcı bir üs olarak kullanmak istedikleri İngiliz bilim adamlarınca da kabul edilmektedir. İsyanın Musul meselesi sırasında, Cemiyet-i Akvam marifetiyle Musul ve Kerkük'ün İngiliz mandasındaki Irak'a bırakıldığı, Türkiye'nin bu oldu-bittiye karşı askeri tedbirlere giriştiği bir sırada ortaya çıkması İngiliz oyunu ihtimalini güçlendirmektedir. İsyanın bastırılmasından sonra Diyarbakır'da ele geçirilen mektuplar ve silah fabrikalarının katalogları da İngilizlerin bu olayın içinde

¹⁰⁷ **Ayın Tarihi:** sayı: 24, Mart 1926, s.1045-1050.

¹⁰⁸ TBMM ZC:D. 2, c. 26, s. 164-166; Kemal MELEK: **a.g.e.**, s. 51; Ömer KÜRKÇÜOĞLU: **a.g.e.**, s. 320-323.

oldukları görüşünü desteklemektedir.¹⁰⁹ Mete Tuncay ise ayaklanmayı dinsel bir giysi altında bir başkaldırı olduğu, Mustafa Kemal Paşa'yla, Fethi Bey'in yerine başbakan olan İsmet Paşa'nın ve arkadaşlarının olayı dinsel gericilik ve karşı-devrim diye görmelerinin, doğudaki bastırmayla sınırlı kalmayacak daha genel bir karşı hareketi haklı kılmak amacıyla açıklanabileceğini söylerken İngilizlerin dinsel yönden halifeliğin geri getirilmesini amaçlayan ya da siyasal yönden Kürdistan'ın bağımsızlığını gerçekleştirmek isteyen bir ayaklanmayı desteklemediklerini yazmaktadır.¹¹⁰

Ayaklanmanın İngiltere ile olan sorunlar ve bunların etkisi gibi dış sebepleri dışında Şark meselesinin takipçisi yabancı devletlerin çıkarları, Amerika Birleşik Devletleri'nin Lozan Barış Antlaşması'nı senatodan çekerek onaylamaması ve Musul petrol bölgesini kontrol etmek istemesi, Sovyetler Birliği'nin Kürt gruplarla ilişkileri de isyanın oluşumuna etki ediyordu.

Ayrıca 1925'in Martında isyan çıkmadan önce Gizli Kürt İstiklal Cemiyeti üyesi Palulu Sadi adında bir şahıs İngiliz Dışişleri Bakanlığı Şark Şubesi memurlarından Albay Templeton ile irtibat kurmuş, Türk istihbaratının adamı olan bu şahıstan 1925 yılı baharında başlayacak isyan için gerekli silah, cephane ve para yardımı konusunda söz alınmıştır. İsyançılara göre, isyanın gerekçeleri dini birtakım sebeplere dayandırılacağından, Anadolu'nun başka yerlerinde de kısa sürede benzer ayaklanmalar çıkacaktır.¹¹¹

Ayaklanmanın iç sebepleri bir irtica hareketi niteliğinde gösterilmişse de, gerçekte olayın içindekiler farklı niyette idi. Bağımsız bir Kürt devleti kurmak ve halifeliği geri getirmek gibi birçok gerekçe vardı. İsyan başarılı olsaydı bir Kürt devleti de kurulacaktı. Bu isyanı hazırlayan sebeplerin başında, İstiklal Savaşı'nda İstanbul'da çeşitli maksatla gizli ve açık birtakım

¹⁰⁹ Rahmi DOĞANAY: **a.g.s.**, s. 258.

¹¹⁰ Mete TUNCAY: **Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul 1989, s. 129, 130.

¹¹¹ Mete TUNCAY: **a.g.e.**, s. 259.

parti ve dernekler kurarak, Milli Mücadeleye karşı faaliyet göstermiş dernekler de vardı.¹¹²

Ayaklanmada Kürt Bağımsızlık Propagandası, Kürt Teali Cemiyeti, İngiliz-Kürt Görüşmeleri ve Irak'taki İngiliz yönetiminin, Azadi örgütünün çalışmaları ve Hınıs kaymakamının tutumu da etkili olmuştur. İsyanın Türk inkılabına karşı muhalif bir tarafı da vardır veya en azından nihai sonuç için inkılap karşıtlarının desteğini almak, din unsurlarını kullanmak da istenilmiştir. İsyanın sloganı “dinin yükseltilmesi ve kurtarılması” olup, Tevhid-i Tedrisat Kanununun kabulünde etkili olan bölgenin sosyal yapısını etkileyecek diğer bir unsur olmuştur. Özellikle siyasal alanda Cumhuriyet'in ilânı, saltanat ve hilafetin kaldırılması da isyanın görünen nedenlerini oluşturmuştur.

Azadi örgütünün 1924'te yaptığı ilk kongrede bir yıl sonrası için ayaklanma kararı alınmıştır. Bu sürede diğer önemli aşiret reisleri ile temasa geçip kesin katılımları sağlamak isteniyordu. Ancak her aşiret reisi böylesine bir isyana katıldığında rakiplerinin büyük bir olasılıkla hükümet tarafında mücadele verip ona saldırabileceğinin farkındaydı. Bu sebeple bazı garantiler alınmış, kimse rakibi imzalamadan anlaşmaya katılmayı kabul etmemiştir. Hazırlıklar hükümet tarafından anlaşılmış ve Halit Bey'le Yusuf Ziya tutuklandıktan sonra 1925'in başlarında Azadiler tarafından ikinci kongre Şeyh Sait önderliğinde yapılmıştır.¹¹³

Azadi toplantısında, aşiretlerin kendi reislerinin öncülüğünde olaylara katılmaları, yerleştikleri alanın kontrollerini ellerinde tutmaları, sivil ve askeri yetkilileri bölgeden uzaklaştırmaları ya da esir almaları, olaylarda ele geçirilecek kasaba ve yerleşim alanlarındaki tüm aşiretlerin olaylara katılmaları için baskı yapmaları kararları alınmış ve belirlenen hedeflere ulaşmak için beş noktadan saldırı ve savunma plânı yapılmıştır.¹¹⁴

¹¹² Reşat HALLI: a.g.e., s. 9.

¹¹³ Mustafa SÖNMEZ: *Doğu Anadolu'nun Hikayesi*, Ankara 1990, s. 97; Ömer Vehbi HATİPOĞLU, a.g.e., s. 70-71.

¹¹⁴ *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, s. 94-96.

Ayaklanmanın belirlenen tarihten önce patlak vermesi ise beklenen bir gelişme değildi. Şeyh Sait maiyeti ile Ergani vilâyetinde iken hükümete muhaliflikleri ile tanınmış olan birtakım şahıslarla temas ederek Cumhuriyet ve inkılaplar aleyhinde geniş bir propagandaya girişmiş bu sırada Piran köyüne de uğramıştı. Ancak maiyetinde bulunanlar arasında Adliyece takip edilmekte olan iki suçlunun olması üzerine jandarma müfrezesi bunları yakalamak istemiş ve çatışma sonrası müfreze kumandanı tevkif edilmiştir.¹¹⁵ Şeyh Sait ayaklanmanın bu kadar çabuk yayılacağını beklemezken Genç iline giderek burayı ele geçirdi. 14 Şubat 1925 günü ilk yazılı emirlerini “Emirel mücahidin Muhammed Sait Nakşibend” imzasıyla yayınlayarak Maden Aşireti Reisi Faki Hasanı kaymakamlığa atamıştı. Lice üzerine yürüme plânı yapan Şeyh Sait'e karşı Şeyh Selim ve yöredeki aşiretler direnme kararı almış yapılan görüşmeler sonucunda dahi Şeyh Selim ayaklanmaya katılmamakta kararlı davranmıştı. Bu arada Çapakçur cephesi Şeyh Şerif, Muş Şeyh Abdullah, Diyarbakır ise Şeyh Sait komutanlığında ele geçirilmek isteniyordu. 21 Şubat günü ise Lice ayaklanmacıların eline geçti.¹¹⁶

b.b. Ayaklanmaya Karşı Hükümetçe Alınan Tedbirler ve Ayaklanmanın Bastırılması

Ayaklanma başlangıçta, Başbakan Fethi Okyar'ı fazla tedirgin etmemişti ve olaya Doğu'da sık sık görülen bir eşkıya hareketi olarak bakılıyordu. Okyar kabinesine ayaklanmayı küçük göstermek için harcadığı çaba ile eleştiriler gelmeye başladı. Cumhuriyet Halk Partisi grubu ise endişe içinde olup, ayaklanma iki hafta içinde on dört vilayete yayılmıştı. Bu arada Terakki Perver Cumhuriyet Partisi'nin olayı körüklediği söylentileri çıkmıştı.

¹¹⁵ Hasan Rıza SOYAK: *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul 1973, s. 314; M. Şerif Fırat: *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara 1981, s.173; Martin Van Bruinessen: *Ağa, Şeyh ve Devlet*, Ankara 1991, s.356.

¹¹⁶ Uğur MUMCU: *Kürt-İslâm Ayaklanması (1919-1925)*, İstanbul 1993, s. 69, 70.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın bir devamı da sayılan bu parti olay nedeniyle 3 Haziran 1925'te kapatılacaktı.¹¹⁷

Hükümet içinde Recep Bey'in (Peker)¹¹⁸ daha önce istifa etmesi üzerine Dahiliye Vekili olan Cemil Bey (Uybadın)¹¹⁹ T.B.M.M.'de bir mebusun sorusuna şu cevabı vermişti: "Ergani vilâyetinde Şeyh Sait isminde bir şaki peyda oldu taraftarları ile beraber şakavet ilan etti. Fakat hükümetimizin aldığı ciddi tedbirler neticesi olarak pek yakında kâmilten tenkil edilecekleri tabiidir." Cumhurbaşkanı Atatürk ise ihtiyatlı hareket ederek hadisenin hakiki mahiyetini ve genişlik derecesini kati olarak görmek istiyordu. Bu sebeple yalnız hükümet kanalından gelen bilgi ile yetinmiyor, ayrıca hususi vasıtalarla da bilgi edinmeye çalışıyordu. Hasan Rıza Soyak ise hususi kalem müdürü Hayati Bey ile gece-gündüz nöbetleşe Ankara Telgrafnamesi'nde kaldıklarını, isyanın seyri ve mahiyeti hakkında malumat toplamaya çalışıp, alınan haberleri vakit geçirmeden Cumhurbaşkanına ulaştırdıklarını yazmaktadır.¹²⁰

Olayların geliştiği sırada Atatürk 22 Kasım 1924'te istifa ederek İstanbul'a giden İsmet İnönü'yü Ankara'ya çağırıştır. 21 Şubat'ta Gazi ve İsmet İnönü Çankaya'da ikili bir görüşme ile doğudan gelen raporları inceledikten sonra aynı günün akşamı Fethi Bey, Meclis Başkanı Kâzım Paşa, CHF Genel Başkan Vekili İsmet Paşa ve Atatürk arasında dördü bir görüşme yapılmıştır. Böylece başbakanın isyana jandarma olayı ve eşkiyalık hadisesi olarak bakmasının basit kaldığı da anlaşılmıştır. Kâzım Karabekir Paşa'nın yazdığına göre, Fethi Okyar T.P.C.F.'nin rolü karşısında istifasından önce 23 Şubat 1925 akşamı, Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası reisleriyle görüşmek istediğini bildirir. Görüşmeye Kâzım Karabekir, Rauf Bey, Cafer Tayyar Bey ve Adnan Bey katılır. Fethi Bey doğudaki vaziyeti izah ettikten sonra: "Size partinizi kendi kendinize dağıtmanızı bildirmeye beni

¹¹⁷ Nurdoğan TAŞALAN, Turgut ETİNGÜ: *İlkçağlardan Günümüze Kadar Suikastlar ve Ayaklanmalar Tarihi*, s. 418; Çağlar KIRÇAK: *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik (1876-1950)*, c. I, İstanbul 1989, s. 248; Neşet ÇAĞATAY: *Türkiye'de Gerici Eylemler*, Ankara 1972, s. 27; İbrahim ARTUÇ: *İsmet Paşa-Bir Dönemin Öyküsü*, İstanbul 1993, s. 290.

¹¹⁸ *Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)*, c. 3, Ankara 1993, s. 573.

¹¹⁹ *Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)*, c. 3, Ankara 1993, s. 738-739.

¹²⁰ Hasan Rıza SOYAK: *a.g.e.*, s. 314-315.

görevlendirdiler. Dağıtmazsanız geleceği çok karanlık görüyorum. Çok kan dökülecektir.” demiş, Kâzım Karabekir ise: “Yasalar çerçevesinde parti kurmak elimizdedir. Ancak, bunu dağıtmak elimizde olmayan bir şeydir. Hükûmetsiniz. Her cins gücünüz, çeşitli araçlarınız vardır. Partimizi ille dağıtmak istiyorsanız onu yapmak elinizdedir.” yanıtını vermesi üzerine Okyar üzüntüsünü bildirerek müzakereye son vermiştir.¹²¹

Bu tür gelişmelerin yaşandığı devrede hükûmet ilk tedbirini 4.2.1925'te “Bir hudut taburu ile bir seyyar jandarma, bir süvari jandarma bölüğünün derhal teşkiline ve maaş masarifi umumiyelerinin jandarma bütçesinin füsul ve mevadi muhtelifesine vaz'ına dair kanun layihası”nı kabul ederek karar alırken,¹²² 23.2.1925 tarihinde Şark vilâyetlerinden bazılarında bir ay müddetle idare-i örfiye ilan edildiğine dair Başvekâlet tezkeresi (3/380) okunmuştur. Bu tezkerede,

Ergani vilâyetinin bir kısmında devlete karşı vukua gelen isyanın Diyarbakır, Elazığ, ve Genç vilâyetlerine de sirayet ettiği için Elazığ, Genç, Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkari vilâyetleriyle Erzurum vilâyetinin Kiğı ve Hınıs kazalarında bir ay müddetle idare-i örfiye ilân edilmiştir.¹²³

Başbakan tarafından ise İdare-i Örfiye ile ilgili izahat Mecliste 25.2.1925 tarihinde verilmiştir. Bu izahatte Fethi Bey Sıkıyönetimin ilanını icabettiren harekâtı isyaniye hakkında bilgi vermiş ve konuşma sonrası hükûmetin izahatına ve idare-i örfiye ilanına muvafık görülmüştür.¹²⁴ Hükûmet tarafından alınan diğer bir önlem ise Hiyaneti Vataniye Kanununa¹²⁵ bir madde tezyidine dair kanun layihası ve Adliye Encümeni mazbatası (1/625)'dir.

¹²¹ Kazım KARABEKİR: a.g.e., s. 14-16; Çağlar KIRÇAK: a.g.e., s. 349, Metin TOKER: a.g.e., s.57, 58.

¹²² TBMM ZC: D. 2, c. 13-1, iç. 2, i. 47, 4.2.1925.

¹²³ TBMM ZC: D. 2, c. 14, iç. 2, i. 63, 23.2.1925; Düstur: D. 2, c. 6, 23 Şubat 1925, s. 105; BCA BKK: 0030.18.01/012.71.17.

¹²⁴ TBMM ZC: D. 2, c. 14, iç. 2, i.4, 25.2.1925; Düstur: D. 2, c. 6, 25 Şubat 1925, s. 109; Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 26 Şubat 1925-sayı: 85.

¹²⁵ Düstur:D. 2, c. 1, s. 4-5, 27 Nisan 1920 ve 30 Recep 1922; Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 7 Şubat 1921-sayı: 1, Kanun No: 2.

Adliye Vekili Mahmut Esat Bey¹²⁶: "...dini veya mukaddesatı diniyeyi siyasete alet ittihaz edenler hakkında" kanun ile mevcut kanunun uygulama sahasını genişletmişti.¹²⁷

Yapılan politikayı Ahmet Emin Yalman 25 Şubat tarihli Vatan'da çıkan bir Ankara mektubunda şu şekilde tahlil ettiğini yazmıştır: "Son bir kaç gün içinde Ankara'da bulutlar toplanmış, fırtına istidatları belirdi. Bunun bir değil, bir kaç nedeni vardır. Başlıcası Genç'de kopan isyandır.

Buna ilâve olarak, Erzurum milletvekili Ziyaeddin Efendinin dini politikaya âlet eder yolda beyanatı, memleketin bir kaç yerinde aynı tarzda emeller besleyenlerin ortalığa fırlaması ve bilhassa İstanbul gazetelerinin Halit Paşa hâdisesine esrarlı bir manzara vermesi, Ankara'da sinirli bir hava yaratmış, şiddet taraftarları bu havayı daha kesif bir hale çıkarmak için ellerinden geleni yapmıştır. Buna rağmen akıl ve mantık sinirliliği yenebildi, herşey için bir kuvvet ve şiddet şeklinde toptan bir deva aranacak yerde, her işe ihtiyaca göre çare aramak düşüncesi üstün çıktı."¹²⁸

Mustafa Kemal ve İsmet İnönü başta olmak üzere hükümetteki bakanlar ve milletvekilleri sertlik yanlısı olup, alınan tedbirleri yetersiz görüyor ve her defasında Ali Fethi'ye baskıyı artırıyordu. T.B.M.M.'ne ise isyan ile ilgili çeşitli il ve ilçelerden kınama telgrafları geliyordu.¹²⁹

¹²⁶ **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, c. 3, Ankara 1993, s. 435, 436.

¹²⁷ **TBMM ZC: D. 2, c. 14, iç. 2, i. 64, 25.2.1925, s. 309 vd.; Düstur: D. 2, c. 6, s. 107, 1 Şaban 1343 ve 25 Şubat 1925.**

¹²⁸ Ahmed Emin YALMAN: **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, c. 3 (1922-1944), Ankara 1971, s. 161.

¹²⁹ Evrakı Saire: 1. – İnkılâbımızı tehlikeye düşürecek irticaî hareketleri kökünden söküp atmak için Hükümeti Cumhuriyetimizin ufak bir işaretine intizar edildiği hakkında Adana, ve aynı madde Cizre ve Malatya'dan mevrit telgrafnameler.

REİS – Okunacaktır. Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine Genç ve havalesinde birtakım hainane iğvaatla zuhura gelen hâdiseyi biz Adana halkı doğrudan doğruya Cumhuriyetimize, ve mevcudiyetimize tevcih edilmiş bir suikast olarak telâkki ettik. Hiçbir zaman hiçbir millet tarafından iktihâm edilmeyecek derecede ihtiyar ettiğimiz fedakârlık neticesinde elde edebildiğimiz istiklâl ve inkılâbımızın en ufak bir surette ihlâlini müsamaha ile geçiştirmemizin imkânı yoktur. İnkılâp ve istiklâlimizi tehlikeye düşürecek irticaî hareketleri, her nevi suikastı kökünden söküp atmak için biz Adanalılar aynı fedakârlık ve feragata amadeyiz. Hükümeti Cumhuriyetimizin ufak bir işareti bizi derhal istenilen hedefe koşturacaktır. Bugünkü heyecanlı içtimamızda verilen bu kararın vilâyetimiz efkârı umumiyesine tamamen tercüman olduğu mâruzdur. **TBMM ZC: D. 2, iç. 2, c. 14, i. 65, 26.2.1925, s. 351-352.**

Ayrıca isyancıların Elazığ'dan defedildiğine dair Dahiliye Vekâletine Elazığ ahzı asker kalem riyasetinden gelen mevcut telgraf da Başvekil Ali Fethi Bey tarafından okunmuş ve Ergani mebusu İhsan Hamit Bey¹³⁰ Diyarbakır'ın ihtimal istilasına karşı şehir halkının teşkilât ve tedabirini aldığını söylemiştir.¹³¹

2 Mart 1925 günü Halk Fırkası Grubu toplantısında Ali Fethi Bey icraat ve tedbirlerini savunarak durduk yere elini kana bulamayacağını söylemiştir. Recep Peker ve görevdeki bakanlar ise Ali Fethi'yi tenkit etmişlerdir. Toplantıya davet edilen Mustafa Kemal'in daha kapsamlı tedbirler alınması yönündeki eleştirisinden sonra yapılan güvenoylamasını kaybeden başbakan 3 Mart 1925 tarihinde istifasını vermiştir. Okyar, Mecliste yaptığı konuşma ile dahili olaylarda hükümetin ekalliyete kalmış olduğundan istifasını verdiğine dair kısa bir konuşma yapmıştır.¹³²

3 Mart 1925'te ise İsmet Paşa başkanlığında 3. Cumhuriyet hükümeti kurulmuştur. Hükümetin programını okuyup güvenoyu almasından sonra yeni tedbirlere girilmiştir. Bu hükümet programı alışılmışın dışında çok kısa olup programda: "Memleketin otoritesinin sağlıklı bir şekilde yerleştirilmesi için alınacak önlemler" açıklaması yapılmıştır.¹³³

Yeni hükümet ilk iş olarak 4 Mart 1925'te Tahrir-i Sükûn hakkında 1/638 numaralı kanun layihası ve Adliye Encümeni mazbatasını görüşerek söz konusu kanunu Mecliste yapılan hararetli tartışmalar sonunda kabul etmiştir. Özellikle Dersim mebusu Feridun Fikri Bey¹³⁴ tasarıya karşı olduğunu, Kâzım Karabekir Paşa ise İstiklal Mahkemelerinin İstiklal Harbi zamanı ile ilgili olduğunu bu mahkemelerin ıslahat aleti olmayacağını, Rauf Bey de Cumhuriyetin tehlikede olduğunun kabul edilmeyeceğini söylemişlerdir. Dahiliye Vekili Recep Peker yapılan eleştirilere cevap

¹³⁰ **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, c. 3, Ankara 1993, s. 279.

¹³¹ **TBMM ZC: D. 2, c. 14, iç. 2, i. 65, 26.2.1925**, s. 358-359.

¹³² **TBMM ZC: D. 2, c. 15, iç. 2, s. 110**; Mahmut GOLOĞLU: **a.g.e.**, 109; Metin TOKER: **a.g.e.**, s.82-85; Mete TUNCAY: **a.g.e.**, s. 139; Yakup Kadri KARAOSMANOĞLU: **Politikada 45 Yıl**, İstanbul 1984, s. 78; Ergün AYBARS: **a.g.e.**, s. 273-274.

¹³³ Nezihe ARAL: **Mustafa Kemal'in Devlet Paşası**, İstanbul 1997, s. 323.

¹³⁴ **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, c. 3, Ankara 1993, s. 225, 226.

verirken, irtica, isyan ve memleketin sosyal düzeniyle emniyet ve asayişini ilgilendiren konularda Reiscumhurun tasdiki ile hükümete geniş yetkiler tanıyan tasarı ve İstiklal mahkemelerinin kurulmasına ilişkin hükümet tezkeresi kabul edilmiştir.¹³⁵

Biri isyan bölgesinde, diğeri Ankara'da çalışacak mahkemelerden ikincisinin yetkileri askeri bölge dışındaki bütün illere şamil olacaktı. Hükümet bunların vereceği ölüm cezalarının özelliği ve acilliği sebebiyle Meclis'çe tasdik edilmeden infazı yetkisini de talep ediyordu. Meclis, isyan bölgesindeki mahkemeye bu yetkiyi verdi. Fakat Ankara'daki için buna önce lüzum görmese de, yaz tatiline girilmeden bu yetki de alındı. Artık hükümetin elinde önemli ve etkili yetkiler vardı.¹³⁶ İstiklal mahkemelerinden İstanbul'da bulunan hakkında Ayın Tarihinde bulunan bilgilerde kararların nasıl verildiği, mahkeme heyetinin müzakereleri ve İstanbul halkına verilen beyannameleri içermektedir. Yayında; "T.B.M.M.'nin karar ve emriyle bugünden itibaren vazifesine başlayan mahkememiz matemli ve kara günlerde samimi tezahurat ve fedakârlıklar ibraz eden İstanbul halkına bazı hususâtı izah etmeyi faideli bulmaktadır." diye söze başlanmakta ve mahkemenin niçin tesis edildiği ve kararlarında yalnız selamet ve vatan endişesi taşıyacaklarını önemle belirtilmektedir.¹³⁷ Görülmektedir ki Milli Mücadeleden, Cumhuriyetin ilk yıllarına ve günümüze kadar gelen süreçte meydana gelen bölücü ve yıkıcı olaylarda yargının bazen zorlayıcı gücü devreye benzer şekillerde girebilmektedir.

7 Mart 1925 tarihinde "Harekâtı askeriye mıntıkasında ve Ankara'da teşkili takarrür eden birer istiklal mahkemesine reis ve aza intihabı kararı" Mecliste alınmıştır.¹³⁸ Ayrıca Takrir-i Sükûn kanununun birinci maddesine göre esbap ve avam ile mugayir olarak neşriyat yapan, Tevhid-i Efkar, Son Telgraf, İstiklal, Sayha gazeteleri 6 Mart 1925'te kapatılırken, bu konuda

¹³⁵ TBMM ZC: D. 2, c. 15, iç. 2, i. 69, 4.3.1925, s. 131-155; Düstur: D. 2, c. 6, s. 144, 8 Şaban 1343 ve 4 Mart 1925; Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 4 Mart 1925-sayı 871, Kanun No: 578.

¹³⁶ Metin TOKER: a.g.e., s. 90.

¹³⁷ Ayın Tarihi: sayı: 14, Mayıs 1925, s. 121 vd.; Ayın Tarihi: sayı: 5, s. 289 vd.

¹³⁸ TBMM ZC: D. 2, iç. 2, c. 15, i. 71, 7.3.1925, s. 198.

Erzurum mebusu Rüştü Paşa'nın suali ve Dahiliye Vekili Cemil Bey'in¹³⁹ şifahi cevabı da T.B.M.M.'de görüşülmüştür.¹⁴⁰

8 Mart 1925'te, yani İsmet Paşa hükümetini kurdurup ona gerekli bütün yetkileri verdirdikten sonra, Atatürk millete hitaben bir beyanname yayımlamıştır. Cumhurbaşkanı'nın herkesi göreve çağırdığı bu beyannameye göre, Genç'te başlayıp Elazığ ve Diyarbakır merkezleri hudutlarına kadar genişleyen hadise, kanunen suçlu olan bazı nüfuzluların din maskesi altında mahiyetini örtmeye çalıştıkları teşebbüslerinin mahsulüdür.

Hadise bütün vatandaşlarca nefretle karşılanmış ve civar bölgeler halkı, ani bir karşı koyma duygusuyla Cumhuriyetin savunması için ayaklanmış. Büyük Millet Meclisi'nin maddi ve manevi kuvvetleriyle cihazlanmış olan Cumhuriyet hükümeti asilere karşı gerekli silahlı vasıtaları göndermiş ve kesin neticeler meydana getirecek tesirli tedbirler almıştır. Bununla beraber Cumhuriyet hükümeti, bütün memlekette rahatlık ve sükûneti, emniyet ve asayiş tehdit edebilecek bütün unsurlara karşı hususi kanunla önleyici selahiyet almış ve bu selahiyeti azim ve inançla derhal tatbik etmek kararını vermiştir.

Cumhuriyetin hürriyet ve nimetlerini, Cumhuriyetin kendisini yıkacak neşriyat ve zehirlemelere ve Cumhuriyet ordusunu ve zabıtasını herhangi bir sebeple küçümsemeye ve hafif görmeye vasıta addedecek olanların en şiddetli kanuni hükümlerle takip edilmelerine ve bastırılmalarına karar verilmiştir.

Vatanın bir köşesinde ammenin rahatını bozan hadisenin yalnız rahatı değil, memleketin saadetini, çalışma, iktisadi ve istihsal hayatını müteessir ettiği ve zarara soktuğu sabit görülerek Cumhuriyet polis ve jandarmasının ve Cumhuriyet ordusunun şeref ve itibarı her düşüncenin üstünde tutulmuştur. Bu şeref ve itibara riayet hususunda ise vatandaşlar uyanıklığa davet edilmiştir.

¹³⁹ Bkz., **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, c. 3, Ankara 1993.

¹⁴⁰ **BCA BKK: 630.18.01/013.12.12; TBMM ZC: D. 2, iç. 2, c. 15, i. 75, 11.3.1925, s.349 vd.**

Büyük Millet Meclisi'nin kabul ettiği kanun bütün hükümet memurlarına kanunun göz önünde bulundurduğu herhangi bir hadiseyi, olduktan sonra bastırmaktan ziyade, o hadiseyi, olmadan önlemek vazifesini yüklemiş, bu vazifenin yerine eksik getirilmesinden doğacak mesuliyetin ısrarla takip edileceğine şüphe edilmemiştir.

Devletin sarsılmaz nüfuz ve kudreti, sokaklarda saldırgan sarhoşların, dağlarda hırsızların, herhangi maksatla Cumhuriyetin silahlı vasıtalarına karşı koymaya yeltenen asilerin ve milletin masum fikirlerini karıştırıp bozanların mümkün olan süratle bastırılmasını emrettiği belirtilerek sivil ve asker devlet memurları, her şeyden evvel bu yüksek vazifelerini duraksamadan ve şiddetle yerine getirmeye davet edilmiştir.¹⁴¹

Hükümetin aldığı bu tedbirler, dönemin içgüvenlik açısından olağanüstü bir durum içerisinde bulunması nedeniyle ayrı bir özellik arzetmektedir. 24 Mart 1925 tarihinde ise genel tenkil hareketi başlatılmış ve harekette Ordu Müfettişi Kâzım Paşa (Orbay), Kolordu komutanı Mürsel Paşa (Baki), Tümen komutanı Osman Paşa görevlendirilmiştir. Hınıs, Piran ve Maden, Hani, Palu, Çabakcur ve Darahani 12 Nisan'a kadar kurtarılmıştır.¹⁴²

Hükümet, ayaklanmanın süratle ve kesinlikle bastırılması için kısmi seferberliğe karar vermiştir. 15.3.1925'te kısmi seferberlikte vakı olacak vaziyetler hakkında kanun layihası (1/648) T.B.M.M.'de görüşülürken, seferber kıtaat zabitanına ikişer maaş nispetinde avans itası hakkında kanun layihası da (1/653) ele alınmıştır.¹⁴³ Seferber kıtalar olarak 7. Kolordu, 5. Kolordu, 6. Kolordudan 5. Tümen, 8. Kolordudan 11. Alay ve 3. Topçu Alayı, 9. Kolordudan 12. Tümen Karargâhı ile 9. Tümen'in 28. Alayı tespit edilmiştir. Ayrıca Cenup ve Cenubi Şarki hudutlarımızın sefir ve muhafazasını temin için iki hudut taburunun 1 Mart 1341 bidayetinden itibaren teşkiline mezuniyet verilmesi hakkında (1/641) numaralı kanun layihası ve Muvazene-i Maliye

¹⁴¹ **Ayin Tarihi:** sayı: 14, Mayıs 1925, s.3-7, Aynı sayı ve sayfaya ait bir başka yazı ise Genç İsyanın mahiyeti ve Takrir-i Sükûn Kanununa ait bilgiler vermektedir.

¹⁴² **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar**, s.157.

¹⁴³ **TBMM ZC:** D.2, iç. 2, c. 15, i. 78, 15.3.1925, s.467.

Encümeni mazbatası 19.3.1925 tarihinde T.B.M.M.'de görüşülerek kanunlaşmıştır.¹⁴⁴ 31 Mart 1925 ise "Harp ve isyan sahalarındaki idare-i örfiye mıntikalarında müteşekkil umum divanı harplerden verilecek idam kararlarının icrarına dair kanun" kabul edilmiştir.¹⁴⁵

31 Mart'ta Şeyh Sait'in karargâhı Hani, 1 Nisan'da Silvan alınarak, Palu ve Piran 5 Nisan'da kurtarılmıştır. Bütün isyancılar Bingöl'e kaçmaya başlamışlardır. 7 Nisan'da Başbakan hakkında Meclisi Âlinin tenvir olunmasına dair Sivas mebusu Halis Turgut Bey'in¹⁴⁶ Başvekâletten suali üzerine İsmet İnönü Mecliste bir beyanatta bulunmuştur.¹⁴⁷ 11 Nisan 1925'te ise Denizli mebusu Yusuf Bey'in¹⁴⁸ T.B.M.M.'de Şark vilâyetlerinde isyan çıkaran mütegalibe ve şeyhlerin enval ve emlak ve nakdi mevcutları zapt ve müsadere edilmek suretiyle harekâtı askeriye masarifinin tazmini temenniyatına dair takriri söz konusu olmuştur.¹⁴⁹

Yapılan askeri harekâtlar sonunda Şeyh Sait 14/15 Nisan 1925 gecesi Varto'daki Osman Nuri (Kaptagel) Paşa'ya teslim olmak zorunda kalmıştır. Hükümet yayınladığı 15.4.1925 günlü bildiri ile Şeyh Sait ve öteki elebaşların yakalandıklarını, ayaklanma bölgesindeki bütün idare merkezlerinin alındığını, her yerde hükümet kuruluşlarının çalışmaya başladığını vatandaşlara duyurmuştur. Şeyh Sait ve öteki ele başlar ve adamları Diyarbakır'daki İstiklal Mahkemesine verilmiş ve orada yargılanarak idama mahkum edilmişlerdir.¹⁵⁰

Ayaklanmanın bastırılmasından sonra bölgede ilan edilen sıkı yönetim için 23 Marttaki bir aylık temdid hakkındaki Heyet-i umumiye kararından

¹⁴⁴ TBMM ZC: D.2, iç. 2, c. 16, i. 82, 19.3.1925, s.33, 34.

¹⁴⁵ Düstur: D. 2, c. 6, 31 Mart 1925, s. 179; Resmi ceride ile neşir ve ilanı: 1 Nisan 1925-sayı: 91, Kanun No: 595.

¹⁴⁶ Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927), c. 3, Ankara 1993, s. 714, 715.

¹⁴⁷ TBMM ZC: D. 2, iç. 2, c. 17, i. 96, 7.4.1925, s. 150-152.

¹⁴⁸ Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927), c. 3, Ankara 1993, s. 233, 234.

¹⁴⁹ TBMM ZC: D. 2, iç. 2, c. 17, i. 99, 11.4.1925, s. 217.

¹⁵⁰ Mahmut GOLOĞLU: a.g.e., s. 126, 127; Halil ŞİMŞEK: Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları, Ankara 2001, s. 152-153; Uğur MUMCU: a.g.e., s. 98 vd.; Çağlar KIRÇAK: a.g.e., s. 251; Yılmaz AKBULUT: Bingöl Tarihi, Ankara 1995, s. 266.

sonra¹⁵¹ altı ay için intihap edilmiş olan iki istiklal mahkemesi, müddeti faaliyetlerinin altı ay daha temdidi hakkındaki Başvekâlet tezkeresi (3/432) 20.4.1925 tarihinde okunarak kabul edilmiştir.¹⁵² Yine aynı tarihte idare-i örfiye'nin yedi ay daha temdidi hakkındaki karar Heyeti Umumiye tarafından alınmıştır.¹⁵³

İsyan mıntıkasındaki harekâtı askeriye'nin başarıyla neticelenmesi üzerine çeşitli illerden ve ilçelerden telgraflar da T.B.M.M.'ne ulaşmıştır. 31 Mayıs'ta seferberliğin kaldırılması ile 1 Haziran'dan itibaren silah altına alınan askerler terhis edilmiştir. Mustafa Kemal ise 31 Mayısta seferberliğin kaldırılması sebebiyle millete teşekkür beyannamesi yayımlamıştır.¹⁵⁴ Şeyh Sait'in 28.6.1925'te Diyarbakır'da idam edilmesi ile hükümet temizlik ve ıslahat çalışmalarını başlatmıştır.

c. Şemdinli (Nehri) Ayaklanması

Şeyh Sait isyanının bastırılması ve Takrir-i Sükûn döneminin başlaması ile hükümet rahat bir iktidar koltuğuna oturmuştu. Artık siyasi ve içtimai alanda daha sakin gelişmeler vardı.¹⁵⁵ Ancak Şeyh Sait isyanından sonra idam edilen Seyyit Abdülkadir'in oğlu Seyyit Abdullah babasının intikamını almak için İhsan Nuri ve Seyyit Taha ile gizli bir örgüt kurarak Hakkari, Şemdinli, Çal-Çukurca, Beytüşşebab, Oramar civarında faaliyette bulunmaya başlamıştı. Bir süre sonra 6. Hudut taburundan altı subay köye misafir olarak davet edilmiş ve yemek sofrasında Seyyit Abdullah'ın adamları

¹⁵¹ TBMM ZC: D. 2, iç. 2, c. 16, i. 85, 23.3.1925, s. 128; **Düstur**: D. 2, c. 6, 23 Mart 1925, s. 145; Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 24 Mart 1925-sayı: 90, Karar No: 121.

¹⁵² TBMM ZC: D. 2, iç. 2, i. 107, 20.4.1925, s. 240-243; **Düstur**: D. 2, c. 6, 20 Nisan 1925, s. 568, Karar No: 135.

¹⁵³ TBMM ZC: D. 2, iç. 2, i. 107, 20.4.1925, s. 243; **Düstur**: D. 2, c. 6, 20.4.1925, s. 566; Resmi ceride ile neşir ve ilanı: 23 Nisan 1925-sayı: 96, Karar No: 133; Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti'nde Sıkıyönetimler hakkında bkz., Zafer ÜSKÜL: **Siyaset ve Asker**, İstanbul 1989; **Olağanüstü Yetki ve Tedbir Kanunları**, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1923.

¹⁵⁴ **Hakimiyet-i Milliye**, "İsyanın Tenkili ve Gazimizin Beyannameleri", 1.6.1925, s.1; Behcet CEMAL: **Şeyh Sait İsyanı**, İstanbul 1955, s.73-75.

¹⁵⁵ Yakup Kadri KARAOSMANOĞLU: **a.g.e.**, s. 98.

tarafından öldürölmüşlerdir. Haziran 1928 yılında İhsan Nuri ve Seyyit Abdullah öncölüğündeki aşiret mensupları ikinci kez Şemdinliye saldırmış, ancak yapılan harekât ile olay sona ermiştir.¹⁵⁶ Alpay Kabacalı Muzaffer İhan Erdos'un aşiretlerden aldığı bilgilere dayanarak kaleme aldığı Şemdinli Röportajı isimli esere dayanarak Nehri ayaklanması hakkında bilgi vermiştir.¹⁵⁷ Sadi Koçaş ise Hakkari bölgesinde halkın büyük bir kısmının isyana katılmadığını, isyancıların başlarının ise yine kaçıp Irak'taki İngilizlere iltica ettiklerini yazar. Bu isyanları bahane eden İngilizlerin Cemiyet-i Akvam'a başvurması ve isyanlarla Türkiye'nin başa çıkamayacağını söylemesi bu nedenle Kuzey Irak'ın Türkiye'ye iade edilmemesi kararını aldırmasında bu tür isyanların zararları olmuştur. Bölge halkı isyanlar sebebiyle acı çekerken, devlet vatandaşları ile çatışmak zorunda kalmış ama Kuzey Irak ve Musul bölgesi de bu arada olayların dışında görünen İngiltere'nin lehine bir hal almıştır.¹⁵⁸

d. Raçkotan ve Raman Ayaklanması

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde çıkan ayaklanmalar için tenkil ve tedip kelimeleri geçmekte olup tenkil; örnek olacak bir ceza verme, tepeleme anlamlarında kullanılmaktadır. Tedip ise; edeplendirme, terbiyesini verme, haddini bildirme anlamlarıyla kullanılmıştır.

Şeyh Sait ayaklanmasından sonra Siirt, Raman bölgesinde temizleme ve ıslahat amacıyla tepeleme, yola getirme harekâtına başlanmıştır. İçişleri Bakanlığı Üçüncü Ordu Müfettişliğine ve bölgedeki valilere gönderdiği genelgede ayaklanma ile ilgilenmiş kişi ve zümrelerin ellerindeki silahların toplanması, kaçakların yakalanması tepeleme uygulamalarına yönelmesi istenmiştir. Üçüncü ordu Beşiri, Garzan, Silvan, Kulp, Sason ilçelerinde askeri güçlerle şiddetli bir yola getirme hareketinin yapılmasını, Dersim'de

¹⁵⁶ Vedat ŞADİLLİLİ: a.g.e., s. 113-118.

¹⁵⁷ Alpay KABACALI: a.g.e., s. 45-48.

¹⁵⁸ Sadi KOÇAŞ: Kürtlerin Kökeni ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği, İstanbul 1990, s. 147, 148.

Koçuşığı aşiretinin silahlarının toplanıp doğu Dersim'in silahtan arındırılmasını istiyordu. Dahiliye Vekâleti de Siirt'te Sinkan, Raçkotan, Bükran ve diğer aşiretlerin Cemil Çeto ile birleşmek istediklerini bildiriyor ve gereken askeri önlemlerin alınmasını istiyordu. Genelkurmay ise sınırdaki aşiretlerin takip edilerek önce Koçuşığı aşireti üzerine yürünmesini uygun görüyordu.¹⁵⁹

9 Ağustos 1925'te 41. Tümen on altı köyü arayarak silah toplama işini gerçekleştirmiş bir taburla bir süvari bölüğü ise Raman aşireti reisi Emin üzerine yürümüştü. 4. Bölük ise Hançere ve Emir Feddale kabilelerinin saldırısına uğramış üç er ölmüş, bir er yaralanmıştı. Daha sonra Raman, Alikan, Receban, Raçkotan aşiretlerinin silahları toplanmıştır.

Bölgede 1926 yılında ise Eruhlu Yakup Ağa ile aşiretlerinin şapkaya karşı çıkmaları, Siirt'te Zilan ve Adıyan aşiretlerinin Pervari de ayaklanmasıyla gelişen olaylar 6. ve 18. piyade alaylarının üzerlerine gönderilmeleri ile son bulmuştur. Aynı yıl "ihzar müzekkeresi" getiren jandarma başçavuşuna Pervari'nin Rüba köyünde ateş açılması ile başlayan olay on yedi gün sürmüş, operasyon sonunda Şeyh Abdurrahman öldürülerek olaylar sona erdirilmiştir.¹⁶⁰

e. Koçuşığı Olayı

Koçuşığı olayından önce hükümetin Şeyh Sait olayı nedeniyle isyan sahasında ve civarındaki vilayetlerde ilan etmiş olduğu idarei örfiye T.B.M.M.'nin aldığı kararla 21.11.1925 tarihinde bir sene daha uzatılmıştır.¹⁶¹ Böylece hükümet mevcut düzeni korumaya çalışırken diğer taraftan da tepeleme kararlarına devam etmekteydi. Eylül 1926 yılında Koçuşığı aşiretinin de Şeyh Sait olayına katılanlar ile işbirliği yapması, vergi ve asker vermemesi bazen saldırılarda bulunması üzerine ıslah edilmesi hareketine

¹⁵⁹ Alpay KABACALI: a.g.e., s. 49, 50.

¹⁶⁰ Reşat HALLI: a.g.e., s. 145. vd.

¹⁶¹ TBMM ZC: D. 2, iç. 3, c. 19, i. 12, 21.11.1925, s. 173.

başlanır. Elazığ ve havalisi komutanı Albay Mustafa bu işle görevlendirilirken bazı Kürt aşiretlerinden de kuvvet toplanır. Teslim olmaları istenen ayaklanmacılar 15 Ekim'de çoğu kırık ve kullanılamaz silahları teslim ederek zaman kazanmak isterler. Bunun üzerine 7 Ekim-30 Kasım 1926 tarihleri arasında Tunceli, Ovacık-Hozat ve Çemişgezek arasındaki Ekrek, Amutka, Ali Boğazı, Beylan ve Yılan Dağı, yörelerinde topçu desteğinde taarruza başlanır. Diğer taraftan da teslim olmaları çağrısı yapılmaktadır. Birliklerin güç ve yolsuz noktaları ve birçok mağarayı ele geçirmesi ve buralarda yağmacıları sindirmesi sonucunda harekâta son verilir.¹⁶²

2. İktisadi Politikalar

1923-1938 yılları arasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yönelik ekonomik politikalara geçmeden önce ekonomi, politika ve her iki kavram arasındaki ilişkiye değinerek hükümetlerin bu alanda neyi gerçekleştirmek istediklerini kısaca incelemeliyiz. Politika en geniş anlamı ile belli bir amaca ulaşmak için karar alınması ve bu kararların uygulanması olarak tanımlanabilir. İktisat politikası ise belli iktisadi amaçlara ulaşmak için kararlar alınması ve bu kararların uygulanması tarifini almaktadır.¹⁶³

İnceleme alanımız olan Atatürk Dönemi, Doğu ve Güneydoğu'ya yönelik iktisat politikaları ile, 1923-1938 döneminde, devletin, hükümetlerin belli ekonomik amaçlara ulaşmak için aldığı kararlar ve ortaya koyduğu bölgesel veya genel politikalar tespit edilmektedir. Uygulanan politikalara etki eden unsurlar, koşullara göre farklılık göstermekle birlikte Doğu ve Güneydoğu'nun coğrafi-fiziki yapısı, mevcut bilgi ve teknoloji seviyesi, sermaye birikimi veya tedariki, iktisadi-mali hukukun durumu, kişilerin ve kurumların hazırolabilirlik dereceleri gibi birçok faktör asıl belirleyici unsurları oluşturmaktadır.

¹⁶² Alpay KABACALI: a.g.e., s. 59, 60.

¹⁶³ Vural SAVAŞ: İktisat Politikasına Giriş, İstanbul 1982, s. 1.

Politikanın güç ve iktidar kavramlarıyla ilişkisi, yani başkalarını davranma veya faaliyete yönelten neden olması ekonomi, politika ilişkisini hükümet faaliyetlerini dikkate alarak açıklamaktadır.¹⁶⁴ Politikanın içinde bulundurduğu zorlayıcılık özellikle asayiş ve güvenlik alanında kendini göstermekle birlikte ekonomik alandaki uygulamalar daha özendirici, yapıcı ve bölgenin kalkınmasına yönelik olmuştur.

a. Tarım Faaliyetleri

Tarım politikalarıyla genel anlamda, halkın tarımsal ürünlerle daha iyi beslenmesi ve giyinmesi, tarım ürünleri dış satımının artırılması ve sanayinin hammadde ihtiyaçlarının karşılanması amaçlanırken, diğer yandan tarımla uğraşan nüfusun gelirlerinin, hayat standartlarının, sosyal yaşantılarının yükseltilmesi hedeflemektedir. Bu politika ile çiftçilerin ekonomik yaşantılarını iyileştirirken, tüketicileri aşırı fiyat artışlarından korumak ve tarımsal üretimi kamu yararına düzenlemek amacıyla uygulanan devlet önlemleri akla gelmektedir. Tarım politikaların tespiti ve uygulanmasında tarımla ilgili devlet kuruluşları dışındaki meslek odaları, çiftçi kuruluşları, tarım kooperatifleri de yer almaktadır.

Tarım politikalarının inceleme konuları içinde ise, tarım sektörünün genel ekonomik durumu, tarımsal nüfusun gelir düzeyinin saptanması, işletmelerin büyüklükleri ve modernizasyonu ile ilgili politikaların hayata geçirilmesi, tarımsal ürün fiyatlarının belirlenmesi, işveren ve işçi ilişkilerinin yürütülmesi, tarım reformu, tarımsal eğitim, araştırma ve yayın hizmetlerinin iyileştirilmesi, tarımsal vergilerin düzenlenmesi, tarımsal kredilerin refahı ve üretimi artırmak amacıyla kullanılmasını sağlayıcı politikaların saptanması yer alır.¹⁶⁵ Tarım politikaları gelişmişlik düzeylerine, ekonomik ve siyasi tarihlere bağlı olarak değişmekte olup ülkemizde uygulanan tarım politikaları Cumhuriyetin ilanıyla birlikte yeni bir hal almıştır. Türkiye Cumhuriyeti

¹⁶⁴ Hüsnü ERKAN: **Ekonomi Sosyolojisi**, İzmir 1991, s. 69-71.

¹⁶⁵ İ. Hakkı İNAN: **Tarım Ekonomisi**, Tekirdağ 1994, s. 196, 197.

Devletin en büyük hedeflerinden biri de ülke genelinde tarımı yaygınlaştırmak, modern hale getirmek ve çiftçiye daha fazla ürün elde etme yöntemlerini öğretmektir. Bu konuda devlet tarım alanında kalkınmasını sağlamak için köklü tedbirler almak durumunda kalmıştır. Bizzat Mustafa Kemal Atatürk Türkiye'nin efendisini köylüler olarak ifade etmekte,¹⁶⁶ 1 Kasım 1937'de T.B.M.M.'nin açış konuşmasında ciddi etütlere dayalı bir ziraat siyasetinin tespit edilerek, bir ziraat rejiminin kurulmasını istemektedir.¹⁶⁷

Cumhuriyet ekonomisinin tarımsal alanda gerçekleştirdiği ilk önemli aşama 17.02.1925 tarihinde Aşar vergisini kaldırmak olmuştur. Aşarın kaldırılması tarım kesiminde önemli bir gelişme olup İzmir İktisat Kongresinde çiftçi grubu, 22 Kasım 1924-3 Mart 1925 tarihleri arasında iş başında bulunan üçüncü Cumhuriyet hükümeti de programında Aşarın ilgasını istiyordu.¹⁶⁸ Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren toprak davasıyla ilgili olarak çıkarılan ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki tarım politikasını etkileyen bir diğer düzenleme ise 1924 tarihli 474 sayılı "Kars vilayetleriyle Kulp ve Iğdır kazaları ve Hopa kazasının Kemal Paşa nahiyesindeki arazide hakk-ı tasarrufa ait kanundu".¹⁶⁹ Bu yasa, bu bölgelerdeki tarım topraklarının Ruslara geçmesinden önceki miri nitelikteki türlerin, bunların ana vatana tekrar alınmaları dolayısıyla ve kazanılmış hak olarak mülk niteliğindeki toprak türüne sokulduğuyla ilgili kuralları kapsamaktadır.

1925 yılının Bütçe Kanununun 25.maddesi kuralınca toprağa muhtaç çiftçilere milli topraklardan aile başına iki yüz dönümü geçmemek ya da bunu doldurmak şartıyla, on taksitle verileceği yönündeki uygulama ile ülkeye gelen göçmenlere ve topraksız ailelere küçümsenmeyecek oranda toprak dağıtılmıştır. Buna benzer başka bir uygulama ise "Muhtacini zürraa tohumluk olarak ikraz olunmak üzere Ziraat Bankasının Hazinei Maliyedeki matlubatına mahsuben iki milyon lira itası hakkında (1/386) numaralı layiha

¹⁶⁶ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, İstanbul 1945, c. 1, s. 219.

¹⁶⁷ TBMM ZC: D. 5, c.6, 1 Kasım 1925,s.2

¹⁶⁸ Kazım ÖZTÜRK: a.g.e., s. 32.

¹⁶⁹ TBMM ZC: D. 2., iç. 2, c. 8, 31.3.1924, i. 25, 31.3.1924, s. 127, 128.

kanuniye"sinin 10.11.1924 tarihinde T.B.M.M.'de kabul edilmesi olmuştur.¹⁷⁰ 31.12.1924 tarihinde Kastamonu Mebusu Hasan Fehmi Efendi'nin¹⁷¹ bu kanuna yönelik İktisat Vekili Hasan Bey¹⁷²'e sorusu olmuştur. Hasan Fehmi kanun mucibince verilen üç milyon yüz bin liranın o güne kadar ne kadarının sarf edildiğini, vilâyetlerin ihtiyaçları ve hangi vilâyete ne kadar para verildiği, sarf edilen miktarın ne kadarının tohumluk, ne kadarının çift hayvanı ve yemekliğe sarf edildiğini öğrenmek istemiştir. İktisat Vekili soruya verdiği cevapla içinde Doğu ve Güneydoğu illerini de kapsayan (Bayazıt, Erzincan, Kars, Ardahan, Van, Hakkari, Erzurum, Mardin, Siverek, Gaziantep, Dersim, Siirt) vilâyetlere ait ayrılarak, harcanan paraya ait bilgiler vermiştir.¹⁷³ Bu konuda ayrıca Bitlis gibi Doğu illerini de kapsayan bazı vilâyet mebuslarının "Muhtacin zürrainna verilen tohumluk esmanının affı hakkındaki kanun teklifleri" ise T.B.M.M.'de yapılan oylama ile kabul edilmemiştir.

Doğu Anadolu'daki isyanlar sonucunda Koçgiri olayında isyancıların taarruzuna uğrayarak duçarı sefalet olanlara 26 Şubat 1922 tarihli ve 196 numaralı Kanun¹⁷⁴ dahilinde verilecek tohumluk ve yemeklik için tahsisatın 1924 senesinde de sarfına müsait olup olmadığına dair Başvekâlet tezkeresi 31.1.1924 tarihinde ele alınmış ve söz konusu tahsisatın 1924 ve 1925 senelerinde sarfı için kanun tanzimi muvafık görülmemiştir.¹⁷⁵

Çiftçiyi topraklandırma ve arazi dağıtım politikasında, 31.5.1926 tarih ve 885 sayılı iskan kanunu,¹⁷⁶ ile gezici aşiretler, göçebeler ve sağlık sebebiyle göçürülmesi gerekenler ya da ormanlar içinde geçim kaynaklarından yoksun bulunan köylülerin elverişli yerlere göçürülmesi ve iskanları ve evleri dağınık köylerin birleştirilmeleri konularında Bakanlar

¹⁷⁰ TBMM ZC: D. 2, iç. 1, c. 3, i. 51, 10.11.1924, s. 333 vd., 416; BCA BKK: 23.12.1924, 030.18.01/012.64.5.

¹⁷¹ Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927), c. 3, Ankara 1993, s. 495, 496.

¹⁷² Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927), c. 3, Ankara 1993, s.762.

¹⁷³ TBMM ZC: D. 2, iç. 1, c. 4, i. 77, 31.12.1924, s. 580 vd.

¹⁷⁴ Düstur: D. 2, C. 2, 26 Şubat 1920 ve 28 Cemaziyelahir 1924, s. 227, Kanun No: 196, ayrıca 196 nolu kanunun suverî tatbikiyesine dair talimatname için bkz., Düstur: D. 2, C. 3, 30 Nisan 1922-No: 1546, s. 70, 71.

¹⁷⁵ TBMM ZC: D. 2, iç. 1, c.5, i. 93, 31.1.1924, s. 472, 473.

¹⁷⁶ Düstur:D.2,c.7,31 Mayıs 1926,s.1441-1443.

Kuruluna yetki verilmiş, aynı yasanın 6. maddesi de gereken toprak ve değerlerinin 1926 tarih ve 796 sayılı Borçlanma Kanunu içerisinde Bakanlar Kurulunca verilebileceği kuralını getirmiştir. Bu kanun gereğince birçok aşiret istekli veya iskan politikası dahilinde ülkenin çeşitli yerlerine gitmek durumunda kalmıştır. 2319 sayılı Dersim aşiretlerinden bazılarının Elazığ ve Erzincan havalisindeki boş araziye iskanları ve burada ziraat ve imar faaliyetlerinde bulunabilecekleri yönündeki kararı bu tür uygulamalara örnektir.¹⁷⁷ Devletin tarımla ilişkisindeki muhtemel stratejisini oluşturan politika kategorisinden olan toprak dağıtımı, toprak açma ve toprak mülkiyet meselelerinden¹⁷⁸ başka tarımsal ürün ile ilgili durumu şu şekildedir:

1927 umumi nüfus tahminine göre ziraatla uğraşan nüfusun vilâyetlere dağılımına ve o vilâyetin toplam nüfus miktarına bakıldığında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde ziraate verilen önem ortaya çıkmaktadır. Tablo 1’de görüldüğü gibi doğu vilayetlerinin çoğunda çiftçi nüfusu %50’yi geçen orandadır.

Tablo 1. 1927 Yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Vilayetlerinde Zirai Nüfus Durumu

Vilâyetler	1927 Yılındaki Nüfusu	Ziraatla Uğraşan Nüfus	Çiftçi Nüfusu	Çiftçi Nüfusun Umum Nüfusa Oranı
Bayazıt	104.586	21.562		
Bitlis	90.631	19.239	69.000	71.9
Diyarbakır	194.316	39.924	93.761	48.2
Elazığ	213.777	62.425	152.653	73.3
Erzincan	132.325	38.497	103.080	76.6
Erzurum	270.426	87.436	197.208	72.7
Gaziantep	215.762	56.685	87.896	41.1
Hakkari	24.980	4.747	23.463	93.7
Kars	204.846	70.270	134.729	79.2
Malatya	306.882	99.197	179.690	58.7
Maraş	186.855	48.314	94.244	50.9
Mardin	183.471	35.507	90.263	49.2
Siirt	102.433	18.833	49.722	48.9
Urfa	203.595	41.744	95.359	45.9
Van	75.329	16.591	40.677	53.9

Kaynak: DİE: İstatistik Yıllığı, c. 2, 1929, s. 38, 39 ve c. 3, 1930, s. 161’den hazırlanmıştır.

¹⁷⁷ BCA BKK: sayı: 2319, 030-018-01/015-49-11.

¹⁷⁸ Toprak Mülkiyeti hakkında bkz., Çağlar KEYDER: *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1927)*, Ankara 1982, s.35-41; İsmail Hüsrev TEKİN: “Türkiye’de Toprak Mülkiyeti Meselesi”, *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Ankara 1944, s.61-64.

1927 senesi ziraat tahririne göre kara sapan, pulluk ve muhtelif ziraat makinelerinin vilâyetlere göre toplam miktarı verilmiş olup bu vilâyetler 8 mıntıkaya ayrılarak gruplanmıştır.¹⁷⁹ Altıncı mıntıkada yer alan Bitlis, Diyarbakır, Hakkari, Mardin, Siirt, Urfa, Van'da alet ve makinaların toplam sayısı 59.607, Beşinci mıntıkada yer alan Artvin, Eskişehir, Yozgat, Kütahya gibi illerin yer aldığı Birinci mıntıkada alet makina toplamının 275.370 olması il ve bölgeler arasındaki farklılığı gözler önüne sermektedir.

1927 tahririnde vilâyetler itibarile muhtelif mahsulatın ton olarak üretimi de verilmiş olup hububat, bakliyat ve nebatatı sınaie (endüstri bitkileri) de Doğu ve Güneydoğu illeri arasında farklılık göstermektedir.¹⁸⁰ Burada bölgedeki hemen her ilde en fazla üretim hububata ait olup, bakliyat ve endüstri bitkileri üretimi onu izlemektedir. İstihsalatın coğrafi dağılımında hiçbir bölge ilinin üretim oranına göre ilk üç sırada yer alamaması da¹⁸¹ bölgeye yönelik tarım politikalarının yeterince gelişmediğini gösterir. Fakat yeni kurulmuş olan bir devletin kısıtlı imkanları ölçüsünde bölge tarımına birdenbire ivme kazandırılması da beklemez. Zira hâlâ günümüzde özellikle Güneydoğu Anadolu'da yürütülen projelerle tarımın halkın ve ülkenin genel ihtiyaçlarına cevap verecek hale getirilmesine çalışılmaktadır.

Cumhuriyetin ilanıyla hububat politikasında bir canlanma yaşanmakla birlikte 25 Haziran 1927 tarih ve 1170 sayılı kanunla kurulan¹⁸² Âli İktisat Meclisi'nin hububat ile ilgili görüşleri ve raporları bu canlanmada etkili olmuştur. Meclis Türkiye'nin buğday ithal eden bir ülke olmasının sebeplerini tespit ederken, hububat meselesi ile ilgili üç önemli tespitte bulunmuştur. Kuraklık, buğday ithali ve Türk parasının kıymetinde görülen istikrarın buğday üretimini etkilediğini belirten Meclis hububat politikası içinde birtakım öneriler

¹⁷⁹ DİE: İstatistik Yıllığı, c. 3, 1930, s. 162-163.

¹⁸⁰ DİE: İstatistik Yıllığı, c. 3, 1930, s. 166-173.

¹⁸¹ DİE: İstatistik Yıllığı, c. 3, 1930, s. 174, 175.

¹⁸² Düstur: c. 9, 1927, s. 1908.

getirmiştir.¹⁸³ II. Dönem hükümetleri aldığı diğer kararla da tarımı desteklemiştir.

9.12.1925'de Mardin mebusu Necip Bey¹⁸⁴'in Mardin vilayetinden Suriye'ye zahire ihracının men'i hakkındaki kanun teklifi ziraatin terakki ve inkişafına mani olduğu gerekçesiyle Ticaret ve Ziraat Vekâleti tarafından red edilmiştir.¹⁸⁵ Diğer taraftan 26 Ağustos 1925 tarihli kararname ile Tohum tahrirâtı için vücuda getirilecek müesseseler hakkındaki talimatname kabul edilmiş, 601 nolu kanunla da şeker fabrikalarına imtiyaz ve muafiyet bahşolunmuştur.

1927 ziraat tahririne göre tütün üretimi 1923 yılında 26.090.033 kilo iken, 1928 yılına gelindiğinde 43.033.735 kiloya ulaşmıştır.¹⁸⁶ Bu yöndeki gelişmeye paralel bazı bölge milletvekilleri T.B.M.Meclisine tütün ziraati ile ilgili öneri getirmişlerdir. Malatya mebusu Mahmud Nedim Bey¹⁸⁷ Malatya'nın tütün ziraati mıntıkasına idhali ve Rumeli'den gelecek muhacirinden icabı kadar tütün müstahsıllarının mahalli mezkurda iskanı¹⁸⁸ ile Malatya'da tütün üretimini artırmak istediği ve bu işi bilen muhacirleri de şehrine iskan ettirme dileğinde olduğu görülüyor. 13.11.1925 tarihinde Urfa Mebusu Ali Fuat Bey'in Urfa'da tütün ziraatına müsaade olunması hakkındaki (4/131) numaralı takriri de meclisde kabul edilmiştir.¹⁸⁹

II. Dönem hükümetlerinin ülkeye ve bölgeye yönelik diğer bir politikası ise tarımsal desteklerdir. 1923 yılından itibaren Kooperatif Şirketler kampanyası bizzat Mustafa Kemal'in desteği ile yürütülmüştür. Böylece harpten önce mevcut olan kooperatiflerin bir kısmı canlanmaya başlamış ve yeni yeni kooperatifler yurdun her yanında yeşermeye başlamıştır. Kanunlarla kooperatiflere vergi bağışları getirildiği gibi kooperatiflerin

¹⁸³ Ali İktisat Meclisi Raporları, "Buğday", Neşriyat Serisi A. No: 8, Ankara 1932, s. 23-26.

¹⁸⁴ Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927), c. 3, Ankara 1993, s. 604.

¹⁸⁵ TBMM ZC: D. 2, iç. 3, c. 20, i. 9.12.1925, s. 63, 64.

¹⁸⁶ DİE: İstatistik Yıllığı, c. 3, 1930, s. 177.

¹⁸⁷ Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927), c. 3, Ankara 1993, s. 587-588.

¹⁸⁸ TBMM ZC: D. 2, iç. 1, c. 3, i. 56, 21.11.1924, s. 496.

¹⁸⁹ TBMM ZC: D. 2, iç. 2, c. 10, i. 6, 13.11.1925, s. 202-203.

finansmanı için yeni bankalar kurulmuştur.¹⁹⁰ Özellikle Ziraat Bankası'nın tarım sektörüne yönelik kredi miktarları artmıştır. Tarımsal krediler 1924'te 17 milyon lira iken 1930'da 36 milyon liraya çıkmıştır. 21 Nisan 1924 tarihli 498 numaralı İtibari Zirai Birliği Kanunu ile de köylünün kredi alabilme imkanı artmıştır.

Yapılan çalışmalarla tarımsal alana yönelik yeni kanunlar çıkarılmıştır. Umuru ziraiyenin ıslahı için bir Ziraat Meclisi Alisi Teşkili Kanunu,¹⁹¹ Ziraat ve Ticaret Vekâletleri teşkili hakkındaki kanunu¹⁹² yanı sıra Ticaret ve Sanayi Odaları, Ali İktisat Meclisi, çekirge mücadelesi, buğday ve pamuk ile ilgili kanunlar buna örnektir. Bu kanunlar ülkenin genel tarım meselelerine ait olmakla birlikte Diyarbakır, Siverek, Mardin, Urfa vilâyetlerinde hasar yapan çekirgeler için çıkarılan Çekirge Kanunu güney ve güneydoğu illerine ait özel bir soruna da çözüm olmuştur.

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren tarımda yapılan düzenlemelere rağmen istenilen sonuç hemen alınamamıştır. Doğudaki derebeylik düzeni, toprak ağalığı köylünün beylere angarya çalışması, vergi ödeme, üründen belli bir pay verme gibi yükümlülükler bunda etkili olmuştur.¹⁹³ Ayrıca tarımda makinalaşmanın yetersizliği, bölgede asayiş ve güven ortamının sağlanamaması, tarımda sistematik bir sulama imkanının olmaması ve bilgi birikiminin yetersizliği bölgedeki tarım faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemiştir.

b. Hayvancılık Faaliyetleri

Tarım ve hayvancılık politikaları aynı başlık altında değerlendirilmekle birlikte hayvancılık alanında gerçekleştirilen çalışmalar bazen tarımdan bağımsız olmuştur. Bu dönemde T.B.M.Meclisi'nde Hayvanatı ehliye

¹⁹⁰ Nurettin HAZAR: *Atatürk ve Kooperatifçilik*, Ankara 1981, s. 52; Ziya Gökalp MÜLAYİM: *Atatürk'ten Bugüne Kooperatifçilik*, Ankara 1998, s. 42-55; Duran EROĞLU: "Tüketim Kooperatiflerinin Tarihçesi ve Bugünü", *Kooperatif Dünyası*, yıl: 27, sayı: 317, Ağustos 1997; Rıdvan KARLUK: *Türkiye Ekonomisi*, Eskişehir 1995, s. 119 vd.

¹⁹¹ **TBMM ZC:** D. 2, iç. 3, c. 25, i. 98, 13.5.1926, s. 97 vd.

¹⁹² **TBMM ZC:** D. 2, iç. 2, c. 7, i. 4, 5.3.1924, s. 128, 129.

¹⁹³ Doğan AVCIOĞLU: *Türkiye'nin Düzeni*, İstanbul 1986, s. 230.

rüsumu,¹⁹⁴ Damızlığa ve çifte elverişli hayvanatı bakariye vesairenin muhafazası,¹⁹⁵ Mandıra ve ağıl kanunu,¹⁹⁶ Vebai bakari hastalığının men-i intişarını temin için her cins sığır ile ham derilerin, hastalığın hükümferma olduğu zamanlarda men-i ithali,¹⁹⁷ Islahı Hayvanat Kanunları¹⁹⁸ görüşülmüş ve kabul edilmiştir. Bu kanun tekliflerini yapan milletvekillerinin çoğunlukla Doğu ve Güneydoğu vilâyetlerini temsil etmeleri çıkarılan bu tür kanunların hayvancılık alanında bu bölgeleri özellikle ilgilendirdiğini göstermektedir. Zira bölge, ekonomik faaliyetler içinde en çok hayvancılığa dayanmakta olup coğrafi, doğal özellikler ve geleneklerde hayvancılığın ayrı bir kol olarak gelişmesine zemin hazırlamıştır. Aşiretler yüzyıllardır hayvan besleyerek hayvansal ürün ihtiyacını önemli ölçüde karşılamışlardır.¹⁹⁹

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun en önemli geçim kaynağının günümüzdeki gibi hayvancılık olması dolayısıyla o dönemde hayvanlardan alınan vergi köylüye ağır bir yük getirmiştir. Özellikle Erzurum'dan Kars ve Ağrı'ya uzanan yaylada önemli miktarda yapılabilecek hayvancılık bölge kalkınmasına büyük katkı sağlayabilirdi. Fakat hayvan başına alınan vergi ile köylüye hemen hiç kârın kalmaması hayvancılığı olumsuz etkilemiştir. Bu sebeple Cumhuriyet Hükümeti hayvanlardan alınan bu vergiyi kaldırdı. Yine yeniden yapılan arazi tahriri sonunda her araziden kıymetine göre vergi alınması ile Arazi Vergisinin doğurduğu sorunlar çözülmüştür.

1927 yılına ait İstatistik Yıllığına göre illere düşen çiftlik hayvanı oranlarına²⁰⁰ göre Urfa, Bitlis, Hakkari, Diyarbakır, Siirt, Mardin vilâyetlerini kapsayan altıncı mıntıkada oran 20.02 ile dokuz mıntika içerisinde en yüksek paya sahiptir. Yine aynı yılda vilâyetler itibarile çift ve çiftlik hayvanı sayıları

¹⁹⁴ TBMM ZC: D. 2, iç. 3, c. 21, i. 46, 27.1.1926, s. 277-279.

¹⁹⁵ TBMM ZC: D. 2, iç. 3, c. 20, i. 18, 2.12.1925, s. 9-12.

¹⁹⁶ TBMM ZC: D. 2, iç. 3, c. 22, i. 52, 8.2.1926, s. 114-117.

¹⁹⁷ TBMM ZC: D. 2, iç. 3, c. 24, i. 83, 5.4.1926, s. 61-63.

¹⁹⁸ TBMM ZC: D. 2, iç. 3, c. 26, i. 114, 5.6.1926, s. 85-92.

¹⁹⁹ İbrahim ATALAY, Kenan MORTAN: a.g.e., s.279, 329; Ayrıntılı bilgi için bkz., Salahattin BATU: *Doğu İlleri Hayvancılığı*, Ankara 1953, s. 1 vd.

²⁰⁰ DİE: *İstatistik Yıllığı*, c. 3, 1930, s. 165.

verilmiştir.²⁰¹ Tarım ürünleri oranlarının aksine birçok hayvanın en çok yetiştirildiği vilâyetler sıralamasında Doğu ve Güneydoğu illeri ilk sıralarda yer almışlardır.

c. Sanayi Politikası

Atatürk dönemi, her türlü zorluklara rağmen yoğun bir ekonomik kalkınma mücadelesinin verildiği yıllar olmuştur. Bu mücadelede sanayileşme, kalkınmayı sağlayacak ana faktör olarak benimsenmiştir. Sanayileşmenin toplumsal hayatımıza ve yaşayış tarzımıza olacak etkilerinin bilinciyle hareket edilmiştir. Bu yaklaşımla sanayileşmeye yönelirken eğitim, teknoloji ve yeni gelişmelerden yararlanılmaya çalışılmış, kalkınma çok yönlü olarak ele alınmıştır.

1923'lerin Türkiye'si birçok yetersizliklere sahip olup ilk olarak toplanan İzmir İktisat Kongresi ile hızlı bir kalkınma çabası ve ekonomik çözümler aranmıştır. Kongreye katılan dört grup (çiftçi, sanayi, işçi, tüccar) kendi hazırladıkları ilkeleri savunmuşlardır. Sanayi grubu 24 madde ile, gümrükler yoluyla sanayinin dış rekabetten korunması, makina ve arsa dışalımında vergi bağışıklığı sağlanması, Sanayi Teşvik Yasasının yeniden düzenlenmesi, sanayi bankası kurulması, sanayi eğitimi ve sanayi odalarının düzenlemeleriyle ilgili ilkeleri dile getirmiştir.²⁰² Alınan İktisat Misak-ı ile kongre sanayinin yanı sıra, tarım sektörüne de gereken önemin verilmesini istemiştir. Sanayileşme bir hedef olarak benimsendikten sonra bu hedefe varmak için ilk önce bu sektörün gerektirdiği finansman kaynağını bulmak gerekiyordu. Bunun yanı sıra yatırımları yapacak, kurulacak işletmeleri faaliyete geçirecek, onları verimli bir şekilde çalıştıracak müteşebbisleri, teknik adamları ve idari personeli yetiştirmek ve istihdam etmek gerekmekteydi. O günkü şartlarda bu her iki görevi de devletin yüklenmesi

²⁰¹ DİE: İstatistik Yıllığı, c. 3, 1930, s. 178-181.

²⁰² Yakup KEPENEK: *Türkiye Ekonomisi*, Ankara 1986, s. 34; Geniş bilgi için bkz., Gündüz ÖKÇÜN: a.g.e., s. 226-429; Adnan GİZ: "1923'de Sanayimiz Hakkındaki Görüşler", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, sayı: 73, Mart 1973; Ertuğrul TOKDEMİR: *Türkiye Ekonomisinin Tarihsel Temeli*, İstanbul 1985.

gerekmiş,²⁰³ İttihat Terakki'nin öncülüğünde başlayan Milli İktisat ve Türk burjuvazisini oluşturma fikri yeterince uygulanamamıştır.

Sanayi politikasının işlevine katkı sağlayan diğer bir gelişme İş Bankası'nın kurulması olmuştur. 26 Ağustos 1924 tarihinde 1 milyon lira sermaye ile kurulan bankanın ödenmiş sermayesi 20 bin lira olup, bu para Mustafa Kemal tarafından verilmiştir.²⁰⁴ Serbest ekonomiyi savunan politikacılar ile tüccar ve esnafın oluşturduğu bankanın kurucu genel müdürü Celal Bayar²⁰⁵ olmuştur.

İzmir İktisat Kongresinin bir sanayi bankası kurulması konusundaki kararı Türkiye Sınai ve Maadin Bankası'nın kuruluşuyla 19 Nisan 1925 tarihinde gerçekleşmiştir. Bankanın kuruluş amaçları; kendisine devredilmiş olan sanayi kuruluşlarını, kurulacak şirketlere devredinceye kadar yönetmek, iştirak suretiyle sanayi kurmak ve işletmek, bizzat veya iştirak yoluyla maden imtiyazı almak, iştiraksiz maden işletmek, Türk sanayici ve madencilerine ve maden mültezimle amillerine kredi vermek, kuruluş amaçlarına uygun olmak üzere her türlü banka işlemlerini yapmak olarak tespit edilmiştir. Ancak bu hedefleri yeterince sağlayamayan banka yerini yeni dönemde Devlet Sanayi Ofisine ve Sınai Kredi Bankasına bırakmak zorunda kalmıştır.²⁰⁶ 2 Nisan 1925'te ise Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu kabul edilmiştir.²⁰⁷ Bir diğer önemli gelişme ise Teşvik-i Sanayi Kanunu'dur. Osmanlı Devleti zamanında 1 Aralık 1913'de çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı 1924 yılında değiştirilerek tekrar uygulanmak istenmiş ve 28 Mayıs 1927'de çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu²⁰⁸ bunu gerçekleştirmiştir. Yasaya göre hükümet tarafından birçok teşvik önlemi öngörülmeyle birlikte sanayide istenilen gelişme sağlanamamıştır. Bunda çeşitli görüşlere göre savaş sonrası

²⁰³ A. Necip ÜNAL: Türkiye'de Ekonomik Yapı Değişimleri (1923-1986), Ankara 1989, s. 8-10.

²⁰⁴ M. Öğüt YAZMAN: Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi, Ankara 1973, s. 54, 55.

²⁰⁵ Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927), c. 3, Ankara 1993, s. 434.

²⁰⁶ Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978), Akbank Yayınları, İstanbul 1980, s. 468.

²⁰⁷ Düstur: D. 2, c. 6, 22 Nisan 1925, s. 663-665; Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 2 Mayıs 1925-sayı: 99, Kanun No: 655; TBMM ZC: D. 2, iç. 2, c. 18, 18.4.1925, s. 113, 114.

²⁰⁸ Düstur: D. 2, c. 8, 28 Mayıs 1925, s. 6.

ekonomik enkazın varlığı, nüfus mübadele hareketleri, altyapı yatırımlarının yeterince gelişmemesi gibi etkenler etkili olmakla birlikte, bu konuda asıl engelleyici faktörlerin korumacı bir dış ticaret politikası izlenmesinin engellenmesi ve dış baskıların etkili olduğu savunulmaktadır.²⁰⁹

Ülkenin sanayileşmesi ve ekonomik kalkınması ile ilgili raporlar hazırlayarak danışma organı niteliğini taşıyan Âli İktisat Meclisi'nin 25 Haziran 1927'de 1170 sayılı Kanunla²¹⁰ kurulması da dönem politikalarında etkili olmuştur. Meclis hükümetçe hazırlanacak iktisadi kanun ve nizamname tasarıları hakkında bilgi vermek, iktisadi mevzuat için hükümete teklif sunmak, iktisadi ihtiyaçları için araştırmalar yapmak, çeşitli iktisat akımlarını Türk ekonomisine etkileri ile incelemek gibi görevleri yerine getirmiştir.²¹¹

İncelediğimiz dönem içinde sanayi politikalarının özellikle Doğu ve Güneydoğu'daki yansımaları için 1927 sanayi sayımlarının incelenmesi yerinde olacaktır. İllere Göre Sanat Grupları tablosunda²¹² Maden Çıkarma Sanayiinde Mardin, sair bitkisel madde ve ağaç mamülleri, bina inşaatı, maden ve maden işletmesi, kağıt ve karton, kimya sanayiinde Gaziantep'in işletme sayısı bakımından ilk sıralarda yer aldığı görülürken buralarda çalışanların sayısı da tabloda hesaplanabilmektedir. Bu sanayi dallarının özellikle bazı illerde yığılması, o yerlerin coğrafi, iklim koşulları ile ilgili olduğu gibi bölgedeki illere yapılan yatırımlar ve gelişme düzeyleriyle de ilgilidir.

Bu iş yerlerinin devlete mi yoksa özel sektöre mi ait olduğuna dair bilgi yoktur. Ancak Kars'ta 63, Diyarbakır'da 4, Erzincan'da 19 memur olduğu bilgisi vardır. Doğu Anadolu'nun en önemli geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılık alanına ait sanayiinin toplamda ilk sırada yer alması şaşırtıcı değildir. Yine bölgenin en eski üretim alanı dokuma ve giyim sektörünün de gelişmesi, ipek yolu üzerinde bulunan ve XIX. yüzyılda Diyarbakır, Mardin,

²⁰⁹ Teşvik-i Sanayi Kanununda belirtilen esaslara göre yeterince başarının alınmamasını açıklayan bilgiler için bkz., Mustafa SÖNMEZ: **Türkiye Ekonomisinde Bunalım**, İstanbul 1986, s. 16-25.

²¹⁰ **Düştur**: D. 2, c.8, 25 Haziran 1927, s. 1908.

²¹¹ Korkut BORATAV: **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara 1982, s. 89.

²¹² Bkz., Tablo 2; DİE: **İstatistik Yıllığı**, c. 3, 1930, s. 190-194.

Tablo 2. İllere Göre Sanat Grupları

İller	Maden Çıkarma Sanayi		Tarım, Evcil Hayvanlar Av ve Balıkçılık Sanayi		Dokuma Sanayi		Sair Bitkisel Madde ve Ağaç Mamulleri Sanayi		Bina İnşaatı Sanayi		Maden ve Maden İşletmesi İle Makine İmalatı Sanayi		Kağıt ve Karton Sanayi		Kimya Sanayi	
	i.s	ç.s	i.s	ç.s	i.s	ç.s	i.s	ç.s	i.s	ç.s	i.s	ç.s	i.s	ç.s	i.s	ç.s
Bayazıt	2	51	16	30	6	14	5	6	-	-	3	9	-	-	-	-
Bitlis	2	11	84	240	30	47	5	5	1	2	41	84	-	-	-	-
Diyarbakır	2	14	348	1.559	199	957	50	136	22	570	133	376	2	12	15	41
Elazığ	-	-	317	785	103	179	46	76	15	127	100	177	1	1	5	10
Erzincan	4	23	138	214	22	56	42	59	3	17	110	195	-	-	-	-
Erzurum	17	331	357	915	123	237	116	158	22	119	231	554	3	15	7	35
Gaziantep	4	13	1	117	5	284	426	1.282	206	409	4	40	199	543	1	3
Kars	1	52	82	394	29	58	28	91	1	2	54	105	-	-	-	-
Malatya	-	-	430	1.094	266	668	93	189	1	1	212	425	1	1	36	69
Maraş	-	-	432	1.126	109	270	83	190	1	1	170	344	-	-	3	13
Mardin	-	-	338	1.464	291	1.040	65	268	37	141	124	589	2	9	24	100
Siirt	22	401	137	276	83	437	16	44	2	6	54	114	-	-	-	-
Urfa	4	4	374	1.035	151	425	152	304	12	29	155	350	1	8	8	9
Van	1	1	32	74	16	38	6	11	-	-	25	55	-	-	-	-

Kaynak: DİE: 1927 Sanayi Sayımı, s. 31-45. den hazırlanmıştır.

i.s = işyeri sayısı

ç.s = çalışan sayısı

Urfa, Gaziantep gibi tekstil alanında ilerleyen şehirlerinin ön plâna çıkması beklenen bir durumdur. Sayımda kimya sanayinin de doğuda bulunduğu görülmekle birlikte hangi dalda üretimin kastedildiği ve Hakkari'de herhangi bir bilginin niçin yer almadığı açıklanmamaktadır.

1927 sayımında Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerine yönelik veri ise sanayi işletmelerinde çalışanların illere göre dağılımıdır.²¹³ Her sanayi grubuna ait işletme sayılarının ve bunlarda çalışan kişi sayısına göre bölümlerinin yapıldığı bu tabloların son sayfasında genel toplamın işletme ve sanayi gruplarında çalışanların sayısına göre yapıldığı görülür. Bu verilere göre; işletme sayısının en çok olduğu bölge illeri 2.016 ile Gaziantep 1.039 ile Malatya, 881 ile Mardin iken en az işletmeye sahip iller ise 80 ile Van ve 32 ile Bayazıd'dır. Siirt'in 100'den fazla kişinin çalıştığı iller arasında bölgede birinci sırada olması o dönemde Doğu Anadolu için çok görülen bir durum değildir.

Gerçekten Doğu Anadolu ve Güneydoğu'da kurulması elverişli gıda, süt ve mamulleri, et ve mamuller; dokuma, deri, bitkisel mamuller gibi sanayi dalları mevcut iken bu konuda aşılması gereken engellerde söz konusu olmuştur. Sermaye, kredi temini, yabancı sermaye, teknik eleman, müteşebbis iş adamları gereksinimi gibi birçok ekonomik engelin yanı sıra, sosyal problemlerde dönem hükümetlerinin bölgeye yardımını kısıtlamıştır. Fakat alınan karar ve çıkarılan kanunlar ile sanayi alanında Türkiye genelinde ve bölgede rahatlatıcı bir tablo da oluşturulmaya başlamıştır.²¹⁴

Sanayinin geliştiği en önemli illerden Malatya'da o dönemde işyeri sayıları oldukça fazla olup Adıyaman, Kahta ve Kemaliye'nin bu ile bağlı olması da etkili olmuştur. T.B.M.M.'de 1.4.1924 tarihindeki 1924 senesi Muvazenei Umumiye Kanunu layihası, Ticaret Vekâleti Bütçesi

²¹³ DİE: 1927 Sanayi Sayımı, s. 46-56; 1927 Sınai tahrir neticeleri için ayrıca bkz., Şevket Süreyya AYDEMİR: Cihan İktisadiyatında Türkiye, 1931, s. 60-63; DİE: Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmede 50. Yıl, Ankara 1973, s. 149-152.

²¹⁴ Doğu bölgesinde sanayi kurma imkanlarının araştırılması hakkındaki bilgiler için bkz., Osman ARIKAN: Doğu Bölgesi'nin Sanayileşmesi, Ankara 1973.

görüşmelerinde,²¹⁵ Malatya'da özellikle Milli Mücadele sırasında sahip olduğu fabrikası ile güney ve doğu ordularının ihtiyaçlarını karşılayan Mehmed Efendinin savaş sonrası fabrikasını kapatmak zorunda kalışı ve hükümetten tahsil edeceği para konusunda yardımcı olunması hiç olmazsa fabrikaya hayat verebilecek miktarın verilmesi yönündeki bilgilerde Cumhuriyetin ilk yıllarındaki durumu göstermesi bakımından ilginçtir. Aynı ile ait Bakanlar Kurulu kararları da bölgeye ait alınan önemli kararlardandır. 1926 yılında B.K.K. ile Malatya Teşebbüsat-ı Sinaiyye Türk Anonim Şirketi ile Sanayi Maadin Bankası'na Malatya ili civarında akan Dermesih suyunun elektrik enerjisi üretimi ve Malatya'ya aktarılması imtiyazı verilmiş²¹⁶ başarılı olan bu şirkete kurmayı düşündüğü konserve, yünlü mensucat ve ispiroto fabrikaları için Bakanlar Kurulunca maddi yardım yapılması kararı verilmiştir.²¹⁷ Yardım dahilinde 80 parça arsa şirkete teslim edilmiştir.²¹⁸

Gaziantep ilinin de bölgenin en önemli sanayi kenti haline gelmesinde Bakanlar Kurulu kararları etkili olmuştur. 29.4.1925'deki kararname ile Gaziantep Konserve ve Mamulat-ı Ziraiyye T.A.Ş.'nin kurulmasına²¹⁹ müsaade edilmiştir. Antep de Sahakyan Hanı'nın İktisat Müdürlüğü ve Ticaret Odası'nın ikameti için kiralanması tezkeresi İcra Vekilleri Heyeti tarafından 10 Mayıs 1925 tarihinde uygun bulunmuş,²²⁰ deri, yün alım satımı ile uğraşmak üzere 75.000 sermaye ile kurulan Dabağat Anonim Şirketi'nin İç Tüzük değişikliği de kabul edilmiştir.²²¹

Cumhuriyet sonrası doğu vilayetlerinden Elazığ'ın sanayisi, pek fazla ileri olmamakla beraber bu dönemde Doğu Anadolu bölgesinin pek çok ilinin ilerisinde olduğu da bir gerçektir. Şehirdeki üretim çoğunlukla ihtiyacı karşılayacak kadar olup, dericilik, dokumacılık, tarım hayli gelişmiştir. 1923-

²¹⁵ TBMM ZC: D. 2, iç. 2, c. 8, 1.4.1924, s. 192 vd.

²¹⁶ BCA BKK: sayı: 3540, 9 Mayıs 1926, 030.18.01/019.29.19.

²¹⁷ BCA BKK: sayı: 6961, 5 Ağustos 1928, 030.18.01/030.48.15

²¹⁸ BCA BKK: sayı: 4537, 29 Aralık 1926, 030.18.01/022.81.17

²¹⁹ BCA BKK: sayı: 1833, 29 Nisan 1925.

²²⁰ BCA BKK: sayı: 1871, 10 Mayıs 1925.

²²¹ BCA BKK: sayı: 2123, 14 Haziran 1925.

1938 yılları arasında Elazığ'da üç tane un fabrikası faaliyete başlamıştır.²²² 17.2.1925 yılında ise Elazığ'da metruk duran ipek fabrikası hakkında Elazığ Mebusu Hüseyin Bey'in²²³ de Ticaret Vekâletine suali söz konusu olmuştur.²²⁴

d. Maden ve Enerji Politikası

19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun maden arama, kullanmayı düzenleyen herhangi bir yasası veya yönetmeliği yoktu. Ancak genellikle yabancı şirketlere verilen maden imtiyaz fermanları vardır. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti 1861 yılında "Maden Nizamnamesi"ni çıkarmıştır. Nitekim o yıllarda maden üretiminin ancak % 20'si Türklerin elinde bulunmakta ve belli başlı madenlerin hemen hemen tamamı Türk olmayanlar tarafından üretilmekte idi.²²⁵

Cumhuriyet dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan büyük bir kısmı yabancıların elinde bulunan bir madencilik kesimini devralmıştır. O devirde madenleri işletecek yerli sermayedarlardan yoksun bulunduğumuz gibi, madencilik dalında yetişmiş yerli ustalar, teknisyenler ve mühendislerimiz yoktu. Cumhuriyet hükümetinin bu konuda ilk icraatı, 1924'te Zonguldak'ta Yüksek Maadin ve Sanayi Mühendis Mektebi'ni kurmak olmuştur. Genel hatlarıyla liberal bir ekonomi politikasının izlendiği bu dönemde ekonomik kalkınma hızı istenilen seviyeye ulaşmamıştır. Madencilik sektörünün kalkınmaya katkısı da aynı ölçüde sınırlı kalmıştır. Bu ilk yıllarda maden üretimini artırıcı tedbirler almaktan çok yasal düzenlemelere gidilmiş ve maden üretiminin özel sektör eliyle geliştirilmesi istenmiştir. 12 Nisan 1925 tarih ve 608 sayılı kanunla "Maden Nizamnamesi"nin bazı maddeleri değiştirilmiştir. 19 Nisan 1925 tarihinde ise Türkiye Sanayi ve Maden Bankası kurulmuştur. Banka çoğu yıpranmış fabrika ve işletmeleri çalışır hale

²²² İbrahim YILMAZÇELİK: "Cumhuriyet Sonrası Elazığ'da Tarım-Ticaret ve Sanayi (1923-1938)", *Fırat Üniversitesi Dergisi*, sayı: 1, c. 3, 1989, s. 257.

²²³ *Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)*, c. 3, Ankara 1993, s. 269.

²²⁴ *TBMM ZC: D.2, iç. 2, c. 14, i. 58, 17.2.1925*, s. 66.

²²⁵ Süreyya HİÇ: *Türkiye Ekonomisi II*, İstanbul 1990, s. 117.

getirecek sermayeye ulaşamazken, liberal bir politika gereği 28 Mayıs 1927 tarihinde yürürlüğe giren Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun getirdiği bütün geniş imkanlardan 1930 yılına kadar madencilik alanında yalnız dokuz işyeri yararlanmıştır.²²⁶

Doğu Anadolu'nun kayda değer en önemli madenleri linyit, demir ve bakırdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında önemi anlaşılan ve halen işletilen en büyük bakır yatağı Diyarbakır'a bağlı olmakla beraber bölge içinde kalan Ergani ile Elazığ iline bağlı Maden'de bulunur. Ayrıca Elazığ iline bağlı Alacakaya (Guleman)'da zengin sayılacak krom yatakları vardır. Önemli linyit yatağı ise Elbistan-Afşin havzasıdır. Demir ise Divriği ve Hekimhan'dan çıkarılır.²²⁷ 1925'den sonra bölgede dikkat çekici hususlardan bir tanesi de "Ergani Bakır İşletmesi"nin durumu olmuştur. T.B.M.Meclisi'nde bu konu ile ilgili olarak 12.1.1924 tarihinde Ergani mebusu Kazım Vehbi Bey'in²²⁸ Ergani bakır madenlerinin vasfına dair suali ve İktisat Vekili Hasan Beyin cevabı söz konusu olmuştur.²²⁹ Kazım Bey madenin nısıf imtiyazının İtibari Milli Bankasına verildiğini ve nısıf diğeri de Çester kumpanyasına terk edildiğini hatırlatıp, gazetelere göre Çester mukavelesinin hükümetçe fethedildiğine göre hükümetin bu madeni bizzat mı işleteceği, yoksa diğeri bir ecnebi şirkete ihale edeceğini öğrenmek istemiştir. İktisat Vekili ise mukavelenin niçin feshedildiğini açıklayarak Bankanın taahhüdünü yerine getirememesi durumunda yeni bir düzenlemenin yapılabileceğini açıklamıştır. Nihayetinde maden 1925'te 3 milyon sermaye ve % 50 nispetinde sermayedarların iştirakiyle kurulan "Ergani Türk Anonim Şirketi" tarafından işletilmeye başlamıştır. 1 Nisan 1924'te Diyarbakır mebusu Fevzi Bey'le²³⁰ 56 refikinin

²²⁶ Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi, s. 232, 233.

²²⁷ İ. ATALAY, Kenan MORTAN: a.g.e., s. 330.

²²⁸ Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927), c. 3, Ankara 1993.

²²⁹ TBMM ZC: D. 2, iç. 1, c. 5, i. 82, 12.1.1924, s. 48 vd.

²³⁰ Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927), c. 3, Ankara 1993, s. 251.

Ergani madeninin işletilmesi için İktisat Vekâletinin 1924 senesi bütçesine bir milyon lira ilavesine dair kanun teklifi²³¹ kabul edilmiştir.

Cumhuriyet Öncesi Türkiye'sinde enerji tüketimi çok sınırlı, önemsiz ve sadece ısınma ve ulaşım için hayvan gübre, odun gibi organik kaynaklarla kullanılıyordu. Daha sonra su gücünden yararlanılarak su değirmeni ve santraller devreye girmekle birlikte Kurtuluş Savaşı yıllarından itibaren Zonguldak Kömür Havzasının durumu gözden kaçmamıştır. İzmir İktisat Kongresi enerji kaynağı olan taşkömürünün gündeme geldiği önemli bir dönem olmuştur. Taşkömürü konusundaki açıklamalar dışında petrol konusunda da çalışmalara Cumhuriyetin ilanı ile yeni hükümetler döneminde başlanmıştır. Bununla ilgili ilk olarak, memleketimizin petrol ihtimallerinin yalnız devlet tarafından araştırılması ve bulunacak kaynakların devlet tarafından işletilmesi ana prensip olarak kabul edilmiştir.²³² Petrol konusunun milli bir dava olarak ele alınması, petrol ile ekonomi ve milli savunma bakımından gerekli önemin idrak edilerek bu yönde çaba harcanması amacıyla 1925'te ilk defa Türkiye hudutları dahilinde petrol bulunması ümidi olan bölgelerde, Türk hükümeti nam ve hesabına Lucius isminde bir yabancı uzmana genel jeolojik araştırmalar yaptırılmıştır.²³³

Araştırmalara bölgede 1926 yılında devam etmiş Türk Ticaret ve Sanayi Bankası namına Jir isminde bir jeolog, Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın desteğiyle Mürefte, Şarköy bölgesinde jeolojik tetkik yapmış, yine aynı yıl Hasan Mustafa Bey'e Mürefte bölgesinde taharri ruhsatname verilmiştir. 1927 yılında ise Prof. Dr. Bertrand, Hamid Nafiz ve Malik Sayar, Emil Mayen nam hesabına Van mıntıkasında jeolojik tetkik yapmıştır.²³⁴

T.B.M.Meclisinde petrol konusunda 13.12.1924 tarihinde "Elyevm taharri veya derdesti ihale devresinde bulunan bilumum petrol ve neft ve

²³¹ TBMM ZC: D. 2, iç. 2, c. 8, i. 26, 1.4.1924, s. 183; Düstur: D. 2, c. 5, 1 Nisan 1924, s. 381, Kanun No: 458.

²³² Ahmet DEMİR: "Atatürk Döneminde Türkiye'de Enerji Politikaları", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara 1982, s. 208-211.

²³³ Mehmet KOCAOĞLU: **Petro-Strateji**, Ankara 1999, s. 165.

²³⁴ Niyazi ACUN: **Dünya Petrol Tarihi ve Türk Petrolü**, İstanbul 1947, s. 179.

müşakkatı madenleri hakkında Başvekâletten mevcut (1/519) numaralı kanun layihası"²³⁵ görüşülmüş, 25.1.1926 tarihinde petrol ve benzin inhisarına dair kanun kabul edilmiştir.²³⁶ Bununla ilgili "şeker, petrol ve benzin inhisarına ait iptidai sermaye hakkında kanun layihası" da 13.2.1926 tarihinde T.B.M.M.'nde kabul edilmiştir.²³⁷ Bugün yürürlükte olan fakat günün ihtiyaçlarına cevap veremeyen önemli bir kanun ise 24 Mart 1926'da kabul edilen 792 sayılı Petrol kanunu²³⁸'dur. Bu kanunla petrol arama ve işletme hakkı esas olarak devlete verilmiş devletin de bu hakkı bizzat veya şirketler eliyle kullanabileceği kabul edilmiştir. Kanun Cumhuriyet döneminin ilk petrol kanunu olmakla birlikte 1923-1930 yılları arasında bölgedeki petrol arama faaliyetleri başarılı olamamış ve petrol bulunamamıştır.

Osmanlı Devleti'nin petrol uğruna feda edilmesi ve imparatorluğun parçalanması, Cumhuriyet'in kuruluşuyla bir bağlamda önemli bir mesele olan Musul sorununun yeni Türk hükümetlerini uğraştırması ve Doğu-Güneydoğu Anadolu'daki isyanlarda dış destekli bir neden olması petrol politikasının özel bir yerde olmasını gerektirmiştir.²³⁹

e. Mali Faaliyetler

1923 yılından sonra yapılan en önemli uygulamalardan biri de maliye ve devlet bütçesi alanında yapılan düzenlemeler olur. 1922 ve 1923 yıllarında bütçe hazırlanıp uygulamaya sokulamasa da yeni Türkiye'nin ilk bütçesi 1924'te hazırlanmıştır. 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanunu da Muvazene-i Umumiye (Bütçe) hakkında bazı hükümler getirmiştir. Halen Türkiye'nin bütçe hükümlerinin bulunduğu 1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye

²³⁵ TBMM ZC: D. 2, iç. 2, c. 11, i. 21, 13.12.1924, s. 117-126.

²³⁶ TBMM ZC: D. 2, iç. 3, c. 21, i. 45, 25.1.1926, s. 252, 267; *Düstur*: D. 2, Kanun No: 725, c. 7, 25.1.1926, s. 198, 199, Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 7 Şubat 1926, sayı: 291.

²³⁷ TBMM ZC: D. 2, iç. 3, c. 22, i. 55, 13.2.1926, s. 167.

²³⁸ TBMM ZC: D. 2, iç. 3, c. 22, i. 76, 24.3.1926, s. 322-331; *Düstur*: D. 2, c. 7, 24 Mart 1926, s. 691, Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 6 Nisan 1926-sayı: 341 Kanun No: 792.

²³⁹ Petrol ve Türkiye üzerine tarihsel bilgiler için bkz., Raif KARADAĞ: *Petrol Fırtınası*, İstanbul 1979; Ergun AYBARS: "Orta Doğu, Emperyalizm, Petrol ve Türkiye", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, İstanbul 1995, Ankara 1996, s. 509-542.

Kanunu ise 26.3.1927 tarihinde kabul edilmiştir. Bu kanun doğrultusunda bütçe hazırlama görevini Maliye Bakanlığı eliyle yerine getiren hükümet, bütçenin Meclis'te görüşülüp onaylanmasından sonra gelir toplama ve gider yapılması ile uygulama safhasına geçmektedir. Burada yıllık bütçe kabul edilinceye kadar geçici bütçenin²⁴⁰ hazırlanması da söz konusu olabilir. Denetim ise Sayıştay tarafından hazırlıklı veya uygulama safhasında yapılabilir.²⁴¹ Atatürk dönemindeki bütçeler onun ekonomi politikasındaki üç temel dengeye göre oluşmuştur. Bu dengede devlet bütçesi denk olmalıydı. Yatırım harcamaları, bütçe fazlaları ile iç ve dış borçlanmadan elde edilen devlet gelirleri toplamına, ithalat ise ihracata denk olmalıydı.²⁴²

Tablo 3. Bütçe Gelir ve Giderleri (1926-1928)

GELİR (000 TL)	1926	1927	1928
Kazanç Vergisi	11.212	13.412	13.716
Muamele Vergisi	13.852	18.215	18.920
Bina Vergisi	4.401	5.048	5.931
Hayvan Vergisi	14.234	12.629	11.913
Arazi Vergisi	6.564	5.890	5.696
Gümrük Vergisi	61.423	59.752	64.211
Tekel Gelirleri	21.112	31.620	35.889
Öbür Gelirler	47.565	55.673	65.754
TOPLAM	180.363	202.239	222.030
GİDER (000 TL)	1926	1927	1928
Maliye	29.345	30.541	29.609
Düyunu Umumiye	5.205	5.956	4.263
İktisat	-	-	7.813
Bayındırlık	17.495	29.466	31.975
İç İşleri	3.614	4.745	4.507
Güvenlik	3.201	3.758	4.590
Eğitim	7.054	7.542	9.631
Sağlık	3.338	3.124	3.060
Savunma*	70.216	82.432	78.849
Öbür	32.719	31.386	26.836
TOPLAM	172.187	198.950	201.133

*Milli Müdafaa + Bahriye + Jandarma + Askeri Fabrikalar

Kaynak: DİE: *İstatistik Yıllığı*, c. 3, 1930, s. 350, 358; *İstatistik Yıllığı*: c. 9, 1936-1937, s. 380-386; Oktay YENAL: *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, 2001, s. 73.

²⁴⁰ Sadece 1924, 1925, 1931, 1932 yıllarında hazırlanan geçici bütçeler hakkında bilgi için bkz., Haldun DARICI: *Geçici Bütçe Kanunları*, Ankara 1995.

²⁴¹ Akif ERGİNAY: *Kamu Maliyesi*, Ankara 1994, s. 174; Bütçelerle ilgili ayrıca bkz., Şevket Süreyya AYDEMİR: *a.g.e.*, 156 vd.; Mustafa YULUĞ: *Türkiye'de Kamu Savurganlığı ve Bütçe Yönetimi*, Ankara 1981; Salih TURHAN: *Maliye Politikası*, İstanbul 1972.

²⁴² Mustafa AYSAN: *Atatürk'ün Ekonomi Politikası*, İstanbul 1980, s. 89.

1923-1928 yılları arası vergi politikası açısından da köklü değişikliklerin yapıldığı yıllar olmuştur. 1925 yılında Aşar vergisi kaldırılmış, Ağnam vergisi 1924 yılında sayım vergisine dönüştürülmüş, 1925'te Arazi vergisi artırılmış, Temettü vergisi 1926'da kaldırılmış, 1927 Umumi İstihkak vergisi kaldırılarak Muamele vergisi getirilmiş ve 1926'da Veraset ve İntikal Vergisi kabul edilmiştir.²⁴³ Aşarın ilgasıyla yerine konacak vergi hakkında T.B.M.Meclisinde 10.2.1925 tarihinde görüşmeler²⁴⁴ olmuştur. 145 ve 240 nolu kanunlar ise Kars, Ardahan, Artvin, Iğdır, Sürmeli kazalarını içine alan Elviyei Selasede vergilerin sureti cibayetine dair kararları getirmiştir.²⁴⁵

Bankacılık alanında 1926'da Ziraat Bankası yeniden düzenlenmiş, 26 Ağustos 1924'de İş Bankası, 1925'de Sınai ve Maadin Bankası, 1927'de Emlak ve Eytam Bankası kurulmuştur.

Kamu harcamalarındaki dağılım bölge için önemli olmuştur. Dar anlamda kamu harcamaları, devletin para olarak yaptığı harcamaların toplamıdır. Geniş anlamıyla ise, devletçe yapılan bütün işlerin maliyetine giren her türlü unsur kapsar. Ülkemizde kamu harcamaları 1924-1928 yılları arası her yıl artarken Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya olduğu gibi ülkenin değişik illerine de ülkenin koşulları sebebiyle iktisadi yatırım her zaman artan oranda yapılamamıştır. Özellikle coğrafi koşullar, iç ve dış gelişmeler ve sosyal kültürel nedenlerden dolayı bölgenin yeterince kamu hizmeti alamadığı bir gerçektir.²⁴⁶

3. Sosyal Politikalar

a. Bölgenin Sosyal Yapısı

Bir toplumda her türlü değişme ve yeniliğin yapılması bir sosyal sistem içinde meydana gelir. Sosyal sistemleri iyi anlamak için toplum ile sosyal

²⁴³ Cumhuriyet Dönemi Türk Ekonomisi, s. 599-601; Gündüz ÖKÇÜN: a.g.e., s. 423.

²⁴⁴ TBMM ZC: D. 2, iç. 2, c. 13-1, i. 52, 10.2.1925, s. 277.

²⁴⁵ Düstur: D. 2, c. 2, 8 Zilhicce 1923, s. 134, Kanun No: 145; Düstur: D. 2, c. 3, 5 Aralık 1924, s. 92, 93.

²⁴⁶ Cumhuriyet Dönemi Türk Ekonomisi, s. 467-468; Süreyya HİÇ: a.g.e., s. 191.

sistem arasındaki farkı işaret etmek gerekir. Toplum, birlikte yaşayan ve faaliyette bulunan fertler grubudur. Bu gruplar içinde fertlerin çeşitli tutum ve davranışları karşılıklı uymalar yoluyla gelişir. Sosyal sistem ise, bir toplum içinde fertlerin örgütlenmiş tutum ve davranışları ile ilgili karşılıklı düzenlenmiş ideal biçimlerden ibarettir. Bu bakımdan sosyal sistem toplumun kültürünün bir yansımasıdır. Sosyal sistemler genellikle iki unsura sahiptirler. Bunlardan biri sosyal yapı, diğeri ise değer yönelimidir. Rol, statü ve yetki sosyal yapıyı; gaye, hedef ve normlar ise toplumun değer yönelimlerini ortaya koyar. Kısacası sosyal yapı, herhangi bir sosyal grubun içe ait örgütüdür. Bu sebeple grubun kendisi ile üyeleri arasında olan ilişkilerinin tamamının özelliğini yansıtır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yürütülecek sosyal araştırmalar her şeyden önce o bölgenin kültür dokusunu oluşturan maddi ve manevi ilişkileri incelemeyi gerektirir. Bu sebeple, bölgede yapılacak köklü kalkınma girişimleri ve teknolojik değişimlerden herhangi bir münferit yeniliğin benimsenmesine kadar, her türlü değişme halkın hayat tarzı, dünya görüşü, inanç ve değer normları göz önüne alınmadan gerçekleştirilemez. O halde Doğu bölgesinin kalkınması aslında toplum yapısının temelinde yatan insan kültür ilişkisine dayanır. Bu sebeple köyde değişimin en güvenilir yolu, köyün sosyal yapısını yakından tanımaktır. Doğu bölgesindeki beş temel unsur ise bu yapıyı destekler. Bunlar:

- Yoksulluk
- Köy dışı dünyadan kısmen alâkanın kesilmiş yalnızlık içinde olunması
- Hareketsizlik
- Okur-yazarlık oranının düşük olması
- Tevekküle dayalı kaderci bir dünya görüşünü yansıtmadır.²⁴⁷

Bu unsurlara bakıldığında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun sosyal yapısı, dünya görüşleri ve hayat felsefesinin sosyal değişmelere ve teknolojik

²⁴⁷ Orhan TÜRKDOĞAN: *Doğu Anadolu'nun Yapısı*, Ankara 1987, s. 9, 10.

ilerlemelere de mukavemet ettiği söylenebilir. Burada önem arz eden sosyal değişimler dönemlere, cemiyetlere göre farklılık göstermekte ve değişme cemiyetin yapısında, müesseselerinde, sosyal münasebetlerinde, hayat tarzında örf, adet ve alışkanlıklarında, kültür ve dünya görüşlerinde vb. meydana gelmektedir.²⁴⁸ Cumhuriyetin ilanından sonra ise ülkemizde ve söz konusu bölgelerde istenilen değişmelerin ve yeni dönemle birlikte tüm ülkeye şamil alınan kararlar ve yapılan her türlü siyasi, ekonomik, toplumsal, hukuki, eğitim inkılaplarının yerleşmesi kolay olmamıştır. Toplumun hazır oluşluk derecesi ve geçmiş yaşantısını sürdürmek istemesi gibi nedenler bunda etkili olduğu gibi özellikle doğu bölgelerimizdeki sosyo-kültürel değişmeyi zorlaştıracı ağalık, şeyhlik, kan davası, aşiret, düzeni, başlık parası, hastalık ve sağlık durumu, aile yapısı, hükümet ve mahalli idarelerin sosyal bünyede yapmak istediği değişimleri güçleştirmiştir.

Sosyal sorunların nedenleri ve çözüm yolları üzerine bölgeye özgü birçok görüş ortaya atılmıştır. Ziraat sektörüne yatırımların artırılması, küçük sanayinin geliştirilmesi, öğretim ve yetiştirme tedbirlerinin alınması, sağlık planlaması ve nüfus kontrolü, barınma ve beslenme problemlerinin çözümü, ulaştırma ve toprak reformu çalışmalarının yapılması, ağalık-aşiret düzenine çözüm bulunması gibi öneriler bu tedbirlerden bazılarıdır.²⁴⁹ Yapılan başka bir çalışma ile ise Doğu ve Güneydoğu yöresini hayali birtakım bölge-altı kuşaklarına ayırmıştır. Bunlar, Aşiret-kabile kuşağı, Etniklik kuşağı, Okuyup-yazma kuşağı, Harran kuşağı, Yeraltı zenginlikleri kuşağı, Sağlık-hastalık kuşağı ve hayvancılık kuşağıdır. Böylece kalkınma projelerinin, bölge-altı kuruluşların nitelikleri göz önüne alınarak sınıflandırılıp, planlanabileceği belirtilmiştir.²⁵⁰

Cumhuriyetin ilk on beş yılında ise hükümetler bu yapı ve kuşaklardan en çok ağalık, şeyhlik ve aşiret düzeni konusunda bölgede meşgul olmuş ve

²⁴⁸ Sosyal değişim konusu ile ilgili bkz., Ergun ÖZBUDUN: **Türkiye'de Sosyal Değişim ve Siyasal Katılma**, Ankara 1975, s. 8-12; Mehmet ERÖZ: **İktisat Sosyolojisine Başlangıç**, İstanbul 1977; Emre KONGAR: **Toplumsal Değişim Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, İstanbul 1981.

²⁴⁹ Amiran KURTKAN: **Köy Sosyolojisi**, İstanbul 1968, s. 207-225.

²⁵⁰ Orhan TÜRKDOĞAN: **Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği**, İstanbul 1985, s. 381-382.

uygulan politik ve alınan kararlar çoğunlukla bu yönde olmuştur. Bunlardan ilk olarak aşiret düzeni ve bu yöndeki uygulamaları inceleyebiliriz.

Cevdet Türkay'a göre Aşiret: Arabca El-Aşire kelimesinden, dilimize girmiştir. Arabcada; kabile teşkilat ve bölümünde ilk ve en küçük cemaat anlamına gelen bu kelime Türkçemizde göçebe veya yarı göçebe hayatı yaşayan oymak, yahut boy anlamına kullanılmaktadır.

Yine Türkay'a göre Başbakanlık Arşivi Belgelerine göre Orta Asya yaylalarından batıya doğru göç etmiş, birçok bölümlere ayrılmış, aynı anlama gelen oymaklar, boylar, aşiretler ve cemaatler 7.230'dur. Adları Kürd, Kürdler, Karakürdü, Kürmanç olan oymak, aşiret ve cemaatler bile Türkmendir. Yani Oğuz Türklerindendir.²⁵¹

Bugün bu aşiretlerin önemli bir kısmı kentleşme, göçler nedeniyle kan kaybetmiştir. Yapılan tahminlere göre, Türkiye'de aşiret-kabile yapısı yörenin tüm nüfusunun % 5'i kadardır. Doğu ve Güneydoğu yöreleri de umumiyetle aşiret yapısına dayalıdır.²⁵²

Aşiret yapısında, kanbağı, belli bir alanda yaşama, hayvancılık veya göçebelik yapma, kendine has aile, çadır, zam, aba, tayfa, kabile, aşiret, devlet hiyerarşisinde olma gibi durumlar söz konusudur.

Mezopotamya'dan gelip Doğu Anadolu'ya yerleşmiş aşiretler uzun ve köklü bir tarihe sahiptir. Bu tarihi süreçte Osmanlı Devleti döneminde özellikle Yavuz Sultan Selim'in Doğu seferinde şii akımına karşı alevi ve sünni aşiretler arasındaki çatışmalar ve II. Abdülhamid döneminde ise doğudaki Ermeni ve Kürt sorunu karşısında aşiretlerin devlet tarafından örgütlenmesini amaçlayan Hamidiye Alayları önemlidir.²⁵³ Milli Mücadele yıllarında da

²⁵¹ Cevdet TÜRKAY: **Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler**, İstanbul 1979, s. 17, 18.

²⁵² Orhan TÜRKDOĞAN: **Çağdaş Türk Sosyolojisi**, İstanbul 1995, s. 515; Orhan TÜRKDOĞAN: "Kabile ve Aşiret Yapısı", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sayı: 93, Aralık 1994, s. 1-44.

²⁵³ Aşiret Düzeni ve Osmanlı dönemindeki durumu hakkında geniş bilgi için bkz., Ahmet ÖZER: **Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni**, İstanbul 1990; Alişan AKPINAR: **Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi**, İstanbul 1997; Bayram KODAMAN: **II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara 1987.

seferberlik ilanıyla askeri yeteneği bulunan Hamidiye alaylarında yetişen insanların bir kısmı saltanat taraftarı olup askere gitmiyor veya gittikten sonra firar ediyordu. Ancak Erzurum ve Sivas kongrelerinde Atatürk'ün yanında yer almış aşiretler ve reisleri de mevcuttu.

Bölgede yaşıyan aşiretler ise üç kısımda bulunmaktadır. Bölgeye dışarıdan gelen göçebe aşiretler, bölgedeki göçebe ve yarı göçebe aşiretler, üçüncü kısım ise bölgede yaşayan yerleşik aşiretlerdir. Bu üç kısım aşiretlerden bazıları ise: Beritanlı Şarak, Alıkan, Duderan, Üstükran, Milan, Mahmudiyan, Soran, Halıkan, Zıvıkan, Davudıyan, İspirti, Batiyan, Kitan, Garisan, Kıçar, Karakeçili, İzollu, Bablı, Bucaklı, Kırvarlı, Milli, Batuyan, Supkan Aşiretleridir.²⁵⁴

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerimizde sosyal yapıdan kaynaklanan aşiret ve kabile denilen millet-altı kuruluşlar kimliğini sürdürmekle birlikte özellikle ağa, şeyh, reis, bey, şeyh-seyyit gibi sosyal statü basamaklarını gösteren lider kişilerde temsil ettikleri topluluklar üzerinde etkinliklerini sürdürmektedir.²⁵⁵

Bu tür kişilerin oluşturduğu rol, mevki ve yetkiler bölgede birçok yenilikleri ve sosyal değişme sürecini de etkilemiştir.

S.Ahmed Arvasi bu konuda şeyhlik, ağalık ve beylik müesseselerinin tarih boyunca hiçbir zaman batı dünyasında rastlanıldığı gibi feodal bir yapı olmadığını İslam dini ve Türk törelerinin buna izin vermediğini bu kişilerin bölgelerinde toplum lideri olmaktan öte bir yetkiye sahip olmadığını yazmaktadır.²⁵⁶

²⁵⁴ Ahmet ÖZER: **Modernleşme ve Güneydoğu**, Ankara 1998, s. 19 vd.; İsmail BEŞİKÇİ: **Doğu Anadolu'da Göçebe Türk Aşiretleri**, Ankara 1992.

²⁵⁵ Orhan TÜRKDOĞAN: "Kabile..." **a.g.m.**, s. 33.

²⁵⁶ Ahmed ARVASI: **a.g.e.**, s. 46; C.ALADAĞ ise: "...Doğu'da bey, mir, asilzade gibi ünvanlar bugün bile kullanılmaktadır. Soylu aileler, kişiler kendilerini geniş halk kitlelerinden üstün görürler, soylarıyla övünürler. Bu durum, batı Avrupa'da feodal dönemde görülen aristokrat sınıfın bir benzerinin Doğu Anadolu'da var olduğunu; uzun yüzyıllar toplumun en güçlü hakim sınıfı olduğunu açıkça göstermektedir." yazmaktadır. Bkz, C.ALADAĞ: **Milli Mesele ve Doğuda Feodalizm-Aşiret**, İstanbul 1976.

Doğu Anadolu bölgesinde ağaların varlığı ve etkinliğini ortaya koyması bakımından Başbakan İsmet İnönü'nün 1935 yılında Karadeniz bölgesiyle birlikte Doğu Anadolu'yu da kapsayan inceleme gezisinin ardından, Cumhurbaşkanı Atatürk ve Bakanlar Kurulu'na sunduğu raporda geçen cümleler önemlidir. "Memur ve subayların evleri yapılmış, icabında konulup kaldırılmak üzere özel adliye rejimi, hudut teşkilatı, bitirilmiş ve yeterli yollar vasıtasıyla halkın içine girmek Mutki ve Sason gibi bütün Siirt vilâyetinde önemli bir iştir. Şimdiki halde halk daha çok ağaların elindedir. Bu ağalar, saygın bir sosyal statünün yanında başta toprak olmak üzere geniş ekonomik olanaklara da sahiptir."²⁵⁷

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren yapılan bazı inkılapların özellikle bölgedeki sosyal yapıyı etkileyeceği endişesi ile aşiretler arasında yeni devlete karşı taraftarlık veya kızgınlık belirtilerini ortaya çıkarmıştır. Özellikle saltanatın ve hilafetin kaldırılışı, Medeni Kanunun kabulü bölgede çok büyük etkilere neden olmuştur. Şapka giymenin gayrı müslim bir iş olduğunu öne süren bazı aşiretler şapka giymeye direnmişler ve bunun üzerine dahi Ağrı ve Muradiye'de çatışmalar çıkmıştır. Bu çatışmalarda İran'a kaçan gruplar görülmüştür. Aşiretlerin merkezi idare ile çatışmasına bir başka örnek ise Şeyh Sait isyanıdır. Alevi ve Sünni halkın cepheleştiği bu isyanda Malazgirt'te ve Karlıova'da Miralay Halit Bey, Hınıs, Palu ve Piran'da Şeyh Sait ve Bingöl'de Şeyh Abdullah önderliğinde çıkan isyanı desteklemiş ve bu hareketin askeri gücünü oluşturmuştur. Buna karşılık Karlıova ve Varto alevi aşiretleri olan Hormek ve Dolanlar hükümetin yanında yer alarak sünni aşiretlerle çarpışmıştır.

Aşiret reislerinin çoğu zaman aşiret lideri, kimi zaman dini lider bazen de etnik ve milli liderlik iddiaları ile ortaya çıktıkları görülmektedir. Bu üç rolü de üstlenen reislerin 1926 Şeyh Sait, 1926 Zilan, Hüseyin Paşa, 1924, Şeyh Ubeydullah gibi merkezi otorite ile çatıştıkları görülmüştür. Bazı aşiret reisleri Cumhuriyet idaresini benimsemekle birlikte getirilen laiklik, kıyafet, Medeni Kanun gibi inkılaplara değer yargılarına ve dini inançlarına uymadıklarını

²⁵⁷ Sait AŞGIN: a.g.e., s. 103.

düşünseler bile merkezi idare ile çatışmamak için bu değişiklikleri benimsemiş veya benimsemiş gibi görünmüşlerdir. Yeniliklere başkaldırmayan bu aşiretler bir nevi ödüllendirme ile ticari ilişkilere sokulmuş bu yolla hem zenginleşmiş hem de yeni kültür ve değerler almışlardır. Şehirlere de göç eden bu grup politikaya atılarak aşiret ile bürokrasi arasındaki ilişkiyi sağlamıştır. Dini liderlikle bütünleşen aşiret reisleri inkılaplara karşı çıkmakla birlikte merkezle çatışma eğilimleri, güçlerine göre değişmiştir. Zira dönem dönem dini değerler ön plâna çıkarılarak halkın kışkırtıldığı görülmüştür. Aşiretlerdeki bu üç liderlik türünün de meydana getirdiği çatışmalar özel nedenlerin dışında gelenekçi bir yapıdan modern bir topluma geçerken mevcut değerlerden kaynaklanmıştır.²⁵⁸

Şeyh Sait ayaklanmasında dikkati çeken diğer bir unsur ise bölgedeki 715 aşiretten Cumhuriyet döneminde meydana gelen ayaklanmalara 188'inin katıldığı, Şeyh Sait ayaklanmasına sadece 50, 51'inin iştirak ettiğidir. İsyanıdan önce kurulmuş olan Azadi örgütünün esas kadrosunu ise 1923'te tamamı doğuda yaşayan şehirlerindeki seçkin kişiler oluşturunuyordu. Azadi'nin lideri de Cibran aşiret ağalarından Halit Bey ile Bitlisli Yusuf Ziya Bey'di. Hüseyin Koca, Şeyh Mahmud'un kitabına dayanarak verdiği bilgilerde Şeyh Sait isyanının çıkmasındaki iki sebebin, aşiretlerin zulmü ve II. Abdülhamid döneminde onlara verilen ünvan ve ikramlara karşılık aşiretlerin halkın üzerine hücumu, istibdat'ı ve elde ettikleri saltanatı kaybetmeme isteğinden kaynaklandığına işaret etmektedir. Yine Bediüzzaman Said Nursi'nin bölgedeki aşiretlere, hükümete ve kan dökülmesine karşı ayaklanmama yönündeki tavsiyeleri de başka bir olaydır.²⁵⁹ Yaşanan bu isyanın aslında aşiret yapısı ve şeyhlik müessesesi ile ilgili olduğu ve batıdan alınan bazı uygulamaların bölgede yerleştirilmesine karşı koyma ve bünyeye kabul etmeme şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir.

Bu dönemde çıkan Nehri ayaklanmasında ismi geçen Seyyid Abdullah, Seyyid Muhlis gibi kişilerin bu sıfatlara haiz olup olmadığı da

²⁵⁸ Ahmet ÖZER: a.g.e., s. 35-40.

²⁵⁹ Hüseyin KOCA: a.g.e., s. 82 vd.

önemli bir konudur. Seyyid Hz. Hüseyin'in, Şerif ise Hz. Hasan'ın soyundan gelen kişilere denmektedir. Özellikle Doğu ve Güneydoğu'da bu iki sıfatı taşıyan ve kendilerini mensup oldukları tarikatlarla halka tanıtan bazı kişilerin bölgede çıkan ayaklanmalarda yer almaları sosyal yapıdaki hassas değerleri özellikle dönem otoritesinin sorgulamasına yol açmıştır.

b. Toprak Politikası

Türkiye'nin ekonomik bakımdan büyük çoğunluğunun ziraatle meşgul olması, gelirin önemli bir kısmının ziraat mahsüllerinden elde edilmesi, sosyal ve politik hedef ve zaruretler, Türk inkılabının muasır ideolojiler arasındaki mevki Toprak meselesinin Türkiye için önem taşımasına neden olmuştur.²⁶⁰ Gerek nüfus yoğunluğu, gerek milli gelirin dağılışı, gerekse, yol, su, eğitim, sağlık gibi kamu hizmetlerinin dağılışında sosyal adalet dengesinin ve toplumsal bütünleşmenin sağlanması amacıyla,²⁶¹ yeni Türk Devletinin kurulmasıyla idari, iktisadi, siyasi ve içtimai alanda büyük değişiklikler yapılmıştır. Toprak mülkiyeti dağılımındaki adaletsizliği düzeltmek yerine ise çok ilkel ve geri, yetersiz tarımsal işletme biçimini değiştirmek, tarımsal geliri artırmak gibi önlemlerle uğraşmıştır. Ekonomisi tarıma dayalı yeni Cumhuriyetin ekonomik bağımsızlığını ve kalkınmasını sağlamak için köklü bir değişiklik yerine, mevcudu geliştirmek yolunun seçildiği görülmüştür. Ayrıca Kurtuluş Savaşı'na büyük katkıda bulunan ve savaşı destekleyen büyük toprak sahiplerine, özellikle Doğu ve Güneydoğudaki toprak ağalarına, katkılarına karşılık verilmiş bir taviz olarak, temel çözüme gidilmediği de düşünülebilir. 7 Şubat 1923'de Mustafa Kemal'in Balıkesir'de Paşa Camii minberinde halka yaptığı konuşma dikkat çekicidir. Bu konuşmada Mustafa Kemal şöyle diyor:

²⁶⁰ Ömer Lütfi BARKAN: *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 449-452.

²⁶¹ Bu konuda bkz., Veyssel K. BİLGİÇ: "Toplumsal Bütünleşme Stratejileri Bağlamında Doğu ve Güneydoğu Sorunu", *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu*, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002; Sulhi DÖNMEZER: *Türkiye'de Vatandaş Eşitliği*, Ankara 1989; Cahit TANYOL: *Atatürk ve Halkçılık*, Ankara 1981.

“Bir kez halkımızı gözden geçirelim. Biliyorsunuz ki memleketimiz çiftçi memleketidir. O halde ulusumuzun büyük çoğunluğu çiftçi ve çobandır. Bu böyle olunca buna karşı büyük toprak ve çiftlik sahipleri akla gelebilir. Bizde kaç kişinin büyük toprağı vardır? Bu toprağın ölçüsü nedir? İncelenirse görülür ki, memleketimizin genişliğine göre hiç kimsenin büyük toprağı yoktur. Öyle ise bu toprak sahipleri de korunacak insanlardır.”²⁶²

Bu devirde hükümet daha ziyade günün ihtiyaçlarını karşılamak için acele alınmış kararlarla harekete geçmiş ve dışarıdan gelen göçmenlere yer bulmak, siyasi maksatlarla yapılan nakil ve tehcirleri, göçebe iskanlarını imkan dahiline sokmak için bazı kanun maddelerine dayanarak, önemi küçümsenemeyecek derecede çok toprak dağıtmıştır. Bu nevi kanunlar arasında ilk olarak 1925 senesinde çıkarılan bütçe kanununun 25. maddesinin hükümlerini görürüz. Gerçekten, bu maddenin A fıkrasına göre, toprağı muhtaç ziraat erbabına, elde mevcut milli arazi bedeli on senede taksitle alınmak ve her haneye verilecek arazi miktarı ellerindeki topraklarla birlikte azami iki yüz dönümü geçmemek üzere kıymet takdiri suretiyle dağıtılmış ve satılığı çıkarılmıştır. 1934 senesine kadar bu suretle madde halinde bütçe kanunlarına konmuş olan bu hüküm, o sene 2490 sayılı Artırma, Eksiltme ve İhale Kanunu'nun 56. maddesiyle daimileştirilmiştir.²⁶³

T.B.M.Meclisinde arazi ve toprak meselesi ile ilgili görüşme teklif ve alınan kararlar ise şöyledir: Artvin Mebusu Halim Bey ve refikinin, Elviye-i Selase emlak ve arazisine dair kanun layihası²⁶⁴ 9.4.1924 tarihinde görüşülmüştür. Dört seneden beri buradaki toprak sahiplerinin karmaşık bir yapı alması sebebiyle hükümet tarafından arazi davalarına bakılmaması yönündeki mahkemelere verilen emri üzerine çıkan anlaşmazlıklar için bu kanun kabul edilmiştir. Hükümet tarafından 13 Mart 1924 tarihinde çıkarılan

²⁶² Ümit DOĞANAY: “1923-1938 Döneminde Toprak Reformu Sorunu”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları (1923-1938) Semineri**, İstanbul 1977, s. 366, 367.

²⁶³ Ömer Lütfi BARKAN: **a.g.e.**, s. 553, 554.

²⁶⁴ **TBMM ZC: D. 2, iç. 2, c. 8, i. 33, 9.4.1924, s. 454; Düstur: D. 2, c. 5, 10.4.1924, s. 410, 411, Kanun No: 474.**

bir başka kanunla²⁶⁵ Hükümet yedinde sahipsiz olarak mevcut bulunan emlakın, emvat ve emlaki düşman ve usat hükümet tarafından tahrip edilmiş olanlara nisbet dahilinde tevzii sağlanmıştır. 31.5.1926 tarihinde ise, Ermeni Suikast Komiteleri tarafından şehit edilen veya bu uğurda suveri muhtelifle ile duçarı gadr olan ricalin ailelerine verilecek emlak ve arazi hakkındaki kanunun oylaması kabul olunmuştur.²⁶⁶

1926 yılında kabul edilen İskan Kanunu ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinden nakledilenlerin arazileri ise hazineye intikal etmiştir. Bu arazinin bölgede topraksız çiftçi, aşiret efradı, göçebe ve muhacirlere karşı tevzii 1505 numaralı kanunla karar altına alınmıştır.²⁶⁷

Görülüyor ki büyük ve orta toprak sahiplerinin Milli Mücadeledeki hizmetleri göz önünde tutularak ilk başlarda bir toprak sınırlamasına gidilmemiştir. Sınırlama Anayasa'ya Edirne milletvekili İsmet Paşa'nın teklifiyle girmiştir. "Kamulaştırma ancak değer bedeli karşılığında olur" şeklindeki madde müzakere edilirken İsmet Paşa'nın takriri ile: "Ancak topraksız köylüyü topraklandırmak için yapılacak kamulaştırmalar bu hükmün dışındadır" hükmü eklenmiştir. Toprak reformu konusunda özellikle Atatürk döneminde ağır davranılmasının nedeni sadece büyük toprak sahiplerine sırt çevirmeme endişesi ile de açıklanamaz. Birçok köklü reformun yapıldığı bu ilk yıllarda Atatürk'ün bu konuyu gerçek manada gerekli görmemiş olduğu da düşünülebilir. Zira batıdaki toprak reformu çabaları mevcut düzene karşı çıkışın bir simgesi olup, Sovyetlerin toprak dağıtımından sonra ne hale geldiği de malumdur. Ancak şu da unutulmamalı ki bu dönemde kadastronun yapılamamış olması, devletin sahip olduğu toprağı tam olarak bilememesi de reformu engelliyordu.

Toprak dağıtımında kestirme ve kolay gibi görünen bir yol, 1927'nin Haziran ayında kabul edilmiş, bazı eşhasın şark menatıkından garp vilayetlerine nakillerine dair (bazı kişilerin doğu bölgelerinden batı illerine

²⁶⁵ Bkz., **Düştur**: D. 2, c. 6, 15 Nisan 1924, s. 327.

²⁶⁶ **TBMM ZC**: D. 2, iç. 3, c. 25, i. 111, 31.5.1926, s. 697, 728.

²⁶⁷ Ali ARAS: **Güneydoğu Anadolu'da Arazi Mülkiyeti**, Ankara 1956, s. 45.

gönderilmelerine ilişkin) 1097 sayılı yasadan türetilmiştir. Bu yasanın 1.maddesi İdari, askeri ve içtimai esbaba binaen şark idarei örfiye mıntıklasıyla Bayazıt vilayetinden bin dört yüze kadar şahsın ve işbu eşhas aileleriyle seksen asi ailesinin ve menatıkı mezkûredeki ağır ceza mahkumlarının garp vilayetlerine naklini öngörmektedir. Yasanın 8. ve 9.maddelerinde ise, sırasıyla nakledilen kimseler araziden ve araziye tabi olan müsakkafattan maada mutasarrıfı oldukları bilümum emvali gayrimenkulelerini iki sene zarfında tasfiye etmek üzere tasarrufa devam ederler. Ancak, bu müddetin hitamına kadar tasfiye yapamadıkları surette Hükümetçe emvali mezkûreleri bilmüzayede satılıp bedelleri kendilerine verilir ve nakledilenlerin terk ettikleri arazi ve araziye tabi olan müsakkafatları Hazineye intikal eder denilmektedir.²⁶⁸

c. İskan Politikası

Osmanlı Devleti döneminde çeşitli sebeplerle ilk defa aşiretlerin iskanı ile ilgili uygulamaların yapıldığı görülmüştür. 1691-1696 yılları arasında oymakların hükümet tarafından iskan vesilesi ile 17. asırda Osmanlı iskanı siyaseti ortaya çıkmıştır. Bu siyaset, asrın başlarında mevcut değildi. Uzun harp yıllarının ve bunun sonunda meydana gelen iktisadi darlığın çeşitli halk kütleleri üzerine yaptığı baskı, içtimai dengesizliği doğurmuştur. Bu dengesizlik dolayısıyla topraklarını terk etmiş başıboş insanlarla, kanunen kendilerine ayrılmış olan yaylak ve kışlak bölgelerinin yetersizliği yüzünden bırakarak batıya göç eden oymaklar, Anadolu ve Kuzey Suriye'de binlerce yerin harap olmasında büyük rol oynamışlardı. Zirai ekonomi üzerine dayanan Osmanlı İmparatorluğunda, boş yerleri şenlendirmeye, ziraate açmaya, gayret için iskan siyasetine önem verilmişti. Bu dönemde psikolojik, tabii, idari amillerin etkisiyle toprakları terk eden aşiretlere karşı hükümet, geçit yerlerini ve yolları engellerle kesmek, bulundukları yerleri zaptı ve rabt altında bulunmak gibi olağanüstü ve sıkı tedbirler almıştı. 1866 yılında ise o zamana kadar hiçbir şekilde iskanlarına muvaffak olunamamış olan

²⁶⁸ TBMM ZC: D.2., c.33, i.76, 18.6.1927, s.153-159.

Güneydoğu Anadolu'daki aşiretlerin teskin ve iskan işi ele alınmıştır. Bunun için oldukça geniş bir komisyon teşkil edilmiştir. Fırka-i İslahiye adındaki bu komisyonun başında Derviş Paşanın bulunduğu askeri bir birlik de bulunmaktaydı.²⁶⁹

1860 yılında muhacirlerin iskanı ile ilgili İskan-ı Muhacirin Komisyonu kurulmuş, 1915 yılında ise bu komisyon yerini, İskan-ı Muhacirin Nizamnamesi gereği Dahiliye Nezareti, Muhacirin Müdiriyyetine bırakmıştır. Cumhuriyetin ilanı ile Lozan'ın mübadele ile ilgili maddeleri gereği iskan meselesinin önemi artmış ve 8 Kasım 1923'de Mübadele, İmar ve İskan Kanunu ile birlikte vekâletin kuruluşu gerçekleştirilmiştir.²⁷⁰ Vekâletin kuruluşundan evvel 1 Kasım 1923'den itibaren T.B.M.M.'de başlayan müzakerelerde iskan ve imar konusu ile ilgili görüşmeler olmuştur. Ancak Bakanlık 2 Aralık 1924'de kaldırılmıştır. Dersim mebusu Feridun Fikri Bey'in 23.10.1924'deki²⁷¹ teklifiyle ise bakanlığın vazifesinin Dahiliye ve Nafia Vekâletlerine devri söz konusu olmuştur. Bir süre sonra vekâletin vazifesi, Nüfus Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Ancak Milli Mücadelenin sona ermesi ile birlikte bir taraftan mübadele ile gelenlerin iskanı ile uğraşılmış, diğer taraftan doğu bölgelerindeki isyanlar sebebiyle bölgede ıslahat programları dahilinde göçürülmeler söz konusu olmuştur. Böyle bir tabloda önemli bir mesele olan iskan siyaseti bakanlık haricinde tutulmuştur. Yine de 5 Nisan 1925 tarihli, İskan Heyeti teftişiyesinin teşkilat ve salahiyeti hakkındaki talimatnamenin kabulüne dair kararname²⁷² önemli bir gelişme olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadeleden sonra doğu bölgelerin de zulümden dolayı kaçan halkın savaşların bitimiyle sorunları, zaten iç ve dış gelişmelerle uğraşan hükümetler tarafından sağlıklı bir şekilde

²⁶⁹ Cengiz ORHONLU: *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul 1987, s. 88-120.

²⁷⁰ **Düstur**: D. 2, c. 5, 8 Kasım 1923, s. 165-167.

²⁷¹ **TBMM ZC**: D. 2, iç. 2, c. 9, i. 47, 23.10.1923, s. 32, 33; Teklife göre Mübadele, İmar ve İskan Vekaletinin vazifesinin Dahiliye Vekaletine devri hakkındaki kanun iç bkz., **Düstur**: D. 2, c. 6, 11 Aralık 1924, Kanun No: 529.

²⁷² **Düstur**: D. 2, c. 6, 5 Nisan 1925, s. 195-203.

çözülememiştir. Zira T.B.M.Meclisinde Şark Vilâyetlerinden göçenlerin iskana tabi tutulup tutulmayacaklarına dair İmar ve İskan Vekâletine sorular sorulmuştur. Mübade yolu ile Bulgaristan, Romanya, Yunanistan gibi ülkelerden gelen göçmenler Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilâyetlerine de yerleştirilmiştir. Ağrı ilinde 777 aile 2.618 nüfusa sahip göçmenlere 39.270 dekar toprak ve 663 ev verirken Kars, Erzurum gibi illere de muhacirler yerleştirilmiştir. Doğuya yerleştirilen göçmenlere ait diğer bir konu ise onlara verilen yemeklik, tohumluk için tahsis kılınan paralardır. 4 Şubat 1924'de T.B.M.Meclisinde Maliye Vekili'nin konuşmasından²⁷³ biz doğudaki hangi ile ne kadar tahsisat yapıldığını öğrendiğimiz gibi göçmenlerin sadece batı ve Orta Anadolu'ya iskanı ile de sınırlı olmadığını görebiliyoruz. Ancak Muhacir ve mültecilerin Anadolu'ya geldikten sonra yerleştirildikleri mahalleri başka bir boş yer bulmak veya evvelce gelmiş akraba ve hemşehrilerinin yanına gitmek için terk etmeleri sebebiyle bu muhacirlerin kesin olarak yerleştikleri doğu illerini de tespit etmek zordur. Hükümet verilen tapulu arazi ve evleri terk etmelerini ve mültecilerin bulundukları yeri beş yıl terk edenlerine yönelik kanunla bu meseleyi çözmeye çalışmıştır.

Şeyh Sait isyanından sonra da bölgeye göçmenlerin yerleştirileceği yönündeki propagandalar huzursuzluğu artırmıştır. 1925-1926 yıllarında sıkıyönetim bölgesinden ve Bayazıt ilinden batıya göçürülenlerin yerine hükümet ilk etapta Kosova bölgesindeki Müslüman Arnavutların Türkiye'ye transfer edilmesini sağlamak için Sırp-Hırvat-Sloven hükümetleriyle temasa geçerek bu göçmenlerin Doğudan, Batı Anadolu'ya nakledilen ailelerin yerine yerleştirilmesini, şarktan göç ettirilerek yerlerinden uzaklaştırılan beylere, aşiret reislerine ait toprakların parsellenerek köylülere parasız dağıtılmasını kararlaştırmıştı. Bu tür politikalar ise olumsuz propagandalara sebebiyet vermiş aşiretlerden bazıları Kürt+Ermeni=Hoybun örgütlenmesine kalkışmıştı.²⁷⁴

²⁷³ TBMM ZC: D.2, iç. 1, c. 5, i. 95, 4.2.1924, s.597-598.

²⁷⁴ Hüseyin KOCA: a.g.e., s. 103, 104.

Tablo 4. Türkiye Gelen ve İskan Olunan Muhacirlerin Vilayetler İtibariyle Miktarı

Vilayetler	1923		1924		1925		1926		1927	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Bayazıt	-	-	328	281	1120	991	-	-	-	-
Bitlis	-	-	-	-	17	16	559	580	207	513
Diyarbakır	-	-	77	50	46	29	10	6	42	38
Elazığ	-	-	676	544	-	-	127	105	-	-
Erzincan	-	-	-	-	14	21	32	30	-	-
Erzurum	-	-	-	-	259	255	233	348	-	-
Hakkari	-	-	-	-	6	10	65	64	-	-
Kars	658	656	-	-	-	-	16	13	-	-
Malatya	-	-	-	-	-	-	42	34	-	-
Mardin	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Maraş	-	-	598	534	-	-	-	-	-	-
Siirt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Urfa	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Van	-	-	-	-	-	-	-	-	150	125
TOPLAM										

E: Erkek K: Kız

Kaynak: DİE: İstatistik Yıllığı, c. 2, 1929, s. 64, 65'ten hazırlanmıştır.

Şeyh Sait Ayaklanmasına karşı yalnız askeri ve kazai önlemler almakla kalınmamış, bu bölgede yönetimin yeniden düzenlenmesi yoluna da gidilmiştir. Ayrıca, Osmanlı Devletinde tehlikeli sayılan azınlıklara yapılageldiği gibi, sorun çıkaracağı düşünülen birtakım kişiler ve topluluklar başka bölgelere zorla göçürölmüş ve daha sonra, bunların yerlerine Türk göçmenler yerleştirilmiştir. Henüz askeri harekât devam ederken, CHF Grubu, İsyandan sonra Şark Vilâyetlerinde yapılacak ıslahat lâyihasının Meclis tatile girmeden önce sonuçlandırılmasına karar vermiştir. Bu amaçla çıkarılan, 20 Nisan 1925 tarih ve 134 sayılı Heyet-i Umumiye Kararı isyan sahası teşkilat-ı mülkiyesinde tadilat icrası için hükümete salahiyet ita etmektedir. Böylece sıkıyönetim ve askeri harekât devam ederken birçok aşiret reisi, şeyh ve ağa batı vilâyetlerine nakledilmişlerdir. Buna karşı çıkanlar ise çeteciliğe başlayarak sonraki isyanlarda rol oynamışlardır. Göçürölen ve tenkil kararı alınan bu aşiret mensuplarının bazılarının batı bölgelerinde de etkin oldukları, yerel yönetimi etkiledikleri veya bir kısmının

tekrar göç edildikleri yerlerden kaçarak eski topraklarına döndükleri görülmüştür.²⁷⁵

İskan siyaseti dahilinde 30 Mayıs 1926 tarihinde T.B.M.Meclisi İskan Kanunu'nu kabul ederek önemli bir icraatı gerçekleştirmiştir.²⁷⁶ Şarktan Garba nakil amacıyla çıkarılan, bazı eşhasın Şark Menatıkından garp vilâyetlerine nakillerine dair kanun²⁷⁷ ile Bayazıt ilinden 1500'e yakın kişi, şahıs ile firarda veya mahkum 80 asinin ailesinin batı illerine nakilleri için hükümete yetki veriliyor, taşıma işlemlerinin 1927 Ağustos sonuna kadar tamamlanacağı, ancak ekini olanların Kasım sonuna kadar izin alabilecekleri belirtiliyordu. Batı illerinde hükümetin gösterdiği yere yerleşme zorunluluğu vardı. İskan yerini değiştirmemek ve geldikleri yöreye gitmemek koşuluyla seyahat özgürlüğü verilmişti. Göçe tabi kişilerin taşınmaz malları hazine malı sayılacak ve bedelleri yörelere kurulacak özel komisyonlarca belirlenecekti. Bedele itiraz edenler adli yola başvuracaklardı. Bütün bu işlemlerin belli sürede tamamlanması öngörülmüştü. Ancak bu kanun kısa sürede yumuşatılıp belli hükümleri yürürlükten kaldırılmıştır.

d. Nüfus Politikası

Devletin nüfus alanında milli menfaatlerin korunması için aldığı tedbirlerin, yaptığı hareketlerin hepsine birden nüfus siyaseti denilmektedir. Bu politikada önemli olan, hangi tedbirlerin uygulandığı, bu politikaya taraftar olanların inançlarındaki içtenlik ölçüsü, nihayet politika uygulanırken kullanılan yöntemlerin toplumsal değerlere ters düşmemesi de önemlidir. Bir politikanın doğru veya haklı olması, onun başarısını sağlama bakımından yeterli değildir. Tersine bu haklı ve doğru politikanın en uygun yöntemlerle

²⁷⁵ Mete TUNCAY: a.g.e., s. 173, 174.

²⁷⁶ TBMM ZC: D. 2, iç. 3, c. 25, i. 110, 30.5.1926, s. 649; Düstur: D. 2, c. 7, 31 Mayıs 1926, s. 1441-1443; Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 1 Temmuz 1926-sayı 409, Kanun No: 885.

²⁷⁷ TBMM ZC: D. 2, iç.4, c.33, i.76, 18.6.1927, s. 153-159; Düstur: D. 2, c. 8, 19 Haziran 1927, s. 847-849; Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 4 Temmuz 1927-sayı: 624, Kanun No: 1097.

topluma açıklanması ve toplumun çeşitli tabakaları tarafından tepkiyle karşılanmaması veya benimsenmesi gereklidir.²⁷⁸

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren çıkarılan bazı kanunlar nüfus politikasını doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir. 22 Mart 1926 tarih ve 789 sayılı Maarif Teşkilatına Dair Kanunun 5. maddesi 29 Mayıs 1926 tarihli ve 861 sayılı Müddeti zarfında nüfus kütüğüne yazdırılmayan doğum, ölüm, evlenme veya boşanma vakalarıyla mektum kimselerin cezadan afları hakkında kanun²⁷⁹ nüfusla ilgili olan kanunlara örnek gösterilebilir. Yine 4 Ekim 1926 tarihli 743 sayılı Türk Medeni Kanunu özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgesini de doğrudan ilgilendiren hükümleriyle önem arz etmektedir. Buradaki evlenme yaşı ve aile hayatı ile ilgili hükümler sosyal yapının modern bir hal almadığı yöre için çekinceli görülmüş bazen bu sebeple merkezi otoritenin yaptırım ve uygulamalarına karşı gelinmiştir.

II. Dönem hükümetleri nüfus ile ilgili konuları özellikle sağlık alanındaki gelişmelerle işlemişlerdir. İsmet Paşa hükümet programında 1927 yılında yapılan nüfus sayımı ile bütün nüfusun ilk defa tesbit edilebilmesinin önemli olduğunu vurgulamıştır. Bu dönemde Cumhuriyet Halk Fırkasının nüfus tahriri işleri hakkındaki konferansı da nüfus işlerinin Osmanlıdan Cumhuriyete gelişimini konu almıştır. Konferansa: “Memleketimizin pek çok muhtaç olduğu nüfusun tahriri, hali medeni sicillatının ve nüfus defterlerinin te’sisi nüfus siyasetinin başlıca istinat ettiği mühim esaslardan biri ve belki de birincisidir” sözü ile başlanmaktadır ve sayıma kadar nüfus sicillatının tesisinin önemi vurgulanmaktadır.²⁸⁰

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde arazi ve nüfus tahririnin yapılması özellikle bölgede çıkan ayaklanmalardan sonra yapılacak bir ıslahat programı olarak görülmüştür. Böylece iskan ve toprak reformlarında daha sağlıklı bir sonuç elde edilirken, nüfus kayıtlarının organize edilmesi, seçim ve rey verme için gerekli altyapının hazırlanması ile halkın Türk

²⁷⁸ Adnan GÜRİZ: *Türkiye’de Nüfus Politikası ve Hukuk Düzeni*, Ankara 1995, s. 9 vd.

²⁷⁹ TBMM ZC: D. 2, iç. 3, c. 25, i. 109, 29.5.1926, s. 581.

²⁸⁰ BCA CHPK: 490.01.01/227.818.3.

vatandaşı oldukları daha fazla hatırlatılmak istenmiştir. Yine nüfus siyaseti ile kaçak, sahipsiz, kayıp vatandaşlar tespit edilebilecek ve dağılık ve az nüfuslu gruplara kamu hizmetinin götürülmesi daha kolay olabilecektir. Bölgede en önemli sosyal meselelerden birisi ise göçtür. Nüfusu etkisi altında tutmaya devam eden göç olaylarında kan davaları, terör olayları, güvenlik gerekçesiyle yerleşme boşalmaları, baraj vs. tesis yapımı için arazi kamulaştırılmaları ve diğer bazı sosyal ve ekonomik etkenlerden söz edilebilir.²⁸¹

Vilâyetlerin nüfus sayılarına göre merkez, ilçe, köy nüfusları için ayrıca bu dönem için bakılabilecek diğer kaynaklar ise 1967, 1973 il yıllıkları ve DPT tarafından yayınlanan Rakamlarla Kalkınan Türkiye (1923-1968) kitabıdır.²⁸² 1927 nüfus sayımı için 2.6.1926 yılında karar alınmış olup 1935 yılında yapılacak sayıma kadar bu tahrirle nüfus siyasetini düzeltmeye yönelik ayrıntılı bilgiler elde edilmiştir. Bu bilgiler elde edilmeden önce Musul meselesi sırasında Kürt nüfusunun önemi ile ilgili açıklayıcı bilgiler yapılmıştır. Musul müzakerelerine iştirak eden üç kişiden ikisi Fevzi ve Faik beylerin Kürt oldukları belirtilmiştir.²⁸³ Yine dahili meseleler içinde mübadele ve iskan dönemin basınında geniş yer bulmuştur.²⁸⁴

4. Eğitim ve Kültür Politikaları

a.Eğitim Politikası

Eğitimin çeşitli tanımları yapılmakla birlikte burada siyasetin eğitime nasıl baktığı ve eğitimdeki politikaları ile neleri beklediğine kısaca değinmek gerekir. Siyasi sistem açısından eğitim yönetsel uygulamaları sürekli ve sistemli kılmak için insanlara istenilen davranışları kazandırma süreci olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda siyasi sistemde eğitimin, vatandaşlığın

²⁸¹ Murat ÖZGÜR: *Türkiye Nüfus Coğrafyası*, Ankara 1998, s. 35.

²⁸² DİE: *İstatistik Yıllığı*, c. 2, 1929, s. 10-17; 1967, 1973 İl Yıllıkları'ndan bölge için Urfa, Kars, Malatya, Siirt, Tunceli Vilayetlerinin 1973 İl Yılları nüfus bölümleri ile de önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca bkz., DİE: *Rakamlarla Kalkınan Türkiye (1923-1968)*, Ankara 1969, s. 99-105.

²⁸³ TBMM ZC: D. 2, iç. 3, c. 26, i. 113, 2.6.1926, s. 53.

²⁸⁴ *Ayın Tarihi*: sayı: 1, Ekim 1923, s.12-13.

biçimlendirilmesinde, paylaşma ve işbirliği temeline dayalı bir toplumun oluşturulmasında, mükemmel bir toplumsal etkinliğe ulaşılmasında ve insanlarla kardeşlik temeline dayalı bir düzenin olmasında vazgeçilmez bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Böylece eğitim bireyleri uyumlu hale getirerek, kamu yararına eylemleri kolaylaştırıcı, otoriteyi kabul ettirici bir araç haline gelmektedir.

Türk tarihinde ise siyasal otorite eğitimi örgün veya yaygın kurumlarıyla topluma vermeye çalışmıştır. Öncelikle Cumhuriyet'ten önce Osmanlı'nın son dönem eğitim sistemi ve eğitimdeki uygulamaları 1923 sonrası Cumhuriyet hükümetlerinin eğitimi sorgulamasına ve yeni anlayışa modern eğitime nasıl geçilebileceğimiz tartışılmasına neden olmuştur. Atatürk dönemindeki bu eğitim seferberliği ve doğu bölgelerine mevcut eğitimsel yapı ve yapılan çalışmaların buralara olan etkilerine geçmeden önce II. Meşrutiyet öncesi kurulan Aşiret mektepleri hakkında kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

Aşiret mektepleri II. Abdülhamit tarafından siyasi, dini ve idari maksatlarla önce Arap aşiret çocuklarına mahsus olmak üzere açılmıştır. Daha sonraları Arnavutluk ve Doğu Anadolu'daki aşiretlerden de öğrenci kabulüne başlanmıştır. Bu okullara Doğu Anadolu'daki Hamidiye süvari alayları ileri gelenleri ve subaylarının çocukları alınırken, uzun vadeli olarak okutulan bu çocukların rütbe, maaş alması ve milli memuriyetlere tayin edilmesinden sonra memleket idaresine iştirak etmeleri ve devletin iç isyanlardan kurtulması amaçlanmaktaydı.²⁸⁵

Oysaki mektebin beş yıllık öğrenci listesine bakıldığında şark vilâyetlerindeki aşiretlere kapıların pek de açılmadığı görülmektedir. Listeye göre, ilk yıl belirtilen bölgeden on üç öğrenci alınmışken, ikinci yılda dört, üçüncü yılda üç, dördüncü yılda ise bir, beşinci yıl ise hiç öğrenci okula alınmamıştır. Sonraki yıllara ait listeler olmamakla birlikte, büyük ihtimalle bu

²⁸⁵ Bayram KODAMAN: "II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, XV/1-2, 1976, s. 253-268.

alaylara mensup aşiretlerden gelen öğrencilerin askeri okullarda okutuldukları düşünülebilir.²⁸⁶

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte eğitim ve öğretime özel bir önem verilmiştir. Bu dönemde eğitim toplumsal ve ekonomik gelişmenin belirleyicisi olarak algılanmıştır. Bir başka deyişle, ekonomik ve toplumsal gelişmenin eğitimin bir sonucu olduğu ortaya çıkmıştır. Atatürk'ün yenileşmeyi hedef alan, milli birliği sağlamaya çalışan hamlelerinde eğitimin de ayrı bir yeri olmuştur. O'nun Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren eğitime ilişkin gözlem ve teşhisleri şu konularda olmuştur: "Toplumda yaygın bir bilgisizlik vardır, eğitim öğretim yöntemlerimiz uygun değildir, çocuklar üzerinde ailenin baskısı vardır, istikrarlı eğitim politikamız yoktur, eğitimimizin amacı, kendini, hayatı bilmeyen, her konuda yüzeysel bilgi sahibi tüketici insan yetiştirmek"tir. Dikkat çekici ve günümüzün de sorunlarına ait bu teşhislere yönelik Atatürk'ün eğitimimiz için önerileri, istekleri ve talimatları olmuştur.

Bu öneri ve istekler ise; "Gelecek nesillerin Türkiye'nin bağımsızlığını koruması, eğitimin milli, bilime dayalı, laik, işe yarar, üretici olması, eğitimin çocuğun fazilet, fedakârlık, düzen, disiplin duygularını geliştirmesi, toplumu cehaletten kurtarması", şeklinde özetlenebilir. Mustafa Kemal Atatürk'ün eğitimle ilgili birçok yerde yaptığı konuşmalar vardır. Bu konuşmalarda özellikle öğretmenlere ağırlık verilmesi eğitimimiz açısından olumlu bir gelişme olmuştur.²⁸⁷ Atatürk'ün T.B.M.M.'nin açılış konuşmalarında da dahili meselelere değinirken eğitime de büyük ağırlık verdiği görülmektedir.²⁸⁸

²⁸⁶ Alişan AKPINAR: *a.g.e.*, s. 43; Osmanlı Devleti döneminde eğitim için bkz., İ. Polat HAYDAROĞLU: *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara 1990; Yahya AKYÜZ: *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 1999; Osman Nuri ERGİN: *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1941.

²⁸⁷ Atatürk'ün öğretmenlerle yaptığı konuşmalar: Öğretmenler Birliği Kurultayında (25 Ağustos 1924), Samsun öğretmenleriyle konuşma (22.09.1924), İzmir Erkek Öğretmen Okulunda (14.10.1925), Konya'da öğretmenlerle bir konuşma (18.10.1925). Bkz., *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, Ankara 1959, s. 172, 194, 232, 233 vd; Vasfi, BİNGÖL: *Atatürk'ün Milli Eğitimimizle İlgili Düşünce ve İstekleri*, İstanbul 1993; E.Wilson HOWARD: *Türkiye Cumhuriyetinde Milli Eğitim ve Atatürk*, Çev: İlhan BAŞGÖZ: Ankara, s. 234-241.

²⁸⁸ TBMM'ndeki konuşmalar için bkz., *TBMM ZC*: D. 2, c. 1, s. 36, D. 2, c. 10, s. 1, D. 2, c. 19, s. 7; D. 2, c. 27, s. 1, D. 3, c. 1, s. 4, D. 3, c. 5, s. 2, D. 3, c. 13, s. 2, D. 3, c. 22, s. 2, D. 4, c. 4, s. 3, D. 4, c. 10, s. 3, D. 4, c. 18, s. 2, D. 4, c. 25, s. 3, D. 5, c. 6, s. 2, D. 5, c. 13, s.

Atatürk'ün Cumhurbaşkanı olarak verdiği destekler yanında II. Dönem hükümetleri de Milli Eğitim Bakanlarının öncülüğünde eğitim politikasıyla ilgili ilk girişimleri başlatmıştır. 15 yıllık Cumhuriyet döneminde 18 ayrı Milli Eğitim Bakanının görev yapması eğitimin toplumda oynadığı rolden kaynaklandığı gibi ilk dönemlerin Milli eğitim bakanlarının çoğunun eğitimci kökenli olmamaları da meselelere ödünsüz yaklaşımın istediğinin göstergesidir diyebiliriz.

Milli eğitim politikasını yürüten ilk bakan İsmail Safa Özler'dir. Bir yıl dört ay görev yapan Özler döneminde Tevhid-i Tedrisat Kanunu (3.03.1924) kabul edilmiştir. Milli Eğitim Andı (Maarif Misakı) olarak bir genelge yayınlamış ve Milli eğitimin amaçlarını tespit etmiştir. İkinci Milli Eğitim Bakanı Vasıf Bey'in sekiz ay, on dört günlük görevinde; medreseler kapatılmış, yabancı eğitim uzmanlarının raporları alınmış, öğretmen okullarının sayısı artırılmıştır. Muallimler Birliği Kongresi yapılarak (25 Ağustos 1924), ilköğretim 5, ortaöğretim 6 yıla indirilmiştir. Şükrü Saraçoğlu'nun oniki günlük vekilliğinden sonra, eğitimci olan Hamdullah Suphi Tanrıöver ikinci defa göreve gelmiştir. Dokuz aylık sürede 439 sayılı Orta Tedrisat Muallimler Kanununu çıkarılmıştır (13 Mart 1925). Dönemin son bakanı Mustafa Necati ise üç senelik bakanlığında birçok yeniliğe adını yazdırmıştır.²⁸⁹

Atatürk döneminin bu beş yıllık kısmında yenilik ve ilerleme her alanda olduğu gibi, eğitimdeki yenilik, sistemin yeniden düzenlenmesi ile başlatılmış ve sistemin yenilenmesi sorunu, önce yerli ve yabancı bilim adamlarına inceletirilmiştir. İncelemeler, okul sistemi, öğretim programları, öğretmen yetiştirme, personel politikası ve bakanlık örgütünün yeniden kurulması gibi

4, D. 5, c. 20, s. 3, D. 5, c. 27, s. 3; Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları, TBMM Yayınları, Ankara 1987.

²⁸⁹ II. Dönem Milli Eğitim Bakanları hakkında geniş bilgi için bkz., Necdet SAKAOĞLU: **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İstanbul 1991, s. 29-35; Yahya AKYÜZ: **a.g.e.**, s. 356-358; Mustafa ERGUN: **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ankara 1982, s. 35-39; Nizamettin KOÇ: **Atatürk ve Eğitim**, Ankara 1989, s. 150-156; Mustafa YAZICI: **Tanzimattan Bu Yana Milli Eğitim Bakanları, Başbakanlar ve Atatürk**, Ankara 1962, s. 120-123; Mustafa NECATİ, M. Rauf İNAN: **Cumhuriyet Döneminde Eğitim**, İstanbul 1983.

boyutları kapsamıştır. 15 yılın tamamında ise 18'i temel ve genel olmak üzere 39 eğitim yasası çıkarılmıştır.²⁹⁰

Cumhuriyet hükümetlerinin eğitim alanındaki genel faaliyetlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yansımaları ise yeterince olamamıştır. Bütünsel bir eğitim politikasının olmayışı, az gelişmiş sosyo-ekonomik yapı, altyapı yetersizliği gibi sisteme ait sorunlar, uygulama ve yeni model üretilmemesinden kaynaklanan meseleler ülke genelinde olduğu gibi bölgede de eğitime olumsuz yansımıştır. Özellikle sosyal yapı halkın anadilinin Türkçe olmayışı, kızların okutulmak istenmemesi, geçim kaynağının tarım ve hayvancılık olması, kırsal nüfusun fazla olması bugün olduğu gibi 1923-1938 yılları arasında da bölgedeki eğitimi olumsuz etkilemiştir. Dönemin ayaklanmalarla geçmesi ise önce halkın iyi birer vatandaş olduktan sonra batılı yeniliklerin kabul ettirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur.

Bu döneme ait eğitim ve kültür istatistikleri, güdülen politikalar ve mevcut durumun objektif göstergeleri olması dolayısıyla konu için önemli bir kaynak olmuştur. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından Başvekîl Doktor Refik Saydam'a sunulan istatistik bilgilerinde²⁹¹ ilk, orta, lise muallim, meslek ve teknik mekteplerinde okuyan öğrenci sayısı, öğretmen sayısı, ayrılan bütçe, vilâyetlere göre mekteplerin dağılımı gibi önemli bilgiler sunulmaktadır. 1923-1924 ile 1936-1937 yılları arasındaki verilerin karşılaştırıldığı bu arşiv belgesinde doğu vilayetlerinin durumu hemen göze çarpmaktadır.

1923-1928 yılları arasını da kapsayan Türkiye'nin genelindeki ilkokul, ortaokul, lise, meslek ve teknik liselere ait okul, öğretmen, öğrenci sayısını, okul başına öğretmen başına düşen öğrenci sayısını, nüfusun cinsiyet ve

²⁹⁰ Ziya BURSALIOĞLU: "Atatürk Dönemi Eğitim Politikası", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara 1982, s. 186.

²⁹¹ BCA BÖKMK: 030.01.01/90.559.2.

okuryazarlık durumunu da eğitim ve kültür istatistiklerinden öğrenmek mümkündür.²⁹²

Tablo 5. 1923-1928 Yılları Arası Vilâyetlere Göre Nüfusun Tahsil ve Okul Durumu

Vilâyetler	Cinsiyet	Okuma Bilen	Okuma Bilmeyen	Okul Miktarı
Bayazıt	E	4.52	95.48	21
	K	0.18	99.82	
	T	2.55	97.45	
Bitlis	E	3.31	96.69	25
	K	0.10	99.90	
	T	1.77	98.23	
Diyarbakır	E	5.86	94.1	19
	K	1.03	98	
	T	3.45	96.5	
Elazığ	E	7.70	92.3	74
	K	0.70	99.3	
	T	4.14	95.8	
Erzincan	E	9.39	90.61	87
	K	1.57	98.4	
	T	5.37	94.63	
Erzurum	E	6.82	93.18	139
	K	0.82	99.18	
	T	3.75	96.25	
Gaziantep	E	7.72	92.28	85
	K	1.58	98.42	
	T	4.60	95.40	
Hakkari	E	2.28	97.72	2
	K	0.38	99.62	
	T	1.37	98.63	
Kars	E	4.69	95	63
	K	0.81	99	
	T	2.87	97	
Malatya	E	6.35	93.65	117
	K	0.82	99.18	
	T	3.43	96.57	
Maraş	E	4.38	93.62	57
	K	0.80	99.20	
	T	3.59	96.41	
Mardin	E	4.05	95.95	19
	K	0.34	99.66	
	T	2.17	97.83	
Siirt	E	6.66	93	17
	K	0.29	92.2	
	T	3.42	96.5	
Urfa	E	5.28	97.72	28
	K	0.61	99.39	
	T	2.93	97.07	
Van	E	2.39	97.61	204
	K	0.12	99.88	
	T	1.30	98.70	

E: Erkek

K: Kadın

T: Toplam

Kaynak: DİE: İstatistik Yıllığı, c. 2, s. 1929, s. 30-37'den hazırlanmıştır.

²⁹² Bu bilgilere ait istatistikler için bkz., DİE: İstatistik Göstergeler (1923-1998), Ankara 2001, s. 16 vd.; Rakamlarla Kalkınan Türkiye (1923-1968), DPT Yayınları, Ankara 1969; DİE: İstatistik Yıllığı, c. 10, 1938-1939, s. 432-455.

Tablo 5'e bakıldığında bu vilâyetlerin hepsinde erkeklerin okur-yazarlık oranı kadınlardan fazladır. Bu ise bölgedeki sosyal yapının yani kız çocuklarını okula göndermeme geleneğinin bir göstergesidir. Henüz harf inkılabı yapılmamasına rağmen okur-yazar kadın ve erkeklerde bölge illerinin Türkiye ortalamasını geçemediğini görüyoruz. Yani, bölgede okuma-yazma çağına gelmesine rağmen çocukların okula gönderilmedikleri veya köy sayısının, fazla olmasına rağmen bölgenin yeterince okul ve personel ihtiyacının devletçe karşılanamadığı da ortaya çıkmaktadır. Gerçekten eğitime yatırımlar dönemin şartları içinde oldukça zor olmuştur. Müfettiş raporlarına göre bölgede 4.115 köy olduğu halde ancak 348'inde ilkokul vardır. Bunun 262'si ise bir öğretmenli ve 3 sınıflıdır. Bölgede üniversiteye rastlanılmadığı gibi öğretmen ihtiyacı da oldukça fazladır. Mevcut öğretmenlerin bölge şartlarından dolayı oraya giderek eğitim yapmaması veya ayaklanmaların getirdiği huzursuz ortam içinde yapamaması yanında ders araç sıkıntısının da yaşandığı bilinen bir gerçektir.

Bu zorluğu önlemek için hükümet tarafından yapılmak istenen en önemli politika şehir ve kasaba ilkokullarına öğretmen yetiştirilmesi ile birlikte köy öğretmeni yetiştirilmesi üzerine atılan adımlardır. Ancak köy öğretmen okullarının ihtiyacı karşılamayacağı için öğretmenlerin köylerde tutunmaları ve artmalarını sağlamak için bazı tedbirler de alınmıştır.²⁹³ “Şark vilâyetlerine gidecek muallimlere itası muktezi maaş zamları hakkında talimatnamenin meriyede vaz'ına dair kararname” ile,²⁹⁴ Artvin, Ardahan, Erzurum, Ergani, Bayazıt, Bitlis, Hakkari, Siirt, Süleymaniye, Kars, Kerkük, Genç, Muş, Musul, Van, Dersim ve Erzincan vilâyetlerindeki orta tedrisat mekteplerine gönderilen öğretmenlere maaş ve fevkalâde tahsilat öngörülüyordu. 4 Mayıs 1927'de “Uzak vilâyetlerde istihdam olunan maarif memurlarıyla muallimlere verilmesi lazımgelen zamaim hakkındaki talimatnamenin mevkii meriyete

²⁹³ Cemil ÖZTÜRK: **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, Ankara 1996, s. 64 vd.

²⁹⁴ **Düster**: D. 2, c. 6, 7 Haziran 1925, No: 2049, s. 709, 710.

vaz'ı hakkında kararname²⁹⁵ ise illere göre farklı zam oranları veriyor, zam alabilmek için bazı şartları istiyordu.

Dönem hükümetlerinin çıkardığı diğer iki kanun da önemlidir. 20.05.1926 tarihli 843 nolu kanun şehir ve köy yatılı mekteplerinin kurulmasını sağlamıştır. 616 nolu 13 Nisan 1925 tarihli kanun ise Mektep Vergisidir.²⁹⁶ İlk kanun isyanlardan sonra verilen raporlar doğrultusunda yatılı pansiyonlu okulların kurulmasını sağlarken ikinci kanun günümüzdeki 8 yıllık kesintisiz eğitim için alınan vergiye çok benzemektedir.

Hükümetler tarafından bölgede açılmış okul sayılarında ise tabloya göre Hakkari 2 okul ile sonuncu sırada iken, Van ilinin 204 okula sahip olduğu görülüyor. Ancak İstatistik yıllığında okulların hangi kademede olduğu belirtilmemişse de ortaokul ve lise sayısının az sayıda olduğu 1967, 1973 il yıllıklarından anlaşılmaktadır. 1973 Siirt İl Yıllığına göre 1926-1927 eğitim-öğretim döneminde ilde 13 ilkokul varken, ortaokul sayısı 1'dir. Yine 1973 Malatya yıllığında 1926-1927 döneminde Yeşilyurt ilçesinde 5 ilkokul varken, bir ortaokul olduğuna dair veriler vardır. Bu yıllıklar ayrıca okullarda okuyan kız-erkek öğrenci sayılarını da göstermiştir. Cumhuriyetin ilk dört senesinde kız öğrencilerin sayısı oldukça az iken 1938'de birçok vilayette erkek öğrenci sayısının yarısını geçmiştir.

Doğu bölgelerine eğitim kurumlarının yapılması yönünde bölge milletvekillerinin T.B.M.Meclisinde çalışmaları olmuştur. 03.12.1923 tarihinde Bitlis mebusu Resul Bey'in Rus istilasında yıkılan medreselerin yerine bir medrese inşası talebine 5.12.1923'de Başvekilin onayıyla olumlu bakılmıştır.²⁹⁷ Tevhid-i Tedrisat Kanunundan önce gerçekleşen bu başvuruda olduğu üzere Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde medreselerde etkin bir vazife görüyordu. Tevhid-i Tedrisat Kanununun kabulü ile birlikte eğitim öğretimde ikilik kaldırılırken, 1928 harf inkılabı ile birlikte büyük bir boşluk

²⁹⁵ **Düstur:** D. 2, c. 8, 4 Mayıs 1927, No: 5113, s. 512-514.

²⁹⁶ **Düstur:** D. 2, c. 6, 13 Nisan 1925, Kanun No: 616, s. 307-309.

²⁹⁷ **BCA BMGMK:** 30.10/6.33.14.

doğmuştur. Bu ise eğitimin bazen devletin denetimine alınmasını zorlaştırmıştır.

b. Kültür Politikası ve Türk Ocakları

“Türkiye Cumhuriyeti’nin temeli kültürdür. Bu sözü burada ayrıca izaha lüzum görmüyorum. Çünkü bu, Türkiye Cumhuriyeti’nin okullarında birçok vesilelerle eser halinde tespit edilmiştir.” “Kültür, okumak, anlamak, görebilmek, görebildiğinden mana çıkarmak, intibah almak, düşünmek, zekâyı terbiye etmektir.”²⁹⁸ Kültür kelimesiyle ilgili Mustafa Kemal’in söylediği sözlere birçok örnek vermek mümkündür. Yeni Türk Devleti de kültür alanında Atatürk’ün gösterdiği hedefler doğrultusunda hareket etmiştir. Eğitim politikasıyla ilgili birlikte değerlendirilebilecek kültür politikalarının özellikle Türk milletinin karakterine uygun olmasına dikkat edilmiştir. Atatürk’ün “Türkiye’nin terbiye ve maarif siyasetini her derecesinde tam bir vuzuh ve hiçbir tereddüde mahal vermeyen serahat ile ifade etmek ve tatbik etmek lazımdır. Bu siyaset, her manasıyla milli bir mahiyette irae olunabilir.” sözü de buna işaret etmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti Devletinde kültür politikasının kuruluşundan bugüne kadar iki ana kaynağı olmuştur. Bunlardan birincisi Cumhuriyetten önce başlayan ve onunla birlikte devam eden Milliyetçilik, ikincisi ise yine Cumhuriyetten önce başlayan ve onunla birlikte devam eden Batılılaşma politikasıdır. Cumhuriyet Dönemi özellikle kendisinden bir önceki döneme ait gelişmelerin mirasçısı olmuştur. Zira, T.B.M.Meclisi Hükümeti devrinde hükümetin bütün sahalarda olduğu gibi kültürde de politikasının mihrakı milliyetçilikti. Ancak bu milliyetçilik İslami unsurlarla iç içe idi. Ziya Gökalp’in üç cereyan arasında aradığı uzlaşma bu devirde, özellikle milliyetçilikle

²⁹⁸ Atatürk’ün Kültür ve Medeniyet Konusundaki Sözleri, Ankara 1990, s. 3; Kültür ve Türk Kültürü Hususunda bkz., Semih YALÇIN: “Tarihi Süreçte Milli Duruş, Türk Kimliği”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.3, sayı: 1, Mart 1999, Ankara, s.187-193; Bahaeddin ÖGEL: *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988; Mümtaz TURHAN: *Kültür Değişimleri*, İstanbul 1987; İsmail H.DANIŞMEND: *Türklük Meseleleri*, İstanbul 1976.

İslamcılık arasında fiilen gerçekleşmişti. Bu arada Rıza Nur'un Maarif Vekili, Ziya Gökalp'in Telif ve Tercüme Dairesi Başkanı olmaları kültür politikasında Türkçülük ve Batıcılık noktalarına ağırlık vermeye başladı. Gökalp bir taraftan Avrupa'nın temel kültür eserlerini Türkçe'ye çevirtmek, bir taraftan Türkiye'de milli kültürü geliştirecek eserler yazdırmak suretiyle kendisinin eskiden beri savunduğu fikirleri gerçekleştirmek istiyordu.²⁹⁹

1923 yılından itibaren özellikle Türk tarihi alanında yapılan çalışmalar kültürel çalışmaların ağırlık noktasını teşkil etmiştir. Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, Latin harflerinin kabulü, Türk ocakları ve halkevlerinin faaliyetleri, Cumhuriyetin ilk on beş yılındaki kültür politikalarının temelini teşkil etmiştir. II. Dönem Cumhuriyet hükümetleri döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini de ilgilendiren en önemli kültürel gelişme, Türk ocaklarının çalışmalarıdır. Türk Ocağı Yasasının birinci maddesinde yazıldığı gibi Mart 1912 tarihinde İstanbul'da kurulan Türk Ocağı Cemiyetinin ilk kongresi 23 Nisan 1924'te Ankara'da yapılmıştır. İkinci maddeye göre Türk Ocağının maksadı bütün Türkler arasında milli şuurun takviyesine, Türk harsının meydana çıkarılmasına, medeni, sıhhi tekâmüle ve milli iktisadın inkişafına çalışmaktır.³⁰⁰

1925 yılı Türkiye Cumhuriyeti için olduğu kadar Türk Ocakları için de önemli kararların alındığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Türk Ocakları Musul sorununun halka benimsetilmesi yolunda aracı rolünü sürdürürken bir yandan da Şeyh Sait isyanında görüldüğü gibi "Hükûmet-i Cumhuriyyenin emirlerine âmâde" olduklarını bildirmekte; kimi bölgeler irticâyı lânetlemek için mitingler düzenlemektedir. 1925 yılı Türk Ocaklarının hükümet politikası ve buna bağlı olarak CHF ile bütünleşmesi sürecinin de başlangıcını oluşturmaktadır. Yine aynı dönemde Türk Ocaklarının halkevine dönüşmesi yönünde bazı görüşlerin de ortaya atıldığı görülmüştür.³⁰¹

²⁹⁹ Erol GÜNGÖR: *Dünden Bugünden*, Ankara 1982, s. 89-91.

³⁰⁰ Füsun ÜSTEL: *Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul 1997, s. 145.

³⁰¹ Füsun ÜSTEL: *a.g.e.*, s. 166.

1925 yılına kadar açılan ocakların ağırlıklı olarak Adana-Trabzon çizgisinin batısında yer alan il ve ilçe merkezlerinde olduğunu görüyoruz. Öyle ki 1924 Kongresinde Elazığ, Harput, Sarıkamış, Van, Kars, Maraş gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki şubelerin azlığı dikkat çekmektedir. 1925 yılından itibaren adı geçen bölgelerde açılan ocaklarda gözle görülür bir artış gözlenmektedir. Bunun sebebini 1925 yılında cereyan eden olaylara bağlı olarak düşünmemiz gerekir. Bilindiği gibi 1925 yılında Şeyh Sait isyanı çıkmış, genç Cumhuriyet önemli bir sarsıntı geçirmiştir. Bunun üzerine Tahrir-i Sükûn Kanunu çıkarılmış, isyanın bastırılmasından sonra da inkılaplara ve rejimin yerleştirilmesi faaliyetlerine hız verilmiştir. Bu sebeple milli birlik ve beraberliği pekiştirmek, inkılapların halka benimsetilmesini sağlamak amacıyla devletin de teşvikiyle Türk Ocaklarının Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde teşkilatlanmasına ve güçlendirilmesine önem verildiğini görmekteyiz. Bu çerçevede Mustafa Kemal Paşa 26 Nisan 1925’de Türk Ocakları delegelerine bu gibi içtimai ocakların hep Garp memleketlerinde tekasûf ettiğini, şimdi şark bu boşluğun cezasını çektiğini ve Türkiye Cumhuriyetinin inkılabının ocaklara istinad ettiğini belirtmiştir.³⁰²

1926 yılında Türk Ocakları 3. Kurultayında okunan merkez heyeti yıllık raporunda Türk Ocakları şubelerinin 135’ten 217’ye yükseldiği ve söz konusu gelişmenin özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Bu durum 1926 Kurultayına sunulan merkez heyeti faaliyet raporunda “Bizim için şayan-ı takdir ki inkişaf bilhassa Şark ve Cenubu Şarkıyye’ye doğru bir cereyan almıştır.” şeklinde ifade edilmektedir. 1927 yılı Kurultayında ocak sayısı 257’ye yükselirken yeni açılan ocakların yaklaşık olarak % 40’ının aynı bölgede açıldığı görülmektedir. Nitekim bu dönemde Diyarbakır, Ergani, Ahlat, Artvin, Siirt, Urfa, Ardahan, Birecik, Palu, Poshof, Çıldır, Gaziantep, Bitlis, Silvan, Malatya, Kilis, Mardin, Muş vb. yerlerde ocaklar açılmıştır. 1927 yılından itibaren ocak sayısındaki artış kısmen

³⁰² Yusuf SARINAY: *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul 1994, s. 244-245.

yavaşlamış, sayıları en son 266'ya, üye sayısı da 32 bin civarına yükselmiştir.³⁰³

1927 Kurultayı öncesi Türk Ocaklarının faaliyet alanı ve görevleri bir kez daha gündeme gelmiştir. Mehmet Emin Erişilgil Hayat'ta yayınlanan makalesinde Türk Ocaklarının Doğu ve Batı Anadolu'da farklı amaçlara yönelmesi gerektiğini vurgulamakta Şark vilayetlerinde milli vahdeti sağlamlaştırmak, Türk harsını hakiki ve temiz Türkçe'yi neşr etmek hususunda ocakların çok mühim faaliyet sahası olduğunu açıklamaktadır. 23 Nisan'da toplanan Türk Ocakları 4. Kurultayında da çeşitli konular ele alınmıştır. Kurultayda bulunan delegelerin büyük çoğunluğunun salt kültürel boyutuyla ele aldığı dil sorunu Yusuf Akçura tarafından iktisadi gelişme ve bütünleşmenin bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Bu konuda Yusuf Akçura "Bendeniz zann ediyorum ki lisân meselesinin en mühim âmili, hatta henüz Türkiye Cumhuriyetinde bile muhtelif menâtıkın iktisaden birbirine merbut olmayışıdır. Bakacak olursanız Türkiye denilen bugünkü mahdut memlekette bile münasebet-i iktisadiyye şark ile garp arasında, şark ile merkez arasında maksuttur veyahut gayet nakıstır. Buna mukabil şarktaki vilayetlerimiz halkı diğer başka lisan kullanan menatik ile merbuttur. Binaenaleyh oradaki lisanların tesiri vardır. Aynı zamanda paraların tesiri vardır." demektedir ve bu nedenle dil sorununa çözümün iktisadi kalkınmadan geçtiğini belirtmektedir. 29 Nisan tarihinde yapılan dokuzuncu toplantıda ise Mardin delegesi Dr. Cevat Şakir tarafından verilen bir önergede Doğu vilayetlerine ithal edilecek müzik notaları ve gramofon plaklarının Arapça ve Kürtçe olmamasına ve hatta bu konuda bir yasa çıkarılmasına ait istekler görülmüştür.³⁰⁴

5. Bayındırlık ve Ulaştırma Politikaları

Türkiye Cumhuriyeti, kurulduğunda imparatorluktan miktar olarak çok yetersiz, kalite bakımından çok düşük bir ulaştırma sistemi devralmıştı.

³⁰³ Yusuf SARINAY: a.g.e., s. 245; Ayrıca bkz., **Ayın Tarihi**: sayı: 25, Nisan 1926, s. 1186.

³⁰⁴ Füsun ÜSTEL: a.g.e., s. 227-243.

Ülkenin zaten eksik ve bozuk olan ulaştırma şebekesi, uzun süren harplerin sebebiyet verdiği aşırı kullanma, bakımsızlık ve ihmal eksikliğinden dolayı yıpranmış büyük oranda bozulmuştu. İmparatorluğun büyük fedakârlıklarla inşa ettirdiği demiryolları ile karayollarının en önemli kısmı da Balkan ve I. Dünya Savaşı mağlubiyetlerinde kaybedilen topraklarda kalmıştı.³⁰⁵

Osmanlı İmparatorluğu döneminde ihmale uğrayan ulaştırma faaliyetleri ancak Cumhuriyet döneminde ele alınmış ve bu konuda çok önemli adımlar atılmıştır. Osmanlı'dan yaklaşık 4 bin km. olarak devralınan demiryolları Cumhuriyetin ilk yıllarında 8 bin km.'nin üstüne çıkarılmıştır. Çoğunluğu bozuk olan 18.335 km.'lik karayolu şebekesinin de fiziki ve geometrik standartları yükseltilmiştir.³⁰⁶

Ülkenin yeniden imarı ve iktisadi kalkınması için toplanan İzmir İktisat Kongresinde ulaştırma geniş bir yer almıştır. Mustafa Kemal kongreyi açış konuşmasında garbın ve cihanın vasıtası olan şimendifer ve şoselerin tüm memlekete yayılmasının gerekli olduğunu bildirmiştir. Aynı kongreye katılan çiftçi, tüccar ve sanayi gruplarının temsilcileri de ulaşım ve demiryolları ile ilgili eksikliklere değinerek bu konunun önemini ortaya koymuşlardır. Kongre sonunda alınan kararlarda ulaşım meselesi de yer almıştır.³⁰⁷ Bu kongreden önce Ankara hükümetinin 21 Şubat 1921 tarihinde çıkardığı Türk Bedeli Nakdisi Hakkında 102 sayılı kanun³⁰⁸ ulaştırma alanında atılan bir adım olmakla birlikte Milli Mücadele yıllarındaki bu gelişmeler sistemli bir ulaşım politikasını göstermiyordu. Büyük sermaye gerektiren bayındırlık işlerinin milli teşebbüsle başarılması zor olduğu gibi bağımsızlık da şarttı. Bu bağlamda İzmir'deki kongrede Atatürk'ün yabancı sermaye konusundaki düşünceleri Amerikalıları etkilemişti. O'nun 26 Şubat 1923'de Amerikan Milletine yayınladığı ve Amerika'ya "Türk halkına kalbinizi açık tutun" diyen demeci de ilginçtir. Bu iyi ilişkiler atmosferinde 9 Nisan 1923 tarih ve 327 sayılı kanunla Şark Demiryollarına dair T.B.M.M. ile imzalanan Chester Projesi Ankara'dan

³⁰⁵ Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi, s. 270.

³⁰⁶ Sürayya HİÇ: a.g.e., s. 151.

³⁰⁷ Gündüz ÖKÇÜN: a.g.e., s.1 vd.

³⁰⁸ Cumhuriyetin 50. Yılında Karayollarımız, Ankara 1973, s. 235.

başlayıp Doğu Anadolu'da Musul'a kadar yaklaşık 4.000 km.'lik bir demiryolu inşasını mümkün kılmıştır.³⁰⁹

Ulaştırma alanında atılan bu adımlar yolların yurt kalkınmasında öneminin anlaşıldığını göstermektedir. Gerçekten ekonomik ve sosyal fonksiyonları olduğu kadar politik yararlarının da olması Cumhuriyet dönemi hükümetlerin bu konu ile daha fazla ilgilenmelerine neden olmuştur. Böylece politik güç, ulaştırma ile devlet-toplum entegrasyonunu başlatarak siyasi birliğin ve şuurun kuvvetlenmesini, kaynaşmış bir toplum oluşmasını, devletin daha iyi görev yapmasını ve devlet mekanizmasının daha iyi işlemesini sağlamak istemiştir.³¹⁰ Bu dönemde tatbik edilecek iskan politikasının olumlu neticeler vermesi ve ayaklanma sonrası bölgenin ıslahı dairesinde demiryolu hatlarının tüm şarka yayılması da ulaşımın politik yönünü oluşturmuştur.

a. Demiryolu Faaliyetleri

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra hükümetler, bir taraftan ekonomik kalkınmayı hızlandırmak, diğer taraftan da ülkenin siyasi birliğini pekiştirmek ve savunmasını kolaylaştırmak için, aktif ve tutarlı bir demiryolu politikası benimseyip uygulamaya başlamışlardır. Bu politikada iki ana prensip, ülkenin uzak şehirlerinin yeni hatlarla merkeze bağlanması ve mevcut imtiyazlı yolların devletleştirilmesi olmuştur.³¹¹

1923 yılında Türkiye'deki demiryolları içinde Doğu bölgelerindeki hatlar Erzurum Sarıkamış ve Sarıkamış-Sınır Hattı olup ikisinin toplam uzunluğu ancak 356 km. idi. Ruslar tarafından inşa edilen bu demiryolları dışında Ankara'yı doğuya bağlayan başka demiryolu yoktu. Bu mevcut şartlarda Ulusal Demiryolu politikamızın başlangıç tarihi 24 Mayıs 1924 olmuştur. Bu tarihte aralarında Anadolu-Bağdat, Haydarpaşa-Bağdat,

³⁰⁹ Fahir ARMAOĞLU: *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Ankara 1991; s. 29-67; *Düstur*: D. 2, c. 4, s. 26-69.

³¹⁰ İsmet ERGÜN: *Türkiye'nin Ekonomik Kalkınmasında Ulaştırma Sektörü*, Ankara 1985, s. 910.

³¹¹ *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi*, s. 274.

Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya, Arifiye-Adapazarı hatları ile Haydarpaşa liman ve rıhtımı mukavelesi hükümlerine uygun olarak satın alınmıştır.³¹² Böylece Başbakan İsmet İnönü'nün Bir karış fazla şimendifer parolası ve demiryolları için inşa politikası millileştirme politikası ile birlikte başlamıştır.

Atatürk'ün demiryolu politikasında yabancı sermaye etkinliğini kırmak ve ülkemizdeki tarihi yabancı müdahaleciliğine de son vermek amacına hizmet eden millileştirme kararı dönemin liberal rejimine de ters bir karardır. Bu yolla demiryolları satın alınıp devletçe işletilecektir. Atatürk'ün Samsun-Çarşamba hattının inşasına başlama töreninde (21 Ekim 1924), milli teşebbüsle demiryolu yapma ve milli bir sermaye ile demiryollarının inşa edilmesi yönündeki konuşması bu bağlamdadır.³¹³ 1 Kasım 1924'de T.B.M.Meclisi'nin açılışında yaptığı konuşmasında ise demiryollarının ülkenin ihtiyaçlarının başında geldiği ve bunun ülkenin özkaynakları ve insan gücüyle yapılması hakkında direktifleri olmuştur.³¹⁴

Millileştirmede olduğu gibi Cumhuriyet dönemi demiryolu politikası birtakım amaçları belirlemiş ancak bunları kısmen uygulayabilmiştir. Örneğin doğu bölgeleriyle ilgili olarak Ergani Bakır İşletmelerine kadar demiryolu ulaşmıştır. Tüketim ve üretim merkezleri bu yolla birbirine bağlanırken ekonomik kalkınmayı tüm ülke sathına yaymak için, demiryolu yapımı Batı Anadolu'dan, Doğu Anadolu'ya kaydırılmıştır. Bu politikaya göre demiryolları Diyarbakır, Malatya, Erzurum gibi vilâyetlere ulaşmıştır. Ülkenin de ekonomik kalkınma kadar sosyal kalkınmayı sağlayacak demiryollarının Doğu ve Güneydoğu'ya yayılmasında dönem koşulları etkili olmuştur.³¹⁵ Yine askeri hedeflerle doğuyu batıya kuzeyi güneye bağlamak düşüncesi demiryolu hatlarının güzergâhını belirlemiştir. Böylece savunma açısından her yere kuvvet sevk edebilmek mümkün olacaktı. İsmet İnönü'nün "Eğer Ankara-Erzurum demiryolu mevcut olsaydı, Avrupa'nın Sakarya seferine girmesi

³¹² T.C. Ulaştırma Bakanlığı: **Ulaştırmada 50 Yıl**, Ankara 1973, s. 42.

³¹³ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, s. 173.

³¹⁴ **TBMM ZC**: D. 2, c. 10, s. 1.

³¹⁵ İsmet ERGÜN: **a.g.e.**, s. 72.

şüpheli olurdu.” sözleri bu hattın yapımının ülke savunmasına katkısını göstermektedir. Ayrıca siyasi hedefler doğrultusunda demiryolu önem kazanmıştır. Bölgelerdeki ayaklanmaların bastırılmasında olay yerine kısa sürede ulaşılamaması veya Şeyh Sait isyanında olduğu gibi mevcut hatlardan yararlanabilmek için Fransızlardan izin alınması bölgede demiryolu inşasını siyasi bir zorunluluk haline getirmiştir.

Güneydoğu Anadolu’da 1910’ların başında yapılan Çobanbey-Nusaybin Şenyurt-Mardin hatları, Urfa ve Mardin’de belli bir ulaşım olanağı sağlıyordu. Ama, bu yörelerde pazar için üretimi harekete geçirecek diğer koşulların oluşmaması nedeniyle demiryolundan yararlanılamamıştı. Bölgenin kuzeydeki Rus işgali sırasında Tiflis-Kars arasına yapılan ve Cumhuriyet’ten sonra Erzurum’a kadar uzanan demiryolu batı’sından henüz demiryolu gelmediği için diğer bölgelerle irtibat kuramıyordu.³¹⁶ Yukarıda belirtildiği gibi Diyarbakır, Erzurum ve Malatya’ya 1928’den sonra ulaşan demiryolları ile bölgede güvenlik için stratejik-askeri hat niteliğinde olan hatlar ekonomik kalkınmaya hizmet edebilmişlerdir.

Hükümet programlarında yer alan demiryolları inşaatına ait ilk kanun Arada-Diyarbakır-Ergani arasında demiryolu yapımı için çıkarılan 22 Mart 1924 tarihli kanundur.³¹⁷ Diyarbakır Milletvekili Fevzi Bey’in verdiği bu kanun tasarısı ile yapılması düşünülen hat, sanayiinin ihtiyaç duyduğu bakır madeninin Ergani’den taşınmasına yardımcı olacağı gibi Diyarbakır, Mardin, Siverek, Ergani ve Elazığ’ın ihtiyaç fazlası tarım ürünlerinin Mersin Limanına ulaşmasını temin edecekti.

³¹⁶ Mustafa SÖNMEZ: **Doğu Anadolu’nun Hikayesi**, Ankara 1990, s. 106, 107.

³¹⁷ Kanun No: 448

Madde 1. Arada-Diyarbakır-Ergani arasında iki sene zarfında inşa edilmek ve her sene sarfı icap eden miktar bütçeye konulmak üzere yetmiş beş santimetre genişliğinde demiryol inşası için (2.738.000) liranın sarfına mezuniyet verilmiştir.

Madde 2. 1924 senesi Nafia bütçesine faslı mahsus olarak bu husus için (1.000.000) lira tahsisat vazedilmiştir.

Madde 3. İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyülicradır.

Madde 4. İşbu kanunun icrayı ahkâmına Nafia ve Maliye Vekilleri memurdur. **Düştur:** D. 2, c. 5, 22 Mart 1924, s. 367, Kanun No: 448.

Kanunun onaylanmasından önce İktisat Encümeni mazbatasında Ergani'deki bakır madeninin kıymeti hakkında bilgi verilmiş, hattın genişliğinin bir metrede olabileceği beyan edilmiştir. Hattın toplam masrafı 3.400.000 lira belirlenirken Diyarbakır-Osmaniye, Osmaniye-Ergani arası keşif bedelleri de belirlenmiştir. Hatta maliyeti için bütçeye 1924 yılı için bir milyon, 1925 yılı için de 1.738.000 lira sarfı kararlaştırılmıştır.³¹⁸ Ancak bu hattın askeri yönden sakıncası görülmüş ayrıca iktisadi ve idari yönlerden de ülkeye fayda sağlayamayacağı gerekçesiyle yapımının durdurulması söz konusu olmuştur. T.B.M.Meclisinde bu konuda 25 Şubat 1926 tarihinde ilk konuşmalar yapılmış,³¹⁹ 22 Mart 1926 tarihinde ise kanun layihası oylamaya sunulmuştur. Bu oylamada 94 kabul, oyuna karşı 190 mebusun reye iştirak etmediği görülmüştür. Çoğunluğun sağlanamadığı oylama 24 Mart'ta yeniden yapılmış ve 112 kabul ile teklif kanunlaşmıştır.³²⁰

Arada-Diyarbakır-Ergani hattının yapılması yürürlükten kalkınca askeri ve iktisadi açıdan daha elverişli Fevzi Paşa (Keller)-Malatya-Ergani hattının yapımı için Başbakan İsmet İnönü'nün imzası ile yeni bir taslak T.B.M.M.'ne sunulmuştur. 22 Mart 1926 daki görüşmelerde Maliye Bakanı Hasan Bey³²¹ hattın devletçe yapılacağını ve sözlerinin senet olduğunu bunun tutanaklara geçmesini istemiştir. 24 Mart 1926'da kanun teklifi ikinci defa yapılan rey sonucu (126 kabul oy, 159 reye iştirak etmeyen) kabul edilmiştir.³²² Ancak Maliye Bakanının sözleri yeterli olmamış 1927 yılında demiryolunun yapımı İsviçreli bir gruba verilmiştir. Bu tür demiryollarında gerçekleşen inşaatların yerli ve yabancı şirketler veya devletin de ortak bulunduğu anonim şirketlere verilmesi birçok çıkar grubuna haksız kazanç sağlamıştır. Bu ise hükümetlere ve dönemin iktidar partisine eleştirileri beraberinde getirmiştir.

³¹⁸ TBMM ZC: D. 2, iç. 2, c. 7-1, i. 18, 22.3.1924, s. 850-861.

³¹⁹ Trabzon Mebusu Muhtar Bey ve Maliye Vekilinin konuşması için bkz., TBMM ZC: D. 2, iç. 3, c. 22, i. 61, 25.2.1926, s. 317 vd. 76, 24.3.1926, s. 335; 448 numaralı kanunun ilgası hakkındaki 794 nolu kanun için bkz., Düstur: D. 2, c. 7, 24 Mart 1926, s. 696.

³²⁰ TBMM ZC: D. 2, iç. 3, c. 23, i. 76, 24.3.1926, s. 335; 448 numaralı kanunun ilgası hakkındaki 794 nolu kanun için bkz., Düstur: D. 2, c. 7, 24 Mart 1926, s. 696.

³²¹ Kazım ÖZTÜRK: a.g.e., s.762

³²² TBMM ZC: D. 2, iç. 3, c. 23, i. 76, 24.3.1926, s. 296-300, 321.

Bu inşaatlara Bayındırlık Bakanlığı'nın ayırdığı paylar ise şöyledir: 1925 bütçesinden Arada-Diyarbakır-Ergani demiryolu inşaatı için 1.738.000 TL., 1926 bütçesinden Güller-Malatya-Ergani demiryolu inşaatı için 100.000 TL., Şark demiryollarına yardım 60.000 TL, Trabzon-Erzurum demiryolu inşaat 10.000 TL, 1927 bütçesinden, Turhal-Sivas, Kayseri-Sivas, Keller-Malatya-Diyarbakır, Ereğli-Ankara demiryolları ve Ereğli limanı 15.000.000 TL'dir.³²³

b. Karayolları Faaliyetleri

Cumhuriyet hükümetleri bu dönemde ulaştırma sisteminin geliştirilmesi konusundaki gayretlerini, daha çok demiryolları alanında yoğunlaştırmıştır. Bu tercih, ülkemizi oldukça uzun ve yurdun uzak yerlerini merkeze bağlayan bir demiryolu şebekesine sahip kılmış ise de, karayollarımızın daha uzun zaman, yetersiz durumda kalmalarına sebebiyet verdiği gibi; demiryollarının da, onları tamamlayan bir karayolu şebekesi olmadığı için, verimli biçimde işletilmesini ve ekonominin gelişmesinde mümkün olan etkinliği sağlamasını engellemiştir.

1923'den itibaren karayolları inşa ve bakımı için devlet bütçesinden ihtiyaç ölçüsünde kaynak ayırmanın imkânsızlığı, İmparatorluktan kalma bir yapım ve finansman sisteminin kısmen değiştirilip yeniden denenmesine sebep olmuştur. Sistem kısaca şudur: 1866 tarihinde çıkarılan Turuk-u Muabir Nizamnamesi vatandaşlara yılda 10 gün müddetle yol inşaatında çalışmak yahut karşılığını, yol inşaatına harcamak üzere, para olarak ödemek mükellefiyetini koymuştu. Nizamname İmparatorluğun bazı ehliyetli valileri sayesinde oldukça muvaffakiyetli biçimde uygulanmıştır. İkinci Meşrutiyet döneminde Nizamname birkaç kere tâdil edilmiş, 1921'de ise 102 sayılı Tarik Bedeli Nakdisi Hakkında Kanun çıkarılmıştır. T.B.M.M. tarafından çıkarılan bu kanuna göre mükellefiyetin miktarı her mahallin amele rayici gözetilmek ve dört amele yevmiyesi esas olmak üzere, vilâyât mecalisi

³²³ Yücel MUTLU: *Bayındırlık Bakanlığı Tarihi (1920-1988)*, Ankara 1989, s. 54, 58, 62.

umumiyesince takdir ve tayin olunurdu. Yolda bedenen çalışma, ancak söz konusu parayı ödeyemeyenlerin yapması gereken bir işti.³²⁴ Bu kanunun aksayan yönlerinin düzeltilmesi ve Cumhuriyet anayasasının ilkelerine göre yeniden düzenlenmesi gerekli görülerek, bunun yerine 19 Ocak 1925'de Yol Mükellefiyeti Kanunu³²⁵ çıkarılmıştır. 1921'deki kanunda öncelikle bedel söz konusu iken, bu yeni kanunda bedelden önce bedeni yükümlülük, yani yol inşaatında çalışma öngörülmüştür. Kanunda belirtildiği üzere bu yükümlülük, özellikle Turuk-u hususiye denilen il yollarının yapımı içindir. Ancak bunun istisnaları da düşünülmüş ve devlet yolları için de bedeni çalışma mümkün kılınmıştır. Bilindiği üzere, Turuk-u umumiye denilen devlet yollarında; yeni inşaat ile âcilen yapılması gereken onarımlar, devlet yolları ile il yolları üzerindeki büyük köprülerin yapımı ve silindirler, genel bütçedeki yol ve köprüler ödeneğinden karşılanmaktadır.³²⁶

Tevhidi Turuk Kanunu (Devlet ve Vilâyet Yollarının Tevhidi Hakkında Kanun, 22 Haziran 1927 No: 1131) ile Turuku Hususiye ayrımı kaldırılıyor, devlet ve il yolları birleştirilip tümünün yapım, onarım ve bakımları vilâyet özel idareleri'ne bırakılıyordu. Vilâyetlerin mühendis ve fen memurları Nafia Vekâletince atanacaktı: 1927 yılı sonuna dek Vilâyet Genel Kurullarınca hazırlanacak beş yıllık planlar Nafia ve Dahiliye Vekâletlerinin onayına sunulacak ve Planlar 1929 mali yılından başlamak üzere uygulanacaktı.

Her yıl Nafia bütçesinden yol ve köprüler için ayrılan ödenekler, önemli köprülerin yapımı, onarım giderleri ile, yol makineleri ve silindir alımı, bakımı, korunması gibi işlerde, makinist okulu ve tamirhanesi masraflarına harcanacaktı.³²⁷

Yollar ve köprüler için çıkarılan kanunların yanısıra Bayındırlık Bakanlığı'nca bütçeden ayrılan kısım 1925'de 3.000.000 TL, 1926'da

³²⁴ *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi*, s. 271-272.

³²⁵ *Düstur*: D. 2, c. 6, 19 Ocak 1925, s. 69-72, Resmi Ceride ile neşir ve ilanı 23 Şubat 1925-sayı: 84, Kanun No: 542.

³²⁶ Yücel MUTLU: *a.g.e.*, s. 52; Yol Kanunları ve Vergisi için bkz., *On Senede Türkiye Nafiası (1923-1937)*, İstanbul 1933.

³²⁷ *Cumhuriyetin 50. Yılında Karayollarımız*, s. 36; *TBMM ZC*: D.2, iç.4, i.79, C.33, 21.6.1927, s.426.

2.150.000 TL'dir. Bayındırlık Bakanlığı bütçesinin yıllara göre dağılımında demiryolları yol ve şose yapımına göre daha ağırlıklı olmuştur.

Demiryolu, yol ve köprü yapımı konusunda T.B.M.Meclisinde II. döneme ve Doğu-Güneydoğu vilâyetlerine ait görüşmeler olmuştur. Bu konuda 1923 yılında Muş Mebusu Osman Kadri Bey³²⁸, Muş-Hınıs arasındaki köprü ile Muş-Erzurum ve Muş-Diyarbakır arasındaki şoseler hakkındaki sorusuna³²⁹ Nafia Vekili Muhtar Bey verdiği cevapta Şark vilayetlerindeki yolların uzun süredir bozuk olduğunu ve bu yolların inşaatlarının başlaması için gerekli hazırlıkların yapıldığını belirtmiştir.

Bu tür görüşmelere ilave edilecek örnekler çok olmakla birlikte yapılmak istenen yeni yol, köprü, inşası veya bunlardan mevcut olanlarının tamiri ve bakımındır. Ayrıca birçok yolun da Turuku umumiye sınıfına alınması için başvurunun yapıldığı görülmektedir. Öyle ki yol ve ulaşım durumu bölgede sadece kalkınmaya engel teşkil etmiyor, birçok sorunun da kaynağını teşkil ediyordu. Ağır kış şartları, arazi yapısı ile aylarca kapanan bozuk yollar bir yerden bir yere ulaşmak çok zor oluyordu. Özellikle ayaklanmalar sırasında bu durum sorun olurken halkın sağlık hizmetlerinden faydalanabilme isteğini de engelleyebilmiştir. Asayiş, eğitim, sağlık, kültür gibi birçok hizmetin halka ulaşımını ve merkezi bölge ile ilişkisini engelleyen koşullar karşısında yol yapımı faaliyetlerine önem verilmiştir.

6. Sağlık Politikaları

Atatürk dönemine ait çeşitli konulardaki politikaların başlangıç tarihi olarak Cumhuriyetin ilanı olan 1923 yılı esas alınmaktadır. Sağlık politikasında milli mücadele yıllarında bulaşıcı ve salgın hastalıklardan kurtulmak için verilen savaş düşmandan kurtulmak için verilen savaş kadar hatta ondan da önemliydi. Zira ekonomik çöküntü içindeki ülkelerde savaş zamanlarında bulaşıcı ve salgın hastalıkların artması doğaldı ve Osmanlının

³²⁸ Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927), c. 3, Ankara 1993, s.627.

³²⁹ BCA MGMK: 030.10/6.34.7.

son döneminde devletin birçok bölgesinde salgın hastalıklar kol geziyordu. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte yeni devlet bu tip sağlık sorunlarını da devralmıştı. Trahom, Sıtma, Verem gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadele hükümetlerin sağlık alanlarında uğraştıkları koruyucu sağlık politikalarından olmuştur.

1925'te ilk mücadele trahomla savaş olmuştur. Mısır'dan yayılan bu hastalık I. Dünya Harbi sırasında Güney ve Güneydoğu illerimizde tek tük görülüyordu. Göçmenlerle birlikte İç Anadolu'ya yayılmaya başladı. 1920'de 3 milyon Trahomlu vardı. 1925'te Güney ve Güneydoğu'da yaşayanların % 70'i Trahomluydu. İstanbul'da ise 2.500 kişilik bir öksüzler yurdundaki çocukların 800'ünün bu hastalığa yakalanmış olduğunu bilirsek önemini daha iyi anlamış oluruz. Trahom mücadelesine ilk kez 1925 yılında; körler memleketi denilen Adıyaman'da ve Malatya'da birer Trahom hastanesi ve dispanseri açılması ile başlandı. Sürdürülen bu mücadele sonucunda 1935'te Trahomlu hasta oranı % 2'ye düşürülmüş oldu.³³⁰

1925'te 981 nolu Trahomla Savaş Kanunu'nu çıkartan Başbakan İsmet İnönü 1927'deki 2. Milli Türk Tıp Kongresinde Milli Sağlık sorunu olarak trahom üzerinde durulması ve önerilerin rapor halinde sunulması ile bizzat ilgilenmiştir. Bu mücadelede Dr. Vefik Hüsnü Bulut, Dr. Niyazi İsmet Gözcü ve Dr. Nuri Fehmi Ayberg'in hizmetleriyle trahom hastanelerinin yatak sayısı 1925'te 30, 1930'da 100, 1935'te 130'a ulaşmıştır.³³¹

Trahom gibi sosyal hastalıklardan sayılan sıtmanın verdiği kayıplar ise savaşta şehit olanlardan daha fazla idi. Nüfusun % 50'si sıtmalılı olup, uygarlıkların yıkılmasına ve nesillerin sönmesine neden olan sıtma hastalığına karşı Atatürk 1 Mart 1923'te T.B.M.Meclisi'nin açılış konuşmasında; sıtma hastalığının kökünden sökülmesi için tek çare olan toprakların kurutulması ve iyileştirilmesi sorununa derhal, şehir ve köylerin sağlık koruma şartlarının düzeltilmesine ise doğal şartlara döner dönmez

³³⁰ Orhan ÖZKAN: "Atatürk Döneminde Sağlık Politikası", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara 1982, s. 195.

³³¹ Rıdvan EGE: **Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri (1923-1998)**, İstanbul 1998, s.21.

başlamanın bayındırlık ve sağlık işlerimizin en kaçınılmaz ve önemli görevlerinden biri olacağına değinmiştir.³³²

Sıtmayla ilgili Atatürk'ün 1 Kasım 1924'teki konuşması ise şöyledir:

“Efendiler! Geçen yıl bütün memleketi kapsayan bir sağlık örgütü kurulmasına başlanmıştır.

Zamanımıza kadar toplum sağlığının uğradığı ihmalin derecesi, mücadeleye girildikçe, daha kuvvetle belirmektedir. Önümüzdeki yıl da genel sağlık mücadelesi için özellikle önlemler alınması gerekmektedir. Bu, sıtmaya karşı başlı başına bir mücadele devresine girilmesi için Büyük Meclisin öngöreceği konulardan sayılmalıdır. Şu kesindir ki, bizim için nüfusun korunmasını ve arttırılmasını, çalışanların kuvvetini ve canlılığını sağlayan önlemlerin başında sıtma mücadelesi bulunmaktadır.”³³³

Anadolu bataklık ve su birikintileri yüzünden her yer sivrisinek gölü olduğundan tüm ülke sıtma yatağıydı. Tarihçiler Eti, Lidya ve Friky devletlerinin yok olmasında en önde gelen nedenin sıtma olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fakat sıtmalı oranının Cumhuriyetin ilk yıllarında Ege bölgesinde ve hatta Ankara’da % 90, Karadeniz, Güney ve Güneydoğu bölgelerinde % 80, Trakya’da bile % 30 olduğu bildirilmiştir. Kurtuluş Savaşı’nda askerlerimizin % 40’ı sıtmalıydı. Ani gelen üşüme, titreme, halsizlik ve koma hali, ileri derece kansızlık, dalak ve karaciğerle birlikte birçok organları bozan sıtma korkunç bir hastalıktı.³³⁴ Bu hastalığa karşı Refik Saydam Başkanlığında toplanan komisyon hükümetin ilk mücadele çalışmalarını başlatmış, 12 Eylül 1925 yılında açılan I. Milli Tıp Kongresi ise bir gününü sadece sıtmaya ayırmıştı. 26 Nisan 1926’da hekimlerin 3 ay sıtma enstitülerinde staj yapmasını öngören 826 sayılı yasa ile 13 Mayıs 1926 tarihli Sıtma Mücadelesi Kanunu³³⁵ atılan önemli adımlardır.

³³² TBMM ZC: D. 1, c. 28, 1 Mart 1923, s. 2.

³³³ Atatürk’ün Sağlıkla İlgili Özdeyişleri ve Sözleri, Ankara 1981, s. 9.

³³⁴ Rıdvan EGE: Türkiye’nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa, Ankara 1993, s. 14.

³³⁵ Düstur: D. 2, c. 7, 13 Mayıs 1926, s. 907-909, Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 29 Mayıs 1926-sayı: 384, Kanun No: 839.

Atatürk dönemi sağlık politikasında sıtma ve frengiden başka büyük uğraş verilen sosyal hastalıklardan biri de veremdir. Bu konudaki bilinçli ve bilimsel mücadele şu sözlerle başlamıştır:

“Memleketimizin yıkıcı hastalıklardan başlıcası olan verem hastalığına karşı şimdiye kadar durumun, maalesef, uygulamasına izin ve imkân vermediği önlemlere başlangıç olmak üzere İstanbul’da veremliler tedavi evi açmayı ve böylece yeni ve pek gerekli bir mücadelenin temel taşını koymayı tasarlıyoruz” (1.3.1923)

Yine Atatürk’ün tanımıyla, memleketin büyük bir kısmının düşman tarafından bir yıkıntı şeklinde ve zulüm görmüş halkının derin bir sefalet içinde bırakıldığı, içeriden dışarıya ve dışarıdan içeriye sürekli bir göç akımının olduğu göz önüne alınırsa verem hastalığına ve bulaşmasına hayret etmemelidir. Veremle mücadele içinse; eğitimi yeterli, çevre sağlığı koşulları iyi, beslenmesi dengeli ve yaşantısı düzenli bir toplum oluşturmak gerekiyordu. Aslında bu, sağlıklı bir toplumun tanımı ve koruyucu sağlık hizmetlerinin ise temel politikasıdır. Koruyucu sağlık hizmetlerine yönelmek çağdaş ve akılcı bir yol olduğu kadar ekonomik zorunluluktur. Bu nedenle Atatürk dönemi sağlık politikasının temel hedefi sağlıklı insana hizmet götürmeye ve onu korumaya yönelik olmuştur.³³⁶

2. Dönem Cumhuriyet hükümetlerinin tedavi edici sağlık politikası kapsamında bölgede yaptığı en önemli işler çeşitli kapsamdaki hastanelerin açılması olmuştur. 1926 yılında Erzurum, Diyarbakır Numune hastaneleri, Elazığ Akliye ve Asabiye Hastanesi, Erzurum, Kars, Malatya, Van Doğum ve Çocuk Bakımevleri Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti yani günümüzdeki Sağlık Bakanlığı kapsamındaki hastanelerdi. Bu hastanelerin yatak kapasiteleri ancak 20 ile 100 arasında idi. Doğu vilayetleri merkezlerinde Hususi İdare Memleket hastaneleri de faaliyet gösterip bunların vilayetlere göre dağılımı daha fazlaydı. Ağrı, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Gaziantep, Kars, Kilis, Malatya, Maraş, Mardin, Siirt, Urfa, Van bu tip hastanelerin olduğu

³³⁶ Orhan ÖZKAN: a.g.e., s. 199.

yerlerdir. Bu hastanelerin de yatak ve bütçe durumları yeterli olmadığı gibi doğu bölgesinde daha küçük yerleşim yerlerinde koruyucu ve tedavi edici sağlık kuruluşlarının Cumhuriyetin ilk yıllarında çok az sayıda olduğu bilinmektedir.³³⁷

Ana ve çocuk sağlığının korunması konusunda doğum öncesi ve sonrası annelerde, bebek ve çocuklarda meydana gelmesi muhtemel hastalık ve ölümleri önlemek için açılan doğum ve çocuk bakım evleri 1930'lu yıllara kadar yetersiz kalmıştır. 1925'te Erzurum ve Sivas, 1926'da Diyarbakır'da açılan hastanelerde ise kuduzla mücadele çalışmaları yapılmıştır. Lozan Konferansında Avrupalıların kapitülasyonları kaldırmamak için ileri sürdükleri fikirler arasında: Veba hatalığının kaynağı şarktır ve sağlık personeli bakımından Türkiye Avrupaya muhtaçtır tezleri de vardı. İsmet İnönü ise hastalıkların odaklarını Türkiye dışındaki doğu ülkeleri olarak göstermiş ve tıp fakültelerimizden yetişen hekimlerin nitelikli olduğunu söylemiştir. Ancak 1923'te ülkedeki sağlık personeli durumu çok düşüktü. 554 hekim, 560 sağlık memuru, 136 ebe, 69 eczacı ile yürütülmeye çalışılan sağlık hizmetlerinde hekimlere mecburi hizmet getirilmiş, paraya göre iş değil, işe göre para politikası uygulanmaya başlanmıştır.³³⁸

II. Dönem hükümet programlarında ilk defa Ali Fethi Okyar tarafından kurulan hükümet sağlık ve sosyal yardım konusunu ele almıştır. Halkın sosyal yapısını kemiren sıtma ile ciddi bir mücadeleye girişmenin, Sıhhiye Vekaleti'nin en esaslı ilkesi olduğu, bundan başka frengi ve vereme, çocuk hastalık ve ölümlerine karşı önlem almak üzere sağlık örgütünün genişletileceği, özel kuruluşlarla işbirliği yapıp onlara yardım edileceği, sıtmanın yayılmasında etken olan sivrisineklerin üreme yeri bataklıkların kurutulmasında bütçeyi aşan durumlarda dış borçlanmaya gidilip, dış yatırıma kolaylık sağlanacağı, göçmen bölgeleri ile yurdun yanmış, yıkılmış yerlerinde sağlık önlemlerinin artırılacağı açıklanmaktadır.

³³⁷ DİE: İstatistik Yıllığı, c. 10, 1938-1939.

³³⁸ Orhan ÖZKAN: a.g.e., s. 196-198.

4 Mart 1925 tarihinde İsmet Paşa başkanlığında kurulan hükümetin programında; hükümetin genel siyasetinin herkesçe bilinmekte olduğu belirtilerek, bayındırlık, ziraat ve sağlık önlemlerine özel önem verileceği ve geliştirileceği açıklanmaktadır.³³⁹ T.B.M.Meclisi'ndeki bütçe görüşmelerinde Doğu vilayetlerini de ilgilendiren sağlık meseleleri şu şekilde ele alınmıştır:

1925 yılı bütçe görüşmelerinde, Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi Bey halkın sağlık konusunda çok bilinçsizce hareket ettiğini, köy ve kasabalarda konferans ve film gösterileri düzenlemesini, ücretsiz broşür dağıtılmasını istemiştir. 1926 yılındaki görüşmelerde Hilmi Bey Vekaletin hazırladığı broşürleri sevinçle karşıladığını ancak bunların daha sade bir dille yazılmasını istemiş, Mehmet Vehbi Bey de doğum oranının yüksek olmasına karşın nüfusumuzun korunamadığını, halkın çocuğunu ya parasızlık ya da utandığından doktora götürmediğini, bu alanda belirli bir bölgeden başlanarak çalışma yapılmasını önermiştir. 1927'de Vekil Dr. Refik Bey, Frengi Kanunu doğrultusunda hastaların ücretsiz tedavi edildiğini, trahom savaşının Besni, Hasan Mansur'dan başlayarak doğuya doğru yaygınlaştırıldığını, halkın salgınlardan korunmayı bilmediğini, sıtma savaşının sürdürülmekte olduğunu anlatmıştır.³⁴⁰

³³⁹ Meliha ÖZPEKCAN: "TBMM Tutanaklarına Göre Cumhuriyetin İlk On Yılında Sağlık Politikamız", **Türkler Ansiklopedisi**, Ankara 2002, s. 438-440.

³⁴⁰ Meliha ÖZPEKCAN: **a.g.e.**, s. 439, 440.

II. BÖLÜM

1.11.1927-01.03.1935 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN 3. VE 4.DÖNEM CUMHURİYET HÜKÜMETLERİ VE BU HÜKÜMETLERİN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU POLİTİKALARI

A. 1.11.1927-01.03.1935 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN İCRA VEKİLLERİ HEYETLERİ

3. ve 4.Dönemde 3 Cumhuriyet Hükümeti kurulmuştur. 5. Cumhuriyet Hükümetinde 12, 6.Cumhuriyet Hükümetinde 9, 7.Cumhuriyet Hükümetinde ise 11 bakanlık yer alıp, bu hükümetlerin sahip olduğu bakanlıklar ve bu bakanlıklarda görev yapan hükümet üyeleri şöyledir:

Başvekil: İsmet Paşa (İnönü), Adliye Vekili: Mahmut Esat Bey (Bozkurt), Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk), Şükrü Bey (Saraçoğlu), Müdafaa-i Milliye Vekili ve Bahriye Vekâleti Vekili: Mustafa Abdülhalik Bey (Renda), Zeki Bey (Apaydın), Dahiliye Vekili: Şükrü Kaya, Hariciye Vekili: Tevfik Rüştü Bey (Aras), Maarif Vekili: Mustafa Necati Bey (Uğural), İsmet Paşa (İnönü) (Vekâleten), Hüseyin Vasıf Bey (Çınar), Recep Bey (Peker) (Vekâleten), Cemal Hüsnü Bey (Taray), Refik Bey (Saydam) (Vekâleten), Reşit Galip Bey, Refik Bey, Yusuf Hikmet Bey (Bayur), Zeynel Abidin Bey (Özmen), Ziraat Vekili ve Ticaret Vekâleti Vekili: Mustafa Rahmi Bey (Köken), Nafia Vekili: Behiç Bey (Erkin), Recep Bey (Saydam), Zekai Bey (Apaydın), Hilmi Bey (Uran), Fuat Bey, Ali Bey (Çetinkaya), Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili: Refik Bey (Saydam), Maliye Vekili: Şükrü Bey (Saraçoğlu), Mustafa Abdülhalik Bey (Renda), Fuat Bey (Ağralı), İktisat Vekili: Mustafa Rahmi Bey (Köken), Şakir Bey (Kesebir), Mustafa Şeref Bey (Özkan), Mahmut Celal Bey (Bayar).

B. 3. VE 4.DÖNEM CUMHURİYET HÜKÜMETLERİNİN PROGRAMLARINDA YER ALAN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU İLE İLGİLİ KISIMLAR

a. 1/11/1927-27/9/1930 tarihleri arasında İsmet Paşa (Malatya)'nın Başvekilliği adında teşkil olunan İcra Vekilleri Hey'etinin Programı:

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Meseleleriyle İlgili Olarak:

“Dahili siyasette biz herşeyden evvel, vatandaşları, hür rahat ve endişesiz, kendi işlerine bütün tasavvurlarını ve gayretlerini hasretmeğe müsait, bir emniyet ve huzur taraftarıyız.”

“Şark vilâyetlerimizin bazı mıntıkalarında büyük irticai hareketlerin kati akametinden sonra, bazı meyusane şakavetler devam etti. Bu şakavetleri Cumhuriyetin nimet ve ıslahatında hususi menfaatlerini helâldar görenlerin son gayreti addetmekten ve geniş hudutları iltica ve avdet için istifade edilebilir zannetmekten mütevellit addedebiliriz. Bir taraftan hudutları beynelmilel kavaidin icabatı dahilinde bir taraf için mahalli sükûn olmayacak bir âmil haline getirmek için sarfettiğimiz ciddi ve müstakimane gayretlerin semereler ümid ettirmesi diğer taraftan halkın Cumhuriyetin nimetlerini idrak ederek bizzat tahrikâta mukavemet eylemesi ve aynı zamanda Cumhuriyetin maddi kuvvetinin maddeten dahi tezelzül ettirilemeyeceğinin mükerrer tecrübelerle anlaşılması şakavetten ümit besliyenlerin bütün aksamı vatandaki huzur ve nizama ram olacaklarına şüphe bırakmamaktadır. İlâve etmeliyim ki; bu eşkiyayı takip için mahalli zabıta kuvvetlerinden ve mahalli garnizonlardan başka kuvvet istimaline mecbur olmadık.

Şark vilâyetlerimizin bazı menatıkı dediğimiz zaman bunun vâsi bir mıntika mânasında alınmaması tasrih etmek isterim.

Bu, Genç, Lice, Palu, Hınıs gibi dört beş kazaya münhasır olan bir sahadır. Şark vilâyetlerimizin bütün sahaları huzur ve asayiş içindedirler. Alelumum memleketimizin huzur ve asayışı için misal olmak üzere derim ki hükûmeti bilhassa teşhiz ettiğiniz takriri sükûn selâhiyetini, istiklâl

mahkemelerini yeniden intihaba lüzum görmediğiniz Mart ayından beri, hemen hiç kullanmağa lüzum görmedik.”

8 Teşrinisâni 1928 tarihinde aşağıda özetle belirtilen beyanattan sonra İsmet Paşa Hükûmeti yeniden itimat almıştır.

“Türk harflerinin bütün vatandaşlara kapılarının önünde, ve işlerinin başında öğretilmesi için daha bu sene içinde millet mektepleri teşkilâtı yapacağız. Bu teşkilât şehir ve köy, bütün yurdu kaplayacak, vatandaşların işlerinin maişetlerinin en müsait devirlerinde ve yanlarında ya iki aylık ya dört aylık kurslar açılacak, şehirde ve köyde mekteplere, muayyen içtima mahallerine gelmeğe vakitleri müsait olmayan vatandaşlar için seyyar muallim teşkilâtı yapılacak; devletin en büyüğünden en küçüğüne kadar bütün memurları millet mektepleri teşkilâtında ihtiyaca göre çalışacaklar. Reisicumhur Hz. Millet mektepleri teşkilâtının umumi reisliğini ve baş muallimliğini kabul buyurmuşlardır. Bu teşkilât ile bir senede, vatandaşın maişet hayatındaki düzeni hiç sarsmaksızın geçkin yaşlarda bir kaç yüz bin nüfusu okutabileceğimizi hesap ediyoruz.”

“İlk tahsili fiilen umumi bir hale getirmek meselesini enine boyuna ve çok özen ile tetkik ettik. Bugünkü usul ile ilk tahsil varabileceği hedeflere varmış gibidir.”

“Bizdekinin memleket menfaat ve iktisadiyatı ile, bağımsız kayıtsız uğraşabilecek bir nizam ile doğacağını söylemeğe bilmem lüzum var mıdır. Senelerdenberi askıda duran Anadolu hattının satın alınması müzakeresinin neticesini büyük Meclise takdim edebileceğimizi umuyoruz. Biz bu müzakerede iki tarafın da memnun olabileceği haklı bir uzlaşma fikri taşıdık.

“Türkiyenin büyük meseleleri kısa bir zamanda hal olunamıyor. Bunun sebebi yeni Türk cemiyetinin milli ve hayati meselelerinde avutma ve oylama ile asla yıpranmak istidadında olmayan taze ve canlı bir idare ile mücehhez olduğunun iyice kavranmış olmasıdır.”

“Efendiler, ana tedbirlerimiz, ne kadar esastır. Demiryolu uğrayan yerlerde fiatlar ağırlaşmadı, yardımları, vasıtaları yetiştirmekte güçlük

çekmedik. Malatya'da, Elazığ'da bugünkü pahalı fiatlar bir iki sene sonra normal fiattan farklı olmayacaktır. Meselâ Elazığ çok iyi mahsul aldığı zaman gönderip satamaz. Fena mahsul aldığı zaman getirip ucuz geçinemez. Geçen bu sıkıntı seneleri içinde her darlığa rağmen şimendifer inşasında ısrarlarınızın isabetini görmüş oluyorsunuz.”³⁴¹

b. 27/9/1930-4/5/1931 tarihleri arasında İsmet Paşa (Malatya)'nın Başvekilliği altında teşkil olunan İcra Vekilleri Hey'etinin Programı:

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Meseleleriyle İlgili Olarak:

Bu konuda özel bir beyanata rastlanmamıştır.

c. 4/5/1931-1/3/1935 tarihleri arasında İsmet Paşa (Malatya)'nın Başvekilliği altında teşkil olunan İcra Vekilleri Hey'etinin Programı:

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Meseleleriyle İlgili Olarak:

Bu konuda özel bir beyanata rastlanmamıştır.

C. DÖNEM HÜKÜMETLERİNİN BÖLGELERE YÖNELİK POLİTİKALARI

1. Asayişe Yönelik Politikalar

a. Asi Resul Ayaklanması ve Bastırılması (22 Mayıs-3 Ağustos 1929)

1929 tarihli raporlarda, 1925'teki ayaklanmadan beri yabancıların Fırat'ın doğusuna geçmelerinin yasaklandığı (o yıl ilk kez İngiltere askeri ataşesine izin verildiği) belirtiliyor. Bölgedeki çalkantılar durmuş değildir. İngiltere'nin Ankara'daki elçilik müsteşarı Edmonds, İngiltere Dışişleri Bakanı'na Haziran ayında Karaköse-Bayezit bölgesinde askeri birliklerle bir çatışma olduğunu, aynı ay içinde İbrahim Tali Beyin (Öngören, Birinci Genel Müfettiş) Siirt yakınlarındaki Garzan'da, Kayseri'de kaçan Hasan Paşa'nın oğullarını teslim aldığını, eylül başında da gazetelerin Diyarbakır-Elazığ bölgesinde Zodo adlı birinin reisliğindeki bir çetinin dağıtıldığını bildirdiklerini”

³⁴¹ TBMM ZC: D.3, c.1, s.22-24.

yazıyor. Basında, İbrahim Tali Beyin Elazığ'ın bir köyünde toprak dağıttığı, ya da Palu'da bir Türk Ocağı açtığı yolunda haberler de çıkıyor.³⁴²

Vedat Şadillili olayın çıkışını şöyle anlatmaktadır: "Zilanlı Resul Ağa ve kardeşi hakkında tutuklama kararı verilmişti. Jandarma, mahkemenin bu kararını yerine getirmekle görevliydi. Birçok insanın hayatına mal olan ve iki ay süren 1928'deki bu isyana mahkeme kararını tanımayıp, görevli Jandarma birliğine silahla karşı koymak sebep olmuştur. Siirt'in Ervin ilçesinin Lodi nahiyesindeki bir köyde, Jandarma, Resul Ağa ve kardeşinin teslim olmasını istediğinde Zilan ve Bekıran Aşiretleri ayağa kalktı. Güveşli köyünden Tahir Reşo ve iki kardeşi ile haklarında tutuklama kararı bulunan Resul ve Ağid kardeşler silaha sarılıyor, bölgeye sevk edilen 1. ve 10. seyyar Jandarma alayları, halkın da yardımıyla isyanı bastırmaya çalışıyordu."³⁴³

22 Mayıs 1929 günü başlayan isyanın görünen nedeni bu gösterilmektedir. Asıl hedef, Jilyan aşiretiydi. Bu aşirete yardımcı olabilecek, Pervari yaylalarında bulundukları haber alınan Derveşliler ve Batmanlılar da yola getirilecekti. Resul'un Lodi bucağında 200 tüfeği olduğu, bunlardan 150 kadarının 25-60 fişeği bulunduğu haber alınmış; öteki ayaklanmacılarla ilgili bilgiler de edinilmişti. Harekâtla görevlendirilen 2. Tümen'in 5 Temmuz 1929'daki gücü 59 subay, 1.525 er, 1.014 piyade tüfeği, 59 hafif makineli tüfek, 22 ağır makineli tüfek, 4 tane yedi buçukluk krup dağ topu, 2 tane yedi buçukluk kudretli dağ topu, 355.105 piyade mermisi, 1.017 el bombası, 334 topçu mermisiydi. Ayrıca üç uçak verildi.

Çeşitli yerlerde sürüp giden çarpışmaların ardından 2. Tümen, 17 Temmuzda, küçük gruplar halinde dağılmış olan ayaklanmacıların çok sayıda müfrezeyle izlenmesi, silah toplama işinin sürdürülmesi, şüpheli yerlere baskın yapılması için yeni bir harekât planı hazırladı. Sonraki günlerde müfrezeler, asilerin ilişkisi bulunan köylerde silah aramaları yaparak bir hayli şaki ve bir o kadar da kadın ve çocuktan ibaret ailelerini yakalamışlar, hayvanlarını müsadere ve evlerini yakmışlardı. Resul'ü yakalamak için sarf

³⁴² Alpay KABACALI: a.g.e., s. 69, 70.

³⁴³ Vedat ŞADİLLİLİ: a.g.e., s. 137.

edilen gayretler genellikle boşa çıkmış ve birlikler silah arama ve takip görevlerini yapmak suretiyle emredilen yere dönmüşlerdi. Harekâta 3 Ağustosta son verildi.³⁴⁴

b. Tendürük Harekâtı (14-27 Eylül 1929)

İran'dan kaçarak Türkiye Cumhuriyeti'ne sığınan, ülkenin kanunlarına bağlı kalmak koşuluyla Aladağ vesair yerlerde yaylayan, kışın da hükümetçe tahsis edilen Örtülü ve Kurtkaparı'nda kışlayan ve buralarda bulunduğu sürede Ağrılılarla ve İran'daki aşiretlerle temasta bulunan Şeyh Abdülkadir, zamanla kendisine sağlanan imkânları kötüye kullanmaya başlamıştır. Şeyh Abdülkadir, hükümete hizmetleri geçmiş birçok aşireti hükmü altına alırken, bunları köylerinden çıkarmaya, arazilerini ellerinden almaya, mallarını talan etmeye başlamış ve kısmen de başarılı olmuştur.

Bu İranlı aşiret reisinin Bayezid bölgesindeki diğer aşiretlere tercihi, Kotanlı ve Sakanlı aşiretlerini birbirine düşürmek ve bundan faydalanmak maksadına yöneltilmiş ise de, bu durumdan doğan düşmanlık, memleket dahilinde yaşayan bir aşiretin açlığa ve bunun sonunda şekavete sürüklenmesine ve asayişsizliğin büyümesine sebep oluyordu. Bununla birlikte Şeyh Abdülkadir'in kendisinden beklenen görevleri yapmamakla beraber fenalıktan geri kalmaması üzerine Ağrı (Karaköse) takip komutanlığı, bu İranlı Şeyh'in tenkilini lüzumlu görmüş ve harekâta başlanması için 1. Genel Müfettişliğin müsaadesini istemişti.³⁴⁵

Müfettişlik, Abdülkadir'in aşiretiyle birlikte Erzincan'a naklini uygun görmekle birlikte, orada kalmayacakları, birer ikişer kaçacakları kanısındaydı. "Bunları, tamamen dağılmış bir hale getirerek tamamen ezmek gerektiğini" ifade ederek silahlarının toplanmasını ve İran'a kaçmalarının önlenmesini istedi.

³⁴⁴ Alpay KABACALI: a.g.e., s. 71.

³⁴⁵ Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, s. 11.

Hazırlıklar tamamlandıktan, Abdülkadir'in çadırlarının Tüteki Ulya güney sırtlarında bulunduğu belirlendikten sonra, 14 Eylül 1929'da birliklere harekât emri verildi. Gizliliğe uyulmaması sonucu durumu öğrenen Şeyh Abdülkadir, oğlunu tümenle görüşmek üzere Karaköse'ye gönderdi. Amacı resmi makamları oyalamak, sezdirmeden ağırlığı İran'a geçirmektir. Oğlu 18 Eylülde Karaköse'ye geldi. Tümenin haberi olmadan vilâyet kendisini yakalayıp rezil etti. Tümen bunu öğrenince geliş amacını sordu, ardından da hükümetçe kendilerinden istenenleri bildirdi.

Şeyhin oğlu bütün istekleri kabul edip çıktı. Bu kez de vilâyet jandarması tarafından yeniden yakalanıp sıkıştırıldı. Artık, başına bir felâket geleceğini düşünerek korkuya kapıldı ve kaçtı. Bunlar, harekâtı olumsuz yönde etkiledi.³⁴⁶ Uçakların da katıldığı harekâta şeyh sıkıştırılmak istendi. Ancak Şeyh Abdülkadir'in sınırı geçmesi üzerine harekâttan olumlu netice alınamadı. Tümen komutanlığının emriyle yapılan son aramalarda da istenilen sonuç elde edilemeyince harekâta son verildi.

c. Savur Tenkil Harekâtı (20 Mayıs-9 Haziran 1930)

Doğu bölgesinde takip eden ayaklanmaların sonu alınmamıştı. Eşkiya faaliyetleri memleketin asayişini bozmakta ve hatta siyasi hedeflere yönelecek ayaklanma niteliğindeki hareketlerden daima sakınılmakta ve bu husus hükümet tarafından dikkatle izlenmekte idi. 1930 yılı başlarında hükümet İçişleri Bakanlığı, Doğu illerine ve 1. Genel Müfettişliğine, bölgelerinde bir ayaklanma ihtimalinin olup olmadığını sormuş ve bu konuda Bayazıt, Mardin, Muş, Elazığ, Urfa, Hakkari, Diyarbakır, Van ve Siirt valileri görüşlerini bildirmişti. Valiler durumu vilâyetlerinde sakin olduğunu bildirmekle birlikte her ilkbaharda Kürtlerin şekavet olayları ve ayaklanmalarının çıkacağı söylentilerinin halk arasında dolaştığının altını çiziyorlardı.³⁴⁷ Urfa vilâyetinden alınan 25.2.1929 tarihli şifrede yazılanlar ise yeni olayların

³⁴⁶ Alpay KABACALI: a.g.e., s. 72, 73.

³⁴⁷ Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, s. 25-28.

çıkabileceğini gösteriyordu. Dahiliye Vekili tarafından Başvekalete, Hariciye ve B.E.Rs. bildirilen şifrede:

1. Ramazan'ın yirmi yedinci günü Kürtçüler tarafından bir kıyam hareketi yapılacağı.

2. Arappınardaki Şahin zadeler tarafından garptan asker sevkıyatına mani olmak üzere tren hattının tahrip edileceği.

3. Ve bu ihbarı müeyyit olarak Şahin zade Mustafa ve tevabiinin çöle çıkmak üzere çadır ve saire levazımının ikmal edildiği.

4. İstanbul'dan gelerek Arappınardan cenuba firar eden ihtiyat zabiti Bitlisi Kemal, Şahin zadeler tarafından verilen ziyafette daha beş altı ihtiyat zabitinin cenuba firar edeceklerini söylediği.

5. Müttegallibeden Şarktan garba sevki esnasında cenuba firar ve te'cil kanununun üzerine avdet eden Surucun Aligor kariyesinden Dinayı aşireti reisi Salihin hakkında mahkemece verilen tevkif müzekkeresi cenuba firar ve Basraviye iltihak ettiği istihbar kılındı bu hususta tamikan tahkikat yapılmakta olduğu yazılıdır.³⁴⁸

1. Genel Müfettişliğinin Doğu bölgesindeki genel durum hakkındaki düşüncesine göre ise söz konusu yılda genel bir ayaklanma çıkması yüzde 20 ihtimal dahilinde bile değildi. Böyle bir hale hazırlıklı bulunulursa, bu ihtimalin daha da az olduğu ayaklanma hareketlerinin halkın hissi eğilimlerinin hükümet aleyhine çevrilmesi ve bu suretle uygun bir fırsatta halkın kışkırtılmasını mümkün kılabilme olduğu belirtiliyordu.

7. Kolordu Komutanlığının doğudaki durum hakkında düşüncesi ise, son aylarda alınan haberlerin olağanüstü bir nitelik taşıdığı Kürt özerkliğince bağımsızlığı yolundaki faaliyetlerin artmış olduğu yönündeydi. Ayrıca dargın ve düşman olan aşiret reisleri ve ağalar arasında barış yapıldığı ve silah tedarik edildiği, Irak hudut bölgesinin sükuneti kaybettiği haberleri alınmaktaydı. Gelen haberlere göre, İngilizler Irak sınırı bölgesinde

³⁴⁸ BCA BMGMK: 02.03.1929, 030.10/112.758.13.

etkinliklerini iyice artırmışlardı. İngiliz ajanları kabile ve aşiretler arasında Kürtlük propagandası ve kışkırtması yapıyorlardı. Amaçları, bu dolayla demiryolu bağlantısı kurulmadan önce siyasi durumda değişiklik yapmaktı. Ağrı'daki Kürtlerin yardım gördükleri ve etkinlik alanlarını genişlettikleri, ayrıca Kürt Teali Cemiyeti'nin İngilizlerden çok miktarda silah satın aldığı ve bunlardan bir bölümünün Irak sınırından içeriye gönderildiği haber alınmıştı. Kürtlerin kurduğu Hoybun (Özgürlük, Bağımsızlık) Cemiyeti'nin Ermeni Taşnak Cemiyeti'yle birleştiği yolunda da duyumlar vardı. Bütün bu belirtiler Nisan ya da Mayısta İngiliz ajanlarının yönetiminde ve Ermeni ihtilâlcilerinin yardımıyla büyük bir Kürt ayaklanmasının patlak vereceğini ortaya koyuyordu.³⁴⁹

I. Genel Müfettiş İbrahim Tali Bey alınması gereken tedbirlerin şöyle olması düşüncesinde idi: Hassas bölgeler dışındaki halkın hükümete sadık olduğu kabul edilerek bunların bir kısmı silahlandırılacaktı. 7. Kolordu birliklerinin bulunduğu Urfa, Mardin, Midyat, Diyarbakır, Siirt, Garzan, Van, Elazığ, Osmaniye, Siverek garnizonları ve özellikle Çölemerik bölgesi elde bulundurulacak, asilerin elinde kalmayacaktı. İran ve Irak hudutlarına karşı bir ihtiyat olmak ve Van'da veya diğer bir yerde daima toplu durulmak üzere hiç olmazsa bir hudut olayı daha teşkili gerekliydi. Hakkari bölgesinde hudut kıtalarının ilkin tabur ve sonraları gereğine göre alan merkezlerinde toplanmaları faydalı idi. Güney hududunda ise ulaşım imkânlarının yeterli ve sadık aşiretlerin yardımlarından faydalanabilecek olması sebebiyle burada hudut kıtalarının bulundurulması uygun olacaktı. Seyyar ve sabit Jandarma alaylarının bulundukları vilâyetlerin emrinden bulundurulması ise muhtelif muharebe vasıtalarının meydana getirilmesi diğer önlemlerdi. 7. Kolordu Komutanlığı ise I. Genel Müfettişliğin düşüncelerine katılmakla birlikte bazı tedbirlerin başarılı olacağından şüphe etmekte ve yeni önerilerde bulunmakta idi.³⁵⁰

³⁴⁹ Alpay KABACALI: a.g.e., s. 74.

³⁵⁰ Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, s. 25-38.

Alınan önlemlere karşın, bölgedeki adi şekavet olayları da sürüp gidiyordu. Mayıs 1930 ortalarında Savur ve Midyat'a bağlı Hırbatan, Han Hasso, Savayıç köyleriyle Cizre'nin kimi köylerinde asker ve jandarmaya saldırılar düzenlendi. 13 Mayıs'ta Savur yakınındaki Botuş köyünde yüz kadar kişi seyyar jandarma bölüğüne bir buçuk saat süreyle ateş açıp kaçtılar.

Harekâtın başladığı sırada bir uçak filosu bölge üzerinde gösteri uçuşu yaptı. Belki bunun da etkisiyle, öteki köyler karşı koymadılar. Silah toplama ve arama sürdürüldü. 28 Mayıs akşamına kadar 59 silah toplandı. Bu arada silahlı 29 Kürt, Deveran dağlarına kaçtı. Derviran bölgesinin de taranmasına geçildi. Bölge sakindi, kaçanlar köylerine dönmeye başlamışlardı. Silah toplama işine 11 Haziranda son verildi. Toplanan silah sayısı 503'tü.

Harekâttan sonra Birinci Genel Müfettişlik, Akit ve arkadaşlarının Eruh ilçesindeki kalkışmalarını önlemek, bunları tepeleyip yok etmek üzere Lodi'de geçici bir takip komutanlığı oluşturdu. 9. ve 7. Kolordular da bölgelerindeki çete faaliyetlerinin önlenmesine çalışıyorlardı. Bu arada Kernuslu Halit, Seyit Han, Alican çeteleri izlenip tepelendi.³⁵¹

d. Zeylan Ayaklanması ve Bastırılması (20 Haziran-Eylül 1930)

1930 Haziranından Aralığına kadar birbirine içine girmiş ayaklanmalar ve tepeleme harekâtları yer aldı. 1930'dan sonra iki üç yıl daha bu olaylar devam etti. 29 Aralık 1929'da Bakanlar Kurulu Ağrı'da bir tepeleme harekâtı gerçekleştirilmesi kararı almıştı. Zira bölgeden gelen istihbarat ve raporlar yeni kıpırdanmaların olduğunu ispat ediyordu. 30.8.1929 tarihinde Karaköse kaymakamlığından Bayazıt vilâyetine oradan Dahiliye vekaletine gelen şifrenin Ağrı dağı eşkıyası hakkında bilgi verdiği Dahiliye Vekili tarafından Başbakan İsmet İnönü'ye 3.09.1929 tarihinde 9236 sayı ile bildiriliyordu. Bu şifrede:

³⁵¹ Alpay KABACALI: a.g.e., s. 77.

1. Ferzende, Halit, İhsan Nuri, Kör Hüseyin paşa oğullarından Mehmet ve Nadir'in maiyetlerinde 160 atlı ile takriben 26/8/929'da Hangediği ve Sarıçimenden Zilân deresine gittikleri.

2. Simkonun Delman civarında kendi köyü olan Avaride oturduğu ve İranlıların kendisine arazi vesaire verilmek hususundaki tekliflerini kabul etmediği.

3. Tozu ve avenesine ait çadırların bulundukları mahalden Ovacık civarındaki İran köylerine civar mahallere sokulduğu ve bunların tayyare bombardımanlarından fazla korktukları.

4. Kör Hüseyin paşanın oğullarından Jafi nam küçük oğlunun İran'da Yusuf abdalın nezdinde olduğu ve diğer oğlu Mehmedin (noksan) ettiği.

5. İran tahdidi hudut komisyon işlerinin nezdine Halekânî Halit ve Tozu ağaların gelerek beş altı saat komisyonla görüştükleri ve bu müzakeratın on tayyare bombardımanında kendilerine yaptığı tahribat hakkında malûmat verdikleri, Generalin kendilerine hediye verdiği ve fotoğraflarını aldığı ve bu temasların hudut asayişine taalluk ettiği mevsukan istihbar kılındığı bilgileri yer almıştır.³⁵²

Bölgede İran ve İngiliz destekli gelişmeler üzerine 9. Kolordu Ağrı Dağı bölgesinde, 7. Kolordu Karaköse ve Van Takip Bölge Komutanlıkları ile bulundukları bölgelerde muhtemel bir ayaklanmaya karşı hazırlıklarını artırırken eşkiya takibi ve silah toplama faaliyetlerini de devam ettirmişlerdir. Bu arada Hoybun örgütü de bölgedeki aşiretlerden Türkiye aleyhine yeni birlikler temin etmeye çalıştı. Nitekim, 1930 yılı başlarında I. Umumi Müfettişlik 7. Kolordu Komutanlığını bazı İngiliz ajanları ile Kürt reisleri ve örgütlerinin sınır boyunca kışkırtmada bulunduklarını, hazırlıklı olunmasını bildiriyordu.³⁵³

Bu yazışma ve hazırlıklar devam ederken 19/20 Haziran 1930'da sınırı geçerek Çaldıran-Bayezid telgraf hattını kesen Kör Hüseyin ve Emin paşa

³⁵² BCA MGMK: 03.09.1929, 030.10/112.753.14.

³⁵³ Hüseyin KOCA: a.g.e., s. 293.

oğulları komutasındaki birkaç yüz kişi Erciş'in 20 km. kuzeyindeki Zeylan bucak merkezini ve Jandarma karakolunu basmışlar ve aşiretlerin de katılımıyla yeni bir ayaklanma çıkarmışlardı. Bunun üzerine 5. Seyyar Jandarma Alay Komutanı Zeylan Kaymakamı olay yerine giderken pusuya düşürülmüşler, kaymakam yaralanırken ayaklanmacılar Erciş üzerine yürümüşlerdir. Erciş'te halkın da mücadelesi sonunda çok sayıda zayıt verilmişti. 2 subay, 16 er şehit; 2 subay, 2 er yaralı; 150 er, 81 hayvan kaybolmuş; 2 ağır makineli tüfek, 11 hafif makineli tüfek, 144 piyade tüfeği asilerin eline geçmişti. 9. Kolordu olayı 23 Haziran günü öğrendikten sonra, 7. Kolordu ile bölgede harekâta başlamıştır.³⁵⁴

Zeylan bölgesindeki ayaklanmacılar 25 Haziran akşamı iki gruba ayrıldılar. Bir grup, ailelerini kaçırmak üzere, Seyit Resul komutasında Aksorik yönüne gitti. Kör Hüseyin ve Emin Paşa Oğulları komutasındaki öteki grup ise Ağrı Gediği-Sarısu bölgesine yürüdü. Bunlar 110 atlıydı. Zeylanlıların katılmasıyla sayıları arttı.

200 atlı, 80 yayadan oluştuğu tahmin edilen bir grup, Sürbahan ve Norşin karakollarına baskınlar yaptı. Biri ağır üçü hafif dört yaralı verildi, 25 er kayboldu. Bir miktar cephane ayaklanmacıların eline geçti.

Ayaklanmacıların Van Gölü kuzeyini tuttukları, Patnos, Zeylan ve Çaldıran bölgelerindeki köylere yayıldıkları, kimi köylerin bunlara katıldığı görüldü. Karşılıklı baskınlar, çatışmalar günlerce sürdü. Duruma egemen olan birlikler ayaklanmacılara büyük kayıplar verdirip köyleri ve yayladaki aşiretleri bombaladılar. Harekâta Eylül başında son verildi.³⁵⁵

e. Oramar Ayaklanması ve Bastırılması (16 Temmuz-10 Ekim 1930)

Oramar ayaklanması başlamadan evvel, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerimizde durum şöyleydi:

³⁵⁴ Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II ,s. 48, 49.

³⁵⁵ Alpay KABACALI: a.g.e., s. 79.

Türk Silâhlı Kuvvetleri bir yandan Zeylan, Çaldıran ve Ağrı bölgelerinde çıkan ayaklanmaları bastırmaya çalışırken diğer yandan Silvan, Sason, Çabakçur, Garzan ve Muş bölgelerinde İngilizlerin tezgâhlanmış oldukları Kürtçülük propagandaları ve kışkırtmaları devam ediyordu. Dıştan yardım gören bu bölgedeki bazı aşiretler, almış oldukları bu yardımlarla din propagandası adı altında halkı hükümet aleyhine kışkırtarak, Kürtçülük için silâhlı ayaklanmaya dâvet ediyorlardı.

Merkezi Ağrı'da olan ve İngilizlerin kışkırtma ve desteği ile meydana gelen bu ayaklanmanın bütün Doğu illerine yayılmasını hedef olarak tespit etmişlerdi. Güney sınırlarımızda Irak ve Suriye'de çıkarları bulunan Rus, İngiliz ve Amerika gibi emperyalist devletler, bu topraklar içerisinde bulunan bazı aşiretleri maddi ve manevi yardımla silâhlandırarak Türk hudutları dahiline saldırtmakta idiler.

İran sınırından yurdumuza giren ve İngilizler tarafından silâhlandırılmış kitleler, sınırlarımız içerisine sokulup isyancılara katılmışlardır. İngiliz ve Ruslardan para ve silâh yardımı görerek 500 kişilik adamları ile Türkiye hudutları içerisinde bulunan Oramar'a Şeyh Ahmet Barzani'nin saldırması da aynı zamana rastlamaktadır.

Bu isyânın nedeni ve hedefi Ağrı'daki isyâna karşı kullanılacak olan devlet kuvvetlerinin bir kısmını kendi üzerlerine çekerek devlet kuvvetlerinin gücünü zayıf düşürmek ve isyânı başarılı kılmaktır.³⁵⁶

Daha önceki bütün çabaların başarısızlığa uğramasına rağmen, İran ve Irak'ta yeni ayaklanma planları hazırlanıyordu. 10 Haziran 1930'da ve sonraki günlerde gazeteler "İran'dan gelen eşkıyaya taarruz edildiği ve bunların İran'a geri püskürtüldüğü" yolunda haberler vermeye başlamışlardı.³⁵⁷ Dahiliye Vekaleti Emniyet Umumiye Umum Müdürlüğünce Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın imzasıyla Ankara ve İstanbul gazetelerinin özetleri Başvekaleti celileye gönderiliyordu. Bu döneme ait gazetelerde

³⁵⁶ Vedat ŞADİLLİLİ: a.g.e., s. 140, 141.

³⁵⁷ Alpay KABACALI: a.g.e., s. 80.

ağırlıklı noktayı Ağrı dağındaki harekât oluşturunuyordu. Özetleri değişik tarihlerle kısaca şöyle görüyoruz:

6 Temmuz 1930 tarihli gazetelerden:

Gazeteler: Ağrı dağı üzerindeki eşkiya harekâtının tabii askeri ve askeri harekâtımızın inkişaf etmekte olduğundan ve yüzelliliklerden bazılarının da bunlarla beraber olduğundan bahsediyorlar.³⁵⁸

9 Temmuz 1930 tarihli gazetelerden:

Gazeteler: Umumiyetle şark harekâtının muvaffakiyetle takip edildiğinden bahsediyorlar.

Cumhuriyet: (Ağrı dağı) harekâtından bahs ile hükümetin bir tebliğ neşredeceğini ve Kürt Cemiyet ile bazı Ermenilerin birleştiğini dercetmiştir.

Vakit: 1. (Ağrı dağı) hadisesinden bahsederken entelican semrisin alâkadar ve casus Lavrens hakkında halk arasındaki vaki dedikodu haline intişar eden kanaatin bir şüphe olarak kabul edilmesi lazımgeldiğini.

Yarın: 3. (Ağrı dağı) hadisesine ait neşriyatında da Şarktaki Ermenilere ait vesaik bulunduğunu ve hadiseye hariçteki düşmanlarımızın yardım ettiğini.³⁵⁹

13.7.930 tarihli İstanbul ve 14.7.930 tarihli Ankara gazetelerindeki mühim neşriyatın hülasası:

Gazeteler: Şarktaki asilerin tamamen imhasından bahs ve hükümetin tebliğibi neşrediyorlar.³⁶⁰

18.7.930 İstanbul ve 19.7.930 tarihli Ankara gazetelerindeki mühim neşriyatın hükmü:

Gazeteler: Umumiyetle (Ağrı dağı harekâtından bahsediyorlar ve bunlardan Milliyet, Cumhuriyet ve Hakimiyet-i Milliye Briant muhtırasına verilen cevaplardan bahsile birer makale neşretmişlerdir.³⁶¹

³⁵⁸ BCA MGMK: 7.7.1930, 030.10/83.549.12

³⁵⁹ BCA MGMK: 10.7.1930, 030.10/83.549.5.

³⁶⁰ BCA MGMK: 14.7.1930, 030.10/83.549.8.

Gazetelerde hükümetin Ağrı harekâtındaki başarısından söz edilirken özellikle ayaklanmalardaki dış destek bağlantılarına dikkat çekilmiştir. Zira 10 Temmuz 1930 tarihli Hakimiyet-i Milliye gazetesinde, Falih Rıfkı Şarka bağlılığı ile konuya şöyle değinmiştir:

“Buraya kadar hepsi iyi, herşey normal: Fakat Türkiye’de hiç kimsenin aklının almadığı nokta, bir şakiyinin, iki şakiyinin değil, muhtelif şakiy çetelerinin komşu bir hükûmetin toprağı içinde nasıl teşkilat yapabilip Türkiye hudutlarından içeriye girdiğı, bu çetelerle daimi temas edebildiğidir. Halk, mes’elenin bu safhasını cidden merak etmekte ve hükûmet tarafından istikbal için tatmin olunmasını haklı olarak beklemektedir.

Türkiye için isyan ve tahrik oyunları oynanamaz. Her teşebbüsün sonu muhakkak hüsrandır. Fakat insanlığa leke olan kanlı unsurların hiç bir tarafta fesat cemiyetleri kurarak dost memleketler halkını rahatsız edecek fırsatları da bulmamaları lâzımgelir.

Ankara, memleketin hastalıklarını kökten eyileştirmeyeğı, müzminlik ve nüks istiydatları bırakmamağı şiar edinmiştir. Şarka gelen serseriler bir daha hiç bir hayale kapılmayacak kadar mütenebbih olacaklardır. Bu dersin yalnız bu akılsızlara münhasır kalmamasını temenni edelim.”³⁶²

Bu sıralarda Kürt sorunundan dolayı İran ve Irak’la Türkiye arasında gerginlikler olmuş, sınır sorunları gündeme gelmiş, notalar alınıp verilmişti. Şeyh Barzani’nin Molla Hüseyin Şerif komutasındaki kuvvetleri, Ağrı’daki harekâta katılacak birliklerin bir bölümünü üzerine çekmek ve ayrılıkçı propaganda yapmak amacıyla, 16 Temmuz 1930’da Irak’tan sınırı geçip Oramar’ın doğusundaki Şat Dağı’na geldiler. Bu bölgenin ağalarıyla görüştüktan sonra Oramar bucak merkeziyle buradaki sınır bölüğüne baskın düzenleme kararı aldılar. Ağalardan biri o gece (21/22 Temmuz) bölüğün basılacağını, Oramar bölük komutanına haber verdi. Ayaklanmacılar saat

³⁶¹ BCA MGMK: 22.7.1930, 030.10/83.549.13.

³⁶² Falih Rıfkı ATAY: “Şarka”, **Hakimiyet-i Milliye**, 10 Temmuz 1930, s. 1.

21.00'de kışlaya saldırmış ama sonuç alamayınca bölüğü kuşatma altına alıp, telefon bağlantısını kesmişlerdir.

Yakındaki askeri birlikler ve aşiretlerden katılan kuvvetler Oramar'da ayaklanmacılarla çarpışırken Şeyh Barzani'nin adamları Hakkari içlerinde kendilerine taraftar toplamaya çalışmışlardır. Burada Türk uçakları Oramar'daki kuşatmacı güçleri bombalarken 28 Temmuz akşamı kasabaya girilmiş ve bölük kurtulmuştur. Şeyh Barzani'nin güçlerinin sınırdan geçmeyi başarması olayları bitirmemiştir. 7. Kolordu bölgedeki ayaklanmacıları tedip harekâtına başlamış, Van hudut komutanlığı emrinde ve üç grup halinde gönderilen grupları, karşılaştığı ayaklanmacılara taarruz ederek ilerlemiştir. Çeşitli gruplar Irak'a çekilirken öteki ayaklanmacı Kürtler ise hükümetten af dileğinde bulunmuşlardır. Yola getirme hareketi 10 Ekim'de sona ermiştir.

f. Üçüncü Ağrı Harekâtı

Taşnak-Hoybun'un müşterek faaliyetlerden olan Ağrı isyanı, 16 Mayıs 1926'da başlamış ve kısa aralıklarla dört yıl devam etmiştir, 1930 yılı, isyancıların bütün güçlerini kullanarak harekete geçtikleri yıldır. Celâli'li Berho'nun liderliği altında birleşen Celâli, Hasanan, Cıbran ve Haydaran aşiretlerine âid kuvvetlerin Hoybun'un emriyle direnişe geçmesi üzerine, Hoybun Merkez Komitesi toplanarak, aldığı kararla İhsan Nuri'yi başkumandan olarak tayin etti ve birkaç Ermeni çetesini de yanına katarak Ağrı mıntıkasına gönderdi.³⁶³ İhsan Nuri Paşa, Ağrı civarındaki düzensiz çeteleri bir araya getirerek düzene soktu. Daha önce orada ayaklanmış olan İbrahim Haske Telli başkanlığında bir Kürt hükümeti kurdu. Kürtçe Agiri adını verdiği bir gazete çıkardı.³⁶⁴

İhsan Nuri dışında, Şeyh Said'in kardeşi Ali Rıza, Dr. Şükrü Mehmed (Sekban), Hurşid, Mehmed Emin (Broski), Fehmi, Abdülkerim Şalul gibi çeşitli nedenlerle kızgınlığı olan kişiler de Hoybun'da bulunuyordu. Hoybun adı

³⁶³ Hayri BAŞBUĞ: **Kürt Türkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri**, Ankara 1984, s. 59, 60.

³⁶⁴ M. Sıraç BİLGİN: **Barzani**, İstanbul 1992, s. 31.

Kürtçe ve Ermenice, birbirlerine benzeyen anlamları farklı iki kelimeye de ayrı derece benzetilerek, propaganda ve psikolojik harp kurallarını iyi bildiği anlaşılan yabancı gizli servis uzmanları tarafından bulunmuştu ve iki tarafa da kendilerine ait bir kelime ve dernek olarak benimsetilmişti.³⁶⁵

Hoybun Cemiyeti'nin Ermeni kanadını teşkil eden grubun liderlerinden Rupen Paşa isimli bir Ermeni idi. Rupen Paşa'nın, İran yöneticileriyle iyi münasebetleri vardı ve şah'tan büyük destek görüyordu. Bunun yanında İngiltere'nin Tahran Büyükelçiliği ve Tebriz Konsolosluğu ile de çeşitli temaslarda bulunuyordu. İngiliz hükûmetine sunulan gizli raporlarda bu kişinin İngiliz ve İran hükûmetlerinin desteğini sağlama amacıyla olduğu ve Ağrı isyanında Ermenilerin rolünün büyük olduğu belirtiliyordu. Ayaklama ve sonrası gelişmelerin Suriye'de de yakından izlendiği, Fransız yetkililerin herhangi bir hareket ihtimaline karşı tetikte beklediği bu raporlardan öğrenilmektedir. İsyancıların Bolşeviklerden yardım aldıkları ve İngiliz yardımını da istediklerini belirten İngiltere Halep Konsolos Vekili G. Meade 29 Ağustos 1930'da İngiltere Dışişleri Bakanı Henderson'a yazdığı bu rapor da Suriye'deki üç ana Kürt cemiyetinin de bulunduğunu açıklamaktadır. Bu cemiyetler Kürt Teali Cemiyeti, Hoybun Cemiyeti ve Halaskaran Cemiyeti idi.³⁶⁶

Bu gelişmeler karşısında hükûmet bölgede meydana gelebilecek hadiseleri yakından takip etmekte ve hazırlıklarını sürdürmekteydi. 28 Aralık 1929'da Bakanlar Kurulu, Cumhurbaşkanı Atatürk'ün başkanlığında toplanmış ve 1930 yılı Haziran ayında Ağrı dağı çevresinde bir tenkil harekâtı yapılmasını kararlaştırmıştı. Hükûmet bölgede soruna kesinlikle son vermek isterken ılımlı ve yumuşak bir politika izleyen I. Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey'i yerinde bırakırken 9. Kolordu komutanlığına Salih Paşa'yı görevlendirmişti. Tahran Sefirliğine getirilen Hüsrev Gerede ise 23 Eylül 1930 tarihinde görevine başlamıştı.³⁶⁷

³⁶⁵ Sadi KOÇAŞ: a.g.e., s. 148.

³⁶⁶ Hayri BAŞBUĞ: a.g.e., s. 60-64.

³⁶⁷ Hüseyin KOCA: a.g.e., s. 304, 305.

9. Kolordu, 4 Eylül günlü harekât emrinde ayaklanmacıların hangi bölgelerde kaç çadırı olduğunu belirtti. Beş ayrı yerde dört yüzün üzerinde çadır vardı. Ayrıca Dil bölgesinde -düşman olmayan- Halikanlı Halit aşiretinin sekiz yüz kadar çadırı bulunuyordu.

Harekâta Karaköse'deki 17 uçaklı 3. Uçak Takımı ile Erciş'teki 25 uçaklı 1. Uçak Taburu da katıldı. Ağrı'nın en sarp ve ayaklananların savunmasına en elverişli kesimleri 8 Eylülde Türk birliklerince işgal edilmişti. Kürtler daha önce tutulmuş olan güneydoğu yönünde perişan durumda çekilirken önemli kayıplar verdiler. Ağrı kuzeyindeki birlikler de ayaklanmacıların direnişini kırmış, Serdarbulak yönünde ilerliyorlardı. Bu taraftaki ayaklanmacılar güneye doğru kaçtılar.

Çarpışma bir hafta kadar sürdü ve 14 Eylülde sonra erdi. Genelkurmay Başkanlığının o gün yayımladığı bildiride şöyle deniliyordu: "Ağrı tedip harekâtı, eşkıyanın kesin yenilgisiyle son bulmuş ve bir hayli reis öldürülmüştür. Dağılan eşkıya artıkları ile kaçarken bıraktıkları eşya ve hayvanları mağaralarda, sarp yerlerde gizlenmiş olan perakendeleri toplamak üzere tertip edilen müfrezeler tarama işi ile meşguldür."³⁶⁸

Ağrı harekâtının bitimiyle birlikte hükümet ve Türk ordusu lehine basında haberler yer almaya devam etmiştir. "Çarlık Rusyası bir kaç defa Ağrı'nın vahşi kabilelerine karşı yaptığı harekâtı başarmaya muvaffak olamamıştı. Ağrı artık gayri kabili teshir bir şekavet yatağı zannını veriyordu. Fakat Cumhuriyet ordusu, beş günde başardı. Ağrı'da eşkıyanın müdafaa ettiği muhtelif hatları birbirine müteakip düşürmek, onları saklandıkları taşlıklardan çıkarmak çok çetindi."³⁶⁹ yazısı Ağrı harekâtının zor şartlarda ancak askerin kahramanlığı ile kazanıldığını göstermekteydi. Bölgede bazı beklentileri olan, ancak o an için gelişmelere müdahil olamayan Almanya'da yayınlanan Glarus Zeitung gazetesinin 11 Ekim 1930 tarihli nüshasında isyanın gelişimi ve amaçları ile ilgili olarak bir yorum yayınlanmıştı. Buna göre; Kürtler İngiliz memurlarınca teşvik edilmişler, silah, para ve malzeme

³⁶⁸ Alpay KABACALI: a.g.e., s. 84; Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, s. 89-128.

³⁶⁹ Hakimiyet-i Milliye: 15 Eylül 1930, s. 1.

yardımları yapmışlardır. İngiliz basını Milletler Cemiyeti'nin müdahalesi için çalışmıştır. İranlılar isyanın başlangıcında destek vermiştir. Bölgede silahlandırılan güçlerle kardeş kanı döktürülmüştür. Bu açıdan her hal-u kârda onlar kârlıdır.

Bu yapıyla Ağrı isyanı dışarıdan destekli, temelinde siyasi Kürtçülük olan, Şeyh Sait artığı kişilerle, İran ve Irak'taki aşiretler ve Ermeni örgütü Hoybun'un işbirliğiyle çıkarılmış olarak tanımlanabilir.³⁷⁰

g. Bölgedeki Çetelerin Tespiti ve Alınan Tedbirler

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde 1928 yılından itibaren özellikle I. Umumi Müfettişliğin faaliyete geçmesiyle çetelere yönelik hükümet tedbirleri artmıştır. Çetelerin tespiti yapıldıktan sonra özellikle ayaklanmalar sonrası olaylara karışan çetelerin imhası işine girilmiştir. Çetelerle ilgili ve adi suçlara örnek teşkil edilecek, gasp, adam öldürme ve yaralama, hırsızlık ve kaçakçılık olaylarına ait raporlar alınacak tedbirlerde etkili olmuştur.

I. Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey döneminde ilk olarak Suriye ve İran hududu bölgesinde bulunan 80 çetenin ismi ve bu çetelerin mevcutları tespit edilmiştir. Hilmi Ergeneli döneminde ise Hoybuncularla temas sağlayan ve direnişlerde bulunan bölgedeki faal çete grupları vilayetlere göre belirlenmiştir. Ergenelinin İçişleri Bakanlığına gönderdiği bölgenin asayişi ile ilgili faaliyet raporunda 1934 yılı itibarıyla faaliyetteki çeteler ve imha edilenler vilayetlere göre listelenmiştir.

Bu çeteler bölgelerde çıkardıkları olaylardan sonra tamamen yok edilememişlerdir. Zira ayaklanmalara müteakip özellikle çetelerin elebaşları ve reisleri İran, Irak, Suriye gibi ülkelere sınırdan geçmek suretiyle yakalanmaktan kurtulmuşlardır. Ancak bir sonraki ayaklanmanın çıkışında yine önemli rol oynamaktan da geri kalmamışlardır. Amaç rejim ve inkılaplara aleyhte propaganda yaparak halk üzerindeki etkilerini artırmak yanında,

³⁷⁰ Rahmi DOĞANAY: a.g.s., s. 261.

özellikle Ermeni ve İngiliz çıkarlarına hizmet etmenin de bu çeteler için önemli olduğu anlaşılmaktadır.³⁷¹

Bazı çetelerin ve adi suç gruplarının faaliyetleri ile ilgili asayiş raporlarına örnek olarak şunlar verilebilir:

İbrahim Tali Bey döneminde bölgedeki aşiret ve şeyhlerden silah toplama faaliyetlerine girişilmiştir. Bu amaçla beş seneli silah toplama programı yapılmış ve 1932 senesi sonuna kadar 22.949 silah toplanmıştır.

Birinci Müfettiş İbrahim Tali Bey tarafından Dahiliye Vekaleti aracılığıyla İsmet İnönü'ye yazılan raporlarda silah toplama faaliyetlerinde genel hatlarıyla bahsedilmekteydi. Bu raporlardan bir tanesinde İbrahim Tali Bey yapılan işler hakkında şu bilgileri vermiştir:

1. Karakeçili aşiretinden başlamak suretiyle Urfanın sabit ve seyyar aşiretleriyle Derik kazasının garp taraflarından şimdiye kadar 4.050 silâh toplandı. Bunların yüzde doksanı birinci sınıf harp silâhlarıdır.

2. Müdafaayi milliye vekâleti on beş bin lira nakliye tahsisatı verdi. Yakında Sason ve Mutkiden silâh toplanmağa başlanacaktır. Bu muamelenin kısmen Muş ovasına ve Siirt'in Garzan kazalarına da teşmili zaruri olacaktır.

3. Geçen ve evvelki sene öldürülen Salih ve Seyit hanın kardeşleri cenuptan tedarik ettikleri arkadaşlarıyla hududumuza girmiş ve Muş ovasında görüldükten sonra Erzurum mintakasına atlamış, Karaköse, Van yoluyla bazı köylülerden at alarak oralarda dolaştığı haber alındı. Erzurum, Muş, Karakösedden takip müfrezeleri tertip olunduğu gibi Kolordular da takiple meşguldürler. Milislerden çok istifade edilmektedir.³⁷²

Dahiliye Vekili Şükrü, 1934 yılının Nisan ayında başbakanlığa yazdığı bir yazıda, I. Umumi Müfettişlik bölgesinde mevsim dolayısı ile tekerrürü tabii görülen şekavet hadiselerine mani olmak ve süratle tenkilini temin edecek tedbirleri mahalli idare amirleri ve askeri kumandalarla birlikte müzakere ve tetkik ettikten sonra, mıntıkavi silah toplamalarda dahil olduğu halde, bu sene

³⁷¹ Hüseyin KOCA: a.g.e., s. 219 vd.

³⁷² MGMK: 20.8.1932, 030.10./54.359.11.

takip edilecek asayiş raporunu tespit etmek üzere, I. Umumi Müfettiş Ahmet Hilmi Ergeneli'nin denetim gezisine çıktığını ve hali hazırda Bitlis'te bulunduğunu bildiriyordu³⁷³

I. Umumi Müfettiş Hilmi Ergeneli döneminde 1933 yılında beş yıllık silah toplama programı uygulanamamıştır. 1934 yılında ise Cizre, Dicle, Botan, Güzeldere, Gevaş, Çatak, Beytüşşebap, Van gölü güneş hududuna kadar olan bölgenin silahtan arındırılması amacıyla bir harekât başlatılmış ve önce 1.400 ikinci defada ise 3.055 silah toplanmıştır. Yine Midyat'ın Serburan mıntıkasında 102, İran hududu mıntıkasında 31.10.1934 tarihi itibarıyla 769 silah ele geçirilmiştir. 1934 yılında toplam 5.326 silah elde edilirken bu bölgelerde asayişin önemli ölçüde sağlandığı tahmin edilmiştir. Huduttaki aşiretlerin bazılarında silah bulundurulmasını ise ancak silah taşıma vesikası ile izin verilmiştir.

31.8.1931 yılında Dahiliye Vekili N. Hilmi tarafından yazılan şifrede ise:

1. Arilli aşiretine mensup ve Nazimiye'nin Kanipür namındaki şaki 30 kişilik avanesiyle Kiği'nin Çikoğlu köyünü basıp 150 kadar davar ve at ile altı hanenin eşyasını gasp ve müdafaa eden bir kadını katil ve bir erkeği yaraladıkları.

2. Hüviyetleri meçhul 30 kişilik bir çete tarafından Kiği'nin Kilis köyü basılarak 100 davar gasp ve o sırada vazifeten köyde bulunan jandarma ile bekçi ve köylülerle eşkıya arasında vaki müsademedeki bekçinin şehit ve köylülerden iki kişinin mecruh düştüğü ve her iki soyun vakasının takip edilmekte olduğu bilgileri vardır.³⁷⁴

19.6.1929 tarihli asayiş raporunda:

1. Hozatın Sin nahiyesi mıntakasında iki kişinin soyulduğu, soyanların takip edildiği,

³⁷³ Cemil KOÇAK: **Umumi Müfettişlikler**, İstanbul 2003, s. 100.

³⁷⁴ **BCA MGMK**: 31.8.1931, 030.10./112.760.15.

2. Bitlis şimal mıntıkasında bir köyün hayvanlarını gaspetmek isteyen eşkiya arasında müsademe olduğu, eşkiyadan bir ölü 4 yaralı, köylülerden bir ölü üç yaralı olduğu,

3. Diyadin mıntakasında (6) silahlı kişinin bir evi soyduğu, soyanların yakalandığı³⁷⁵ bilgileri döneme ait güvenlik sorunlarına örnek teşkil etmektedir.

h. Kaçakçılığın Önlenmesi

İran, Irak ve Suriye sınırlarının Doğu ve Güneydoğu vilayetlerini de kapsaması bu bölgelerde Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren kaçakçılığın yaygınlaşmasında etkili olmuştur. II. dönem hükümetleri 2 Haziran 1929 tarihinde kaçakçılığın men ve takibi hakkında kanunu³⁷⁶ çıkararak ilk önlemini almıştır. 5 Temmuz 1920 tarihli ve 9648 nolu kaçakçılığın men ve takibi hakkındaki 1510 numaralı kanun ahkamına tevfi kan tanzim olunan talimatname³⁷⁷ ile arama usulleri ve icra sureti tespit edilmiştir.

T.B.M.Meclisinde 7 Ocak 1932 tarihinde 1510 sayılı kanunun yerine kaçakçılığın men ve takibine dair 1918 nolu kanun³⁷⁸ kabul edilmiştir. Bu kanunun 5 Haziran 1933'de bazı maddeleri değişip 58. maddesine bir fıkra eklenirken, 8 Haziran 1933'te de altın kaçakçılığını ilgilendirir hükümler eklenmiştir. 30 Haziran 1934'de aynı kanunun 57 ve 60. maddeleri de değişmiş ve 22 Aralık 1934'de 71. maddenin yazılı müddetinin 1937 yılı mayıs ayı sonuna kadar yürürlükte kalması kabul edilmiştir. Böylece kaçakçılık ile ilgili davaların daha çabuk sonuçlanması amaçlanmıştır.

Ancak alınan bu kanun ve kararlara rağmen kaçakçılık faaliyetleri devam etmiştir. Hilmi Ergeneli kaçakçılıkla ilgili mücadele hususunda bazı tespitler sunmuştur:

³⁷⁵ **BCA MGMK:** 19.6.1929, 030.10./112.914.26.

³⁷⁶ **Düstur:** D. 2, c. 10, 2 Haziran 1929, s. 885, Resmi ceride ile neşir ve ilanı: 15 Haziran 1929-sayı: 1216, Kanun No: 1510.

³⁷⁷ **Düstur:** D. 2, c. 11, 5 Temmuz 1930, s. 719-722.

³⁷⁸ **TBMM ZC:** D. 4, c. 5, i. 22, 1932, s. 177; **Düstur:** D. 2, c. 13, 7 Ocak 1932, s. 75.

1. Kaçak, toplu halde hududu geçerken men olunmalıdır. Kaçak geçen mal, dağıtıldıktan sonra toplama imkânı azalmaktadır. Bunun için hudutlar sık karakollar ve devriyelerle kontrol altında tutmalıdır, 2. İstihbarat ve haberler alındığında mezkûr yerlerde en iyi imkânları kullanmalıdır. 3. Gümrük ve hudut kıtalarının irtibatlı ve ahenkli çalışmasını sağlayacak şekilde tedbirler almalıdır. 4. Kaçakçılığın men ve takibindeki en büyük müşkilat bütün devlet kuvvetlerinin ayrı ayrı ve müstakilen vazife görmelerinden kaynaklanmakta, mücadele zorlaşmaktadır. 5. Gümrük idaresi, gümrük muhafaza teşkilâtı, hudut ve idare makamlarına vazife itibariyle biraz daha yakınlaşmalıdır. 6. Bölgede yetkili devlet memuru, amirleri teftişlerini daha sık yapmalıdır. Kaçakçılığın men'i konusunda bu işi yapan halktan ziyade onu önlemeğe çalışmayan görevli memurlar şuurlandırılmalıdır.³⁷⁹

"Kaçakçılığın takibinde ve muhafaza hususlarında büyük yararlılıkları görülenlere verilecek ikramiye hakkındaki nizamnameyi mer'iyete koyan 6 Şubat 1935 tarihli Kararname"³⁸⁰ ile hükümet önlenemeyen bu konuda teşvik tedbirlerine başvurmıştır.

Gaziantep ilinin Güneydoğu Anadolu'da kaçakçılık konusunda önemli bir merkez olduğu o gün döneme ait asayiş raporlarından anlaşılmaktadır. Vilayet sınırından Türkiye'ye girmeye çalışan kişilerle zaman zaman sınır görevlileri arasında çatışmalar dahi çıkmıştır. Bu vilayetlerde kaçakçılığa mani olacak tedbirlerin neler olabileceği düşünülmüş, hatta Dahiliye Vekili Kasım 1931'de Gaziantep bölgesinde incelemeler yapmıştır. İsmet Paşa Büyük Millet Meclisi'nde kaçakçılık aleyhinde tedbirler alınması için şiddetli bir cereyan olduğunu son seyahatinde nazara alındığında Urfa'da bulunan Şükrü Kaya'ya tedbir ve tekliflerini sormuştur. "Makine başında cevap beklerim" cümlesi ile bitirilen konuşma konunun aciliyetini göstermektedir.³⁸¹

³⁷⁹ Hüseyin KOCA: a.g.e., s. 389.

³⁸⁰ **Düstur**: D. 2, c. 16, 6 Şubat 1935, s. 415, 416.

³⁸¹ **BCA BMGMK**: 28.11.1931, 30.10/180.244.5.

Sonuçta, hükümet tedbiri olarak Gaziantep ve havalisinde kaçakçılığı önlemek için mülki idarede değişiklik yapılması teklifleri yapılmıştır.³⁸²

Görüldüğü üzere, Hilmi Ergeneli döneminde kaçakçılık hadiseleri had safhadadır. Bölge asayişini de önemli ölçüde bu hadiseler bozmakta, buna rağmen bölgede köktenci çözüm öneri ve uygulamalarına geçilememektedir. Kaçakçılık, aynı zamanda milli birlik ve beraberliği etkilerken, kültür birliğinin sağlanamamasında da aktif rol oynamakta, bölge halkı ulusal pazarlara bağlanamamakta; halk İran, Irak ve Suriye'deki pazarlardan kaçakçılık yaparken devletten ve ülkenin diğer bölgelerindeki halktan kopuk yaşamaya itilmektedir.³⁸³

Kaçakçılık işleriyle alâkadar olan Gümrük ve İnhisarlar Vekaleti 15.3.1932 tarih ve 453/137 numaralı tezkere ile kaçakçılığın men ve takibi için lüzumu olan malzemenin takas ve kontenjandan satın alınması kararının Bakanlar Kurulunca 31.3.1932 tarihinde onaylamasıyla³⁸⁴ kaçakçılığın önlenmesi için yeni bir adım atılmıştır.

Bu dönemde hükümetin aldığı diğer tedbir ise daha önce oluşturulan seyyar jandarma alayları uygulamasına devam edilmesidir. Seyyar alaylar ve sabit jandarmalarda iyileştirmeler yapılmış onlardan şarktaki harekâta iştirak edenlere bir nefer tayin zammı³⁸⁵ verilirken ücretlerinde de artış yapılmıştır. Zira Jandarmanın görev yaptığı mahallerde ekonomik eksikliğinden dolayı ağalara muhtaç olmasına izin verilmek istenmemiştir. Böyle bir durumda ağa aleyhine çıkan bir hükümet emrinin jandarma tarafından icra edilmesi de zor olacaktı.

Jandarmaya yönelik yerel düzenlemeler Cumhuriyetle başlamış, 10 Haziran 1930'da 1760 sayılı Jandarma Kanununun kabul edilmesiyle teşkilat bugünkü hukuki statüsüne kavuşmuştur. Sabit birlikler 13 mıntıka (bölge) müfettişliği ve bunlara bağlı İl Jandarma Alay Komutanlıkları şeklinde

³⁸² BCA BMGMK: 29.9.1932, 30.10/180.244.10.

³⁸³ Hüseyin KOCA: a.g.e., s. 389.

³⁸⁴ BCA BKK: 31.3.1932, 030.18.01.02./26.20.16.

³⁸⁵ BCA BKK: 3.09.1930, 030.18.01.2/13.60.10.

teşkilatlandırılmıştır. 25 Aralık 1937 tarihinde ise 1706 sayılı Jandarma Tüzüğü çıkarılmıştır. İç güvenlik ve asayiş için önemli bir adımda 1932 yılında 2049 sayılı Emniyet Teşkilat Kanununun, 1934 tarih ve 2559 sayılı Polis Vazife ve Selahiyet Kanunu ile 1937 tarih ve 3021 sayılı Emniyet Teşkilatı Kanununun Dahiliye Vekili Şükrü Kaya zamanında kabul edilmesidir.

Bu dönemde de basın ve çeşitli yayınlar yoluyla ülke güvenliğini tehdit edici yazıların önüne geçilmek istenmiştir. 30.5.1932 tarihindeki kararla Hoybun Cemiyeti'nin yayın organı olan ve Şam'da çıkan Havar Gazetesinin zararlı yayınından dolayı Türkiye'ye sokulmaması³⁸⁶ istenirken 1.8.1934'de ise yine aynı cemiyet tarafından çıkarılan ve Türkiye aleyhine yazılar ihtiva eden 4 kitabın yurda sokulmaması³⁸⁷ kararı alınmıştır. T.B.M.Meclisinde bazı gazetelerin neşriyat tarzı hakkında Hükümetçe alınan tedbirler hakkında 5.7.1931 tarihinde yapılan görüşmeler³⁸⁸ İsmet İnönü'nün konuşması ile başlamış ve 18 mebusun da söz almasıyla konu geniş bir şekilde ele alınmıştır.

2. İktisadi Politikalar

a. 1929 Dünya Ekonomi Buhranı ve Türkiye Cumhuriyetinde Devletçilik

Birinci Dünya Savaşı yıllarında dünya üretim kapasitesi hızla genişlemişti. Savaş bittikten sonra harcamalarda ve tüketimde büyük azalmalar olduğu halde üretim aynı hızla artmaya devam etti. Arz artmaya devam ederken talep azalınca, özellikle gelişmiş ülkelerde, büyük stoklar meydana geldi. Sanayi malları üretiminde kısa sürede üretim miktarını ayarlamak mümkün olduğu halde, tarımda doğa koşulları nedeniyle mümkün değildi. Bu yüzden tarım ürünleri piyasalarında arz fazlalığı fiyatların hızla düşmesine neden oldu. Özellikle gıda malları piyasalarında stoklar büyürken,

³⁸⁶ BCA BKK: 30.05.1932, 030.18.01.2/29.43.13.

³⁸⁷ BCA BKK: 1.8.1934, 030.18.01.2/47.54.16.

³⁸⁸ TBMM ZC: D. 4, c. 3, i. 22, 5.7.1934, s. 2-44.

fiyatlar üreticileri iflasa götürecek düzeye indi. Dünya tarım ürünleri piyasasında en büyük satıcı olan A.B.D.'de tam bir yıkım oldu.³⁸⁹

Nitekim 1929 sonbaharında menkul kıymetler borsasında hızla fiyat düşmesiyle büyük bunalım başlamış. 1929'da borsanın çöküşünden önce ABD, Merkez Bankası hisse senedi alımındaki aşırı spekülasyonu önlemek için aktif portföyünü azaltmıştır. Bu durum karşısında endüstriyel üretimde meydana gelen gerileme, sermaye piyasasının çöküşü ve belirsizlik karşısında kişi ve kuruluşların para taleplerinde bir artış oldu ve mudilerin mevduatlarını nakde çevirmek istemelerinden dolayı banka iflasları başlamıştır. 1929 Ekiminde New York borsasında başlayan ani düşme beraberinde ticarete durgunluk ve fiyat düşüklüğü, işsizlik ve bunalım getirerek hızla Avrupa'ya yayılmıştır.³⁹⁰ Batı dünyasında bunalım tartışılırken Türkiye'de iyimser bir hava hakimdi.

Ekonomik buhran ve buhran içinde alınan tedbirler Türkiye için çok olumluydu. Çünkü buhran sanayiinin kârlılığını artırıcı ve sermaye yoğunlaşmasını özendirici bir ortam yaratmıştır. İç piyasada fiyat seviyesi önemli ölçüde korunuyordu. Buhranla sanayi kesimi üretim giderlerini düşürme olanağı buldu. Böylece emeğin fiyatı düşmüş maliyetleri azalmıştır.

Bunun yanı sıra Türkiye'nin sanayisinin gümrük duvarları kontenjan yolu ve teşvik-i sanayi kanunuyla korunması, sanayi üretiminin artışını ve hatta firmaların ölçeklerinde belirli bir büyümeyi sağlamıştır. Ama bu büyüme yönetimin özlediği ölçekte değildir.³⁹¹

Şevket Süreyya Aydemir de Türkiye'de oluşturduğu ekonomik sıkıntıya rağmen dünya bunalımını mutlu bir olay olarak görür. Bütün bunlara rağmen bunalım özellikle hızlı sanayileşme ve özel yabancı sermaye girişi beklentilerini boşa çıkarmış, gümrük tarifeleri yükselecek diye aşırı ithalata gidilmiş, ihracat gelirleri azalmış, dış ticaret açığı rekor düzeye ulaşmış, Türk

³⁸⁹ Erdinç TOKGÖZ: *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi*, Ankara 1991, s. 27.

³⁹⁰ Enver ÖZCAN: *Ekonomik Bunalımlar*, Ankara 1981, s. 80-83.

³⁹¹ Selim İLKİN, İlhan TEKELİ: *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara 1982, s. 20, 24; İktisadi Buhran ile ilgili bkz., BCA CHPK: 30.11.1931, 490.01./2.7.24; *Ayın Tarihi*: sayı: 14, Şubat 1935, s. 443-444.

lirası hızla değer kaybederken, Osmanlı dış borçlarının ilk taksidinin vadesi de gelmiştir. Böylece bir yıl içinde genç Cumhuriyet yönetiminin kurmaya çalıştığı iktisadi, sosyal ve siyasi dengeler alt üst olmuştur.

Hükümet, ilk olarak Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyetini kurduktan sonra 12-18 Aralık tarihleri arasında Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası olarak düzenlemiştir. 30 Kasım 1930'da İktisadi Buhran Vergisi Kanunu kabul edilmiştir.³⁹² Bu gelişmeler Türkiye Cumhuriyetinde liberalizmin yerine devletçiliğin gelmekte olduğunu göstermiştir.

Devletçilik üzerinde değişik yorum ve tartışmalar olmakla birlikte bir uygulama olarak ortaya çıktığını söylemek yanlış olmaz. Bir başka deyişle devletçilik kuramsal tartışmaların ya da önceden belirlenen siyasal görüşlerin örgütlerinin ülke yönetimine gelmeleri sonucu uygulanan bir ekonomi politikası değildir. Bir bakıma koşulların zorlaması sonucu doğmuştur. Ancak kendine özgü nitelikleri vardır ve daha da önemlisi, o döneme özgü koşulların bir sonucudur.³⁹³

Devletçilik, politik iktidarın ekonomiye doğrudan doğruya müdahale ederek üretim, dağıtım, paylaşım ve tüketimi düzenlemesi idi.

Gerekçelerini ve hedeflerini başka doktrinlerden alan devletçiliğin bilimsel ve teorik sınırları açık değildi. Devlet müdahalesinin hangi noktaya götürüleceği kestirilemezdi. O tarihlerde, devletçiliğin totaliter ve kollektivist sistemlere bir kamufraj terim olarak kullanıldığına da rastlanıyordu.

Liberalizm'den memlekete hayır gelmemiştir. Gazi ve çevresindekiler, haftalarca geçmiş yılların iktisat politikasına bir alternatif olarak devletçilik üzerinde durdular. 1930 sonbaharında, ılımlı devletçilik terimini tercih ettiler. 1931'de basılan okul kitaplarında ise, ılımlı sözcüğünün kaldırıldığı göze çarptı.³⁹⁴

³⁹² Erdiñ TOKGÖZ: a.g.e., s. 34, 35.

³⁹³ Yakup KEPENEK: a.g.e., s. 53.

³⁹⁴ Feridun ERGİN: a.g.e., s. 15; Devletçilik uygulamasının dönemleri hakkındaki bilgi için bkz., Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmede 50.Yıl, s. 153.

Mustafa Kemal 1931'de devletçilik prensibini şöyle tarif etmiştir: "Bizim takip ettiğimiz Devletçilik ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi memuriyete eriştirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatinin icap ettirdiği işlerde, bilhassa iktisadi sahada devleti fiilen alâkadar etmektir."³⁹⁵ Nitekim bu ifade 1931'de CHP'nin programına aynen konmuştur. Dolayısıyla Mustafa Kemal'in pragmatik yaklaşımla ifade ettiği devletçilik 1935 yılında İzmir Fuarı'nı açarken yaptığı nutkunda da şu şekilde dile getirilmiştir: "Yeni Türkiye'nin uygulamakta olduğu Devletçilik, sosyalist nazariyatçıların XIX. Asırdan beri ileri sürdükleri fikirlerden kopya olunmuş bir sistem değildir. Bizim sistemimiz Yeni Türkiye'nin hususi ihtiyaçlarının doğurduğu kendisine has bir sistemdir. Bizim için Devletçiliğin anlamı şudur: Vatandaşların hususi teşebbüsünü ve ferdi faaliyetini esas tutmak, fakat hâlâ birçok şeylerin yapılması zaruri büyük bir milletin ve geniş bir ülkenin bütün ihtiyaçlarını nazarı itibara alarak milli ekonominin tamamını ele almak."³⁹⁶

Atatürk, artık yepyeni bir güdümlü ekonomi düzeninden söz etmektedir. Lidere ayak uyduran özel girişim yanlısı Celâl Bayar, özel girişimle kalkınmanın en az ikiyüz yıl alacağını belirtir.³⁹⁷

1930'larda ılımlı olarak nitelenen ve 1932'lerden sonra uygulama alanına konulan Devletçilik ilkesi, bu ılımlılığını, Mayıs 1935 tarihinde yapılan C.H.P.'sinin IV. Kurultay'ında yeni şekli ile yitirdi. Devletçilik ilkesinin programına giren yeni şekli ile, özel girişimin işlerinin düzenlenmesi ve denetimini de öngörüyordu. Programda yer alan devletçilik ilkesine göre, toplum için gerekli olanı Devlet yapar görüşü ile kuruculuk görevi yanında, özel girişimin elinde bulunan bazı iş alanlarının toplum yararının gerektirdiği durumlarda, Devlet tarafından devralınarak yapılacağı gibi yepyeni bir görüşte ortaya çıkmaktadır. Böylece, özel sektörün yanında ekonomik

³⁹⁵ Yüksel ÜLKEN: "Atatürk ve Ekonomide Devlet Müdahalesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Temmuz 1980, c. 39, sayı: 1-4, s. 94.

³⁹⁶ Yılmaz KARAKOYUNLU: *Liberalizmin Türkiye Promönadı*, Ankara 1997, s. 125.

³⁹⁷ Doğan AVCIOĞLU: *Milli Kurtuluş Tarihi*, İstanbul 1986, s. 1394; Celal Bayar ve Atatürk Devrinin İktisadi Yapısı için bkz., M. Akif TURAL: *Atatürk Devrinde İktisadi Yapılaşma (1920-1938)*, Ankara 1987.

uğraşlara katılma yanında, bazen, gerektiğinde özel girişimin yerini de alma görüşü saygınlık bulmuş oluyordu.³⁹⁸

Nihayet 5 Şubat 1937 tarihinde devletçilik, 3115 sayılı kanunla, CHP'nin diğer ilkeleri ile birlikte Anayasaya da geçti. Teşkilâtı Esasiye Encümeni Mazbatasında devletçilik: Memleketin büyük menfaatlerinin istilzam ettiği teşebbüslerin Devlet eline alınabilmesi diye 1935 CHP programına uygun bir ifadeyle tanımlanıyordu. Devletçiliğin Anayasaya alınması mecliste itirazlara uğradı. Bu itirazlar, devletçiliğin yeni bir duraklama ve gerileme dönemine girmeğe başlayacağına dair ilk belirtilerdendir. Ancak bu itirazlara verilen cevaplar, henüz Parti ve hükümetin bu yumuşamaya hazır olmadığını gösteriyordu.³⁹⁹ 1929 ekonomik buhranı ve buna bağlı olarak devletçilik politikasının benimsenmesi tüm ülkede olduğu gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde de iktisadi faaliyetleri olumsuz yönde etkilemiştir. Atatürk'ün devletçilikten kast ettiği vatandaşların hususi teşebbüsünü ve ferdi faaliyetlerini esas tutmak, birçok şeyleri yapılmasını zaruri görmek ve geniş bir ülkenin bütün ihtiyaçlarını nazari itibara almak olduğu için bölgede bu dönemde özel teşebbüsün yapamadığı işler devlet eliyle gerçekleştirilmiştir.

b. Tarım Faaliyetleri

1929-1930 Büyük Buhranı özellikle Türk tarım kesimini fazla hırpalamıştır. Bu dönemde iç ticaret tarımsal ürünler aleyhine önemli ölçüde bozulmuştur. Tarımsal ürün fiyatlarının düşmesi, nispi fiyat yapısının hızla bozulması, kaynak kullanımını sınırlamış, daha az üretim sonucunu doğurmuştur. Fiyat düşüşleri ilk önce kendilerini uluslararası piyasalardaki

³⁹⁸ Mustafa ALTINTAŞ: *Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları*, Ankara 1978, s. 107.

³⁹⁹ Korkut BORATAV: *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara 1982, s. 139; Türkiye'de Devletçilikle ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz., Nevin ÇOŞAR: *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul 1995; Selim DERİNGİL: *Denge Oyunu*, İstanbul 1994; Haldun GÜNALP: *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Ankara 1987; İsmet ERGÜN: *a.g.s.*, s. 257; Afet İNAN: *Ellinci Yılda Tarihten Geleceğe*, Ankara 1974, s.43; Dündar SAĞLAM: "Devletçilik İlkesinin Gelişmesi ve Günümüzdeki Sonuçları" *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, yıl 2, c. 2, sayı: 4, ilkbahar 1981.

gelişmeye bağlı olarak ihraç ürünlerinde göstermiş özellikle pamuk ve tiftik fiyatları daha 1929 yılından başlayarak hızla azalmış 2 yıl içinde yarı yarıya düşerek en düşük noktaya ulaşmıştır. Buğday, arpa, mısır, fasulye vb. gibi daha çok yurt içi tüketimi için üretilen ürünler daha geç etkilenmekle birlikte buhran öncesi dönemin üçte birine kadar inmiştir. Fiyatları koruyucu politikalar söz konusu olmayınca maliyetleri düşürücü önlemler alınmıştır. İlk olarak krediler ucuzlatılmış, bunun için de Ziraat Bankasına yönelik yasal ve mali tedbirler geliştirilmiştir. Diğer taraftan ülkenin her yerinde kooperatifleşme girişimleri yoğunlaşmıştır.⁴⁰⁰

T.B.M.Meclisinde iktisadi buhrana karşı 30 Ekim 1931 tarihinde 1890 numaralı iktisadi buhran vergisi çıkarılmıştır. Bu kanuna 29 Mayıs 1932'de 1996 nolu⁴⁰¹ ve 21.04.1934 tarihli⁴⁰² müzeyyel kanunlar çıkarılmıştır. 29 Mayıs 1934 tarihli Buğdayı Koruma Karşılığı Kanunu⁴⁰³ ile tarım alanındaki durgunluğa son verilmek istenmiştir. Ahmet Hamdi Başar tarafından Atatürk'e sunulmak üzere hazırlanan rapor doğrultusunda yapılan bu politika hakkında Başar'ın fikirleri şöyledir:

"14 Mayıs 1932 tarihini taşıyan rapor yollandıktan sonra müsbet bir netice elde edeceğimi ummuyordum. Fakat boş durmamak, üzerime düşen vazifeyi her ne pahasına olursa olsun tamamlamak zorundaydım. Onun için rapor gittikten sonra burada bahsedilen fikirleri yazılarla ortaya atmak ve müdafaa etmek işine giriştim. Aynı senenin Haziranında İstanbul'da aylık Kooperatif mecmuasını neşre başladım. Bu mecmua Liman memur ve

⁴⁰⁰ Çelik ARVOBA: "Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarında Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara 1982, s. 85, 86.

⁴⁰¹ **Düstur**: D. 2, c. 13, 29 Mayıs 1932, s. 495, Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 31 Mayıs 1932-sayı: 2112, Kanun No: 1996.

⁴⁰² **TBMM ZC**: D. 4, c. 21, i. 42, 21.04.1934, s. 96.

⁴⁰³ **Düstur**: D. 2, c. 15, 29 Mayıs 1934, s. 354; Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 30 Mayıs 1934-sayı: 2714, Kanun No: 2466. Dönemin basınında da Buğday Meselesi Mecliste olduğu gibi ele alınmıştır. Yunus Nadi'nin Cumhuriyet gazetesinde buğday hakkında yazdığı seri makaleler Buğday Kanununun çıkmasından önce meselenin çözümüne yönelik konuları işlemiştir. 18 Nisan 1934 tarihli makalesi buğdayın durumunu özetlemektedir: Köylünün himayesini esaslı ve hakikî olarak derpiş etmek lâzım. Bir kilo buğdayın bir kutu kibrit alamaması gülünecek veya ağlanacak bir şeydir. İşte 1930 senesindenberi Cumhuriyetin ortaya koyduğu mesele bu idi ve bu mesele hâlâ budur. Bkz., **Ayın Tarihi**: sayı: 5, Nisan 1934, s. 52-57.

müstahdemleri arasında kurulmuş olan İstihlâk Kooperatifi'nin organı ve kooperatifçilik fikrinin hâdimi olacaktı.”⁴⁰⁴

Ancak çıkarılan bu kanun istenilen neticeyi yeterince verememiştir. Zirai buhranın şiddeti ve tesirleri yalnız buğday fiyatlarının korunması ile azaltılamamıştır. Diğer ziraat mahsulleri de buğday kadar geniş ekim alanına sahipti. Sadece hububat değil diğer ziraat ürünlerine yönelik de bir iyileştirme yapılmalıydı. Ayrıca çiftçi kredileri, çiftçi borçları ve faizleri, kooperatifleşme ziraat davasında diğer önemli meselelerdir.⁴⁰⁵ 14 Ocak 1931'de toplanan I. Ziraat Kongresi fazla etki yapmamıştır. Menemen olayı, Ziraat kongresine katılanların daha çok teknisyen nitelikte olmaları ve kongrede tarım politikasından çok tarım tekniğine ilişkin konuların tartışılması yeterli ilginin toplanmamasına neden olmuştur.⁴⁰⁶

Köylüye kredi temin edilmesi maksadıyla Ziraat Bankası 1929 yılına kadar etkin olurken, bu yıldan itibaren tarım kredi kooperatifleri kurulmaya başlamıştır. 1 Haziran 1929 tarih ve 1470 sayılı kanundaki aksaklıklar üzerine 1935 yılında 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu kabul edilmiştir. 1935 yılına kadar 668 kooperatif kurulurken ilerleyen yıllarda bu sayı daha da artmıştır.⁴⁰⁷ Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinde zirai kredi kooperatiflerinin vaziyeti ülkeyle orantılı olarak çok düşüktü. Hatta 1931 yılına kadar bölgede hiç kooperatif kurulmamıştır. Mart 1931 döneminde zirai kooperatiflerin vilayetlere göre dağılımına bakıldığında ise sadece bölgeye ait Kars ilinde 3 adet kooperatif görülür. 12 köy bu kooperatiflerden yararlanmakta olup ortak adedi ise sadece 216'dır.⁴⁰⁸ 1934 yılında yaşanan kuraklıkla birlikte bazı bölgelerde buğday üretiminde azalmalar görülmüştür. Özellikle 1934 yılına kadar Balkan ülkelerinden gelen ve kuraklıktan etkilenen göçmenlere ve çiftçilere ihtiyaçları olan yemeklik ve tohumluk dağıtılması için

⁴⁰⁴ Ahmet Hamdi BAŞAR: *Atatürk'le Üç Ay*, İstanbul 1945, s.158.

⁴⁰⁸ Şevket Raşit HATİPOĞLU: *Türkiye'de Zirai Buhran*, Ankara 1936, s.144.

⁴⁰⁶ İlhan TEKELİ, Selim İLKİN: *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara 1983, s. 190-191.

⁴⁰⁷ Ziya Gökalp MÜLAYİM: *a.g.e.*, s. 46-47; Kanunun kabulü için bkz., **TBMM ZC**: D. 4, c. 12, i. 74, 28.5.1929, s. 113; Zeki FINDIKOĞLU: *Kooperasyon Sosyolojisi*, İstanbul 1967, s. 153, 154.

⁴⁰⁸ Bkz. *Ayın Tarihi*: sayı: 84-85, Nisan 1931, s. 7382.

23 Aralık 1934 tarih ve 2661 sayılı kanun⁴⁰⁹ kabul edilmiştir. Bu kanunla bir milyon liralık yardım borçlanma yoluyla, iki yıl vadeli olarak verilmiştir. Bayazıt, Kars, Van, Muş ve Erzurum illerinde köylüye ödünç tohumluk buğday verilmesi hakkında kararnamede 02.04.1934 tarihinde kabul edilmiştir.

Öte yandan, 1923-1929 döneminde tarımda nisbi bir gelişme görülmekle birlikte, değişmeyen mülkiyet ilişkileri, hızlı bir üretim artışı ve modernleşmeye engel teşkil etmektedir. Doğu'daki derebeylik düzeni ve ülkede yaygın toprak ağalığı düzeni önemli değişikliklere uğramadan sürüp gitmektedir. Doğu ve Güneydoğu'da, köylü, beylere karşı angarya çalışma, vergi (cizye) ödeme, üründen belli bir pay verme gibi yükümlülükler altındadır. Çalışmak için büyük şehirlere giden köylü dahi, beye cizyesini muntazaman ödemektedir. Kürt isyanları üzerine birtakım beylerin sürülmesi bile, durumu değiştirmemiş, köylü, beylerin yerinde kalan nâzır ve akrabalarına vergisini vermiştir. Birçok köy, bu beylerin bâtapu malıdır. Dersim'de Seyit Rıza, 230 köye hükmetmektedir. Muş ovasının önemli bir kısmını mülkiyeti altında bulundurmuş olan Hacı Musa, topraklarından geçenlerden bağ almaktadır.⁴¹⁰

19. yüzyıla kadar özerk nitelikteki Kürt beylikleri vilayetlere dönüştürülmekle beraber toprakların mülkiyeti, tasarruf hakkı, aşiret reislerine bırakılmış ve bu yörelerde, geçmişte varolan üretim ve bölüşüm alışkanlıkları 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarında da sürmüştü. Pazar için üretimin çok zayıf olduğu bu üretim tarzı, daha çok Elazığ, Diyarbakır, Urfa, Mardin gibi yörelerde hakimdi. 1931'de toplanan Ziraat Kongresi'nde üretimin pazara çıkmayıp tüketilen kısmının yüzde 80'lere vardığı ifade edilmekteydi. Örneğin bu kongreye Bitlis, Muş, Erzincan illeriyle ilgili bir rapor sunan Erzincan Ziraat Odası temsilcisi, sözkonusu illerde üretilen tarımsal ürünlerin yüzde 80'inin köylünün kendi tüketimi için kullanıldığını; geri kalanının çok büyük

⁴⁰⁹ **Düstur**: D. 2, c. 16, 23 Aralık 1934, s. 233, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 29 Kanunuevvel 1934-sayı: 2892, Kanun No: 2661; Ayrıca bkz., **BCA BKK**: 7.3.1934, 0030.18.01.02./43.18.01

⁴¹⁰ Doğan AVCIOĞLU: **a.g.e.**, s. 230.

bölümünün kent ve kasabalardaki zanaatkârların ürünleriyle takas edildiğini, yalnızca yüzde 1'inin parayla satıldığını belirtiyordu.

Aynı kongrede Erzincan'da Pazar için üretimin yüzde 2'yi bulduğu ifade edilmekteydi. Şark vilayetlerinde Kürtler hakkında tetkikler yapmış olan İshak Rafet Bey, bir etüdünde kapalı sahalarda köylünün giyinme tarzını şöyle tasvir ediyor: "Köylüde degaddi basit olmakla beraber ekseriyetle bir türdür. Darı çorbası, bulgur pilavı, ayran ve ekmek gibi. Erkeklerin haricen giydikleri, keçi postu yahut keçi postunu takliden yapılmış ve aba tabir olunan bir nevi tüylü keçedir. Bu keçeden kolsuz fakat omuzları kollarının üstüne taşkın geniş yeleklere benzeyen bir nevi ceket yaparlar. Bunun altındaki keçi kılından şalvar da evde örülür. Harik tabir olunan bir nevi ayakkabı vardır. Bunların altı kenevirden yapılır. Yüzü keçi kılından işlenir. Kadınlar hep yalınayak gezerler. Ayakkabıları olanlar ancak şehirde giyerler." Kendi yağıyla kavrulmanın esas olduğu, Pazar için üretiminde daha çok yerel kent pazarlarıyla sınırlı olduğu Doğu'da tarımsal üretim de oldukça ilkel yöntemlerle yapılmaktaydı.⁴¹¹

Tablo 6. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Vilayetlerinin 1934, 1935 Buğday ve Arpa Üretimi (Bin Ton)

İller	1934		1935	
	Buğday	Arpa	Buğday	Arpa
Diyarbakır	82	50	66	33
Malatya	64	30	56	22
Erzurum	47	24	37	27
Ağrı	43	17	33	22
Urfa	39	17	72	24
Mardin	35	14	31	16
Erzincan	33	11	29	9
Kars	30	20	37	33
Elazığ	25	15	42	15
Van	23	2	26	3
Muş	11	1	13	1
Bingöl	11	8	11	8
Tunceli	9	5	9	4
Bitlis	8	2	8	2
Siirt	8	7	10	5
Bölge Toplamı	468	223	-	-
Türkiye Toplamı	2.713	1.672	2.521	1.371
Bölgenin Payı (%)	17.2	13.3	-	-

Kaynak: DİE: İstatistik Yıllığı, c. 5, 1931-1932'den hazırlanmıştır.

⁴¹¹ Mustafa SÖNMEZ: a.g.e., s. 100-102.

Tablo 6'da görüldüğü gibi 1935 yılında Türkiye ve Bölge genelinde Buğday ve Arpa üretimi düşmüştür. Bu yaşanan kuraklığa bağlanabilir. Diyarbakır, Urfa, Malatya, Elazığ, Kars gibi doğu vilayetlerinin üretimde payları yüksek iken Muş, Bingöl, Tunceli, Bitlis illerinin son sıralarda yer aldıkları görülmüştür. Bölgenin bakliyat ve endüstri bitkilerine ait bilgileride söz konusu yılda yer almaktadır. Ancak hububatlarla nazaran bu iki gruptaki üretim Doğu-Güneydoğu sınırlarında daha düşüktür.

Hububat ve özellikle buğday bakımından bölgenin kaliteli üretime sahip olması hükümetin de dikkatini çekmiştir. Avrupa piyasasının aradığı ticari vasıflara haiz sert buğdayı Şark vilayetlerinden karşılamak için tespit edilen mahallerde buğday alım merkezlerinin açılması ile hem Ziraat Bankasının taahhütlerinin yerine getirilmesi hem de ucuz satılmakta olan buğday fiyatlarını yükseltmek suretiyle bu memleketlerin iktisadi vaziyetlerinin ıslah ve inkişaf etmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla 20.10.1934 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti bu işi görüşerek Buğday Komisyonuna gerekli yetkiyi vermiştir.⁴¹²

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Erzurum-Kars bölümü hariç tütün tarımı için de elverişlidir. Bölgede en fazla tütün yetiştiren vilayetler, Antep, Malatya, Muş, Bitlis, Urfa illeridir. Gaziantep tütün üreticileri tarafından tütünleri fenni bir şekilde yetiştirmek ve üretimi artırmak için kooperatif şirketi kurma teşebbüsüne girilmiş ve bir ortaklık nizamnamesi hazırlanarak 20 Ekim 1933 tarihinde Gaziantep Noterliği'nde tasdik edilip İktisat Vekâleti'nin olurlarına sunulmuştur.

Asgari sermayesi 3.000 lira olan şirketin kurucuları tarafından hazırlanan nizamname, İktisat Vekâleti tarafınca kanunlara uygun bulunmuş ve 25.6.1933 tarih ve 6693/11 sayılı tezkere ile tasdik için Başvekâlet'e sunulmuştur. İcra Vekilleri Heyeti 15.7.1933 tarihinde nizamnameyi inceleyerek tasdik etmiştir.⁴¹³

⁴¹² BCA BKK: 20.10.1934, 030.18.01.02./40.70.16.

⁴¹³ BCA BKK: 15.7.1933/14697, Ek No: 179/67'den naklen, Yusuf KÜÇÜKDAĞ: Gaziantep, Gaziantep 1999, s. 26.

18 Haziran 1934 tarihli Akşam gazetesinde Diyarbakır muhabirinin haberine göre Diyarbakır'da toplanan İktisat Kongresi Diyarbakır, Mardin, Urfa, Malatya, Bitlis, Elazığ için önemli kararlar almıştır. Vilayetlere ait tarım, hayvancılık ve gümrük konularında dilekleri de içeren bu kongrenin bölge için Ankara'da toplanacak Umumi İktisat Kongresine bir hazırlık teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Gazetede çıkan yazıya göre, Diyarbakır mıntika iktisat kongresi, Diyarbakır, Mardin, Elazığ, Urfa, Karaköse, Malatya ve Bitlis ticaret odalarından gelen murahhasların iştirakile toplanmış, üç celsede mesaisini bitirmiş, bu odaların iktisadi dileklerini tetkik ve müzakere ederek mühim kararlar vermiştir. Ankara'da toplanacak umumi iktisat kongresinde bulunmak üzere de Diyarbakır Meb'usu Zeki Mesut ve Diyarbakır Ziraat Odası Reisi Âdil Beyler intihap edilmiştir. Mıntika iktisadiyatının inkişafı için verilmiş kararlardan ve odaların dileklerinden en mühim olanları:

Diyarbakır için:

1. Dicle kıyılarında sulak arazide gayet iyi cins pancar yetişmekte olduğundan Diyarbakır'de bir şeker fabrikasının kurulması.
2. Ham deri harice pek ucuz bir fiyatla satılmakta ve milli servetimiz mahvolmakta olduğundan Diyarbakır'de bir belagat fabrikasının kurulması.
3. Takasın buradan harice sevkedilen badem, mazi ve kitreye de teşmili.
4. Üç senedenberi Urfa ve Mardin gümrüklerinde beklemekte olan tüccara ait 3.000 balya kadar malın ithaline müsaade edilmesi ve sairedir.

Mardin için kabul olunan kararlar:

1. Mardin, şark vilâyetleri için bir iskeledir. Halbuki buraya kontenjan tevziatı gayet az yapılmıştır. Bu sebeple birçok diril ve Japon bezi ve sair manifatura eşyası Mardin gümrüğünde yığılmış ve eshabı büyük zararlara girmiştir. Bu itibarla kontenjan tevziatının Mardin mıntakası ihracatına din mıntakasının ihtiyacatına kâfi bir miktara çıkarılması.

2. Hudutlarda satılan kaçak mallarla bu maddelerin gümrük görerek dahil olan mallar arasında % 30-40 kadar bir fark görülmektedir. Kaçakçılığın önü alınmak üzere hudut üzerinde veya hudutlarda 100-150 kilometre olan yerlerde hususi bir gümrük tarifesinin tatbiki lâzımdır. Meselâ hudutlarda müskirat tarifesinde hususi bir tarife kabul edilmişti. Bunun pek çok faydaları görülmüştür.

3. Suriye ile yapılacak ticari anlaşmada, koyun, yün ve derilerden alınmakta olan fahiş tarifenin mutedil bir dereceye indirilmesinin temini.

Elazığ için:

1. Elazığ'da bir zirai ıslah istasyonunun tesisi.
2. Sanayiın makineleştirilmesi için Fırat suyundan istifade edilerek burada bir elektrik santralının tesisi.
3. Ziraatin asri ihtiyaca göre modernize edilmesi hususunda ziraat bankasının yardımlarının temini ve sairedir.

Urfa için:

1. Suriye ile yapılacak ticari anlaşmada ihracat emtiamıza karşı Suriye gümrüklerince fazla alınan rüsumun tenzil ve tadiline çalışılması.
2. Akçakale istasyonunda ihraç maddelerimizin yağmurdan muhafazası için bir hangar yaptırılması.
3. Ziraat ve Osmanlı Bankaları memleket ihtiyacına gayrikâfi olduğundan İş Bankasının Urfa'da bir şubesinin açtırılması.
4. Zirai ihtiyacın korunması için yün, pamuk ve çuval fabrikalarının Urfa'da inşası ve sairedir.

Malatya dilekleri:

1. Meyva ihracatı zamanlarında haftanın muayyen günlerinde Malatya kayısılarının takasa tâbi tutulması.
2. Fazla stok kayısı kalmamak ve çürümek için meşhur Malatya kayısılarının takasa tâbi tutulması.

3. Kayısı likörü için inhisar idaresinin Malatya kayısılarından mübayatta bulunması.

4. Malatya dokumacılık tezgâhlarına lâzım olan ipliklerin daha ucuz bir fiyatla temini için hükûmetçe Malatya'da bir filâtör fabrikasının açılması.

Bitlis Ticaret Odasının dilekleri:

1. Ziraat Bankasının tüccara kredi muamelesinin umumileştirilmesi ve Bitlis'te bir sanayi mektebinin açılması gibi şeylerdir.⁴¹⁴

Tarım alanında döneme ait en önemli çalışmalar I. Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey döneminde başlamıştır. Ziraatın gelişmesi için köylüye kredi sağlamaya çalışan Tali Bey çiftçilere hafif çelikten yapılmış sabanları halka beş taksitle ucuz fiyata dağıtmıştır. Hükümet tarımın ilmi tesbit ve incelemelerle yapılmasını ve verimin artırılması için Macaristan Krallığı Ziraat Başmüşaviri ve Ser (Baş) Müfettişlerinden Canadi ile Macaristan Krallığı Yüksek Mimar Mektebi memurlarından Osman Fehmi'yi müfettişlik bölgesinde görevlendirmiştir.

Canadi ve Osman Fehmi Bey bölgede iki yıl incelemeler yaptıktan sonra hazırladığı raporu 21.7.1930 tarihinde Birinci Müfettişliğe sunmuştur. İki bölümlü raporun birinci bölümünden önce bölgede kurulacak kooperatiflerin nasıl olması ve işlemesi gerektiğini anlatan Canadi çiftçi kredi kooperatifleri yerine geçici olarak "Mahsulat Umumi Depo Kooperatifleri"nin kurulmasının uygun olacağını ve bunun nasıl yapılacağını bildirmiştir. Gerçekten bölgede 1930'lu yılların başlarında çok az sayıda kooperatif olduğu dikkate alınırsa bu raporun etkisi de düşünülebilir. Raporun ikinci kısmında ise raporun bölge için yararlı olacağı görüşü dile getirilmiştir.

Raporun birinci bölümünde bölgenin sosyo-kültürel, mesleki, coğrafi durumu, Osmanlı ve Ziraat Bankaları hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise Şark vilayetlerine ait ziraat-sanayi ekonomisi hakkında bilgi verilmiştir.⁴¹⁵

⁴¹⁴ **Ayın Tarihi:** sayı: 7, Haziran 1934, s. 117-118.

⁴¹⁵ Hüseyin KOCA: **a.g.e.**, s. 342-348.

I. Umumi Müfettişliğin bölgedeki vilayetlerin zirai vaziyetleri ve tarımsal durumları hakkında hazırladıkları raporlar da önemlidir. Dahiliye Vekaletine yazılan ve Dahiliye Vekili Şükrü Kaya tarafından Başbakanlığa sunulan bu raporların bazıları kısa olduğu gibi bazıları da geniş bilgiler içermektedir. Dahiliye Vekaletince Başbakanlığa sunulan ve I. Umumi Müfettişlik bölgesindeki illerin zirai durumuna ilişkin bu raporların sayısı Cemil Koçak tarafından 31 olarak tespit edilmiştir.⁴¹⁶

c. Hayvancılık Faaliyetleri

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri coğrafi durumları itibariyle özellikle hayvancılık için uygun yerlerdir. Halkın başlıca gelir kaynağını oluşturan bu faaliyetlerin en fazla yapıldığı yerler ise Erzurum, Kars ve Ağrı gibi Doğu Anadolu illeri olmuştur. Buraların ovaları ve vadileri yanında yüksekte kalan mera ve otlakları hayvancılık için müsait alanlardır. Halkın çoğunun hayvanları ile birlikte yazın çıktıkları yaylalar komşu vilayetlerin ve hayvan sürülerinin de rağbet ettiği yerler olmuştur.⁴¹⁷ Hükümet'in de bu yönde tedbirleri olmuştur. Zira Kars ve Çıldır civarındaki yaylaların bir kısmının 1929 yılında yedi yıllığına muhtaç köylülere icarı Bakanlar Kurulu'nun verdiği olumlu bir karar olmuştur.⁴¹⁸

1930'lu yılların başından itibaren hayvancılık alanında hükümetlerin etkin politikaları olmuştur. Hayvancılıkla uğraşan Erzurum ve Kars illerinde bir yandan verimi artırıcı bir yandan da pazarlamayı etkinleştirici devlet girişimleri görüldü. Malatya'da da 19. yüzyılda kurulan Sultansuyu Harası genişletildi ve bitkisel üretimle ilgili çalışmalara yer verildi. Erzurum, hayvan sağlığı ile ilgili çeşitli dönemlerde ciddi salgınlara maruz kalmıştır. 93 Harbi'nden sonra sığır vebası büyük bir kırima yol açmıştı. Bölgede Umuru Baytariye Müfettişi Umumiliği adıyla bir veteriner örgütü kurulmuştu. Örgütün

⁴¹⁶ Cemil KOÇAK: a.g.e., s. 125-126.

⁴¹⁷ Selahattin BATU: *Doğu İlleri Hayvancılığı*, Ankara 1953, s. 17.

⁴¹⁸ BCA BKK: 30.1.1929, 030.18.01/1.11.14.

başındaki Kaymakam Mehmet Ali Bey 1880'de, "hastalık insaflı davranırsa, hayvanların yüzde beş-on kadarı geri kalır" diye yazıyordu.

Sığır vebası 1847'de, daha sonra 1877'den 1906'ya değin 4-5 yıl aralarla Anadolu'ya yayılmış ve Doğu Anadolu'da büyük kayıplara yol açmıştı. 1930'larda hayvan sağlığına devlet el atacak, Montofon Aşı Teşkilatı kurulacak, başka önlemler de alınacaktı.⁴¹⁹

Bu dönemin başlarında 10.12.1927 tarihinde Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanunu layihasıyla, Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanunu muvakkatinin bazı maddelerinin tadiline dair kanunun ikinci ve dördüncü maddelerinin 3 Mayıs 1928'de 1234 nolu Hayvanların Sağlık Zabıtası Hakkında Kanun⁴²⁰ kabul edilmiştir.

Öte yandan Doğu illeri, atçılıkta da özel bir öneme sahipti. Demiryolunun, motorlu kara taşımacılığın henüz başatlık kazanmadığı Anadolu kırlarında katır, at, özellikle ordu birlikleri ve kolluk kuvvetleri için önem taşıyordu. 1930'larda Erzurum Ilıca ve Kars'ta Atçılık Aygır Deposu adlı haralar kuruldu. At ırkını ıslah etmek ve katır yetiştirmek için kurulan bu haralara özel bir önem verildi ve 1950'lerde haraların at varlığı 25 binin üzerine çıktı.

Başta atçılık olmak üzere hayvancılığı ve bitkisel üretimi geliştirmeyi amaçlayan Malatya'daki Sultansuyu Harası da 1930'larda geliştirildi.

19. yüzyılda Akçadağ ilçesindeki Hamidiye kışlalarında safkan Arap atı yetiştirmeyi amaçlayan bir Padişah çiftliği kurulmuştu. Çiftlik, Akçadağ eteklerinde, Sultansuyu'nun geçtiği bir ovada yer alıyordu. Çevre köylüleri de çiftlikte çalıştırılmak üzere yeni kurulan köylere yerleştirilmişti. Ayrıca kurak olan ovaya Sultansuyu'ndan kanallar açılmıştı. Çiftlikte at yetiştiriciliğinin yanı sıra bitkisel üretim de yapılıyordu. II. Meşrutiyet ile birlikte hara, Maliye'ye geçmiş, mal varlığı satılmıştı.

⁴¹⁹ Mustafa SÖNMEZ: a.g.e., s. 116.

⁴²⁰ **Düstur**: D.2, c. 9, 3 Mayıs 1928, s. 483; Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 14 Mayıs 1928-sayı: 888, Kanun No: 1234.

1929'da yeniden ele alınan harada atçılık, koyunculuk ve daha sonraki yıllarda tavukçuluk bölümleri oluşturulmuştu. Süt, et ve yapağı verimini artırmayı da hedefleyen bu haranın tarımda modernleşmeye belli katkıları olmuştu.⁴²¹

Hükümetlerin bölge hayvancılığında üstün verim almak için özellikle hayvan sayılarını iyileştirme girişimleri yeterli sonuç vermemiştir. Hayvancılık alanında da sorunların bir bütün olarak ele alınmaması, ıslah edilen hayvanların iyi beslenememesi, modern usullerin kullanılamaması olumsuz sonuçlarda etkili olmuştur.

Tablo 7. 1931, 1935 Yılları Doğu ve Güneydoğu Bölgesi İllerine Ait Her Yaşta Hayvan Sayısı

Vilayetler	Yıllar	Koyun	Kıl Keçisi	Sığır
Ağrı	1931	295.079	79.274	86.112
	1935	304.073	39.343	65.467
Elazığ	1931	82.330	135.497	49.284
	1935	105.384	126.539	53.783
Erzincan	1931	106.408	111.101	51.638
	1935	119.349	103.154	50.150
Erzurum	1931	258.495	87.740	135.980
	1935	299.401	76.986	137.366
Gaziantep	1931	128.783	195.293	35.654
	1935	158.254	266.966	58.251
Kars	1931	575.962	72.094	198.832
	1935	352.960	43.684	193.324
Malatya	1931	122.638	190.296	70.244
	1935	211.751	300.508	92.928
Maraş	1931	92.203	203.868	63.913
	1935	105.940	130.658	51.957
Vilayetler	Yıllar	Koyun	Kıl Keçisi	Sığır
Muş	1931	128.566	107.103	41.877
	1935	202.807	128.343	57.407
Siirt	1931	76.863	80.375	17.644
	1935	68.600	90.018	19.799
Urfa	1931	257.524	127.808	33.728
	1935	259.551	166.337	49.608
Van	1931	303.358	71.060	41.348
	1935	371.693	70.910	49.348
Türkiye Toplamı	1931	11.762.343	8.777.071	4.868.609
	1935	12.435.638	6.777.866	5.370.248

Kaynak: DİE: İstatistik Yıllığı, c. 10, 1938-1939'dan hazırlanmıştır.

⁴²¹ Mustafa SÖNMEZ: a.g.e., s. 116, 117.

Tablo 7’de 1931, 1935 yıllarına ait Koyun, Kıl Keçisi, Sığır sayılarının doğu vilayetlerine göre dağılımı verilmiş olup bu hayvanlardan Türkiye toplamında koyunların üçte biri, kıl keçisinin dörtte biri, sığırın dörtte birinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da olduğu görülmüştür. Ancak Doğu bölgesindeki bu hayvancılık potansiyeli hükümet politikasıyla yeterince desteklenememiştir.

Hayvan hastalıklarıyla yapılan mücadeleye İktisat Vekaleti önem vermiş ve yapılan çalışmalar aylık bültenler haline getirilmiştir. Mücadele için iki yol tespit edilmiştir. Biri, hastalığın çıkmasına mani olmak ve izalesine yarayacak tedbirleri ittihaz ve tatbik etmek. Diğeri de; hastalığın zuhurunda yapılması icap eden tedavi ve tedbirlerdir.

1930 yılında İktisat Vekilliği Baytar Dairesinin hayvan hastalıkları ile yaptığı mücadelesi ile ilgili bülteni doğu bölgelerindeki hayvancılık faaliyetlerinin durumunu da yansıtmaktadır. Bu bültende doğu bölgesi hayvancılığı ile ilgili bilgilere göre, sürü hayvanatı bilhassa Bayazıt, Kars, Artvin, Erzurum’dan Hopa ve Trabzon hududile İstanbul’a, Erzincan, Refahiye, Zara ve Sivas yollarile Kayseri ve merkezi Anadolu’ya giderler. Şark hudutlarımızda, vebayıbakari ve çiçek vukuatı eksik olmadığı için bilhassa sığırlar sığır vebasına ve şap hastalığına, koyunlarda da çiçeğe karşı daimi bir muayene tatbik edilmektedir. Bu muayene merkezleri şunlardır: Karaköse, Tahirgediği, Sarıkamış Hasankale, Erzurum, Mamahatun ve deniz İstanbul’a ve sair yerlere gidecek hayvanlar için de: Hopa, Trabzon’dur.

Aşiretler bilhassa salgın hastalıkların intişarında çok ehemmiyetli bir rol oynamaktadır. Mardin, Urfa, Diyarbakır. Elazığ istikametlerinden Hınısın, Bingöl dağlarına doğru her sene ilk ve sonbaharlarda inkişaf eden aşiret harekâtile meşgul olmak için hususi teşkilât yapılmıştır. Bu teşkilât, aşiretlerin hayvanlarını hareketten evvel muayene ettiği gibi hareket üzerinde de muhtelif istasyonlarda tekrar kontrol etmektedir. Bu sayededir ki iki sene evveline gelinceye kadar şark vilâyetlerimizin şimal ve cenup mıntakaları

arasında bilhassa sığır vebasının ve diğer hayvan hastalıklarının çıkmasına sebebiyet veren hayvanlar vasıtası ile intişarın önüne geçilmiştir.

Bilhassa şark vilâyetlerinde sığır vebasına karşı tahdit edilen ve alınan umumi tedbirlerden başka hastalık çıkmış olan mahallerin civarındaki köylerde hayvanlara termometre tatbiki suretile ayrıca kontrol yapılmıştır.⁴²²

d. Sanayi Politikası

Cumhuriyetin ilk 10 yıllık döneminde özellikle sanayileşme alanında beklenildiği ölçüde bir başarı sağlanamamıştır. Sanayi sektöründeki gelişme diğer sektörlerin gerisinde kalmıştır. Ülkenin o dönemde içinde bulunduğu yapısal şartlarda ve geçirilmekte olan iktisadi konjonktürde liberal bir sanayileşme politikasında ısrar etmenin zaman kaybına ve gelişmiş ülkelerle olan sanayileşme farkının aleyhe genişlemesine neden olacağı anlaşılmıştır. Bu noktada devletçilik politikası, sanayileşmeyi hızlandırmak için bir alternatif olarak doğmuştur.⁴²³

1933'lerde uygulanmasına başlanan ve 1923-33 dönemine kıyasla daha yoğun bir karma ekonomi rejimini ifade eden devletçiliğin ortaya çıkmasında çeşitli etkenlerin rolü olduğu söylenebilir. Birincisi, ilk yıllarda özel teşebbüse dayanan sanayileşmenin çeşitli sebeplerle, istenen seviyeye erişememesidir. İkincisi, 1929'da başlayan Dünya Buhranının Batı ülkelerini köklü şekilde sarmasıdır. Üçüncüsü ise S.S.C.B.'nde uygulanan sosyalist sistemle, planlı ekonomi ve merkezi planlama usullerinin ve Almanya'da devlete geniş bir rol tanıyan nasyonal sosyalizmin, düşünceleri etkilemiş olmasıdır.⁴²⁴

⁴²² **Ayın Tarihi**: sayı: 70, Ocak 1930, s. 5495-5497.

⁴²³ Hüseyin ŞAHİN: **Türkiye Ekonomisi**, Bursa 1995, s. 51; Devletçilik ve sanayileşme için ayrıca bkz, Mustafa SÖNMEZ: **Türk Ekonomisinde Bunalım**, İstanbul 1986; Korkut BORATAV: **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul 1989.

⁴²⁴ **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi**, s.183.

Devletçiliğin ortaya çıkmasında etkili olan özel teşebbüs liderliğine dayanan kalkınma çabalarının yeterince başarılı olamayışı şöylece sıralanabilir:

1. Ülkede sermaye yetersizliğine ek olarak, kaynakları harekete geçirmesi beklenen mali kurumlar sayıca az ve zayıftı.

2. Ülkede teşebbüs kabiliyeti ve iş tecrübesi çok kıttı.

3. Teknik bilgi seviyesi bütün ülkede düşüktü; yetişkin işçi ve teknisyenler sayısı azdı.

4. Türkiye’de teşkilâtlı pazarların ve pazarlama sisteminin, usulünün bulunmayışı geleneklerin yetersizliği genellikle üretimi sınırlayıcı faktörlerdi.⁴²⁵ Bu kötü şartların üstüne 1929 Büyük İktisadi Buhran ülkede devletçiliğin doğmasını etkilemişti. Ancak doktrinler ilkelerden ziyade pragmatik esaslar üçüncü etken olarak kendini göstermiştir. Yani Türkiye’deki devletçilik Atatürk’ün ifadesi ile “19. y.y.’dan beri sosyalizm kurumlarının ileri sürdükleri fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir.”

1930’lu yıllardan itibaren devletçilik özellikle sanayide etkisini göstermiştir. Bu dönemde hükümet 1928 yılında kuruluş düzeninde değişiklik yaparak ilk girişimleri başlatmıştır. 1200 sayılı Kanunla⁴²⁶ Ticaret ve Tarım Bakanlıkları birleştirilerek, ekonominin tüm faaliyetlerini kapsayan bir ölçekte, İktisat Vekaleti kurulmuştur. 1 Haziran 1929 tarihli Gümrük Tarife Kanunu Layihası alınan diğer politik önlem olmuştur.⁴²⁷

1930 yılının ilk aylarında Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyetinin aracılığıyla Ankara’da bir Sanayi Kongresi toplanmıştır. Bu Kongre hakkında şu bilgi verilmektedir:

⁴²⁵ Necdet SERİN: “1923’den Bu Yana Türkiye’nin Sanayileşme Siyaseti”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c. 20, sayı: 1-2, Ankara 1965, s. 215, 216; Reşat AKTAN: **Türkiye İktisadi**, Ankara 1972, s. 48, 49.

⁴²⁶ **Düster**: D. 2, c. 9, 16 Ocak 1928, s. 92, Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 21 Ocak 1928-sayı: 793, Kanun No: 1200.

⁴²⁷ Selim İLKİN, İlhan TEKELİ: **a.g.e.**, s. 62, 67.

“Sanayiimizin asri ve milli icabata uygun bir tarzda inkişafını temin edecek yolları aramak için çağrılan kongrenin, Türkiye sanayi âleminde toplu ve müşterek faaliyetin anası olması istihdaf olunmaktadır.

Ticaret ve Sanayi Odaları, sanayi erbabının hazırlanmalarını temini maksadile mintakalarındaki muhtelif sanayi gruplarının mümessillerini ve bu işlerle alâkadar iktisatçıları ve fen adamlarını bir içtimaya çağırarak her sanayi grubu için ayrı ayrı encümenler seçmeğe ve ruznamenin muhtelif maddeleri üzerinde raporlar hazırlamağa davet edilecektir.”⁴²⁸

Sanayi Kredi Bankası ve Devlet Sanayi Ofisi’nin 03.06.1933 tarihinde 2262 sayılı kanunla yerlerini Sümerbank’a devretmesinden sonra planlı döneme geçiş süreci hemen hemen tamamlanmıştır. Yabancı heyetlerin de katıldığı çalışmalar hakkında hükümet Atatürk’e yapılan araştırma sonuçları hakkında bilgi vermektedir. Böylece 1933 yılından itibaren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı uygulamaya girmişti. 17 Nisan 1934’de resmen uygulamaya konulan plan bugünkü anlamda geniş kapsamlı bir kalkınma planı olmaktan çok beş yıllık bir süreç içinde hangi alanlarda ne çeşit yatırım yapılacağını ve bu yatırımlarla ilgili çeşitli ekonomik hesaplamaları kapsayan bir program niteliğindedir.⁴²⁹

Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânının esasları şöyle söylenebilir:

1. Esas hammaddeleri memlekette yetişen veya şimdilik yetişmekle beraber kısa bir zamanda içerde temini mümkün görülen sanayi kolları ele alınmıştır.

2. Bunlar büyük sermaye ve teknik kuvvete ihtiyaç gösteren sanayiden olduklarından, kuruluşları Devlete veya Milli müesseselere bırakılmıştır. Bu sanayimiz tarım alanında da dengeli bir faaliyet zemini yaratacaktır.

⁴²⁸ **Ayın Tarihi:** s. 21, sayı: 71, Şubat 1930, s. 5695.

⁴²⁹ Yaşar SEMİZ: “1923-1938 Döneminde Türkiye’nin Sanayi Politikası”, **Türkler Ansiklopedisi**, s. 714, 715; İktisat Planı ile ilgili Vakit, Akşam ve Milliyet gazetelerindeki haberler için bkz., **Ayın Tarihi:** sayı: 1, Ocak 1933, s. 81-83; **Ayın Tarihi:** sayı: 3, Mart 1934, s. 34-36; **Ayın Tarihi:** sayı: 2, Nisan 1934, s. 32-42.

3. Kurulmasına karar verilen sanayiimiz, istihsal kapasitesi memleket ihtiyaç ve istihlâkiyle orantılıdır.

Birinci plâna göre ancak yirmi fabrika kurulması teklif edilmiştir. İkinci Beş Yıllık Sanayi Plânı, gerek konuları, gerekse icap ettirdiği sermaye ve memlekette uyandıracığı sosyal ve ekonomik hareketler bakımlarından Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânından daha geniştir.

Bu plânda teklif edilen ve yukarda listesini okuduğumuz endüstri dalları şunlardır:

1. Madencilik. 2. Maden kömürü ocakları. 3. Mıntıka Elektrik santralleri. 4. Ev mahrukatı sanayi ve ticareti. 5. Toprak sanayi 6. Gıda maddeleri sanayi ve ticareti. 7. Kimya sanayi. 8. Mihaniki sanayi. 9. Denizcilik.⁴³⁰

Sanayi plânı çok hızlı bir tempoda uygulanmaya konulmuş ve iki yıl içinde 10'dan fazla büyük fabrikanın temelleri atılmış, bu fabrikalara nitelikli eleman yetiştirilmiş ve fabrikalar temel atıldıktan iki-üç yıl gibi kısa süre sonra üretime başlamıştır.⁴³¹ Mustafa Kemal Atatürk'te T.B.M.Meclisinin 5. dönem ikinci toplanma yılının açış konuşmasında:

“Beşer yıllık endüstri devlet plânlarını Cumhuriyet devrimizin en büyük başarılarından biri olarak sayabiliriz. Sümerbank tesislerinin çoğu, sanırım ki, bu plânın tatbikatı olarak meydana gelmiştir. Endüstri plânının amacı milleti ekonomik bakımdan refaha kavuşturmaya devlet elinin uzatılması idi.” derken 1936 yılındaki ikinci plâna da işaret etmektedir. Sümerbank'ın tesisleri arasında ise doğu bölgesinde pamuklu sanayi alanında fabrikalar kurulmaya başlamıştır.

Tarımda pazar için üretimden uzak, feodal üretim ilişkilerinin hakim olduğu Doğu ve Güneydoğu'da sanayi tanımına giren işletmeler ise küçük üretime dayalı ve geleneksel ilişkileri yaşatan bir yapıdaydı. Yeni

⁴³⁰ Afet İNAN: **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Plânı**, Ankara 1972, s. 16.

⁴³¹ Oktay YENAL: **a.g.e.**, s. 94.

Cumhuriyetin ilk sanayi sayımı 1927'de yapılmıştı ve bu sayımda Doğu ve Güneydoğu'daki 4 ve daha fazla çalışana sahip imalathanelerin sayısı 1393 olarak bulunmuştu. Bölge, çoğu atölye büyüklüğündeki imalathanelerde yüzde 10'luk bir paya sahipti.

Bu işyerlerinin çoğunluğu gıda, dokuma, kereste, metal dallarında yer alıyordu. Yerel pazarlarda dönük dokuma, un, kuru yemiş üretimi, marangozluk, demircilik gibi faaliyetler bu işyerlerinin temel uğraşıydı. Usta-çırak ilişkisinin egemen olduğu bu işyerlerinde modern sanayi unsurları da pek kullanılmazdı.

Aslında Doğu ve Güneydoğu'nun birçok ili 19. yüzyılın birinci ve ikinci çeyreğinde dokuma imalatının en önemli merkezleri durumundaydılar. Bu dalın ana merkezleri olan İstanbul ve Bursa bir yana bırakılırsa, Suriye'deki Şam, Hama, Humus'un yanı sıra Halep, Diyarbakır, Antep, Mardin, Maraş, Urfa, Arapkir, Bitlis, Erzurum ve Sivas önemli sayıda dokuma tezgâhına sahipti. Tarihsel olarak önemli bir ticaret merkezinin üzerinde bulunan bu illerde kentleşme, Anadolu'nun birçok vilayetine göre ileri durumdaydı. Öncelikle Urfa, Mardin, Diyarbakır, Erzurum kent merkezleri önemliydi. Bu merkezler, dokuma sektörü için anlamlı pazarlardı. Özellikle Güneydoğu illeri için, pamuk yatağı Mısır'a yakınlık bir avantajdı. Bunun yanı sıra tarımsal toprakların azlığı ve tarımda ticarileşmenin sınırlılığı, bölgede dokumacılığın artmasında etkili olmuştu.⁴³²

Bu dönemin başlarında Doğu bölgesine yönelik dokumacılıkla ilgili en önemli faaliyet Elazığ'da olmuştur. 12.09.1929 tarihinde iplik ve pamuk üretimi için Elazığ İpek Mensucat Türk Anonim Şirketi'nin teşkili⁴³³ sağlanmıştır. Şirket 1 Aralık 1930'da faaliyete geçmiştir. Şirketin çalışmaları sonucu iplik fabrikası üretime başlarken bu iktisadi hareket hakkında, Elazığ'ın iktisadi teşebbüsleri hakkında ticaret ve sanayi odası reisi sanayi kongresine iştirak etmek üzere gelen Ahmet Şükrü Bey bir malûmat vermiştir.

⁴³² Mustafa SÖNMEZ: a.g.e., s. 102, 103.

⁴³³ BCA BKK: 12.9.1929, 030.18.1/5.45.17.

Buna göre, Elazığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi bir senelik bilânçosunu yapmış ve memleketin istihsal ve sanayi ile yakından alâkadar olmuştur.

İpek ve iplik fabrikasında Elazığ Valisi Fahri Bey'in memleket iktisadiyatına ehemmiyetli alâkasile iplik kısmının tesisatı ikmal edilerek faaliyete başlamış ve memleket pamuklarını Türkiye'nin ehemmiyetle ihtiyacı olan iplik haline koymağa başlamıştır. İpek mensucat kısmının noksanları da sipariş edilmiştir. Bunlardan başka memleketin halıcılığının ihyası için teşebbüs edilmiştir.

Bu suretle Elazığ'da pamuk ve ipek istihsalı hususunda ehemmiyetli alâka uyanmış, tohumların ıslahı için de tedbirlere lüzum görülmüştür. Memleketin kabiliyeti olan sanayi ve istihsal işleri hakkında Milli Sanayi Kongresine ve İktisat Vekâletine izahat verilmiştir.⁴³⁴

2 Haziran 1929 tarihinde ise T.B.M.Meclisinde Malatya'da Teşebbüsâtı Sinaie Türk Anonim Şirketine tefviz edilen arsa bedellerinin mahsubu hakkında 1/610 numaralı kanun layihası⁴³⁵ kabul edilmiştir. Kanunla 784 numaralı kanunla verilen arsaların bedeli olan 27.600 liranın şirketten alınacak hisse senedi bedelleri ile mahsubuna karar verilmiştir.

Aynı yılın Ekim ayında İsmet İnönü'ye Kars'taki Nafia müteahhidi ve Makine Mühendisi Şevki isminde kişinin Merbut Margarin fabrika raporu konusunda gönderdiği yazı da ilginçtir. Raporda Margarin'in insan sağlığına yararları anlatılırken kendisinin Kars'ta bu tür bir fabrika tesis etme isteği dile getirilmektedir. Ancak sermayesinin yetersizliği nedeniyle gerekli olan 50.000 liranın hükümet tarafından veya Sanayi Bankası aracılığıyla karşılanması ve bu konuda İsmet Paşa'nın yardımları talep edilmektedir.⁴³⁶

Diyarbakır'da Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Beyin katkısıyla 30 Ağustos 1929'da açılan sergi ise bölgenin iktisadi vaziyeti için uygulanan

⁴³⁴ **Ayın Tarihi:** sayı: 74, Mayıs 1930, s. 6316.

⁴³⁵ **TBMM ZC:** D. 3, c. 12, i. 75, 2.6.1929, s. 270.

⁴³⁶ **BCA MGMK:** 2.10.1929, 030.01/39.233.1.

diğer bir politika olmuştur.⁴³⁷ Bölgelerin sanayileşmesi alanında kurulan başka bir fabrika ise Kars Vilayeti Cilavuz Nahiyesinin, Susun köyündedir. Süt tozu ve konserve amaçlı kurulan fabrikanın makinalarını kurmak ve işletmek için hükümet tarafından Almanya'dan konunun mütehassısı Adolf Wusowski getirilmiştir. Söz konusu kişinin umumi hallerinin göz önünde tutulması ve askeri garnizonlara girmemesi şartıyla fabrikada çalışmasına 4 Eylül 1933 tarihinde icra vekilleri izin vermiştir.⁴³⁸ 3 Haziran 1934 tarihinde Süt İş tarafından kurulmakta olan süt kurutma fabrikasının montaj işi bitmiş, 11 Haziran 1934 tarihinde ise fabrika İran'da Şehinşah'ın Kars'a gelmesiyle açılmıştır. Maraş'ta ise 3 Haziran 1934'de çeltik fabrikasına ilaveten yaptırılan un ve elektrik fabrikalarının inşaatı bitmiştir.⁴³⁹

Cumhuriyetin bu on iki yıllık sürecinde sanayi tesislerinin dağılımı eşit olmamıştır. Belli başlı yöreler ağırlıkta olup bölgede istikrarsız bir ortam oluşmuştur. Hükümet politikaları yanında bu homojen olmayan dağılımda iklim, sermaye, pazarlama durumu, kredi, teknik personel gibi faktörler etkili olmuştur. Özellikle bölgelerin coğrafi özellikleri ve ulaşım sektörünün yeterince gelişmemiş olması bazı bölge ve vilayetlerin gelişmişlik düzeyinin artmasına neden olmuştur.

Özetlemek gerekirse, 1930'ların başlarında Doğu ve Güneydoğu'nun kırsal kesiminde Pazar için üretim çok sınırlıydı. Üretimin pazara çıkan küçük bölümü ise yerel kent pazarlarında satılıyordu. Ulaşım yolları yeterince olmadığından uzak mesafeli ticaret yapılamıyordu. Feodal üretim ilişkileri hakimdi. Kent ile kır arasında bir işbölümü, bir uzmanlaşma olmadığı gibi,

⁴³⁷ Diyarbakır Sergisi: "Birinci Umumî Müfettiş İbrahim Tali Beyefendinin riyaseti fahriyelerinde olmak ve Türkiye dahilinde yerli mamulâtı halka tanıtmak, yabancı mamulât ile mukayeseler yaparak tefevvuklarını temin edecek esbabı tesbit etmek, tedricen yerli mamulâtın sürümünü temin ederek memleketin iktisadiyatını takviye eylemek üzere Diyarbakırda bir sergi tertip olunmaktadır.

Diyarbakırın civar vilâyetlerle büyük bir münasebeti ticariyesi vardır. Bu alâkai ticariye her sene tezayüt etmektedir. Bu sergiye civar vilâyetler tüccarlarının da iştiraki temin olduğundan sergiye iştirakin büyük ehemmiyeti vardır. Sergi 30 Ağustos 1929 Zafer Bayramı günü küşat edilecek ve on beş gün muvakkat sergi halinde muhafaza olunarak müteakiben Ticaret Odasına maledilerek daimî nümune sergisi haline inkılâp edecektir." Bkz., **Ayin Tarihi:** c. 20, sayı: 65, Ağustos 1929, sayfa arka kapak.

⁴³⁸ **BCA BKK:** 4.09.1933, 030.18.01.02/34.61.14.

⁴³⁹ Bkz., **Ayin Tarihi:** sayı: 7, Temmuz 1934, s. 57-59.

bölgenin geneli ile Batı arasında da bir işbölümü, uzmanlaşma olmamıştı. Dolayısıyla bölgeler ya da iller arası bir değişim, ticaret de pek yoktu. Kent merkezlerindeki meyvecilik, sebzecilik gibi faaliyet yine kent ile ya da en yakın kent merkezleriyle sınırlı kalırken kentteki zenaatler, özellikle dokumacılık da geleneksel üretim ilişkileri çerçevesinde gerçekleşirdi. Birkaç kişinin usta-çırak ilişkisi çerçevesinde icra ettiği ve çoğu gıda, dokuma, orman ürünleri, metal dallarında yer alan işyerleri de yine yerel ihtiyaçlara dönük, sınırlı, ticarileşmemiş bir pazara hitap edecek kadar küçük ölçekliydi.⁴⁴⁰

e. Maden ve Enerji Politikası

1930-1939 yılları madencilik alanında Cumhuriyet tarihimizde önemli hamlelerin gerçekleştirildiği bir dönem olmuştur. 1923-1930 arasında uygulanan liberal ekonomi politikasının özel teşebbüs, tasarruf, sermaye ve teknik bilgi yetersizliği gibi sebeplerle olumlu sonuçlar vermemesi ve 1929 yılı sonlarında kopan dünya krizinin liberal ekonomiye bağlı tüm ülkelerle birlikte Türkiye'yi de etkilemesi, ekonomi politikasında köklü değişikliklere yol açmıştır. 1933 yılından itibaren İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar süren bu dönemde, kamu yararının gerektirdiği her işin devlet tarafından yapılması, diğer alanlarda da ferdin yapamadığı veya yapmadığı işleri devletin üzerine alması suretinde tanımlanabilecek olan devletçilik rejimi benimsenmiştir.⁴⁴¹

Cumhuriyet hükümetinin madencilik konusuna bu dönemde çok fazla önem verdiğini söylemek yanlış olmaz. Gerçekten, bir taraftan devletçi sanayileşme politikasının uygulanması, özellikle doğrudan tarımsal hammaddeye dayalı olmayan sanayinin geliştirilmesi; diğer taraftan da döviz gereksinimleri, madencilığe önem verilmesini zorunlu kılıyordu. Ek olarak,

⁴⁴⁰ Mustafa SÖNMEZ: a.g.e., s. 105.

⁴⁴¹ Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi, s. 234.

yerli özel sermayenin yetersizliği ve yabancı sermayenin varolan koşullarda isteksizliği, kamu girişimciliğini ön plana çıkarıyordu.⁴⁴²

Maden bakımından zengin olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki bakır, krom, kurşun ve petrol madenlerine yönelik hükümet politikalarının bu dönemde de yoğunlaştığını görüyoruz. Özellikle Âli İktisat Meclisinin dokuzuncu (5-19 Ocak 1933) içtima devresinde madenlerimizden en iyi surette istifade şekli nedir? mevzuu hakkında hazırladığı rapor madencilik faaliyetleri konusunda önemli bilgiler vermektedir. Ankara, Şubat 1933'de Umumi Kâtiplik tarafından bir broşürle arz edilen rapor Cumhuriyet'e kadar ülkemizdeki madencilikle ilgili tekâmülü anlatmıştır. 7. sayfadan itibaren ikinci bir kısımla ana mevzua gelmeden dünya maden istihsalatının son birkaç sene zarfında geçirdiği seyir hakkında bilgi verilmiştir.⁴⁴³ Bir sonraki kısımda madenlerimizden en iyi surette istifade etme konusuna geçilmiştir. Bu konudaki bütün fikirlerin toplanamayacağı ve bunda kat'i bir hal tarzı olmadığı belirtildikten sonra raporda yazılan prensiplerin ileride maden siyasetini, milli iktisada daha uygun bir yola sokmada mani teşkil etmeyeceğine dikkat çekilmiştir.⁴⁴⁴

Rapor maden siyasetinin ilerlemesi için olumlu bulunan bu prensipleri yeni kabul edilecek Maadin Kanununda tebarüz ettirilebilecek mahiyette bulmaktadır. Sekiz prensipten sonra maden kömürü, petrol ve diğer madenler hakkında hususi bilgiler de içeren rapor'un son kısmında başlıca madenlerin dünya piyasasındaki fiyatları ve Türkiye'nin senelik dahili maden kömürü sarfiyatını gösteren cetvel'ler bulunmaktadır.

Doğu bölgelerinde de bulunan madenler hakkında şunlar yazılıdır: "Bakır ve gümüşlü kurşun-çinko grupları ehemmiyetli miktarlarda istihsalat için büyük sermayelerle mücehhez maden müesseseleri meydana getirmeğe müsaittir. Kromlarımızla ikinci derecede müesseseler vücuda getirilmesi kabildir. Antimuan, arsenik, civa, mangan, manganit ve bunların emsali

⁴⁴² Yakup KEPENEK: a.g.e., s. 64.

⁴⁴³ BCA BKK: 030.18.01/s. 1-8.

⁴⁴⁴ Aynı, s. 8, 9.

madenlerimiz küçük istihsal membarları telakki olunabilir.”⁴⁴⁵ Rapordan sonra Ekonomi Bakanlığına bağlı yeni birimlerin oluşturulması bölgedeki madenlerin ekonomiye kazandırılması açısından yararlı olmuştur.

1930'larda devlet, Elazığ'daki madenlere de önem veriyor ve demiryolu yapımının öncelikle bu bölgede yapımını arzuluyordu. Ergani (Maden)'deki bakır yatakları ile Guleman'daki krom yatakları için 1910'larda Almanlar belli projeler geliştirmişler, ancak yörenin ulaşım olanağının bulunmaması nedeniyle niyetler ertelenmişti.

Elazığ'daki madenler ilkel usullerle de olsa 18. ve 19. yüzyılda devlet adına işletilmiştir. Keban'daki simli kurşun ve Ergani'deki bakır yataklarında üretim yapanlar için, çevre köyleri iâşe sağlamaya mecbur tutulmuşlardı.

Aynı bölgeden çıkarılan bakırın bir bölümü ihraç edilmekteydi. Üretilen ham bakır cevherinin bir kısmı önce kara bakır haline getiriliyor, buradan da deve ve katır sırtında Tokat'a gönderiliyordu. Kara bakır Tokat'ta kırmızı bakıra dönüştürülüyordu. Üretimin bir kısmı da İskenderun Limanı'ndan ihraç ediliyordu. 19. yüzyılın sonlarına doğru, ilkel yöntemlerle yapılan bu madencilığa ara verilmesine karşın, 1930'larda devlet Elazığ'daki madenlere yeniden el atacaktı.

1924'te, İtibari Milli Bankası ve Türk Hükümeti ile Türkiye'deki faaliyetlerine yeniden başlayan Deutschce Bank ortaklığında 3 milyon TL sermayeli Ergani Bakır T.A.Ş. kuruluyordu. Alman bankası şirketin yarısına ortaktı. İtibari Milli de yarım milyon TL'lik ortaklığa sahipti. Hükümet payını 1935'te Etibank'a devredecekti.⁴⁴⁶

1915 yılında bulunan Elazığ-Guleman krom yatakları demiryolu ulaşımının da sağladığı kolaylıkla 1936 yılından itibaren Etibank tarafından işletilmeye başlanmıştır. Keban'daki kurşun, Divriği demir madeni de Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren önem verilen madenlerdendir. Linyit madeni ile ilgili verilen ruhsatlar mevcut madenler hakkında bilgi vermektedir.

⁴⁴⁵ Aynı, s. 13.

⁴⁴⁶ Mustafa SÖNMEZ: a.g.e., s. 113, 114.

Erzurum'da 18.3.1933 tarihinde verilen Linyit ruhsatı ile Ağzıaçık mevkiinde Hürrem Bey'e Linyit madenini işletme hakkı verilmiştir.⁴⁴⁷ Her yıl 2000 ton cevher çıkarma şartı konarken süresi 60 sene olarak belirlenmiştir. 5.11.1934 tarihinde Erzurum Kırık Karahan da maden kömürü ruhsatı⁴⁴⁸ ve Erzurum Geçik'de Halilzade Süleyman'a Siyah Kehribar madeni işletme ruhsatı⁴⁴⁹ verilmiştir. Bunlara Kars Komasar'da verilen sünger taşı ruhsatı ve Erzurum Çergah'da Parlaki ve ortaklarına verilen kömür madeni ruhsatını ekleyebiliriz. Doğu Anadolu'da gördüğümüz bu madenlerin çoğu özel sektör eliyle işletilmiştir. Madencilik alanına yapılan bu yatırımlar diğer sektörlere olumlu etki yapmıştır.

Özel sermaye birikiminin çok sınırlı olduğu bu dönemde, madenlerin işletilmesi yanında, petrolün aranıp bulunmasının ve üretiminin özel sektör tarafından gerçekleştirilemeyeceği düşünülerek bu faaliyetlerin devlet eliyle yapılabilmesini sağlamak üzere, 1933 yılında, Ekonomi Bakanlığı'na bağlı Petrol Arama ve İşletme İdaresi, yine aynı sebeplerle altın için Altın Arama ve İşletme İdaresi adlı iki ayrı müessese kurulmuştur.⁴⁵⁰ Ne var ki, kısa bir süre sonra bu müesseselerin madenciliğin gelişmesine önemli katkıda bulunamayacakları anlaşılmıştır. Bu sebeple, 14 Haziran 1935 tarih ve 2804 sayılı kanunla MTA kurulmuştur.⁴⁵¹

1926'da MTA kurulduktan sonra 1929-1930'da Cevat Tanman, Kemal Lokman ve Lucius'dan oluşan uzmanlar grubunun petrol bulunabileceği tahmin edilen bölgeleri gözden geçirmesinden sonra Petrol Arama ve İşletme İdaresinin başına 20 yıl ABD ve Meksika'da petrol sahasında fiilen çalışmış Cevat Eyyup getirilmiştir. Petrolle ilgili tüm ciddi etütler, sondaj ve aramalar bu dönemde başlamıştır.⁴⁵²

⁴⁴⁷ **BCA MGMK:** 18.3.1933, 030.10.0.25/1022.1451.0.

⁴⁴⁸ **BCA MGMK:** 5.11.1934, 030.10.0.25/1034.1468.0.

⁴⁴⁹ **BCA MGMK:** 19.2.1928, 030.10.0.25/1024.1454.0.

⁴⁵⁰ **Düstur:** D. 2, c. 14, 20 Mayıs 1933, s. 623, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 28 Mayıs 1938-sayı: 2411, Kanun No: 2189.

⁴⁵¹ **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi,** s. 234.

⁴⁵² Mehmet KOCAOĞLU: **a.g.e.,** s. 165.

Mühendis Kemal Lokman tarafından petrolün iktisadi ve siyasi ehemmiyeti konulu bir konferans bu dönemde yapılan çalışmaları ilmi ortamlara taşımıştır. Şubat 1930'da verilen konferansta Türkiye ile ilgili söylenen kısımlar o dönemi yansıtmaktadır:

“Petrol işlerini Türkiye'ye tatbik ederek düşünürken imparatorluk idaresini lânetle hatırlamaklığımız ve yeni nesle imparatorluğun en büyük cinayeti olarak bunu göstermemekliğimiz kabil değildir.

Musul'da petrolün ilk imtiyazını 1889'da sultan kendi namına aldı ve o gündenberi Musul petrollerini işletmek için imparatorluk hükûmetine muhtelif müracaatlar oldu, bilhassa Almanlar çok alâka gösterdiler, Bağdad hattının bir hedefi de Musul petrolleri idi. Fakat bu teşebbüslerin hiçbiri neticelenmedi. Ve Cumhuriyet idaresi Musul davasında bu yüzden mühim müşkülâta maruz kaldı.

Şimdi vaziyet şudur:

Türkiye Cumhuriyeti hudutları içinde bugün malûm olarak, Tekirdağ, Bursa, Bolu, Antalya, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Van, Hakkari, Siirt ve Mardin Vilâyetlerinde petrol madenleri vardır.

Ve bu itibarla Türkiye petrol menabii itibarile sanat ve iktisat istiklâlini harp ve müdafaa kabiliyetini her zaman muhafaza edebilecek bir vaziyettedir. Bunların şimdiye kadar istismar edilmemeleri, imtiyazların verilisinde imtiyaz sahiplerinin mali iktidarlarını düşünmemekten ileri gelmiştir.

Petrol madenleri bu işi başaramıyacak ve hiçbir zaman müfit olamıyacak spekülâtörlerin elinde kalmıştır.

Cumhuriyet'in yeni iktisat ve istihsal programı memleketi yakın zamanda bu müfit kazanç ve müdafaa membâna kavuşturacaktır.”⁴⁵³

Türkiye'de petrol arama için ilk sondaj Mardin vilayeti Midyat kazasına bağlı bir nahiye merkezi olan Besbirin'de yapılmıştır. Köyün 2 km. batısında 1934 Ekim ayında Standard Kablo Sistemi ile bir sondaj kuyusu açılmıştır.

⁴⁵³ **Ayın Tarihi:** sayı: 72, Mart 1930, s. 5933, 5934.

1351 m. derinliğe kadar indirilen bu kuyuda muhtelif seviyelerde petrol emarelerine rastlanmıştır.⁴⁵⁴ Bu petrol mıntıkasında bizzat İktisat Vekili Mahmut Celal Bey'in katılımıyla ilk sondaja başlanırken tetkikat neticesinde İktisat Vekili Anadolu Ajansı muharririne bir beyanatta bulunmuştur. Merasime Birinci Umumi Müfettiş Hilmi Bey, Mardin Valisi ve civar köylerden gelen halk da katılmıştır.⁴⁵⁵ Lakin sondaj sonrası bulunan emareler çok hafif olduğundan kuyu terk edilmiştir.

Petrol madeni ile verilen imtiyazlardan birisi Fransız Emil Mayer'e aittir. Van'ın Muradiye ilçesinde arama yapılması için verilen imtiyaz Mayer'in madeni işletmemesi üzerine geri alınmıştır. 20.10.1932'de Erzurum Pülk'de Ahmet Celalettin'e öz petrol ruhsatının⁴⁵⁶ verildiği görülüyor. Ayrıca Karaköse de bu dönemde bir fen heyeti Tuzluca ile Kızılköy mahallinde tetkikatta bulunmuşlardır.

Türkiye'deki mevcut elektrik fabrikalarının vilayetlere göre dağılımında doğu bölgelerine ait 1929, 1932 yılları verilerine ulaşmak da mümkündür. Bu fabrikaları işletenler şirketler, belediyeler ve şahıslar olarak gruplandırılmıştır. 1929 yılında Kars, Malatya, Diyarbakır, Erzurum, Maraş illerinde birer elektrik fabrikası vardır. 1932 yılında ise bu illerden sadece Erzurum'da sayı 4'e çıkarken, Elazığ, Erzincan, Gaziantep, Siirt'te 1, Urfa'da 2 yeni fabrika olmuştur. Bu sayılar bölge ve Türkiye şartlarına göre o dönemde normal sayılabilir. Zira ülkede bulunan toplam fabrika sayısı da 1929'da 97, 1932'de 132'dir.⁴⁵⁷

⁴⁵⁴ Niyazi ACUN: a.g.e., s. 116.

⁴⁵⁵ Celal Bey yaptığı konuşmada:

"Hususî bir kanun ile İktisat Vekâletine bağlı hükmi şahsiyeti haiz bir petrol arama ve işletme idaresi teşkil edildiğini ve başına Amerika'da tahsil görmüş gençlerimizden Cevat Eyyup Beyin geçirildiğini biliyorsunuz. Bu idarenin gösterdiği lüzum üzerine burada petrol bulmak için ilk arama ameliyesine başlıyoruz. Kat'î neticeyi yakında bize sondaj gösterecektir. Memleketimizde petrol tezahüratı olan muhtelif sahalar vardır. Bunların hepsi birer jeolojik dikkate tabi tutulacaktır. Petrolü bulmak için ileri memleketlerin yaptıklarını biz de ilme dayanarak yapmakta ve iyi netice almak azmi ile çalışmaktayız." demiştir, **Ayın Tarihi**: sayı: 11, Ekim 1934, s. 44.

⁴⁵⁶ **BCA MGMK**: 030.10.1932, 310.10.0.25/1024.1453.0

⁴⁵⁷ **DİE: İstatistik Yıllığı**, c. 6, 1932-1933, s. 232, 233.

f. Mali Faaliyetler

Bu dönemde atılan en önemli adım 30 Haziran 1930 tarih 1715 sayılı kanunla Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının kurulmasıdır. Bu bankaya para piyasasını ve tedavülünü düzenlemek, iskonto fiyatını (faiz) tespit etmek, Hazine işlemleri yapmak ve Hükümetle birlikte Türk parasının istikrarıyla ilgili bütün tedbirleri almak görevleri verilmiştir. 1931'de T.C. Merkez Bankasına sermayesinin % 40 ile kayıtlı olmak üzere Hazine bonolarını iskonto etmek yetkisi verilmiştir.

Devletçilik ilkesinin benimsenerek uygulandığı bu dönemde devlet eliyle kurulan sanayiye paralel olarak devlet eliyle kurulan bankalar da 1. Beş Yıllık Sanayi Plânı çerçevesinde büyük gelişmeler göstermiştir.⁴⁵⁸

1924 yılında kurulan Sanayi ve Maadin Bankasının arzulanan faaliyeti gösterilememesi üzerine 1931'de bankanın bankacılık ve işletmecilik faaliyetleri ayrılmış; işletmecilik faaliyetleri 3 Temmuz 1932'de kabul edilen 2058 sayılı kanun ile kurulan Devlet Sanayi Ofisine, bankacılık faaliyetleri de 7 Temmuz 1932'de kabul edilen 2064 sayılı kanunla kurulan Türkiye Sanayi Kredi Bankasına verilmiştir. Bu bankanın görevleri şunlardır:

1. Makine üzerine ve memlekette muadili bulunmayan sanayi inşaat malzemesi üzerine kredi açmak ve makine piyasası ile iştigal etmek,
2. Sanayi işletme kredileri açmak,
3. Milli sanayiinin hammadde tedarikine tavassut etmek,
4. Müesses veya tesis edilecek her türlü teşviki sanayi primleri muamelatına tavassut etmektir.⁴⁵⁹

Lağvedilen Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası yerine kurulan Türkiye Sanayi Kredisi Bankası ve Devlet Sanayi Ofisi de herhangi bir başarı kaydedememiş ve pek kısa bir süre sonra yani Sümerbank Kanununun

⁴⁵⁸ Süreyya HİÇ: a.g.e., s. 191, 192.

⁴⁵⁹ Mehmet İSHAKOĞLU: Cumhuriyetle Başlayan Sanayileşme Hareketlerinde Doğu Anadolu, Erzurum 1976, s. 27.

yürürlüğe girdiği 3 Haziran 1933 tarihinde ilga edilmişlerdir. Bu suretle de birinci aşama kapanmış olmaktadır.⁴⁶⁰ 1933 yılında Halk Bankası ve Halk Sandığının kurulması öngörülmüştür. Yine aynı yıl Belediyeler Bankası kurulmuştur.

Ülke genelindeki bankacılık sektöründeki gelişmeler bu dönemden itibaren Doğu ve Güneydoğu illerinde de etkili olmuştur. 17.4.1929 tarihli Kararname ile banka muameleatı, ziraat, sanayi, maden, nafia ve her türlü eşya ve levazımı istihsal, imal ve her türlü inşaat maksadıyla merkezi Van olmak üzere 25 sene müddet ve 50 bin lira sermaye ile Van Milli İktisat Bankası Şirketi⁴⁶¹ kurulmuştur. 8 Mayıs 1929 tarihinde bankanın kuruluşunda gerçekleşmiş ancak 18 Mart 1931'de ilgili kararname iptal edilmiştir.⁴⁶² I. Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey tarafından Van'da Emlak ve Eğitim Bankası şubesi açılması teklifi de 6.10.1931 tarihinde red edilmiştir. Başka bir bölge vilayeti olan Iğdır'da 5 Ekim 1930'da bir Ziraat Bankası şubesi açılmıştır. Elazığ'da ise Elazığ İktisat Bankası daha evvel 23 Ekim 1928'de açılmıştır. Bu banka 50.000 TL. sermayesi ile bölgede açılan ilk milli banka olmuştur. 1932 yılına gelindiğinde bankanın sermayesi 100.000 TL.'ye çıkmıştır.⁴⁶³

Dönemin vergi politikası çerçevesinde 1.6.1929 tarihinde Gümrük Tarife Kanunu, 27.6.1931 tarihinde Arazi Vergisi Kanunu kabul edilmiştir. 21.7.1931 tarihinde Muamele Vergisi onaylanırken aynı yıl kabul edilen Buhran Vergisi T.B.M.Meclisinde uzun görüşmelere yol açmıştır. Hükümetin iktisadi ve mali vaziyete ve ona karşı alınan tedbirler hakkındaki beyanatı 28 ve 29 Kasım 1931 tarihlerinde gerçekleşmiştir.⁴⁶⁴ Hükümetin beyanına itimat çıktıktan sonra 30 Kasım'da da İktisadi Buhran Vergisi Kanunu kabul edilmiştir. Buhranla birlikte vergiler de genel olarak kamu gelirlerinde

⁴⁶⁰ 50 Yılda Türk Sanayi, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ankara 1973, s. 5.

⁴⁶¹ BCA BKK: 17.4.1929, 030.18.1.2./3.22.17.

⁴⁶² BCA BKK: 18.3.1931, 030.18.1.2./18.19.13.

⁴⁶³ DİE: İstatistik Yıllığı, c. 6, 1932-1933, s. 303.

⁴⁶⁴ TBMM ZC: D. 4, c. 4, i. 7, 27.11.1931, s. 52 vd.

düşüşler olmuştur. Örneğin tarımdan gelen kamu geliri 1928 yılında % 35.6 iken 1935 yılında da aynı oranda görülmüştür.⁴⁶⁵

Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde de 1928-1935 yılları arasında vergi tahsilatında dalgalanmalar görülmüştür. Malatya bölge vilayetleri içinde birinci sırada iken Hakkari, Bitlis ve Bingöl'den yapılan tahsilatlar bölge ve Türkiye ortalamasının çok altındadır.⁴⁶⁶ I. Umumi Müfettişlik teşkilatının vergi işleri ile ilgili raporları daha detaylı bilgiler verebilmektedir.

3. Sosyal Politikalar

a. Toprak Politikası

Türkiye'de devletçilik döneminin yaşanmaya başladığı yıllarda ele alınan en önemli konulardan birisi de toprak mülkiyeti olmuştur. Konunun önemi toprak mülkiyetinin dağılımının servet ve gelir dağılımını belirleyen başlıca faktörlerden olması yanında bazı hallerde ufak bir azınlığın toplumda özel bir nüfuz ve ağırlık kazanmasına ve demokrasinin oluşamamasına yol açmasındadır. Ayrıca tarım işletmelerinin büyüklüğü ve idare şekli de bundan etkilenir. Dolayısıyla hem siyasi ve sosyal, hem de ekonomik bakımdan büyük bir önem taşır ve tarımsal üretimin etken ve koşulları bunun da göz önünde bulundurulmasını gerektirir.⁴⁶⁷

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de toprak mülkiyeti ilişkisinde toprak belirleyici bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Toprağın hayati öneminden ötürü yöredeki sosyal yapılanması kişilerin sahip olduğu toprak miktarına bağlı olarak tabakalandırılabilir. Bu yaklaşım sonucu bölgede, şu veya bu nedenle toprakla bağı olanlar: Topraksızlar, az topraklılar, geçimlik

⁴⁶⁵ Mustafa Recep ERDOĞAN: "Türkiye'de Tarım Vergilendirilmesi ve Kalkınma", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 30, no: 1-4, Ekim 1970-Eylül 1971, s. 238, 239.

⁴⁶⁶ Bkz., DİE: *İstatistik Yıllığı*, c. 10, 1938-1939, s. 377-379.

⁴⁶⁷ *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi*, s. 171.

toprağı olanlar, orta büyüklükte toprağı olanlar, büyük toprak sahibi olanlar (toprak ağaları) olarak ele alınabilir. Bu yapıda yer alan toprak insan ilişkisindeki en çarpık ilişki toprak dağılımı ile nüfus büyüklükleri arasındadır. Zira Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren topraksızlar ve az topraklılar kırsal bölge nüfusunun çoğunu teşkil ederken, toprak ağaları bu nüfusun ancak % 1'i bile değildi.⁴⁶⁸

Durum böyleyken, Cumhuriyetin ilk yıllarında toprak mülkiyetine güvence verilmesi 1924 anayasası ve çeşitli yasalarla sağlanmıştı. Bu gelişmeler ancak mülk sahiplerini avantajlı kılmış az topraklılara arazi vermek zorlaşmıştır. 1934'te Kütahya mebusu Naşit Hakkı bey (Uluğ)⁴⁶⁹ bunu özetleyerek anlatmıştır:

"1925 yılının Bütçe Kanunu ile halkı toprak sahibi etmek tedbirleri alındı. Milli araziden bedeli on yılda ödenmek üzere toprağı olmayanlara veya az olanlara 200 dönüme kadar toprak verilmeye başlandı. Sonra bu müddet 20 yıla çıkarıldı. Ve en nihayet bu borçlar bir kanunla silindi Fakat ancak 96 bin nüfusa 73.450 dönüm toprak verildi. Bugün topraksız veya toprağı kıt hayli çiftçi vardır. Bunlar kısmen kiracı, kısmen yarıcı, ikili birli, üçlü birli, mahsullere ortak başkalarının topraklarında çalışıyorlar."⁴⁷⁰

1924'ten sonra arazi edinebilen topraksızlar esas olarak muhacirler ile yoksul çiftçiler olmuştur. II. Dönemin sonlarında çıkarılan 4.7.1927 tarihli Bazı Eşhasın Şark Menakıbından Garp Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun toprakla ilgili hükümleri de içermiştir.

Daha sonra, yönetim, 1097 sayılı yasanın 9. maddesine dayanarak, Doğu'da Hazine'ye geçen toprakların bir bölümünü köylülere, göçerlere ve bazı aşiretlere dağıtmaya başlamış, 1929 yılında ise, bu topraklara eski sahiplerince el konulmasını önlemek için Şark menatıkı dahilinde muhtaç zürraa tevzi edilecek araziye dair (Doğu bölgelerinde topraksız çiftçiye

⁴⁶⁸ Ahmet ÖZER: a.g.e., s. 153, 154.

⁴⁶⁹ Türk Parlamento Tarihi, V. Dönem (1935-1939), c. 2, Ankara 1993, s.510.

⁴⁷⁰ Bilsay KURUÇ: Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi, İstanbul 1987, s. 158.

dağıtılacak toprağa ilişkin) 1505 sayılı yasayı hazırlamıştır.⁴⁷¹ Yasanın 1.maddesi köylü, aşiret efradı, göçebe ve muhacirlere dağıtılmış olan toprağın artık kendilerine ait olduğunu saptamaktadır. 1505 sayılı yasanın ilginç olan yönü 4. maddesidir. Madde, “işbu kanun Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkası dahilinde” (yani, doğu ve Güneydoğu Anadolu’da) ve lüzumu İcra Vekilleri Heyetince tasdik edilen yerlerde tatbik olunur denilmektedir. Burada, toprak dağıtımının kapsamı birden genişlemekte ve hükümetin gerekli göreceği tüm bölgelerde uygulanabilecek bir nitelik kazanmaktadır.

1505 sayılı yasa, 1929’un Haziranından sonra hem Doğu’da, hem de Muğla ve Konya’da bazı büyük çiftliklerin kamulaştırılıp köylülere dağıtılmasıyla Orta Anadolu’da uygulanmıştır. Böylece 1505 sayılı yasa, ülke çapında topraksız ve az topraklı köylüye dağıtım yapma amacıyla bir fiili durum yaratmıştır. Bu, siyasal kadroların içindeki büyük toprak sahiplerinin başlangıçta hayır diyemedikleri kestirme ve kolay bir yol olarak görünüyor.⁴⁷²

İsmet İnönü: “İşledikleri arazi kendi malları olmayan vatandaşları toprak sahibi yapmak için bu sene bazı şark vilayetlerinde işe başladık. Bizim bu işte mesleğimiz topraksız köylüye kendi malı yapacağımız tarlasında çalışmak imkanını hazırlamaktır. Bunun haricinde büyük çiftlik işletmekte olan gayret ve servet sahiplerine dokunmak şöyle dursun, aksine bunların da iyi çalıştıklarını ve kazandıklarını görmekten memnun oluruz.” sözüyle topraksız köylüye toprak vermenin büyük çiftçinin mülkiyetini zedelemeyeceği düşüncesindeydi.⁴⁷³

1929 yılındaki bu kanundan sonra Umumi Müfettişlik mıntıkasında yaptığı gezi sonucundaki tespitlerini birer rapor halinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı’na sunan Maslahatgüzar Edmons, bölgenin sosyal durumuyla ilgili şunları yazmıştır: “Urfa, kuzeye ve beş mil güneye kadar olan kesimden Harran’ın ötelere uzanan etkili geniş toprakların bir pazarı durumunda.

⁴⁷¹ **TBMM ZC:** D.3, c. 12, i. 75, 2.6.1929, s. 257, 258; **Düster:** D. 2, c. 10, 2 Haziran 1929, s. 1793, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı 11 Haziran 1929-sayı: 1213, Kanun No: 1505.

⁴⁷² Bilsay KURUÇ: **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1933-1935)**, c. 2, Ankara 1993, s. 212

⁴⁷³ Ümit DOĞANAY: **a.g.s.**, s. 367.

Aşarın kaldırılmasıyla ekim alanları genişlemiş köylülerin çoğu beyler gibi toprak sahibi. Büyük toprakların bölünmesini öngören yasadaki çok sayıda köylü yararlanmış.”⁴⁷⁴ Ancak rapordaki bilgilerle tüm bölgede o dönemde birden bire iyileşmenin görüldüğünü söyleyebilmek mümkün değildir. 1930'lara gelindiği zaman, toprakta ve köyde pek az değişiklik olmuştur. Toprak mülkiyetinde ciddi dengesizlikler vardır ve sürmektedir. Sosyal ve siyasal yönden olumsuz etkileri bir yana, topraktan yoksunluk, büyük bir köyle kitlelerinin köylülüğünden çiftçiliğe geçememesine, üretici kimliği kazanamamasına, satın alma gücünden yoksun kalarak piyasa ilişkilerine girememesine ve değişememesine yol açmaktadır. Konu çözümsüz kaldıkça, zaman yönetimin aleyhine işlemektedir. Bütün bunlar, 1930'larda yönetimi toprak sorunu üzerinde daha çok düşünmeye yöneltir.

5 Temmuz 1930 tarihinde ise Bakanlar Kurulu muhtaç çiftçilere verilecek arazi ile ilgili şu kararı almıştır: “1341 senesi Muvazenei Umumiye Kanunu'nun 23. maddesi mucibince toprağa muhtaç çiftçilere verilecek arazi hakkında Maliye Vekaleti'nce tanzim olunup 2.7.1930 tarih ve 1093 numaralı tezkere ile teklif olunan talimatnamenin tatbiki; İcra Vekilleri Heyeti'nin 5.7.1930 tarihli içtimalında tasvip ve kabul olunmuştur.”⁴⁷⁵

Her ne kadar yoksul çiftçiye toprak verme kararı rejimin güvencesi ve doğu ile sınırlı olsa da batıdaki toprak sahipleri durumdan memnun değildir. Zira hükümetin alacağı yeni kararlar ilk etapta onay görmeyecektir.

1933-1934 yıllarında Şükrü Kaya, Nüfus Umum Müdürü Galip Peker'e, toprakların tapusuz kısmını devlete maleden bir tasarı hazırlatmıştır. Tasarı, çiftlik ağaları elindeki önemli miktardaki Hazine topraklarının Hazine'ye maledilmesini ve muhtaç köylüye dağıtılmasını sağlayabilecekti. Fakat tasarı, hem Ziraat Vekaleti, hem de Devlet Şurası tarafından reddedilmiştir. İkinci tasarıyı CHP Grubu, Mardin Milletvekili Ali Rıza Erten'e hazırlatmış, fakat bu

⁴⁷⁴ Hüseyin KOCA: a.g.e., s.355-356.

⁴⁷⁵ BCA BKK: 5.7.1930, 030.18.01.02/12.46.12.

tasarı da grupta uyutulmuştur. Dr. Refik Saydam, Sağlık Bakanı iken, bir İskan kanunu tasarısı hazırlatmak istemiş, o da yarım kalmıştır.⁴⁷⁶

Son olarak devlet şurası (Danıştay) 1505 numaralı kanunun 4. maddesinin sadece doğu bölgeleriyle sınırlı olacağı yolunda bir karar oluşturmuştur. Hükümet ise bu engeli aşmak için yeni bir yasa tasarısı hazırlamak istemez. Zira ekonomik buhran sonrası toprak mülkiyetindeki eşitsizliğin ekonomide talep eksikliğine yol açacağı düşünülmektedir. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya da bu çizgiyi benimsemiş ve sürekli olarak izlemiştir. TBMM'ndeki bir konuşmasında:

“Şarkta geniş çiftlikler ve bu çiftliklerde serf gibi yaşayan topraksız, fakat toprağa bağlı bir çok insan vardı. Ancak, aynı vaziyette çiftliklere ve insanlara Anadolu'nun diğer bir çok yerinde de tesadüf olunmaktadır. Şarkta bu insanları bu bağdan kurtarıp toprağa sahip kılmak ne kadar lazımsa, garpta da aynı vasıftaki insanları aynı surette kurtarmak aynı derecede ve belki daha şiddetle lazım ve zaruridir.” sözleriyle toprak mülkiyetindeki eşitsizlikleri gidermenin baş sözcüsü olmuştur.⁴⁷⁷

14 Haziran 1934 tarihindeki görüşmeler sonrası “Şark mıntıkaları dahilinde muhtaç zürraa tevzi edilecek araziye dair olan kanunun 4. maddesinin tefsiri hakkındaki tezkere”⁴⁷⁸ kabul edilmiştir. Böylece 4. maddenin “ve lüzumu İcra Vekilleri Heyeti'nce tasdik edilen yerlerde” fıkrasının lüzumu halinde İcra Vekilleri Heyeti'nce tasdik edilecek her yerde maksadına gelebileceği yönünde yorum alınır. Tezkere'nin görüşülmesi sırasında Manisa Milletvekili Refik Şevket Bey:⁴⁷⁹

“...bendenizce dördüncü maddenin ihtiva ettiği birinci müfettişlik mıntıkası ile İcra Vekiller Heyeti'nin münasip göreceği sair yerlerden murat, Birinci müfettişlik mıntıkasına dahil olmayan şarktaki bazı vilayetlerin de kastolunduğu gayet sarihtir. İşittiğime göre Birinci umumi müfettişlik Urfa,

⁴⁷⁶ Doğan AVCIOĞLU: a.g.e., s. 234.

⁴⁷⁷ Bilsay KURUÇ: Mustafa Kemal, a.g.e., s. 168.

⁴⁷⁸ TBMM ZC: D. 4, c. 23, i. 68, 14.6.1934, s. 137-140.

⁴⁷⁹ Türk Parlamento Tarihi, V. Dönem (1935-1939), c. 2, Ankara 1993, s.544.

Mardin, Elazığ, Diyarbakır, Muş, Van, Siirt vilayetlerini ihtiva etmektedir. Bu vilayetler haricinde şark mıntıkasında bulunan ayrıca vilayetler dahi vardır. Yani Birinci müfettişlik mıntıkasına dahil olur. Benim maksadım Birinci müfettişlik mıntıkasına dahil ve İcra Vekilleri kararile verilecek sair vilayetlerde tabirinin manası, kanunun ihtiva ettiği unvan ve maksat itibarile doğrudan doğruya şarktaki vilayetlere de şamildir. Aynı maksatla bazı vilayetlere dahi teşmil edilmesi lazım gelirse bunu, bütün Türkiye'ye şamil bir kanun haline getirmek icap edecektir. Onun için istimlak kanunundan ayrı hususi hükümleri bulunan bu kanunun böyle bir tefsirle bütün Türkiye'ye teşmiline hukuken ve teşmilin istilzam ettiği mahiyet noktai nazarından imkan yoktur. Binaenaleyh bendeniz, Dahiliye encümeninin ve buna iştirak eden Maliye encümeninin noktai nazarının muhalifi olmak üzere kanunun ancak şark mıntıkasına munhasır kalması mütalaasını beyan eder ve bir takrir takdim ederim.”⁴⁸⁰ sözleriyle maddeyi doğu ile sınırlamak istemiştir. Gaziantep Milletvekili Reşit Bey⁴⁸¹ ise meseleye açıklık getirici şu sözlerle konuşmalara son vermiştir:

“Efendim, 1097 numaralı kanunun dördüncü maddesindeki maksadı asli, o vakitler Hükümetin siyaseti icabı olarak, o civardaki bir kısım halkın garbe nakli içindir. Bu zaruret kalktıktan sonra o halk tekrar eski yerlerine iade edilmişlerdir. Maksadı aslide şark, garp meselesi yoktur. Cumhuriyetin ve teşkilatı esasiyenin esas temeli, her hangi bir müsavatsızlık ihdasına mani olmaktır. Hükümet nazarında şark nasılsa, garp da öyledir. Her iki kısım için ayrı ayrı kanunlar yapılmış değildir. Zannediyorum, yukarıdaki ibareyi okumamışlar. Hükümet lüzum görürse naklettiği halkın orada kalan arazisinin 8-10 mislinden yukarı bedelini verir. Cumhuriyet idaresinin esas ve temeli budur. Tefsir doğrudur, aynen kabulünü rica ederim.”⁴⁸²

Görüşmelerden izlenebileceği gibi, ülkede yaygın bir toprak dağıtımının ortaya çıkma olasılığı karşısında büyük toprak sahipleri çok

⁴⁸⁰ TBMM ZC: D. 4, c. 23, i. 68, 14.6.1934, s. 139.

⁴⁸¹ Türk Parlamento Tarihi, V. Dönem (1935-1939), c. 2, Ankara 1993, s.305.

⁴⁸² TBMM ZC: D. 4, c. 23, i. 68, 14.6.1934, s. 140.

duyarlıdır. Yönetiminin görüşünü dile getiren Şükrü Kaya ise hem topraksız ve az topraklı köylüyü ön plana alan radikal bir tavır sergilemekte, hem de bunu çiftçilik yapan büyük toprak sahiplerinin çıkarlarıyla bağdaştıracak bir politika çizgisi arandığını göstermektedir.

Toprak reformu faaliyetleri içerisinde değerlendirilebilecek diğer bir gelişmesi 14.06.1934 tarih ve 2502 sayılı Kars vilayeti ile Bayazıt, Erzurum ve Çoruh Vilayetlerinin Bazı Parçalarında Muhacir ve Sığıntıların Yerleştirilmesi ve Yerli Çiftçilerin Topraklandırılması Hakkındaki Kanundur. Bu yasa da Kars ili ile Iğdır ve Tuzluca, Erzurum ilinin Oltu ve Çoruh, Artvin ilinin Şavşat ve Borçka ilçelerinde ve Kemalpaşa nahiyesinde seçim haklarını başka ülke lehine kullanan kalıp da hazineye geçen toprak ve binaların, bunlara yerleştirilecek mülteci ve göçmenlere İskan yasa kuralları içinde parasız olarak verileceğiyle ilgili kurallar yer almaktadır. Bu yasa daha önce sözü geçen 474 sayılı yasanın bazı kurallarını yürürlükten kaldırmıştır.⁴⁸³

Dönemin sonuna doğru kabul edilen, 14 Haziran 1934 tarihli ve 2510 sayılı İskan Kanununa dışarıdan gelecek göçmenlerle içerideki göçebelerin toprağa bağlanarak müstahsil bir hale getirilmesi, iç kolonizasyon ve milli kültürün yayılması için bir taraftan diğer tarafa göç ettirilecek olanların topraklandırılması için, devlete ait bulunan veyahut kamulaştırma yoluyla elde edilecek olan toprakların dağıtılması hususlarına ait hükümler konulmuş bulunuyordu.

Gerçekten, bu kanunun 12'nci maddesinin B fıkrasında, öteden beri aynı mıntıkada bulunan aşiret fertleriyle bu mıntıkanın yerli halkından olan veya herhangi bir suretle yerleşmek üzere oraya gelmiş bulunan topraksız veya az topraklı çiftçilerin, İcra Vekilleri Heyeti kararıyla, hazineye ait topraklardan İskan kanunun hükümlerine göre toprak verilmek suretiyle toprağa bağlandırılacağı yazılıdır. Aynı kanunun 13'üncü maddesinin bir hükmüne göre (2-A) de, İcra Vekilleri Heyeti kararıyla nakil ve iskan

⁴⁸³ Zeki ÇEVİK: "Cumhuriyet Türkiye'sinde Toprak Reformu ve Uygulamaları", **Türkler Ansiklopedisi**, c. 17, Ankara 2002.

edilecekler arasında verimsiz veya azmaklık ve bataklık topraklardaki insanlar, topraksız veya az topraklı çiftçiler de vardır.⁴⁸⁴

1923 senesinden 1934 senesine kadar çeşitli kanunlarla Şark mültecileri, toprağa muhtaç yerli çiftçiler, muhacir ve mültecilere dağıtılan arazi dağılımını tetkik etmek tablodan mümkündür.⁴⁸⁵

	Arazi (dönüm)	Bağ (dönüm)	Bahçe (dönüm)
a) Şark mültecileri	122.937	—	—
b) Mübadil (*)	4.482.567	98.606	160.300
c) Muhacir ve mülteci (**)	1.450.280	58.814	8.539
d) Toprağa muhtaç yerli çiftçiler	731.450	—	—
Yekûn	6.787.234	157.420	168.659

(*) 99.709 hane ve 380.243 nüfus.

(**) 58.027 hane ve 247.295 nüfus.

Tabloda görüldüğü gibi Şark mültecilerine ve toprağa muhtaç yerli çiftçilere sadece arazi verilmiştir. Bölgeye bu tür toprakla yürütülen politikalardan birisi de başbakana sunulmak üzere hazırlanan raporlardır. Bu raporlarda arazinin tahrir edilmediği ve verginin yeterince toplanamadığı belirtilmektedir. Önlem olarak ise yazılmamış araziye, yeni açılmış yerleri, bağları meydana çıkarmak, sahipleri adına kaydetmek, vergiyi tahsil çözümleri bulmak önerilmiştir. Bu doğrultuda 27 Haziran 1931 tarihinde çıkarılan Arazi Vergisi⁴⁸⁶ ülke genelinde ve doğu bölgelerinde toprak sorununa yardımcı bir gelişme olmuştur. 22.12.1934 tarihli Tapu Kanunu da⁴⁸⁷ emlak ve arazinin devletin denetimi dışında mülkiyetine son vermeyi amaçlamıştır.

Özellikle arazi vergisinin tahsili için gerekli olan tapu kadastro çalışmaları savaş ve ayaklanmaların sonunda tapu kayıtlarının yanması veya

⁴⁸⁴ Ömer Lütfi BARKAN: a.g.e., s. 454; 2510 sayılı kanun için bkz., TBMM ZC: D.4, c. 23, i. 68, 14.6.1934, s. 140.

⁴⁸⁵ Ömer Lütfi BARKAN: a.g.e., s. 455.

⁴⁸⁶ Düstur: D. 2, c. 12, 27 Haziran 1931, s. 263, Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 6 Temmuz 1931-sayı: 1841, Kanun No: 1833.

⁴⁸⁷ TBMM ZC: D. 4, c. 25, i. 20, 22.12.1934, s. 272.

kaybolmasıyla yeniden düzenlenmek istenmiştir. Bu amaçla Umumi Müfettiş İbrahim Tali Beyin tespit ettirdiği tapu ve arazi kayıt durumları vilayetlere göre şöyledir:

Diyarbakır vilayetinin Kulp, Silvan, Ergani, Osmaniye kazaları. Urfa vilayetinin, Viranşehir, Suruç, Harran kazaları, 1336 (1920) Rus işgalinde Ermenilerle birlikte, Siirt vilayetinin Beşiri ilçesi, Şeyh Said Hadisesi'nde çaya atılarak, Pervari ilçesi Yakup Ağa Hadisesi'nde tekrar yok edilmiştir.

Hakkari vilayeti merkez ve ilçeleri; Muş vilayetinde merkez, Bitlis, Çapakçukur, Bulanık, Malazgirt, Varto, Motki (Mutki) kazaları, Rus işgali ve isyanında. Van vilayetinin merkez ve ilçelerinin tamamı işgalinde ve Ermeniler tarafından, Bayazıt vilayetinin merkez, Eleşkirt, Tutak, Diyadin ve Karaköse'nin bilumum kayıtları Rus işgalinde ve Ermeniler tarafından Elazığ vilayetinin de Hozat, Mazgirt, Ovacık, Çemişgezek ve Pertek kazalarıyla Harput nahiyesindeki kayıtlar kısmen yanmış, dağıtılmış ve kaybedilmişlerdi.⁴⁸⁸

Gazi Mustafa Kemal'in TBMM'nin 1 Kasım 1928 tarihli açış konuşmasında hükümetlerin özellikle doğu bölgelerindeki illerde toprağı olmayan çiftçilere yönelik çalışmalar yapması gerektiğini ortaya koymuştur. Atatürk bu konuşmasında, doğu illerinin bir kısmında kurulan genel müfettişliğin, yerinde ve yararlı olduğunu, Cumhuriyet kanunlarına güvenle sığınacak tek yer olduğunun anlaşılmasının bölgede huzur, gelişme için önemli bir başlangıç olduğunu söylemiş, yeni çalışma döneminde gerek bu bölgede gerekse ülkenin diğer bölgelerinde toprağı olmayan çiftçilere toprak sağlamak sorunu üzerinde önemle duracağına olan inancını açıklamıştır.⁴⁸⁹ Ancak çıkarılan kanunlar yapılan teklif ve uygulamalar özellikle Cumhuriyetin bu ilk yıllarında etkili olamamıştır. Zira topraksız köylüye, yahut muhacirlere devlet tarafından toprak verilen yerlerde köylü uzun seneler arazinin bataklığını kuruttuktan sonra ve bunun yanı sıra araziye imar ve ıslah ettikten

⁴⁸⁸ Hüseyin KOCA: a.g.e., s. 340; Yeni tapu sicillerinin tutulacağı mahaller hakkındaki kararname de Bayazıt, Erzurum, Kars ili de vardı. Bkz., **Düstur**: D. 2, c. 13, 17 Mayıs 1932, s. 530.

⁴⁸⁹ **TBMM ZC**: D. 3, c. 5, s. 2.

sonra birgün işlediği arazinin bir sahibi ile karşılaşmakta ve toprak sahibi, toprağının kendisine ait olduğunu iddia ederek işlenmiş, ıslah edilmiş araziye köylüden alarak, köylüyü ortakçı olarak kullanmaktadır. Köylü senelerce emek sarf ederek işlediği toprağın, böyle bir kalemde elinden gittiğini görünce, tabi bir daha toprakla, mahsulle alakadar olmuyor, herhangi bir yeniliğe karşı pasif kalıyordu. Bundan sonra, bu akıbeti gören diğer köylüler de edindikleri toprakları ıslahtan çekiniyorlardı.⁴⁹⁰

Ayrıca batı illerine nakledilen ve toprakla topraksız çiftçilere ve muhacirlere dağıtılan aşiret mensupları tapu dairelerine başvurdukları gibi topraklarını geri almak için mahkemeye başvuruyor, bu da topraklandırma çalışmalarından yararlanan halkı zor duruma düşüyordu.

b. İskan Politikası

Doğu ve Güneydoğu'daki isyanlar sonrası TBMM tarafından 18 Haziran 1927 tarihinde çıkarılan 1097 sayılı Bazı Eşhasın Şark Menatıkından Garp Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun kısa süre tatbik edildikten sonra 6 Aralık 1927 tarihinde yeniden Mecliste görüşülmüştür. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya Bey'in izahat ve beyanatından sonra 1097 sayılı kanun hükmünün refine karar verilmiştir.⁴⁹¹ Şükrü Kaya, Türkiye Cumhuriyeti'nin devralmış olduğu asayişsiz ortam, Şeyh Said İsyanı, isyanın bastırılışı ve alınan tedbirler hakkında bilgi verdikten sonra konuşmasına şöyle devam etmiştir.

“Çünkü o zaman ittihazı zaruri ve lüzumlu olan bu tedbirden bu gün beklenen fayda hasıl olmuştur. Bütün bu tedbirler orada tesis edeceğimiz normal ve sivil idarenin başlangıcıdır. Zaten malumu alileridir ki devlet tesis ve teşkilinden de beklenen ilk gaye memlekette tabii idareyi tesis etmektir ve vatandaşlarının hakkını menfaatini muhafaza ve emni huzur ve asayiş pürüzsüz surette temin etmektir. Bu gaye ancak muntazam bir kuvvet sayesinde elde edilebilir. Kanunun hakim kılmak için icabında cebir ve şiddet istimal etmek ve kanunu hakimi kıldıktan sonra tekrar hali tabiiyi iade etmek

⁴⁹⁰ Doğan AVCIOĞLU: a.g.e., s. 231.

⁴⁹¹ TBMM ZC: D. 3, iç. 1, c. 1, i. 14, 16.12.1927, s. 83-86.

ancak medenî ve kuvvetli devletlerin şiarıdır. Lüzumsuz cebir ve şiddet istimali veyahut lüzumsuz cebir ve şiddetin idamesi kahr ve tazyik politikası alameti zaaftır ve idari kabiliyetsizliktir.. Ve bunun neticesi de anarşidir, inhilaldir. Türkiye toprakları yakın tarihinde buna çık hazin misaller vermiştir. Dün şarkta ve bazı vilayetlerde asileri ve şakileri kahr ve tedmir eden kuvvetlerimiz bu gün orada birer amili emnü asayiş ve sükundur. Efendiler, reyi alinize arz olunan bu kanun bütün diğer tedbirlerimiz gibi kuvvetin aleni bir ifadesidir.

Türk devletinin kuvveti her neye mal olursa olsun şarktaki vilayetlerimizde de kanunu hakim kılacaktır! Ve kuvvetimiz kanunu hakim kılmaya kafidir. Hükümetimiz şarkta herkesi ve her ferdi kanuna itaat ettirmek için mücehhez olduğu bütün salahiyetleri azami randuman verecek tarzda istimal etmektedir.⁴⁹²

Üçüncü dönem hükümetleri de bir önceki dönmede çıkarılan 30 Mayıs 1926 tarihinde kabul edilen İskan Kanununu 1934 yılına kadar tatbik etmiştir. Kanuna ait 11. maddenin tefsiri isteğine 1.12.1928 tarihinde red cevabı gelmiştir. 2 Haziran 1927 tarihinde Şark bölgesinde yoksul çiftçilere arazi veren kanunla bir taraftan doğu vilayetlerine gelen muhacirlerin iskanına çalışılırken, diğer taraftan toprağa ihtiyacı olan köylüye de toprak dağıtılarak onların üretici durumuna gelmeleri amaçlanmıştır. 885 nolu İskan Kanunu TBMM'de bir çok defa milletvekilleri tarafından eleştirilmiş, eksik yönleri vurgulanmıştır. 1931 senesi bütçesi hakkındaki kanun layihası görüşmelerinde Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey de Mütefevviz İskan, adi iskan konusunda kanundan kaynaklanan şu soruna değinmiştir:

“Mütefevviz iskan, adi iskan meselesine gelince: Bu hususta bir misal arz edeceğim: İki muhacir gelmiştir, birisi memleketinde çiftlik sahibidir, elindeki vesaiki tasarrufiyesi kafi derecede değildir, diğeri de iskanı adi suretile gelmiş, onun hizmetkarı imiş, bu adam da memleketimizde iskan edilmiş, çiftlik sahibi olmuştur.

Elimizde bir talimatname vardı, iskanı adi suretile iskan edilen muhacir, tasfiye kanunu mucibince çok kudsi bir şeref olarak iskan edilmiştir.

⁴⁹² **Ayın Tarihi:** sayı: 45, Aralık 1927, s. 2860-2862.

Ona bu arazi hiçbir para mukabilinde verilmemiştir. Fakat yanı başında diğer çiftlik sahibi mahsup edeyim diye uğraşmış, mesela bin lira kıymetindeki malının 800 lirasını mahsup ettirmiş, 200 lirası da borcum demiştir. İskanı adi ile iskan edilenler arazi sahibi olduğu halde, tefviz suretiyle iskan edilenler bu suretle borçlu kalıyor ve müddet de bittiği için hakkı kalmamış deniliyor. Öyle çiftlik sahibi adamlar bilirim ki; iskanı adi ile iskan edilenlere muhtaç olmuşlardı. Onun eline bakmaktadırlar. Kanun bir memurun yanlış ve beceriksiz hareketleri yüzünden böyle haksızlıklara mani olmalı ve bunların temadisine imkan bırakmamalıdır”⁴⁹³

İskan Kanununda görülen eksiklik üzerine Dahiliye Vekaleti'nce 1/335 nolu İskan Kanunu Layihası Tasarısı hazırlanmıştır. 2 Mayıs 1932 tarihli tasarısı “Cihan tarihinde büyük muhaceret sellerini ve akıntılarını yapan ırkların başında Türkler ve Turani kavimler olduğu malumdur” cümlesi ile başlamış ve Osmanlı tarihinin Orhan Gazi, Fatih Sultan Mehmet, Hilafetin Osmanlılara İntikali ve Tanzimat Devri konularına kısaca yer vermiştir. Kanun tasarısı Kırım savaşı sonrası gelişmelere iskan ile ilgili olarak şöyle devam etmiştir:

“Osmanlı hükümetinin muhacirin meselesi ile resmi surette işigali Kırım Muharebesi'nin ferdasına tesadüf eder. O tarihten Meşrutiyet'e kadar kah müstakil, kah muhtelif makamlara (Şehremaneti, Zaptiye Nezareti, Dahiliye Nezareti) merbut olarak teşkil kılınan muhacirin komisyonları ve idareleri umumiyetle harp gailelerini takip eden zamanlarda İstanbul'a ve vilayetleri akın eden muhacir ve mülteci kabilelerinin sek, iaşe, ibadeleri ile meşgul oldu. Bunların Türk harsına ve milliyetine temessülü hiçbir zaman nazara alınmadı.

Aşiretleri kendi hallerine bırakmak, hatta reis ve ağalarının aşiret üzerindeki nüfuzlarını takviye etmek ve onları ağalar ve beyler vasıtasıyla Hükümete bağlamak gerek birbirleriyle ve gerek meskun halk ile aralarındaki ihtilaf ve münafaretleri beslemek ve idame etmek idarei mutlakanın başlıca siyaseti idi. Eski ve yeni Osmanlı idaresinin bütün kanunları, fermanları ve

⁴⁹³ TBMM ZC: D. 4, iç. 1, c. 3, i. 28, 14.7.1931, s. 124.

fetvaları aşireti, ağalığı, beyliği. Tıpkı asrımızda bir komün idaresi muhtarlığı ve belediye reisliği şeklinde görmüş ve tanımıştır. Meşrutiyetin ilanından ve Balkan harbinden sonra Dahiliye Nezaretine merbut muhacirini idarisinin faaliyeti arttı.

Balkan harbinde ve Umumi harpte istilaya uğrayan memleketler halkından ve iltica edenlerin barındırılması için günü gününe acil tedbirler almak mecburiyeti Devletçi esaslı bir iskan siyaseti takibine imkan bırakmadı”⁴⁹⁴

Tasarı, Cumhuriyet yönetiminin iskan (nüfus yerleştirme) politikasını yeni bir devlet kurmanın önemli parçası saydığını ve nüfusun yerleştirilmesinde denetleme konusuna ağırlık verdiğini yansıtmaktadır. Denetleyebilmek istikrarlı bir düzende yapılabilir. Eğer topraksız köylü kitlesi istikrarı önleyecek ölçüde büyük ise, toprak dağıtma konusunun gündeme gelmesi gerekir. 1930’ların manzarası budur.⁴⁹⁵

14 Haziran 1934 tarih ve 2502 sayılı Kars vilayeti ile Bayazıt, Erzurum ve Çoruh Vilayetlerinin Bazı Parçalarında Muhacir ve Sığıntıların Yerleştirilmesi ve Yerli Çiftçilerin Topraklandırılması Hakkında Kanun⁴⁹⁶’un kabul edilmesi ile mevcut hükümet iskan konusunda önemli bir adım atmıştır. Aynı gün kabul edilen 2510 sayılı İskan Kanunu⁴⁹⁷ ise memleketteki büyük bir davanın hallini temin etmiş olarak görülmüştür. Zira 1926 yılındaki 885 nolu kanundaki eksiklikler giderilmiş nüfus, seyyar aşiretler ve toprakla ilgili sorunlara çareler aranmıştır. Dahiliye vekili Şükrü Kaya bu kanunun müzakeresi dolayısıyla söylediği nutukta⁴⁹⁸ Anadolu’nun çeşitli yerlerine ve Şarka yerleştirilen muhacirlerden de söz etmiştir.

2510 nolu İskan Kanununun 2. maddesi ile Türkiye üç tür mıntıkaya ayrılmıştır. Bunlar:

⁴⁹⁴ Bilsay KURUÇ: **Belgelerle Türkiye, a.g.e.**, s. 526.

⁴⁹⁵ Bilsay KURUÇ: **Belgelerle Türkiye, a.g.e.**, s. 206.

⁴⁹⁶ **Düstur**: D. 2, c. 15, 9 Haziran 1934, s. 437, 438.

⁴⁹⁷ **TBMM ZC**: D.4, c. 23, i. 68, 14.6.1934, s. 140; **Düstur**: D. 2, c. 15, 14 Haziran 1934, s. 460 vd., Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 21 Haziran 1934-sayı: 2733, Kanun No: 2510.

⁴⁹⁸ **Ayın Tarihi**: sayı: 7, 1-30 Haziran 1934, s. 76-81.

1 numaralı mntıkalar: Türk kültürlü nüfusun tekasf istenilen yerlerdir.

2 numaralı mntıkalar: Türk kültürüne temsili istenilen nüfusun nakil ve iskanına ayrılan yerlerdir.

3 numaralı mntıkalar: Yer, sıhhat, iktisat, kültür, siyaset, askerlik ve inzibat sebepleriyle boşaltılması istenilen ve iskan ve ikamet yasak edilen yerlerdir.⁴⁹⁹ İskan Kanununun diğerk önemli maddeleri şunlardır:

Madde 10. A. Kanun aşirete hükmi şahsiyet tanımaz. Bu hususta her hangi bir hüküm, vesika ve ilama müstenit de olsa tanınmış haklar kaldırılmıştır. Aşiret reisliği, beyliği, ağalığı ve şeyhliği ve bunların her hangi bir vesikaya veya görgü ve göreneğ müstenit her türlü teşkilat ve taazzuvarı kaldırılmıştır.

B: Bu kanunun neşrinden önce her hangi bir hüküm veya vesika ile veya örf ve adetle aşiretlerin şahsiyetlerine veya onlara izafetle Reis, Bey, Ağa ve şeyhlerine ait olarak tanınmış, kayıtlı, kayıtsız, bütün gayrimenkuller Devlete geçer. Bu kanun hükümlerine ve Devletçe tutulan usullere göre bu gayrimenkuller muhacirlere, mültecilere, göçebelere, naklonulanlara, topraksız veya az topraklı yerli çiftçilere dağıtılıp tapuya bağlanır. Bu gayrimenkullerin aidiyeti tapu sicillerindeki kayıtlara göre tesbit olunur. Tapu sicillerinde aidiyete dair bir kayıt yoksa veyahut kayıtlar yalnız şahıslar namına olup da halk arasında bunların aşirete ait olduğı şayi bulunuyor ve aşiret fertleri de bu gayrimenkullerden başkasına sahip bulunmuyorlarsa aidiyet, tahkikat üzerine o yerin heyeti kararıyla hallolunur; idare heyetlerinin valilerce tasdik edilen bu kararı katidir.

C: Bu kanunun neşrinden önce aşiretlere reislik, beylik, ağalık, şeyhlik yapmış olanları ve yapmak isteyenleri ve sınırlar boyunda oturmasında emniyet ve asayiş bakımından mahzur bulunanları, aileleriyle birlikte, münasip yerlere naklettirip yerleştirmeye İcra Vekilleri Heyeti kararıyla , Dahiliye Vekili salahiyyetlidir.

⁴⁹⁹ Dstr: D. 2, c. 15, 14 Haziran 1934, s. 460.

Ç: Türk tebaasından olup ta Türk kültürüne bağlı bulunmayan aşiretler fertlerinin dağınık olarak 2 numaralı mıntikalara, Türk tabiiyetli ve Türk kültürlü göçebe göçebe aşiretler fertlerini sıhhat ve yaşama şartları elverişli yerlere nakledip yerleştirmeğe, Türk tebaası olmayan ve Türk kültürüne bağlı bulunmayan göçebe aşiretler fertlerini icaba göre Türkiye dışarısına çıkarmağa Dahiliye Vekaleti salahiyetlidir.⁵⁰⁰

Madde 11. A: Ana dili Türkçe olmayanlardan toplu olmak üzere yeniden köy ve mahalle, işçi ve sanatçı kümesi kurulması veya bu gibi kimselerin bir köyü, bir mahalleyi bir işi veya bir sanatı kendi soydaşlarına inhisar ettirmeleri yasaktır.

B: Türk kültürüne bağlı olmayanlar veya Türk kültürüne bağlı olup da Türkçe'den başka dil konuşanlar hakkında harsi, askeri, siyasi, içtimai ve inzibati sebeplerle, İcra Vekilleri Heyeti kararıyla, Dahiliye Vekili lüzumlu görülen tedbirleri almağa mecburdur. Toptan olmamak şartıyla başka yerlere nakil ve vatandaşlıktan iskat etmek de bu tedbirler içindedir.⁵⁰¹

Madde 12. 1 numaralı mıntikalara:

A: Yeniden hiçbir aşiretin veya göçebenin sokulmasına, Türk kültürüne bağlı olmayan hiçbir ferdin yeniden yerleşmesine ve bu mıntikaların eski yerlilerinden olsa bile Türk kültürüne bağlı olmayan hiçbir kimsenin avdet etmesine izin verilemez.

B: Bu mıntikalarda soyca Türk olup dilini unutmuş veya ihmal etmiş bulunan köyler ve aşiretler efradı, ahalisi Türk kültürüne bağlı köyler ile nahiye kaza ve vilayet merkezleri civarına yerleştirilirler.

C: Bu mıntikalarda, 1914'ten önce yerleşip ana dili Türkçe olan ve umumi veya milli savaşta mıntika dışarısındaki vilayetlere gelmiş ve bu kanunun meriyetine kadar hiçbir iskan yardımı görmemiş bulunanların eski yurtlarına gelmeleri ve yerleşmeleri temin olunur.

⁵⁰⁰ Aynı, s.461-462.

⁵⁰¹ Aynı, s. 462.

Ç: Dışarıdan gelecek Türk kültürlü muhacirler, iklim ve yaşayış şartlarına uygunluğu göz önünde tutularak, bu mıntikalara alınıp yerleştirilirler.

D: 3 numaralı mıntikalar halkından veya 1 numaralı mıntikalar dışında yerleşmiş olanlardan Türk kültürlü vatandaşlar, aileleriyle birlikte, iklim ve yaşayış şartlarına uygun olmak üzere, 1 numaralı mıntikalara alınıp iskan edilirler.

E: 1 numaralı mıntikalar haricindeki vilayetler ahalisinden bu mıntikalara aileleriyle birlikte gelip yerleşmek isteyen Türk ırk ve kültürlü asker ve mülkiye mütekaitle, yine bu vilayetler halkından ve Türk ırkından olduğu halde bu mıntikalarda askerlik etmiş olup terhislerinde ailelerini getirerek ve bekar olanlar da evlenerek, yerleşmek isteyenler, 17. maddeye göre, iskan edilirler.⁵⁰²

Madde 13. 2 numaralı mıntıkada:

1. Aşağıda yazılanlar Dahiliye Vekilliğinin münasip göreceği yerlerde iskan edilirler:

A: Dışarıdan gelen muhacirler ve mülteciler;

B: Bu mıntıkadaki aşiretler;

C: 1 ve 3 numaralı mıntikalardan naklonulanlar;

Ç: 1 ve 3 numaralı mıntikalar halkından olup bu mıntikalarda askerliğini bitirmiş olanlardan evlenerek kalmak isteyenler;

D: 1 numaralı mıntikalarda Türk ırkından olmayanlardan bu mıntıkaya gelip yerleşmek isteyenler.

2. Aşağıda yazılanlar, İcra Vekilleri Heyeti kararıyla nakil ve iskan edilebilirler:

A: Topraksız veya az topraklı çiftçiler;

B: Heyelan ve seylap gibi felakete uğrayan kimseler;

⁵⁰² Aynı, s. 463.

C: Verimsiz veya azmaklık ve bataklık veya tehlikeli veya askerlikçe yasak topraklardaki insanlar;

Ç: Harsi, siyasi, idari, içtimai, askeri, iktisadi sebeplerle nakline lüzum görülenler.

3. Türk ırkından olmayanların serpiştirme suretiyle köylere ve ayrı mahalle veya küme teşkil edemeyecek kasaba ve şehirlere iskanları mecburidir.

Madde 14. Yer, sıhhat, iktisat, kültür, siyaset, askerlik ve inzibat sebepleriyle Hükümetçe iskan ve ikamet yasak edilip boşaltılması istenilen üç numaralı mıntıklar halkı, iklim, yaşayış şartlarına ve kanunda yazılı kayıtlara göre 1 veya 2 numaralı mıntıklara nakil ve iskan edilirler.

3 numaralı mıntıklara, İcra Vekilleri Heyeti kararı olmadıkça, hiç kimsenin yeniden iskan ve ikametine izin verilemez.⁵⁰³

Madde 26. 3 numaralı mıntıklardan mecburi nakledilenler menkul mallarını birlikte götürebilirler. Bunların bıraktıkları gayrimenkullerin mülkiyeti tam olarak Devlete geçer. Tasarruf vesikasına bağlı olanların sahiplerine 1914 veya daha önceki yıllar vergi, yoksa tapu değerlerinin dört katı üzerinden, tapu ve vergi değerleri olmayanların emsalinin vergi veya tapu değerlerine bakarak o yerin idare heyetince takdir edilecek değer üzerinden birer istihkak mazbatası verilir.

Madde 27. Bu kanun hükümlerine göre Hükümetçe naklettirilenler veya istekleriyle göç edenler bir yıl içinde eski yerlerindeki menkul ve gayrimenkul mallarını tasfiye etmeğe mecburdurlar. Bu müddet içinde tasfiye etmeyenlerin menkul ve gayrimenkul malları Devletçe tasfiye olunur. Bunlardan isteyenler 26. maddeye göre gayrimenkullerine karşılık Hükümetten istihkak mazbatası alabilirler. Bu taktirde bu gayrimenkullerin mülkiyeti tam olarak Devlete geçer.⁵⁰⁴

⁵⁰³ Aynı, s. 463, 464.

⁵⁰⁴ Aynı, s. 466.

1934 yılında çıkarılan 2510 sayılı İskan Yasası ile affedilen ağa bey ve şeyhler, yerlerine bıraktıkları çocukları, akrabaları, nazırları eliyle topraklarını korumuş ve dönüşlerinde pek az kayıplarla eski topraklarını elde etmişler, hatta andığımız yasanın tapuya bağlanmamış toprakların iadesi kaydından yararlanarak kayıplarının bir kısmını da yerleştirilmişlerin sefaleti pahasına geri almışlardır. Büyük toprak sahiplerinin iade edilmesi ve yeniden eski düzenin devamının sağlanmasına karşılık hem göçmenler, hem de isyana katılan küçük çiftçilerle, sürgüne gidenlerin arazilerini işleyen çiftçiler toprakları terke ve ezilmeye bırakılmış oluyordu. Bu olay dönenlerin bir kat daha güçlenmesi sonucunu doğurmuştur.⁵⁰⁵

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki iskanlar, ağırlıklı olarak asayiş sorunları sonucu olmuştur. 3.5.1930 tarihli Koçuşağı Aşiretinden 20 hanenin iskanı, 4.10.1931 tarihli Erciş bölgesindeki isyanlar ile ilgili görülen 230 kişinin iskanı, 20.9.1934 tarihli Hoybun Cemiyeti'nin temsilcisi Midyatlı Şerif Mahruz'un ailesi ile birlikte Tekirdağ iline yerleştirilmesi, 20.9.1934 tarihli kaçakçılık yaparak asayiş ihlal eden Cizreli Ahmet Ağayısıan adındaki şahsın ailesi ile birlikte Tekirdağ'a nakli kararları güvenlik maksatlı olmuştur.⁵⁰⁶ İskana tabi tutulan bu kişiler karara karşı firar ettikleri gibi gittikleri batı vilayetlerinden bir süre sonra geri de gelmek istemişlerdir. Dilekçe ile yaptıkları dönüş istekleri incelenen bu kişilerin çoğu yeni yerlerinde bırakılmışlardı. İran'dan iltica eden 405 aileden oluşan Halikanlı Aşiretinin iskanında⁵⁰⁷ olduğu gibi ülke sınırları dışından gelen aşiretlere de bölgede yerleşme izni verilmiştir. Yaşanabilecek doğal tehlike ve afet sonrası iskanlarda hükümetler tarafından gerçekleştirildiği gibi toprak ihtiyacı olan köylüye yeni yerleşim yerlerine taşınma imkanı da verilmiştir.

Doğu vilayetlerimize 1921 yılından itibaren çeşitli sebeplerle gelen muhacirlerin 1 Haziran 1933'ten 1 Haziran 1934'e kadar yerleştikleri yerler

⁵⁰⁵ Rifkî ARSLAN: *Diyarbakır'da Toprakta Mülkiyet Rejimleri ve Toplumsal Değişme*, Ankara 1992, s. 52, 53.

⁵⁰⁶ **BCA MGMK:** 3.5.1930, 30.10/81.530.18.; **BCA BKK:** 4.10.1931, 030.18.1.2/23.69.7.; **BCA BKK:** 20.9.1934, 030.18.1.2/48.64.13.

⁵⁰⁷ **BCA MGMK:** 10.9.1931, 030.10.0./116.808.17.

arasında Elazığ ve Diyarbakır da vardır. 12.11.1934 tarihinde Manisa Mebusu Refik Şevket Bey'in memleketimiz dışından gelip de topraklarımıza yerleştirilen millettaşlarımız hakkında Hükümetçe ne gibi tedbirler alındığına vesaireye dair Dahiliye Vekaletinden şifahi sualine Dahiliye Vekili Şükrü Kaya Bey'in cevabı⁵⁰⁸nda memleketin muhtelif yerlerine tevzi edilen muhacirlerden 15'inin Diyarbakır'a (3 evde) 24'ünün Elazığ'a (8 evde) yerleştirildiğini öğreniyoruz. 1 Haziran 1934-1 Ekim 1934 tarihleri arasında ise Diyarbakır, 279 (56 evde), Elazığ'a 1255 (174 evde) muhacir iskan edilmiştir.

c. Nüfus Politikası

Özellikle 1930 yılından sonra nüfusu artırma yolunda bilinçli bir politika izlenmiştir. Bu konuda yayınlanan çeşitli yazılar da dikkat çekmiştir. Nüfus meselesi ile ilgili yabancı yayınlar çevrildiği gibi bu konuyla ilgili, İstatistik Umum Müdürlüğü, İsmail Hüsrev Şevket Süreyya Aydemir, Zeki Nasır, Yunus Nadi, Şevket Aziz Kansu, Falih Rıfkı Atay'ın çeşitli yayınları olmuştur. Bu yayınlarda ülkenin nüfus artış hızı ve bu konuyla ilgili çözümler ele alınmıştır. Bugünün aksine Avrupa devletlerinde olduğu gibi nüfus artırıcı tedbirlerin alınması gerektiği üzerinde durulmuştur. Ancak doğurganlık oranının artmasına rağmen doğanları yaşatacak uygarlık seviyesine ise Türkiye'nin henüz erişemediği dile getirilmiştir.⁵⁰⁹

Bu dönemde nüfus politikaları ile doğrudan ilgili veya bu politikaya ait hükümler de getiren çeşitli kanunlar çıkmıştır. 24 Mayıs 1930 tarihli ve 1624 sayılı Dahiliye Vekaleti Merkez Teşkilatı ve Vazifeleri Hakkında Kanunun nüfus işlerini elverişli biçimde düzenlemek bakımından İçişlerine bağlı 3 şubeden oluşan bir Nüfus İşleri Umum Müdürlüğü kurduğu göze çarpmaktadır. Söz konusu kanunla hem muhacirlerle, hem vatandaşlık

⁵⁰⁸ **Ayin Tarihi:** sayı: 12, Kasım-1934, s. 29-31; Muhacir işlerinin dönem basınındaki haberleri için ayrıca bkz., **Ayin Tarihi:** sayı: 12, Kasım-1934 s. 64-66.

⁵⁰⁹ Adnan GÜRİZ: a.g.e., s. 44-62.

sorunları ile hem de nüfus muameleleri ile ilgili şubelerin vazifeleri şöyle gösterilmiştir:

Madde 8. Nüfus İşleri Umum Müdürlüğü 3 şubeden mürekkeptir.

A.Birinci Şube; göçebe ve aşiretlere ve hariçten getirilecek muhacirlere ait iskan mıntıklarının tayini, bunların nakli, sevki ve müstahsil hale getirilmelerinin temini için lazım gelen muamele ve muhaberelerle topraksız köylülere toprak tevzii ve istatistik işleri ile iştigal etmek üzere 2 büroya mukassemdir (ayrılmıştır). Birinci Şube Müdürlüğü Umum Müdür Muavini tarafından idare olunur.

B.İkinci şube; vatandaşlık kanununun tatbikatına ve vatandaşlığa müteallik işlerle iştigal etmek üzere iki bürodan mürekkeptir.

C.Üçüncü şube; nüfus muamele ve muhaberelerini, tescil ve istatistik işlerini ifa etmek üzere iki bürodan mürekkeptir.

Mubadil olarak Türkiye'ye gelenlerin yerleştirilmeleriyle ilgili olarak çıkarılan 19 Mart 1931 tarihli ve 1771 sayılı Mübadele ve Tefviz İşlerinin Kat'i Tasfiyesi Hakkında Kanun, arazi dağıtımında aile fertlerine nüfus sayısı göz önünde tutularak toprak verileceğini belirtmektedir. Bu şekilde fazla nüfuslu ailelerin daha fazla arazi almaları ilkesi kabul edilmiş bulunmaktadır. Söz konusu kanun temelde sosyal ve ekonomik nedenlere dayanmakla birlikte dolaylı biçimde olsa bile nüfusu artırma politikasını desteklediği ifade edilebilir.⁵¹⁰

Buna karşılık 30 Ekim 1931 tarihli ve 1890 sayılı İktisadi Buhran Vergisi Kanunu gibi, 26 Mayıs 1932 tarihli ve 1980 sayılı Muvazene Vergisi Kanunu da çok çocuklu ailelere vergi muafiyetleri tanımamıştır. Oysa bu kanunların çıktığı dönemde geçerli olan nüfus politikasının gereği olarak çok çocuklu ailelere vergilerde kolaylık sağlanabilirdi.

Cumhuriyetin 10. yıldönümü münasebetiyle neşredilmiş olan 2330 sayılı af kanununun 1. ve 16. maddeleri mucibince cezaya tabi olan nüfus

⁵¹⁰ Adnan GÜRİZ: a.g.e., s. 157.

vak'a ve hareketlerine ait cezalar affolunmuş ve tescile müteallik harç ve resimler kaldırılmış olup bu gibi vak'aların cezasız olarak tescilleri yapılmış olduğu gibi evlilik akdine müstenit olmadan karı koca halindeki yaşayışların da kanunu medeniden evvel olduğuna göre aleliltlak, kanunu medeniden sonra olduğuna göre de çocuk doğmuş bulunmak ve erkek bekar olmak kayıt ve şartları altında karı koca sıfatıyla nüfus kütüklerine tescilleri icra kılınmıştır.⁵¹¹

1923 yılında Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra Türkiye Devletinin izlediği nüfus artırma politikasında dışarıdan Türkiye'ye göçleri teşvik amacının da göz önünde tutulduğu belirtilebilir. Devlet Türkiye'ye göçleri teşvik amacıyla yurtdışından gelecek göçmenlere önemli gümrük muafiyetleri tanımıştır. 2396 sayılı ve 22 Mart 1934 tarihli Muhacir ve Mültecilerin Gümrük Muafiyeti Hakkında Kanun bu kanımızı doğrulamaktadır.

14 Haziran 1934 tarihli ve 2510 sayılı İskan Kanunu'nda nüfusu artırma politikasını Cumhuriyet yönetiminin benimsediğini kanıtlayan temel belgelerden birisi olarak nitelendirilebilir. Bu kanun hükümlerinin incelenmesi nüfus politikası konusunda değerlendirme yapmaya elverecek özellikleri taşımaktadır.⁵¹² Bu kanunun 1.-7. maddeleri özellikle incelenmelidir. İskan Kanununun T.B.M.M.'de kabul edildiği gün Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın nüfus politikası ile ilgili sözleri de kısaca şöyledir:

"Bunu bilmek lazımdır ki, bir memleketin uğrayabileceği felaketlerin en büyüğü nüfus kıtlığıdır. Memleketimiz veludiyet itibariyle milletlerin başında gelen bir ırkın elindedir. Büyük afetlerden, büyük muharebelerden azade kalacak bir Türk nesli çok zaman geçmeyecek bu memleketi dolduracak ve taşıracaktır. Bunu biz hayatımızda görmeğe namzet bahtiyarlarız.

Nüfusumuzun taşkın olduğu ve bugün Avrupa'nın kesif denilen yerlerindeki kadar kesif olan topraklarımız vardı. Bu topraklardaki halk, bugün için vatanın hadisat dolayısıyla boşalmış olan kısımlarını doldurmaktadır ve

⁵¹¹ BCA CHPK: 490.01./227.898.3.

⁵¹² Adnan GÜRİZ: a.g.e., s. 161, 162.

dolduracaklardır. Şimdiye kadar kanunlarımız, hariçten gelen Türk muhacirlerine yardım ederdi. Bu kanun nüfus kesafeti aşkın ve taşkın olan vilayetlerden nüfusu daha az olan vilayetlere gidecek olanlara yardım edecektir. Çünkü bir memleketin asıl ve asli nüfus sermayesi kendi nüfusudur, hariçten gelenler değildir. Bugün 18 milyon olan nüfusumuz, behemehal 25 sene sonra 35-40 milyon olmağa namzettir. Bu itibarla dahildeki yerli vatandaşların kesafetine nazaran daha az nüfuslu yerlere sevk etmek ve kendilerine suhulet göstermek çok faydalı bir tedbirdir”⁵¹³

Bundan sonra usulüne tevfikan akdedilmiş evlenmelerle doğum, ölüm ve boşanmalardan kanuni müddetleri içinde nüfus kütüklerine yazdırılamayan vak'aların cezasız ve pulsuz olarak kütüklere geçirilmeleri için 15.7.1934 tarihli ve 2576 sayılı gizli nüfusların yazımı hakkındaki kanun neşrolunmuş ve kanunun hükümlerinden istifade için tayin edilen müddet 23.12.1934 tarihli ve 2649 sayılı kanunla⁵¹⁴ 1 Haziran 1935 tarihine kadar uzatılmıştır. Bu kanunlardan istifade edilerek (2.729.980) gizli doğum, (1.597.018) gizli ölüm, (852.676) gizli evlenme vakası nüfus kütüklerimize yazılmıştır.⁵¹⁵

Görüldüğü gibi bu dönemde hükümetlerin yasal desteğiyle özellikle yoğun nüfuslu Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerine etki edecek kanunlar çıkarılmıştır. Ancak bazen bu kanunlar bölgenin sosyal yapısına etki edeceği düşüncesiyle aşiretler ve büyük aileler üzerinde olumsuz tesir yapmıştır. Bölgede henüz nüfus tahririnin yapılamaması ve iskan politikası çerçevesinde bölgeden gelen ve giden nüfusun kesin olarak hesaplanamaması da karşılaşılan güçlüklerden bazılarıdır. Milli nüfus siyasetinin 1928 yılından itibaren çıkarılan yayınlarla daha çok ele alındığını görebiliriz.⁵¹⁶ 1935 yılındaki ikinci nüfus sayımı ise ülke ve bölgeler için daha sağlam verileri sunacaktır.

⁵¹³ TBMM ZC: D. 4, c. 23, i. 68, 14.6.1934, s. 140, 141.

⁵¹⁴ Düstur: D. 2, c. 16, 23 Aralık 1934, s. 320, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 29 Aralık 1934-sayı: 2892, Kanun No: 2648.

⁵¹⁵ BCA CHPK: 490.01./227.898.3.

⁵¹⁶ Milli Nüfus Siyaseti ile ilgili yazılar için bkz., Ayın Tarihi: sayı: 3, Şubat 1934, s. 487, 488, Ayın Tarihi: sayı: 7, 1-30 Haziran 1934, s. 394, 395.

4. Eğitim ve Kültür Politikaları

a. Eğitim Politikası

Osmanlı imparatorluğunun gerileme ve çöküş dönemlerinde devletin pek çok sisteminde görülen çözülme eğitim sisteminde de kendini göstermiştir. Başta askeri eğitim olmak üzere, eğitimin diğer alt sistemleri tahribe uğramıştır, hatta devletin zaafa uğramasından da eğitimdeki çöküş mesul tutulmuştur.

Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş safhasına eğitime ayrı bir önem verilmesinin sebebi de bu hakikatin anlaşılmış olmasıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren milli eğitim yenileşmenin ve ilerlemenin teminatı kabul edilmiş ve devletin diğer sistemleri arasında daima müstesna bir yere sahip olmuştur. İktisadi şartların en olumsuz olduğu dönemlerde dahi Milli eğitime daima bütçeden önemli paylar ayrılmıştır.⁵¹⁷

Memleketin eğitim ihtiyacı zaman içinde bazı değişikliklere uğramakla birlikte bir bütünlük ve süreklilik arz etmiştir. Bu sebeple hükümetin Milli Eğitim politikası bütünlülük ve devamlılık esasına dayanarak, birbirini tamamlar nitelikte olması istenmiştir. II. Dönem'in sonunda Milli Eğitim Bakanı olan Mustafa Necati Bey bu görevini 1929 yılı Ocak ayına kadar bütünlük içerisinde devam ettirebilmiştir. Zira onun bakanlığı bırakması istifa veya bir başka sebeple değil vefatıyla olmuştur.

Mustafa Necati Bey döneminde ülkenin bütününe ilgilendiren en önemli gelişmelerden biri 1 Kasım 1928 tarihinde yeni Türk harflerinin kabul edilmesi olmuştur. Zira Cumhuriyetin İlanından itibaren okuma yazma bilmeyen kişilerin nasıl eğitileceği tartışılmaya başlamıştı. Harf İnkılabı alfabe sonunu çözerken eğitimin tüm halk kitlelerine verilebileceği yerler hakkında Halk Mektepleri veya Halk Dershanelerinin kurulması önerileri söz konusu idi. Bu arada Türk Ocakları'nın Halk Evi olması, gece okullarının veya seyyar okulların kurulması gibi çözüm arayışları da vardı. 1928'de bu çalışmalar ilk

⁵¹⁷ Yusuf EKİNCİ: *Hükümet ve Siyasi Parti Programlarında Milli Eğitim (1920-1994)*, Ankara 1994, s.163.

ürünlerini verdi ve Halk Dershanelerinin, Millet Mektepleri adı altında örgütlenmesi ve işlevinin daha ziyade halka yeni harfler öğretmek olarak belirlenmesi kesinleşti.⁵¹⁸ Böylece 24 Kasım 1928'de Millet Mektepleri Talimatnamesi⁵¹⁹ yürürlüğe girdi.

Millet Mektebi Talimatnamesi'nin 1. maddesinde gaye (amaç) T.B.M.M. tarafından Türk Dilinin ferdi ve umumi, hususi ve resmi bilcümle muharreratta (yazışmalarda) Türk harfleriyle tespiti kanunen kabul edilmiş olmasından, buna müsteniden tatbikatta, Türk alfabelerinin, kısa zamanda ve kolay bir surette her ferde okuyup yazabilmek imkanı bahşeden mahiyetinden, Türk milletinin azami surette istifadesini temin etmek ve büyük halk kitlelerini süratle okur yazar bir hale getirmek olarak açıklanmıştı, Millet Mektepleri için kabul edilen örgüt, izleyen 2-8. maddelerde ayrıntılanmıştı. Buna göre sistem üç aşamalı olacaktı:

A Programı ile okuma yazma öğretilmesi,

B Programı ile A'yı bitirenlere yaşamları ve işleri için gerekli temel bilgilerin verilmesi,

C Programı ile de B'yi bitirenlere daha üst düzeyde ve beceriler kazandırılması hedefti. Valiler, Kaymakamlar, okul müdürleri, memurlar. Bu alanda görev ve sorumluluk yüklendiler. Okullar, köy odaları, kahvehaneler, hükümet konakları ve camiler Millet Mektepleri için kapılarını açtı. İş o denli ciddiye alınmış ve hükümetin en önemli işi durumuna getirilmişti ki, Teşkilatın umumi reisliğini ve Millet Mektebi'nin başmuallimliği, Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin kabul buyurmuş olmasından ayrıca, Büyük Millet Meclisi Reisi, Başvekil, vekiller, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi, Halk Fırkası Umumi Katibi de örgütün başkanları, genel müfettişleri, müfettişleri görevlerini üstlendiler. Maarif Vekili örgütün genel başkanıydı. Ülkede, yaşı 15 ile 45 arasında olan kadın erkek, okula gitmemiş tüm vatandaşlar da Millet

⁵¹⁸ Mustafa ERGÜN: a.g.e., s.100.

⁵¹⁹ Millet Mektepleri Talimatnamesi için bkz, **Ayin Tarihi**: Sayı:57, Aralık 1928, s. 4263-4271.

Mektebi'nin öğrencisi sayıldılar. Askerde olanlar okuma yazma eğitimini kışlalarda, subaylardan ve okur yazar çavuşlardan alacaklardı.⁵²⁰

Millet Mektepleri Talimatnamesi'nin uygulanmasında hükümetin yanı sıra Cumhuriyet Halk Fırkası da bir takım çalışmalar yapmıştır. Fırka 24.12.1928 tarihli ve 7680 sayılı tamim ile Müfettişlerine şöyle bir görev vermektedir: "Halkımızın bu teşkilat vasıtasıyla ayağına kadar götürülen büyük nimetten azami surette istifadesini temin için Fırkamıza büyük vazifeler teveccüh etmekte ve Kaza mutemetlerimizizin Millet Mektepi Teşkilatı'nın idaresine memur olan heyetlere dahil bulunması bu teşkilatın mesai ve muvaffakiyet ile ciddi surette alakadar olmaklığımızı istilzam eylemektedir."⁵²¹ Yine 28.10.1927 tarihli başka bir tamimle de 7680 sayılı tamimdeki istekler hatırlatılmış ve bu mekteplere fırkanın teşkilat kademelerinin ehemmiyetle alakadar olması rica edilmiştir.⁵²²

1927-1928 Halk Dershaneleri olarak açılan bu okullar, 1928-1935 arası Millet Mektepleri, 1936-1950 arasında da Ulus Okulları adıyla çalışma yapmışlardır. Ancak 1929'da Mustafa Necati Bey'in vefatı sonrası bu okullara gereken önem çok verilmemiştir. İsmet İnönü Milli Eğitim Bakanlığı'nı iki ay vekaleten yürütmüş ancak Necati Bey'in yerini ilk etapta dolduramamıştır. Sırayla Vasıf Çınar, Recep Peker, Cemal Hüsnü Taray, Refik Saydam, Esat Sagay yeni bakanlar olmuştur. Ancak bu bakanların görev süreleri çok kısa sürmüştür. 6.5 yıl içinde 9 bakan değişirken Esat Sagay Bey'in yaklaşık iki yıllık bakanlığı döneminde Türk Ocaklarının yerine açılan Halkevleri halk eğitimi için yeni bir yapı oluşturmuştur.

19 Eylül 1932 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı'na Reşit Galip Bey'in gelişiyle maarif meselesinde yeni adımlar atılmıştır. Nitekim onun bakanlığının ilk günlerinde basın hakkında şunları yazmıştır:

"Yeni Maarif Vekilimiz, milli istiklal mücadelesinin ortaya çıkardığı genç ve yüksek simalardan biridir. Daha pek genç iken, Türk kültürünün köylere

⁵²⁰ Necdet SAKAOĞLU: a.g.e., s. 47,48.

⁵²¹ BCA CHPK: 24.12.1928, 490.01./1.2.13.

⁵²² BCA CHPK: 28.10.1929, 490.01./1.3.12.

kadar yayılması milli uyanışın en doğru çaresi olduğunu takdir ederek, birkaç arkadaşıyla bir köyde yerleşmek yoluna girmişti. Milli mücadele esnasında bütün azmiyle Büyük Gazi'nin açtığı nurlu yola kendini vakfetmiş, ondan sonra da kendi için ilim ve kültür işlerini ideal edinmiştir. Türk Tarihi Tetkik Cemiyetinde, Halkevleri teşkilatında ve Tarih Kongresi'nde gösterdiği yüksek ve verimli faaliyeti herkes bilir”⁵²³

“Reşit Galip Bey eski Türk Ocağının ilk birkaç azasındandır. Türk Ocağında siyasi, ictimai, edebi, bütün milli davalar konuşulurken, o, bir arkadaşıyla birlikte köye gitti.

Ve son zamanlara kadar köyün ve halkın içinde kaldı. İki arkadaş köye alfabe okutmak değil, terbiye için gitmişlerdir”⁵²⁴

1933 yılında Reşit Galip'in Eğitim Bakanlığı'na getirilmesi ile bakanlık içinde bulunduğu uyuşukluktan kurtulur, fikir ve eğitim alanında bakanlığın dışında gelişmekte olan bu hareketlere katılır. Reşit Galip Ziraat ve Sağlık bakanlıkları temsilcilerinin de katıldığı bir Köy İşleri Komisyonunu kurar. Komisyon, eğitim merkezleri çevresinde köylerin kalkınması için gerekli görüşleri saptamakla görevlidir. Komisyon çalışmalarını dikkate değer bir rapor hazırlayarak bitirir. Rapor köy eğitiminin alması gereken yeni yönünü şöyle özetlemektedir:

“Öyle bir köy öğretmeni tipi yaratmalıyız ki o yalnız köylünün inançlarını işlemek, toplumsal kurumlarını etkilemekle kalmasın. Köyün maddi yüzünü ve ekonomik hayatını da değiştirsın”⁵²⁵

Reşit Galip Bey'den sonra Refik Saydam'ın kısa süre Milli Eğitim Bakanlığı olmuş ve onun yerine de Yusuf Hikmet Bayar gelmiştir. Bayar döneminde Üniversite, Orta ve Lise eğitiminde hazırlanan raporlar doğrultusunda yenilikler yapılmıştır. Hikmet Bey'in tarihi tetebbüllerle meşgul

⁵²³ **Hakimiyet-i Milliye**, 23 Eylül 1932, s.1.

⁵²⁴ **Hakimiyet-i Milliye**, 24 Eylül 1932, s.1.

⁵²⁵ E. Wilson HOWARD: **a.g.e.**, s.158.

olmak üzere istifa etmesi üzerine yerine Aydın Mebusu Zeynel Abidin Özmen dönemin son Milli Eğitim Bakanı olarak göreve başlamıştır. Bakan:

“Vazifeme şimdi başladım. Hükümetin ve fırkanın çizdiği esaslar dahilinde tatbikine devam edilen mevcut programın tahakkukuna çalışacağım. Benim Vekaletle tayinimle Maarif Vekaletinin çalışma programında bir değişiklik yapılacak değildir. Bilhassa bunu tebarüz ettirmek isterim”⁵²⁶ açıklamasıyla kendisinden önceki Milli Eğitim Bakanlarının yaptıklarını devam ettirmek gayretinde olacağına dikkat çekmiştir.

Bu dönem Milli eğitim Bakanlığı çalışmalarında ilk öğretim alanında önemli gelişmeler olmuştur. 1929 tarihli ilk mektepler talimatnamesi ilköğretimin amaçları çizilmiştir. 1929-1930 yılları hariç ilkokul sayısında her yıl artış gözlenmiştir. Zira geçimin %80 civarında tarım ve hayvancılıktan sağlandığı halk için asıl sorun okuma-yazma ve ilköğretim düzeyinde görülmüştür. Fakat ilköğretim düzeyinde okullaşma, arzu edilenin aksine gelir durumu iyi illerde ileri, yoksul illerde ise büsbütün yetersiz olmuştur.

Batı, kuzey bölgelerinde eğitimin hızla geliştiği görülürken Erzurum ile bu ilin doğusunda ve güneyinde kalan illerde durum çok kötüdür. Okul ve öğretmen yetersizliği nedeniyle ve zorunlu ilköğretim uygulaması mümkün olamamıştır. Açığı bir oranda kapatmak için Muallim Birlikleriyle Türk Ocakları tarafından ilçe ve kasabalarda Halk gece dersaneleri de açılmıştır.⁵²⁷

Tablo 8.de İlk Mekteplerin 1929-1932 yılları arasında sayı olarak doğu vilayetlerinde artışı çok fazla olmamıştır. Yine öğretmen sayısı da okul ve öğrenci toplamına göre yetersizdir. Öğrenci sayılarında genellikle yıllara göre artış olmakla birlikte erkek öğrenci sayısı bütün vilayetlerde fazladır. Günümüzde dahi bölgede okula giden kız öğrenci sayısının az olduğu göz önünde bulundurulduğunda döneme ait kız talebelerin azlığı normaldir.

⁵²⁶ **Hakimiyet-i Milliye:** 19 Temmuz 1934, s.1.

⁵²⁷ Necdet SAKAOĞLU: **a.g.e.**, s.39.40; İlk Tahsil meselesi için bkz, **Ayın Tarihi:** sayı: 4 Mart 1934. s. 57-59.

Tablo 8. 1929-1932 Yılları Arası Doğu ve Güneydoğu İllerinde İlk Mekteplerin Vaziyeti

Vilayetler	Seneler	Mektep	Muallim	Talebe	
				Erkek	Kız
Bayazıt	1929-1930	13	30	666	192
	1930-1931	13	37	795	218
	1931-1932	17	42	970	284
Diyarbakır	1929-1930	*-	-	-	-
	1930-1931	23	83	1529	630
	1931-1932	22	83	1503	495
Elazığ	1929-1930	64	128	2275	775
	1930-1931	63	123	2262	899
	1931-1932	55	124	2651	893
Erzincan	1929-1930	67	107	757	3410
	1930-1931	67	97	850	3207
	1931-1932	56	101	918	3255
Erzurum	1929-1930	82	154	5079	1751
	1930-1931	89	157	3374	1341
	1931-1932	90	168	4054	1338
Gaziantep	1929-1930	62	142	3013	683
	1930-1931	70	142	2988	740
	1931-1932	70	153	3368	792
Hakkari	1929-1930	2	2	29	15
	1930-1931	2	3	36	14
	1931-1932	2	2	53	33
Kars	1929-1930	89	133	4421	698
	1930-1931	94	145	4421	698
	1931-1932	82	139	3886	1206
Mardin	1929-1930	18	50	1098	267
	1930-1931	18	52	1230	291
	1931-1932	16	56	1277	275
Maraş	1929-1930	45	90	2350	685
	1930-1931	59	108	2658	789
	1931-1932	63	98	3002	883
Muş	1929-1930	12	26	418	78
	1930-1931	14	32	538	144
	1931-1932	15	33	727	187
Siirt	1929-1930	10	22	359	62
	1930-1931	9	28	358	111
	1931-1932	11	37	540	166
Malatya	1929-1930	111	215	4626	1406
	1930-1931	120	218	4992	1620
	1931-1932	113	203	5503	1663
Urfa	1929-1930	35	103	1670	321
	1930-1931	34	102	1813	349
	1931-1932	26	89	1737	312
Van	1929-1930	11	27	514	130
	1930-1931	8	29	495	95
	1931-1932	10	30	651	120

Kaynak: DİE; İstatistik Yıllığı, C.5, 1931-1932'den hazırlanmıştır.

* Malumat yoktur.

Hakkari, Bayazıt, Van bölgenin en düşük verilerini taşımaktadır. Malatya, Erzurum, Kars bölge ortalamalarının üzerinde bir vaziyete sahiptir. Zira Malatya'daki mektep, muallim ve talebe sayısı bölgenin en yüksek rakamlarını göstermektedir.

Bölgede özellikle ilk öğretime daha fazla önem verilebilmiştir. 1927-1928 öğretim yılında Türkiye'de 71 orta okul varken, 1935-1936 öğretim yılında bu sayının hala 100'de kalması doğu illerinde açılabilen orta okul sayısının çok az olduğuna işaret eder. Malatya'da bulunan orta okulda 1927'de karma eğitime geçilmesi de o vilayetin eğitim alanında bölgede ileri bir seviyede olduğunu gösterir.

Liselerin bazı vilayet merkezlerinde dahi olmadığı dönem koşullarında, 1931 yılında mesleki ve teknik öğretim alanında Türkiye 9 bölgeye ayrılmıştır. Diyarbakır'ında bu merkezlerden biri olup burada masrafları bölgeye dahil illerce karşılanmak üzere erkek öğrenciler için bir Bölge Sanat okulu kurulmuştur. Yine ayrı ilde bir Öğretmen Okulu da faaliyete geçmiştir.⁵²⁸ Açılan sanat okulu için yardım yapılmasına dair 11.01.1934 tarihli istek yazısı⁵²⁹ ise bu bütün okulların istenilen amacı bütçe dolayısıyla ulaşamadığını göstermektedir.

Birinci Umumi Müfettişi İbrahim Tali Bey'in Ağustos 1932 tarihinde İsmet İnönü'ye Elazığ da bir lise açılması hakkında yazdığı yazıda o yıllara ait ortaöğretim politikaları hakkında bilgi vermektedir. Rapora göre Tali Bey,⁵³⁰ Elazığda bir lise açılması hakkında Maarif Vekaletine arz ve teklifinin ne derece nazarı itibaren alındığını anlamak ve diğer hususlar için Vekil Beyefendi ile Tokatlıyanda görüşmüştür.

Maarif Vekaleti bu sene zarfında üç lise açmaya kafi tahsisatı mevcutsa da C.H.Firkasınca 932 senesinde yeniden Lise açılmasına dair bir

⁵²⁸ Eğitim Sistemi içindeki yapı için bkz, **Cumhuriyetin 50. Yılında Milli Eğitimimiz**, İstanbul 1973.

⁵²⁹ **BCA MGMK**: 11.1.1934, 030.10./173.198.7.

⁵³⁰ **BCA MGMK**: 4.8.1932, 030.10./69.457.7, Bu tür yazışmanın 1934 yılında hala devam ettiğini görüyoruz, bkz, **BCA MGMK**: 30.5.1934, 030.10./142.17.8.

karar vermediğinden evvel emirde Fırkaca karar ittihazı ıktıza ettiğini Esat Beyefendi beyan buyurmuştur.

Tali Bey'in Diyarbakır ve Elazığdaki Muallim Mekteplerinin kapatılması dört beş ay evvel taktim ettiği büyük raporun ruhuna pek muvafık olduğundan bu mekteplerin bir merkezde teksifi yolunda büyük faydalar temin edecek olan teşebbüsün başlangıcı olarak mucibi şükrandır, ancak Umumi Müfettişlik mıntıkasında zabitan ve memurların en büyük endişeleri evlatlarının tahsilsiz bırakılmaları olduğu gibi şark vilayetleri halkına yapılmakta olan bir çok menfi propagandaların başında kendilerinin cahil bırakılacağı suretinde hükümete karşı ağır ithamlarda bulunmaktadır. Muayyen nisbette yatılı talebe kulübüne müsait bina ve bir kısım eşyası da vardır. Bu mektebin açılmasına mücade edilmesi istenmiştir.

Elazığ'da olduğu gibi Malatya'da da lise açılması için Halk Partisi, Belediye, Ticaret ve Türk Ocağı Başkanlarının müşterek dilekçesi olmuştur.⁵³¹ Şehir ve köy yatılı mektepleri 1929-1932 yılları arasında Türkiye'de 13 vilayette bulunup Elazığ ve Erzurum ileri de bu sayıya dahildir. Elazığ'da bir şehir yatılı mektebi, Erzurum da ise 1931-1932 Eğitim Öğretim döneminde açılan bir Muallim Mektebi vardır.⁵³²

Bölgede eğitim ve öğretimi aksatan en önemli sorunlardan birisi ise okul sayılarına nazaran öğretmen eksikliğidir. Döneme ait raporlarda öğretmen istihdam politikası ve öğretmen tayinlerinde görülen eksiklikler sık sık yer almaktadır. 1933-1934 yıllarında Türkiye'de geniş çapta iktisadi incelemelerde bulunan kalabalık bir Amerikan heyeti tarafından hazırlanan bir raporda da, öğretmen yetiştirme alanındaki nitelik meselesi ve köy öğretmeni yetiştirme konusunda öneriler sunulmuştur.

Raporlarda, adetleri suritle artan mekteplerde muallim yetiştirmek meselesi, son on senenin en güç işlerinden biri görülmüş; bu meselenin halli, Maarif Vekaleti'nin muvaffakiyetlerinden birini teşkil etmiştir. Raporlarda o

⁵³¹ Bkz, **BCA MGMK**: 28.6.1928, 30.10/143.28.3.

⁵³² **DİE: İstatistik Yıllığı**, s.155.

güne kadar başlıca mesele adet meselesi iken; artık kalite meselesine de daha fazla ehemmiyet verilmeli, bu sahada, ayrı ayrı mevzular için ayrı ayrı muallimler yetiştirilmesi meselesine çok dikkat edilmelidir. Bazı esaslı noksanları görüldüğünden dolayı köy muallim mektepleri kapatılmıştır. Köylere muallim hazırlamak üzere başka bir vasıta bulunmalıdır.⁵³³

30 Mayıs 1934 tarihinde Milli Eğitim Bakanı Yusuf Hikmet Bayur'un Başbakanlığa gönderdiği 54151 nolu yazı ise eğitim politikalarında o dönemde aksayan öğretmenlerin maaşlarıyla ilgilidir. Kars Kağızman ilk mektep öğretmenlerinin Şubat, Mart, Nisan ayı maaşlarını alamamaları üzerine Milli Eğitim Bakanlığına çekilen telgraf sonunda Kars vilayetinde muallimlerin maaş işlerini henüz düzeltemediğini, Dahiliye Vekili ile yapılan toplantı sonunda buraya Bakanlık müfettişinin gönderildiği görülmektedir.⁵³⁴ Söz konusu belgede olduğu gibi doğu vilayetlerinde çalışan öğretmenlerin zaman zaman maaşlarını alamamaları bölgenin eğitim sorunlarının yeterince çözülememesine etki etmiştir. Bu sebeple Milli Eğitim Bakanları meselelere özel önem vermişlerdir. Maarif vekili olan Reşit Galip Bey'in görevinin ilk günlerinde İstanbul'da Anadolu Ajansına yaptığı şu konuşma konuya bir örnektir:

"Eylül nihayetine kadar mütedahil muallim maaşlarının kamilen tesviyesi işini ehemmiyetle takip ediyorum. Bundan sonra kendileri aldıkları halde muallimleri aylıksız bıraktıkları görülecek hususi muhasebelerin yakalarından tutacağım."⁵³⁵

Doğu vilayetlerinde çalışan öğretmenlerin maaşını gösteren cetvellerin⁵³⁶ incelenmesiyle bölge öğretmenlerine bugün olduğu gibi teşvik mahiyetinde fevkalade tahsisat ve uzaklık zammının verildiği görülür. Böylece bölgedeki öğretmen eksikliği giderilmek istenmiştir. Yıllara göre Maarif

⁵³³ Cemil ÖZTÜRK: a.g.e., s.70,71.

⁵³⁴ BCA MGMK: 30.5.1934, 030.10./142.17.8.

⁵³⁵ Hakimiyet-i Milliye: 25 Eylül 1932, s.1.

⁵³⁶ 1930 yılındaki Mardin ve Urfa vilayetlerinde çalışan öğretmenlerin maaşını gösteren cetvellerde asıl maaşı geçik fevkalade tahsisat ve uzaklık zammının verildiği görülür, Bkz, BCA MGMK: 8.3.1930, 030.10./134.962.13, BCA MGMK: 030.10./134.962.9.

bütçelerine⁵³⁷ bakıldığında hükümetlerin Milli Eğitim masraflarına önemli miktarda kaynak artırdığı ve bu bütçelerin genellikle yıllara göre artış kaydettiği görülür. Milli Eğitime verilen bu önemden dolayı Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye Cumhuriyeti'nin kalkınması büyük ölçüde eğitim yolu ile olmuştur.

Bu dönemde eğitim için Seyyar Aşiret Muallimleri Teşkilatı'nın kurulması çalışmalarına başlanmış, yine 1930'lu yıllarda diğer önemli bir okul ordu olmuştur. Bölge gençleri askerlik hizmeti için öncelikle batı bölgelerine gönderildi. Batı Anadolu'ya gönderilen bölge çocuğu askerlere Türkçe öğretilecek iyi birer vatandaş olmalarına çalışıldı. Bunlara askerlik dönüşü muhtarlık görevi verildi ki, bu bir bakıma ödüllendirmeydi.⁵³⁸

b. Kültür Politikası ve Halk Evleri

Tek parti yönetiminin sağlamaştırılmasında en önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilen Türk Ocakları'nın kapatılmasına yol açan nedenler konusunda çeşitli görüş ayrılıkları bulunmaktadır. François Georgeon'un yorumuna göre, 1930 Kurultayı öncesi, Türk Ocakları, 250'yi aşkın şubesi ve 30.000'in üzerindeki üye sayısı ile gücünün doruğuna ulaşmıştır. 1927'den sonra ilkelerini belirlemeye başlayan ve otoritesini artıran tek parti rejimi ile mahalli düzeyde önemini koruyan Türk Ocakları şubeleri arasında belli bir muhalefetin varlığı söz konusudur. Özellikle SCF deneyimi ile büyük oranda açığa çıkan bu muhalefet karşısında Kemalist iktidar, Jön Türk döneminde gelişen ortaklaşmacı yaşamın (vie associative) ve sivil toplumun son kalıntılarını ortadan kaldırmaya karar vermiş ve bu amaçla Türk Ocakları'nın kapatılmasının ardından Türk Muallimler Birliği, 1932'de Mason dernekleri gibi çeşitli kuruluşların faaliyetlerine son

⁵³⁷ BCA MGMK: 30.01./90.559.4.

⁵³⁸ Hüseyin KOCA: a.g.e., s.351.

vermiştir.⁵³⁹ Türk Ocakları'nın kapatılması ile ilgili Erol Güngör'ün görüşü ise şöyledir:

"İkinci Meşrutiyet devrinde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk münevverlerini toplayan en büyük gayr-i siyasi teşkilat Türk Ocakları'ydı. Türk Ocakları İttihatçılar tarafından destek görmüş, onlar da ittihatçıları desteklemişler ve böylece İttihat ve Terakki Fırkası adeta -Yahya Kemal'in tabiriyle -alamet-i farikası Türkçülük olan bir parti gibi görmüştü. Bu teşkilat Cumhuriyet devrinde de ayakta durmayı başardı; fakat İttihat ve Terakki ile eskiden çok yakın ilgisi olduğu için Halk Fırkası'yla bir arada yürüyemezdi. Halk Fırkası kendi dışında teşkilatlı bir münevver kuvvetin varlığına imkan vermemek üzere Ocaklar'ı kapattı. Ocak ileri gelenleri arasında da bilhassa Türkiye dışından gelmiş olanları Halk Fırkasının kontrolü altında bulunan çeşitli yerlere -Dil ve Tarih Kurumu gibi- dağıttı, bazılarını aynı zamanda mebusluk -sayıtlılık- verdi. Avrupa'da tahsilini bitirerek gelmiş olanlar da çeşitli yollardan Fırka bünyesinde eritiliyordu. Bunlardan bazılarının siyasi vazifeler almaları yüzünden kendi arkadaşları ile de araları açılınca, Halk Fırkası karşısında hemen hiçbir kuvvet kalmadı. İleride Anadoluculuk cereyanının bir tarihini yazacak olanlar bu konuda bize bir hayli bilgi kazandıracaklardır."⁵⁴⁰

Halkevleri, 1931 yılında Türk Ocaklarının, Türk Halk Bilgisi Derneği'nin ve Muallim Birlikleri'nin "kendilerini feshetmelerinden" sonra, uzun araştırma ve incelemeler neticesinde 19 Şubat 1932'de ilk defa 14 yerde birden açıldı. Afyon, Ankara, Aydın, Bolu, Bursa, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Eminönü, Eskişehir, Konya, Malatya ve Samsun. Bundan sonra Halkevlerine her yıl yeni evler katılmış; 1938 yılına gelindiğinde Türkiye'deki Halkevi sayısı 210'a ulaşmıştı.

Evler, C.H.P. tarafından açılıyordu. Yerel parti örgütleri bir Halkevinin kurulması için gerekli olan tesisleri, kolları, bütçeyi, üyeleri vs hazırladıktan sonra Partinin genel yönetim kuruluna başvuruyor, partinin Genel Yönetim

⁵³⁹ Füsün ÜSTEL: a.g.e., s.358,359.

⁵⁴⁰ Erol GÜNGÖR: *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul 1986, s.243.

Kurulu açma izni verince, o yılın 19 Şubatında Halkevi açılıyordu. 19 Şubatı takip eden ilk Pazar günü eski Halkevlerinin kuruluş yıldönümleri, yenilerinin açılışları törenlerle kutlanıyordu.⁵⁴¹

Halkevleri Türk Halk kültürünün gerek araştırılması, gerekse bunların teşviki konusunda hayli etkili olmuştur. Siyasi teşekkül olarak sadece Halk Partisi'nin, kültür ocağı olarak sadece Halkevleri'nin ortada bırakıldığı bir devirde Türk kültürüyle uğraşanlardan hiç değilse bir kısmının Halkevlerinde toplanması ve oranın imkanlarından faydalanması kaçınılmazdı. Ancak Halkevlerinin belli bir siyasi partinin damgasının taşınması ve oradan gelen bazı tek yönlü tesirler dolayısıyla bu kuruluşlar gerektiği kadar toplayıcı olamamış, çok partili siyasi hayat geliştikçe iyice itibardan düşmüş, dernek kurma ve yayın hürriyeti verilince herkes istediği yerde çalışmak üzere Halkevlerine bir bakıma mecburi olan eski bağlılığını koparmış, nihayet Halkevleri iktidardan düşmüş bir partinin ölü bir yan kuruluşu haline düşünce de kapatılmıştır.⁵⁴²

Halkevlerinin ilginç sloganları ve yöntemleri de vardı: "Mahalle kahvesinden halkevi kütüphanesine", "Bilgi seferberliğinin ileri karakolları", "Köy okuma odaları", "Yurdun her yanı okuma heveslileri ile dolu", "Bir köye, harman yeri kadar gerek olan şey: Okuma odası!", "Ümmiliğe karşı seferberlik". Türkçe'yi yayma ve öğretme girişimlerinde, Diyarbakır'ın bir köyündeki Türkçe bilen 42 kişinin, bilmeyen 55 kişiye öğretmen olarak görevlendirilmeleri, yıl sonunda en iyi öğretene en iyi öğrenene 4'er öküz verilmesi, Mardin'de gönüllü 50 gencin Türkçe öğretmeni olarak köylere gitmeleri ilginç örneklerdir.⁵⁴³

⁵⁴¹ Mustafa ERGÜN: a.g.e., s.150.

⁵⁴² Erol GÜNGÖR: *Dünden...a.g.e.*, s.98.

⁵⁴³ Necdet SAKAOĞLU: a.g.e., s.52; Halkevlerinin faydaları ve faaliyetleri hakkında bkz, *Ayın Tarihi*: sayı:8, Ağustos 1934, s.456,457.

5. Bayındırlık ve Ulaştırma Politikaları

a. Demiryolu Faaliyetleri

Cumhuriyet'in ilk yıllarında büyük ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalınmış ve bunların çözümü gerekmiştir. Bu nedenle 1930 yılına kadar yeni demiryolu inşaatı sınırlı bir gelişme kaydetmiş ve anılan yıla kadar 633km yeni demiryolu yapılmıştır. Ancak 1930 yılından itibaren demiryolu inşaatına büyük hız verilmiş ve 10 yıl zarfında (1930-1940) 2484 km. uzunluğunda demiryolu döşenmiştir. Cumhuriyetin ilanından ikinci dünya savaşına kadar (yaklaşık 17 yıl içinde) yılda ortalama 180 km.nin üstünde bir tempoyla toplam 3117 km. yeni demiryolu yapılmış savaştan sonra 35 yıl içinde (1945-1980) ise buna sadece 1268 km., yani yılda ortalama 36 km. yeni demiryolu eklenebilmiştir. Demiryolu yapımının en hızlı olduğu 1930-1940 yılları arasında yılda ortalama yaklaşık 250 km. yeni demiryolu yapılmıştır. Bu yıllarda Demiryolu yatırımları genellikle Devlet Bütçesinden ve Anadolu Demiryolları için çıkarılan tahviller yoluyla sağlanacak kaynaklarla finanse edilmiştir.⁵⁴⁴

1924-1928 arasında Meclis, 2000 kilometreyi bulacak yedi yeni demiryolu hattı için fon ayrılmasını kabul etti. 1929'a kadar bu hedefin yarısı gerçekleşmişti. Bu döneme kadar en önemli yapım, Ankara-Sivas, Sivas-Samsun hattıydı. Böylece Orta Anadolu'nun tahıl ambarı Sivas, bir yandan başkent Ankara ile oradan da İstanbul ile birleşirken bir yandan da Samsun limanına uzanıyordu. Sivas'a demiryolunun uzanması, Doğu Anadolu'nun uç kısmının uzak pazarlarla entegrasyonu anlamına geliyordu. Ama asıl Doğu ve Güneydoğu'ya demiryolunun girişi 1930'lu ve 1940'lı yıllarda oldu.

Bölgeye giren ilk demiryolu, Mersin ile Ergani'yi birleştirmeyi hedefliyordu. Hattın adı Fevzipaşa-Ergani idi. Bu hattın önemli bir amacının Ergani bakırlarının Mersin limanına ulaştırılması olduğu anlaşılmaktaydı. Yapımı İsveçliler'e verilen bu hat hakkında dönemin Nafia Vekaletince 9 Nisan 1929'da hazırlanan "Demir Yollar ve Limanlar ile su işleri için iki yüz

⁵⁴⁴ İsmet ERGÜN: a.g.e., s.71.

kırk milyon liralık tahsisat verilmesi hakkında kanun layihası (230) kilometrelik Malatya-Hanlı (Sivas), (83) kilometrelik Diyarbakır-Ergani, (540) kilometrelik Sivas-Erzincan-Erzurum ve (255) kilometrelik Adapazarı, Bolu, Bayındır hatlarını, yapılmakta olan işlerin lüzumlu bir devamı görmüştür. Gerek yapılmasına devam edilen hatla, gerek bu kanunla mezuniyet ve tahsisatı istenen demiryollarının zaruri bir neticesi de limanlar olup Ergani hattı memleketin en zengin bir servet menbaı olan bakıra vardığı zaman, Mersin limanının da inşa edilmiş olmasının önemi vurgulanmıştır.⁵⁴⁵

Fevzi Paşa-Diyarbakır demiryolu hattının Malatya'ya kadar olan kısmı 1 Aralık 1930'da tamamlanmış⁵⁴⁶ ve bu bölüm 15 Mart 1931'de işletmeye açılmıştır. 1.2.1932 de ise Malatya-Fırat bölümü hizmete açılmıştır.⁵⁴⁷ Ancak dünya ekonomik buhranının da etkisiyle bu hat için yeterli ödenek ayrılmadığı için 12 Ocak 1933 tarih ve 2094 nolu kanunla tahvil çıkarılmıştır. Ergani istikrazının en cazip kazanç kaynağı görülmesi üzerine elde edilen gelirle hattın inşaatına hız verilmiştir. Ergani bakır madeni, buradan geçecek demiryolu ve Ergani istikrazı hakkında Ahmet Şükrü tarafından 3 Ocak 1934 tarihli Milliyet Gazetesi'nde şunlar yazmaktadır:

"Ergani istikrazına iştirak etmek tasarruf erbabı için yalnız bir menfaat meselesi değil, aynı zamanda bir vatan ve memleket borcudur. Devlet bu istikrazla memleketin iktisadi inkişafı noktasından çok ehemmiyetli bir teşebbüsü tahakkuk ettirecektir. Ergani bakır mıntıkası diğer şimendifer şebekemize bağlanacaktır. Bu suretle dünyanın en zengin bakır madenini işletmek mümkün olacaktır. Bu bakır nakil vasıtası olmadığından bugün bir kıymet ifade etmiyor. Bakır madeni işleyip de bu kıymetli maden ihraç edildiği zaman, memlekete döviz girecek ve bu da memleketin iktisadi vaziyetini sağlamlaştıracaktır. Bu itibarla Ergani şimendiferi Cumhuriyetin en hayırlı teşebbüslerinden biridir. Bu satırları yazarken dahili istikraz veya Ergani şimendiferi için propaganda yapmak fikrimizden uzaktır. Çünkü ne o istikraz,

⁵⁴⁵ Mustafa SÖNMEZ: a.g.e., s.107-110.

⁵⁴⁶ Bkz, **BCA MGMK**: 3.12.1930, 030.10./147.48.9.

⁵⁴⁷ **BCA MGMK**: 21.1.1932, 30.10/152.76.15.

ne bu demiryolu en basit görüş sahipleri için bile teşvik ve telkine muhtaç olmayacak kadar açık iki hakikattir."⁵⁴⁸

1 Nisan 1934'de Fırat-Yolçatı bölümü işletmeye açıldıktan sonra Ocak 1935'te ray döşeme çalışmaları Sivrice İstasyonuna ulaşmıştır. Bu dönemde Fevzi Paşa-Malatya-Diyarbakır demiryolu inşası sürerken gündeme gelen diğer bir hat ise Yolçatı-Elazığ olmuştur. Elazığ vilayeti milletvekilleri ve bu ilden gelen heyetlerin İsmet İnönü'ye ziyaretleri 1930 yılında olumlu netice vermemişti. Ancak Fevzi Paşa Diyarbakır hattının inşası Elazığ'a yaklaştığında TBMM Fevzi Paşa-Ergani hattının Elazığ'a bağlanması hakkındaki kanun layihasını 1 Nisan 1933 tarihinde kabul etmiştir.⁵⁴⁹ 2135 nolu kanun birinci maddesi ile bu hat için bir sene zarfında harcanmak üzere 600.000 lira ödenek konmuş ve üç sene vadeli bono ihtiyacına mezuniyet vermiştir.⁵⁵⁰ 10 Haziran'da hattın 15 km'si ikmal edilmiş, bitirilmesi lazım gelen kısım 6 km kalmıştır.⁵⁵¹ 1 Temmuz 1934 tarihinde ise ray döşeme işlemleri ve inşaat biterek ilk tren Elazığ İstasyonu'na ulaşmıştır. Halk tarafından sevinç gösterileriyle karşılanan tren için uzun seneler seni bekledik, kardeş İran'a doğru cümleleri yazılmıştır.⁵⁵²

11 Ağustos 1934'te yapılan törenle hat resmen açılmıştır. Nafia Vekili Ali Bey törende yaptığı konuşmasında, Başvekil İsmet Paşa'nın daha kısa zaman evvel yurdu demirle örmek azmimizdir sözünü hatırlatarak memleketin demiryol siyasetinde de aldığı hız ve hamleleri ve bilgi ile iş başarmayı anlamak için biraz geçmişe, geriye dönmüştür.

1. Yabancı sermaye ve yabancı el ile demiryolu yapmak, işletmek,
2. Yabancı sermaye ve yabancı bilgi ile yapılan işlere karışmak.

Bu iki usulün imparatorluk devrinin bütün demiryol siyasetini hülasa ettiği,

⁵⁴⁸ **Ayin Tarihi:** sayı:2, Mart 1934, s.42,43.

⁵⁴⁹ **TBMM ZC:** D.4, C. 14, İ.35, 1.4.1933, s.18.

⁵⁵⁰ **Düştur:** D.2, c.14, 1 Nisan 1933, s.451, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı 4 Nisan 1933-Sayı:2370 Kanun No:2134.

⁵⁵¹ **Ayin Tarihi:** sayı:7, Temmuz 1934, s.116.

⁵⁵² **Ayin Tarihi:** sayı:8, Ağustos 1934, s.66,97.

3. Yabancı sermaye ve kredi esaslar ile yapılan işlere Türk dimağ ve kolunun daha geniş iştirakile demiryolu yapmak ve işletmek. Bu hal istiklal muharebeleri ve müteakıp senelere mahsus olup bugün dahi son asarı görüldüğü,
4. Nihayet Türk parası Türk dimağı, Türk emeğine hem yapmak, hem işletmek.

Bu neticenin ise ancak Cumhuriyetin bariz feyzi olduğuna değinilmiştir.

Açılan Elazığ şubesi bu zaferin ilk müjdesi olmak itibarile nafia aleminde pek kıymettardır. Sivas-Erzurum hattı ve Malatya'ya iltisakile Diyarbakır'a varan bu hattın son kısımları Filyos-Ereğli hattında da bu zaferin feyizli semerelerinin görüldüğü ve ihalesi biten Afyon-Antalya kısmında da tamamıyla hakim bulunduğu açıklanmıştır.⁵⁵³ Böylece hükümetin takip ettiği demiryolu siyaseti doğu bölgelerinde de ilk ürünlerini vermeye başlamıştır. Dönem başında da bu hattın açılışı ile ilgili son derece fazla yazıya rastlanılır. Zira kısa bir süre sonra Ergani'ye varacak demiryolu ülke ekonomisi ve bölge çıkarları için oldukça önemlidir.

30 Ağustos 1930'da Ankara-Sivas demiryolu hattı açılmıştı. Ancak ekonomik buhranında etkisiyle Sivas-Erzurum hattı inşaatına henüz başlanamamıştı. 1933 yılında iktisadi rahatlama ile 5 Mayıs'ta Sivas-Erzurum Hattı ile Malatya'dan başlayarak Divriği civarında bu hatla birleşecek iktisat hattının inşalarına dair kanun⁵⁵⁴ TBMM'sinde kabul edilmiştir. Kanunun kabul edilişi sırasında Erzincan milletvekili Aziz Semih Bey⁵⁵⁵ Şark vilayetlerinin Osmanlı Devleti devirlerinden itibaren hükümet merkezlerine uzaklığının getirdiği gelişmelere ve Sivas'a gelen hattın devam ettirilmesine yönelik sözlerine şöyle devam etmiştir:

“Şark vilayetlerimizde emniyet ve asayişin zamanıdır. Bu Erzurum hattı memleketin bel kemiği ve daha doğrusu büyük kan damarıdır. Bu hat

⁵⁵³ **Ayın Tarihi:** sayı:9, Eylül 1934, s.34,35.

⁵⁵⁴ **Düster:** D. 2, c.14, 20 Mayıs 1933, s.651, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 27 Mayıs 1933-sayı: 2411, Kanun No: 2200

⁵⁵⁵ **Türk Parlamento Tarihi, V. Dönem (1935-1939),** c. 2, Ankara 1993, s.252.

memleketin her tarafını birbirine bağlayacak ve bir şekle koyacaktır. Şark ve garp vilayetleri adı ve farkı kalkacaktır. Şark vilayetlerimizdeki köylülerimizin hasılatı başka taraflara taşınacak ve şimdiye kadar nakliye ücretlerinin yüksekliği dolayısıyla olduğu yerlerde kalan mahsulat satılarak halkın refahına hizmet edecektir. Bu hattan doğrudan doğruya faide görecek Erzincan, Erzurum, Kars, Artvin, Bayazıt vilayetleri ve civar vilayetlerin bazı kazaları ile Malatya iltisak hattı üzerindeki Kemaliye ve Arapkir kazalarının nüfusu bir milyon kadardır.

Divrik-Malatya iltisak hattı şark vilayetlerimizi Akdeniz'e bağlayacak ve buraların mahsulatına yakın ve ucuz bir mahreç teşkil edecektir. Bu yolların inşası aynı zamanda dahili ticaretimize hizmet edecek, halkımıza çalışma yeri açacak ve masarifi inşaiye olarak tahmin olunan (80.000.000) liradan en az (40.000.000)u kendi köylülerimizin eline geçerek onların refahına yarayacaktır.”⁵⁵⁶

2200 nolu kanun ile 8 yılda bitirilmesi istenilen hat için 80 milyon lira ödenek ayrılmıştır. Toplam 677km uzunluğunda olacak hattın inşası için Amerikan ve Alman inşaat şirketlerinin teklifleri olmuş 29 Nisan 1933 tarihinde Mühürdarzade Nuri Bey ve ortakları ile Nafia Vekaleti arasında Sivas-Erzurum ve Malatya-Divrik demiryolları inşaatı mukavelesi imzalanmıştır.⁵⁵⁷

Bu gibi demiryollarının yapımı müteahhitlerce gerçekleştirilmekte olup Cumhuriyet hükümetleri yapabilecekleri işlere Türkleri temin etmiştir. Türk müteahhitleri ile ilgili olarak 1930 bütçe görüşmeleri sırasında Nafia Vekili Recep Peker Bey , yabancı şirketlerin memlekette meşgul oldukları hat inşaatında, kendi vesait ve nezareti fenniyetleri cari olmakla beraber, ikinci derecede müteahhitlerin Türk evlatlarından teşekkül ettiğini aynı zamanda Türk sermayesi ve bilhassa bu sermayeye mesnet olan Türk milli bankalarının kredisi ile çalıştığını tespit etmek lazım geldiğine, bu suretle memlekette kuvvetli, haysiyetli ve liyakatli iş grupları teşekkül ettiğine

⁵⁵⁶ TBMM ZC: D. 4., c.15, İ. 54, 20.5.1933, s.213.

⁵⁵⁷ BCA MGMK: 29.6.1933, 030.10./151.71.7.

değirmiştir.⁵⁵⁸ 1933 yılına kadar Nafia Vekilliği yapan Hilmi Oran'da Erzurum-Sivas hattının inşasında bu konuya hatıralarında değinirken, taahhüde bağlanan Sivas-Erzurum demiryolu hattının inşasının, tamamıyla bir kısım yerli müteahhit mühendislerin birleşerek üzerine aldığı ve hattı yerli sermaye ile başarmayı taahhüt ettiklerini belirtmiştir. O vakte kadar ecnebi sermayedarlar ve mütehassıslar yanında çalışmış ve küçük küçük parçalar müteahhitliği yaparak hem işi kavramış ve hem de sermaye edinmiş olan müteahhit mühendisler, büyük bir cesaretle bu mühim taahhüde girmişler ve ehliyetle de işin içinden çıkmışlardır. Bu itibarla Sivas-Erzurum arası demiryolu hattı tam bir yerli emeği ve sermayesiyle bitirilmiş ilk büyük eser olmuştur.⁵⁵⁹

Sivas-Erzincan hattıyla birlikte yapılması kanunlaşan Malatya-Çetinkaya hattı inşası 29 Ekim 1933'te başlamıştır. Ancak hattın inşası 1935'e kadar yavaş ilerlemiş, ancak 5.dönemde Aralık 1938'de hat bitirilmiştir.

Demiryolları ile ilgili bu döneme ait bir başka husus da devletçe demiryollarına ayrılan ödenek ve bütçedir. 1930 yılına kadar demiryollarına verilen ödenek bütçe içerisinde %10'ları geçerken bu yıldan itibaren ağırlıklı olarak düşüş yaşamıştır. Bu nedenle devlet önce iç borçlanmaya gitmiş, 1933'de ise Fevzipaşa-Diyarbakır hattı için Ergani borçlanmasını gerçekleştirmiştir. Sivas-Erzurum Demiryolunun yapımında da yine borçlanma yoluna gidilmiştir. Hükümetin oniki yıl ödemeli planı da Sivas-Erzurum, Divrik-Malatya hattında bir Türk şirketiyle yaptığı görülür.

b. Karayolları Faaliyetleri

Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana, alt yapı yatırımları olarak büyük bir çoğunlukla demiryollarına önem verildiğini belirtmiş idik. Yollar için ayrılan ödenek ise cüz'i olmaktadır. Yol inşaatları için 1921'de ve 1925'de çıkarılan

⁵⁵⁸ Mustafa SÖNMEZ: a.g.e., s.108.

⁵⁵⁹ Yücel MUTLU: a.g.e., s.73.

Yol Mükellefiyeti Kanunlarının yeterli olmadığı anlaşıncaya, bu mükellefiyeti de ihtiva edecek şekilde yeni bir yol yapımı kanununun çıkarılması gerekmiştir. Bunun için Haziran 1929'da Şose ve Köprüler Kanunu kabul edilmiştir.⁵⁶⁰ Bu kanun ile devlet ve il yollarının birleştirilmesine dair uygulamadan vazgeçilmiş ve eski sisteme dönmüştür. Devlet yolları ve il yolları. Her ikisinin bütçeleri de farklıdır. Devlet yolları genel bütçeden, il yolları ise özel idarelerinden ödenek alacaktır. Yol yapımı için gereken para kaynağı ise vatandaştan toplanacak özel yol parasıdır. Bu paranın yarısı, il yolları için il özel idareleri bütçesinde toplanacak, diğer yarısı da, devlet bütçesindeki yol ve köprüler bölümüne aktarılacaktır. Yol parası veremeyenler ise, yol kaplaması olarak hemen tamamen makadam (kırmı taş) kullanıldığı için, bedenlen yükümlölük de para kadar önem taşımaktadır. Yol yapımında ve bakımında yine en önemli ve vazgeçilmeyen araç, silindirdir. 1925 kanununda olduğı gibi bu kanunda da, illerin silindir ihtiyacını devletin karşılayacağı belirtilmiştir. Bu yeni kanun ile devlet yollarının ismi milli şose olmuştur.⁵⁶¹ Kanunun vilayetleri ilgilendiren, işgücü ve parasal kaynak sağlayan maddesi şöyledir:

Madde 2. Devletçe mühim görülen şoselerin umumi istikametleri, iktisadi ve askeri noktai nazarlara tevafuk edecek tarzda alakadar makamlarla tespit olunur. Bu hususta halen mevcut şoseler göz önünde tutulacağı gibi hiç olmayanlar da hesaba katılır. Bu şoselerden inşa ve ikmal edilenler milli şose ismini alır.

Madde 7. Vilayetler aşağıda gösterilen işlerle meşgul olurlar:

A.Mevcut ve üzerinden geçilmekte veya başlanmış olan şoselerle mücavir vilayetlerin hudutlarına takarrüp etmiş olan aksam arasındaki irtibat yolları,

B.Mevcut olmayıp da vilayet hususi idareleri tarafından yapılması mahalleri için faideli görülen yeni yollar.

⁵⁶⁰ **Düştur:** D.2, c.10, 2 Haziran 1929, S.1827, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı 2 Haziran 1929-sayı:1214, Kanun No:1525.

⁵⁶¹ Yücel MUTLU: a.g.e., s.66.

C.Devletçe görülecek lüzum üzerine inşası vilayetlere tevdi edilecek yollar.

Madde 9. Türkiye’de sakin on sekiz yaşından (18 dahil) altmış yaşına (altmış yaşına (altmış dahil) kadar her erkek nüfus yol mükellefiyetine tabidir. Yol mükellefiyeti bedenen ve bizzat çalışmak istemeyenler tarafından nakten ifa edilir ancak maluliyeti sabit olan fakirlerle hayatta beş evladı olanlar ve bilimum mekteplerde tahsilde bulunanlarla silah altındaki ordu ve jandarma efradı yol mükellefiyetinden muaftır.

Madde 10. Bir senelik bedeni mükellefiyet vasatı kuvveti haiz bir amelenin on günde yapabileceği iş miktarından ibarettir. Bir günlük iş miktarı fenni bir surette Nafia Vekaletince tespit olunur. Bu hususta Nafia Meclisinin reyi alınır.

Nakti mükellefiyet senede maktuan 8 liradır. Buna yol parası denir. Ve vilayetler umumi meclislerince tespit edilecek zamanlarda ve iki müsavi taksitte alınır. Taksit zamanları valiler tarafından bir ay evvel neşrü ilan olunur.

Madde 12. Mükellef amele, bulunduğu vilayet dahilinde ikametgahından nihayet on iki saat mesafe dahilindeki yol ve köprü işlerinde çalıştırılır. Bu mesafe dahilinde yol ve köprü işleri bulunmadığı halde bunlar vilayet dahilinde ve aynı mesafede Nafia Vekaletinin müsaadesi ile su işlerinde vesair lüzumlu Nafia inşaatında da çalıştırılabilirler. ⁵⁶²

Bu kanunun hükümlerine dayanarak Nafia Vekaleti 3594km’lik bir yol ağını 45 milyon lira harcama ile gerçekleştirmek üzere iki ayrı kararnameyi yürürlüğe koydu. Kanunun yayınlanmasından sonra yol ve köprü yapımına özen gösterildi, bayındırlık çalışmaları bir disiplin altına alındı ve planlı, programlı çalışma düzenine girildi. Ancak 1929 Dünya Ekonomik buhranı Türkiye’yi de etkisi altına almış ve Şose ve Köprüler Kanunu’nda öngörülen program yeterince uygulanamamıştır. Buna rağmen bu zor koşullar altında

⁵⁶² **Düstur:** D.2. c.10, s.1826-1830.

1923-1933 yılları arasında yaklaşık 2200km uzunluğunda yeni üst yapılı yol (kıрма taş) inşa edilmiştir.⁵⁶³

1525 nolu kanunun kabulünden sonra 19 Mayıs 1930'da 1698 nolu yol mükellefiyetinden alınacak maarif vergisi hakkında kanun kabul edilmiştir. Kanunla maarif geliri yeterli olmayan vilayetler yol ve köprüler kanunu gereği ile mükellef olanlardan vergi alabildiği gibi, bedenen görevi ifa ettirebileceklerdir. 15 Temmuz 1931 tarihinde 1882 nolu kanun ise Şose ve Köprüler kanunundaki yol vergisini 8TL'den 4TL'ye, Nafia Vekaleti payını da %50'den %15'e indirmek suretiyle, özel idare payını artırmış oldu.

Nafia Vekaletinin 1914 yılındaki nizamname ile saptamış olan örgütte yönetilmesi bir takım güçlükler doğurmuştur. Bu sebeple 26 Mayıs 1934'te 2443 nolu Nafia Vekaleti Teşkilat ve Vazifelerine Dair Kanun kabul edilmiştir. Bu kanuna göre Nafia Vekaleti, İcra Vekilleri Heyetine dahil bulunan bir vekilin emir ve idaresi altında bir Müsteşarlık, bir Yüksek Fen Heyeti, Bir Teftiş Heyeti, Bir Hususi Kalem Müdürlüğü, üç İdare Reisliği, iki Umum Müdürlük, bir Yüksek Mühendis Mektebi Rektörlüğü ile bir Nafia Fen Mektebi Müdürlüğü'nden oluşuyordu.⁵⁶⁴ Yapılan bu düzenlemelere rağmen karayollarındaki gelişme demiryolları gibi olmamıştır. Nafi Vekili Ali Çetinkaya 29 Mayıs 1934'te TBMM'deki konuşmasında "Ülkemizin yol ihtiyacı büyüktür. Bütün yolları birbirine bağlayarak iktisadi yapıyı geliştirmek hedeflerimizden biridir. Bu hedefe varabilmek için planlı bir yol siyasetinin takibi temennilerin başında gelir" diyerek iktisadi ve askeri açıdan yolların önemini dile getirmiştir.

Bu dönem bütçelerinde karayollarına ayrılan pay demiryollarından az olmakla birlikte özellikle 1929 ekonomik buhranından sonra verilen ödeneklerin daha da azaldığı görülür. Ekonomik faaliyetlerdeki azalmadan nasibini yollarında alması bu dönemde yeni yol inşaatına hiç girişmeyen iller ortalamasını çoğaltmıştır. Yine yol inşaatı ve bakım faaliyeti görülmeyen iller adedi toplamın %15-24'ü civarındadır. 1928-1932 yolları arasında Doğu ve

⁵⁶³ İsmet ERGÜN: a.g.e., s.75.

⁵⁶⁴ Cumhuriyetin 50. Yılında Karayollarımız, s.37.

Güneydoğu bölgelerindeki vilayetlerin yol yapım ve bakımı çoğunluk itibarıyla hükümet ve vilayet idareleri tarafından ele alınmamıştır.

1928-1932 yılları arasında Bayazıt ilinde yeniden inşa veya temdit edilen ve tamir ve ıslah olunan yolları toplamı km olarak sadece 2'dir. Yine aynı dönemde Bitlis'te 4, Diyarbakır'da 51, Elazığ'da 52, Erzincan'da 4, Erzurum'da 52, Gaziantep'te 75, Kars'ta 6, Malatya'da 17, Maraş'ta 32, Mardin'de 22, Urfa'da 24 km'lik çalışma yapılmıştır. Hakkari, Siirt, Van illerine ait yol faaliyeti hiç yoktur.⁵⁶⁵ Yapılan yolların içinde 1933 yılına kadar hiç asfaltın olmaması da yapılan çalışmaların standardını göstermektedir.

Bayındırlık işleri kapsamında yapılan veya tamir edilen köprü adedi yol yapımından daha iyi durumdadır. Doğu illerinde köprü çalışmalarının yapıldığı yerlerde dikkati çeken unsur demiryolu hatlarının geçeceği yerlere inşaat işlerinin daha fazla yer ayrılmasıdır. Bu bölgedeki köprülere ilk örnek Diyarbakır-Bitlis ve Diyarbakır-Siirt yolları üzerinde 1924 senesinde tamamlanan Garzan köprüsüdür. Ancak Cumhuriyet devriminin ilk büyük ve mühim olan bu köprüde yolsuzluk yüzünden çimentonun inşaat mahalline naklindeki müşkilat sebebiyle horasan nevinden kireç harcı istimaline zaruret olmuştur.⁵⁶⁶ Ayrıca yapılan köprülerden bazıları imkansızlık ve malzemedен çalma dolayısıyla ilk fırsatta yıkılmıştır. 1935 Şubatında sel sularının Mardin-Diyarbakır yolu üzerindeki iki köprüyü yıkması⁵⁶⁷ örneğinde olduğu gibi yeni yapılan köprüler en hafif bir su taşkınında hasara uğrayabilmiştir. Hilmi Uran döneminde Malatya-Elazığ şosesi üzerinde yapılan Kömürhan Köprüsü (İsmetpaşa Köprüsü) ise hükümete 322.400 liraya mal olmuş ve Cumhuriyet ülkesinin şarkını garbına bağlayan ilk karayolu köprüsü olmuştur. Köprü Asyanın ve hatta dünyanın sayılı tek gözlü büyük köprülerindendir.

Doğu vilayetlerindeki yol ve köprüler için devlet ve hususi idare bütçelerinden harcanan miktar 1928-1932 yılları arasında Türkiye

⁵⁶⁵ DİE: İstatistik Yıllığı, c.6, 1932-1933, s.437,438.

⁵⁶⁶ On Senede Türkiye Nafiası (1923-1937), İstanbul 1933, s.58.

⁵⁶⁷ BCA MGMK: 16.2.1935, 030.10./117.821.14.

ortalamasının altında olmuştur. Yol yapımındaki gelişme oranında Erzurum, Diyarbakır, Gaziantep gibi vilayetlerin bütçeden aldığı pay yüksek olmuştur.

Yolların yapımı için lazım olan en önemli gelir kaynağı ise vatandaşın alınan yol parasıydı. Vilayetler hususi idarelerince tahsile çalışılan yol paralarının bölgedeki yıllara göre dağılımı şöyle idi:⁵⁶⁸

Sene	Muhamenat Miktarı	Tahakkukat Miktarı TL	Tahsilat Miktarı TL
1928	211.200	162.906	80.540
1929	191.072	144.432	90.110
1930	167.887	155.298	77.355
1931	85.016	92.104	48.649
1932	112.074	156.204	72.619

c. İmar Faaliyetleri

Nafia Vekaleti tarafından demiryolları ve karayolları çalışmalarından başka yapı ve imar faaliyetlerinin bu dönemde de doğu bölgelerinde artarak devam ettiği görülmektedir. Vekaletin dünya durumunun doğurduğu güçlüklerle rağmen Bayındırlık sahasında yaptığı çalışmaları bildiren yazıya göre, Devlet Yapı İşlerini teknik ve mimari bakımdan ve imar işlerini Şehircilik bakımından tanzim etmek işi de önemle ele alınmış bulunmaktadır.

Dört sene içinde yurdun muhtelif yerlerinde hükümet konakları, okul, hastahane ve dispanser binaları gibi miktarı 1763'e varan imar işi başarılmış bulunmaktadır.

Bundan başka yine bu sahada halkevleri, belediye binaları, şehir otel ve lokantaları, kaplıca; plaj ve parklar gibi sosyal imar faaliyetine teknik surette yardımlar da yer almış bulunmaktadır.

Parti programında şehircilik işlerine verilen önem de göz önünde tutulmuş ve bunun neticesi olarak şehirciliğin memlekette planlı bir surette inkişaf ettirilmesine başlanılmıştır.

Planlı Teknik şehirciliğin memleketin bütün kasabalarına teşmili artık şehircilik programının zamana ihtiyaç gösteren tatbikat işi mahiyetinde

⁵⁶⁸ Hüseyin KOCA: a.g.e., s.322.

bulunmaktadır.⁵⁶⁹ Ülkenin genel yapı işlerine ait bilgiler içeren bu rapordan sonra doğu vilayetlerine ait gelişmelere bakabiliriz. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya tarafından Başbakana 3.8.1929 tarihinde Adıyaman'dan gönderilen raporda Malatya ilin ekonomik, sağlık, bayındırlık işlerine ait bilgiler verilmiştir. Malatya'da demiryolu inşaatına devam edilmekte, Malatyalılar da şehirlerini ona göre tanzim etmektedirler. Yol üzerindeki köylerde yeni evler, hanlar, oteller yapılmakta harap, viran şehirler birer örnek haline gelmeye başlamıştır. Adıyaman'da da aynı büyük bir ümit ve faaliyet şevki ve inşası olduğu bildirilmektedir. Ancak inşaat faaliyetlerinde bazı müteahhitlerden şikayet de söz konusudur. Zira amelenin aldığı para müteahhitler tarafından açılan bakkallar vasıtasıyla ellerinden alınmakta amele boğaz tokluğunun altında çalışmaktadır. Müteahhitlerin ekmeği normalde 12-15 guruşken 25-30 guruşa vermeleri ve rakı ve alkol satmaları o dönemdeki imar işlerinde işverenlere ait sorunlara örnek teşkil etmektedir.⁵⁷⁰

Cumhuriyetin kuruluşundan altı yıl geçmesine rağmen belirli bir canlılık görülmeyen doğu vilayetlerine ait 21 Mayıs 1930 tarihli İngiliz Maslahatgüzarı Edmons'ın raporu da mevcut imar ve iskan durumunu göstermektedir. Aynı yıllarda doğu bölgelerinden yazılan raporlar dikkate alındığında yabancı bir uzman tarafından kaleme alınan bu tür raporlarda gerçeklik payı büyük olmakla birlikte abartılmış bilgilerde söz konusudur:

"Bitlis'te insan, yok denecek kadar az, eski Ermeni köylerinin etrafında bakımsızlığa terk edilmiş meyve bahçeleri ve karayolunun geçtiği Bitlis vadisinde km'lerce terk edilmiş meyve bahçeleri, Bitlis'in kendisi de felaket bir manzara, bütün vadi boyunca birbiri ardına yıkıntı haline gelmiş evler uzanıyor. Ana cadde kenarında oturulabilecek halde kalmış sadece birkaç ev. Bir zamanlar 40 bin kişinin yaşadığı kent, şimdi nüfusu 5 bini geçmeyen bir köy durumunda, Rus işgali ve Ermenilerin de yakıp yıkarak terk etmeleri yüzünden Bitlis, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce az da olsa dışarıya mal satmasına rağmen bugün ne ile geçindiği dahi belli olmayan, nüfusu azalmış,

⁵⁶⁹ BCA BKK: 30.01./75.477.16.

⁵⁷⁰ BCA MGMK:3.8.1929, 030.10./12.73.18.

terk edilmiş bir yıkıntı gibi. Oysa Bitlis, Şeyh Said İsyanı'na bile katılmamış, hatta Şeyh Said'e karşı çarpışmak için gönüllü bile göndermiş.

Muş da aynı, nüfusu 30 binden 3 bine düşmüş. Muş yaylasının çok az miktarı bölge köylüleri tarafından kısmen ekilebiliyor. Bir yıl Rus işgalinde kalan Muş, onlarla birlikte gelen Ermeniler tarafından yıkılıp yakılmış, işgal nedeniyle Müslüman bölge halkı başka yerlere göç etmek zorunda kalmış. Halk ise hükümetten memnun olup yakın geçmişin acılarıyla dolu. Hükümetin yaptığı yolları, eğitimi, tarımsal yardımları takdirle karşılıyor.⁵⁷¹ Edmons'a ait bu bilgiler, Bitlis ve Muş'un durumunu göstermektedir. Bu dönemde müfettişlik merkezi olan Diyarbakır'a ait bayındırlık bilgiler içeren raporlarda bizzat Başbakan'a iletilmiştir. 18 Mayıs 1931 tarihinde İbrahim Tali Öngören tarafından yazılan raporda, üç seneden beri müfettişlik mıntıkası vilayetlerinde şehir ve kasabaların planlarını vücuda getirmek emelinde olunduğu, fakat şimdiye kadar dokuz vilayetin birinde olsun buna muvaffak olunamadığı belirtilerek belediyelerde kent planlamasını yapacak yetişmiş elemanın da bulunmadığına işaret edilmektedir. Ayrıca bölgede ve Türkiye'de kent planlamaları yapabilecek bir merkezi teşkilatın kurulması ve haritaların hazırlanması yararlı görülmekte ve masrafların vilayetlerin hususi idarelerinin yardımı ile ve belediye bütçelerinden karşılanabileceği bildirilmektedir.⁵⁷²

Yapı ve imar işlerinin vilayetlerde nasıl yapılacağına dair çalışmalar bu dönemde yapılmıştır. Belediyelerin imar planı yaptırma mecburiyeti, daha önce Nisan 1930'da çıkan Belediyeler Kanunu ile getirilmiş idi. Bu kanunun hemen arkasından, yine 1930 yılında çıkarılan Umumi Hıfzısıhha Kanunu ile de, nüfusu 20.000'i aşan veya iki sayım dönemi arasında %15'den fazla artan belediyelere, üç yıl içinde imar planı yapma görevi verilmiş; yangın, deprem ve benzeri afetlerden yıkılan yerlerde ise bu süre altı aya indirilmiş idi. Bütün bunlara rağmen yeterli sonuç alınamadığı için, imar planlarının yapılması konusu Belediye Yapı ve Yollar Kanunu ile yeniden düzenlenmiş ve bu kanunda yer alan bazı hususların, teknik eleman ve para yetersizliği

⁵⁷¹ Hüseyin KOCA: a.g.e., s.232, 233.

⁵⁷² Cemil KOÇAK: a.g.e., s.115, 116.

yüzünden uygulanamaması gibi mahzurları ortadan kaldırma gayesiyle, bu gibi işlere kredi sağlamak üzere 15 milyon lira sermayeli Belediyeler Bankası kurulmuştur. Bütün bunlara rağmen Belediye Yapı ve Yollar Kanunu'nda gelecek elli yıl gibi tahmini güç olan bir süre için ve beş yıl içinde plan yapma mecburiyetinin getirilmesinin, bu konuda dar boğaz yarattığı görülerek 1935'de bazı değişiklikler yapılmıştır.⁵⁷³

İbrahim Tali Öngören tarafından 3 Mayıs 1931 tarihinde İsmet İnönü'ye yazılan raporda hususi idarelerin bütçelerinin ve mali imkanlarının valilerin yetkisi ile hazırlandığı ve kullanıldığı, bu durumun ise israfa ve denetimsizliğe neden olduğu vurgulanıyordu. Müfettişlik bölgesinde bulunan hususi idarelerin muhasebeleri bozuk ve perişandı. Van'da çok israf vardı. Şirkete 50.000TL'ye yaptırılan Kezen Köprüsü, inşasının ilk yılında suların hafif kabarması sonucu yıkılmıştır.⁵⁷⁴

İmar işlerindeki hatalar ve yolsuzluklar bizzat umum müfettişlerin dikkatini çekmiş ve bu durum başbakanlığa bildirilmiştir. 19 Ocak 1932 tarihinde İbrahim Tali Bey'in Diyarbakır şehrinde ek bir rapor sunduğunu görüyoruz. Raporda muhasebei hususiyeler ve belediyelerin ikiyüz bin liralık bazen daha mühim inşaat ve tesisat yaptırdığı; ancak müteahhitlerin ihale sırasında ve sonrasında yeterince denetlenmemesi sonucu yapılan işlerin sağlıklı bir netice alınamadığı belirtiliyor. Bu sebeple harcanan paraların kurtarılabilmesi için inşaat ve tesisatın merkezde teşkil edilecek mütehassıs bir idare ile alakadar kılınması öneriliyordu. Bu mütehassıs idarenin Nafia Vekaletine bağlı olması veya Ankara'da bulunan İmar müdüriyetinde kurulabileceği düşünülüyordu. Nafia işlerinin formül ve şekilleri bulunması, teftiş ve mürakaba görmesi sebebiyle belediye ve hususi idarelere de mütehassıs idare teşkili ile benzer uygulamanın yapılabileceği vurgulanmıştır. Yine Mühendis ve Fen memurları Nafia Vekaletince atanmalıydı. Raporda sonuç olarak şu öneriler de vardı:

⁵⁷³ Yücel MUTLU: a.g.e., s.85.

⁵⁷⁴ Cemil KOÇAK: a.g.e., s.117, 118.

1.Memlekette yapılacak umum tesisat ve inşaatı ve bu gibi umran işlerini idare edecek bir mütehassıs idare teşkili,

2.Memlekette yapılacak umum tesisat ve inşaatın Nafia inşaatı gibi müfettişler vasıtasıyla teftiş ve mürakabalarının temini,

3. Herhangi bir devlet müessesesine alınacak mühendis veya Fen memurlarının Nafia Vekaletince tayinlerinin temini.⁵⁷⁵

Nafia hizmetleri arasında yer alan su işleri öncelikle Ege, Orta Anadolu, Marmara, Akdeniz ve Karadeniz sahilinde ele alınmıştır. Parti programınca başarılması ilk hedef olarak ele alınan küçük su işlerinin Nafia Vekaleti bütçesi dahilinde tüm yurtda uygulanmasına çalışılmıştır. Doğu vilayetleri hususi bütçeleriyle su işlerini gerçekleştirmişlerdir. 10.12.1930 tarihinde Serdarabat kanalının açılması bölgede sulama işlerinde önemli bir adım olmuştur. Açılışa Rus sınır kumandanları ile Lerikan Valisi de davet edilmiştir.⁵⁷⁶ Ancak bölgede sulama ve enerji amaçlı büyük bir baraj henüz yapılmamıştır. Ayrıca vilayetlerin aydınlatılması için elektrik malzemelerinin de yurt dışından satın alınması gerekmiştir.

Bu dönemin bayındırlık ve ulaşım ile ilgili bölgeyi ilgilendiren diğer konusu ise Van Gölü işletmesi olmuştur. 24 Mayıs 1928'de TBMM'nin aldığı kararla Nafia Vekaleti tarafından işletilmekte olan Van Gölü Seyri-sefain idaresiyle tersanenin mahalli idaresi hususiyesine terk ve devri kabul edilmiştir.⁵⁷⁷ 1347 nolu bu kanunun ikinci maddesine göre: Nafia Vekaleti 1928, 1929, 1930 seneleri bütçelerine varolunacak tahsilattan Van Gölü Seyrisefaini için Van Vilayeti İdaresi Hususiyesine 58.120 liranın muaveneten ifasına Nafia Vekili mezundur.⁵⁷⁸

⁵⁷⁵ BCA MGMK: 19.1.1932, 030.10/69.455.16.

⁵⁷⁶ BCA MGMK: 10.12.1930, 030.10./248.675.29.

⁵⁷⁷ TBMM ZC: D3. c.4, İ.82, 24.5.1928,349.

⁵⁷⁸ Düstur: D.2, c.9, 24 Mayıs 1928, s.744, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 30 Mayıs 1928-sayı: 902, Kanun No: 1347.

6. İdari Politikalar

a. I. Umumi Müfettişlik Teşkilatının Kuruluşu

Umumi Müfettişlik teşkilatı her ne kadar Cumhuriyet döneminde uygulanmışsa da bu teşkilatın temeli 1864 tarihli İdare-i Vilayet Nizamnamesinde atılmıştır. 1864 İdare-i Vilayet Nizamnamesinin çıkartılmasıyla yönetsel bölünme alanında yeni bir düzenlemeye gidilmiş, en büyük yönetim birimi eyaletten vilayete çevrilmiştir. Bu nizamnameye göre; vilayetler sancaklara, livalar kazalara, kazalar da köylere ayrılmaktadır. Yöneticilere gelince; bunlar vilayette vali, sancakta mutasarrıf, kazada ise kaymakamdır.

1864 Nizamnamesini bütün imparatorlukta uygulamaya cesaret edemeyen Bab-ı Âli, bir ön uygulama alanı seçmiş ve böylelikle Tuna vilayeti bu nizamnamenin uygulanabileceği eyalet olarak seçilmiştir. Tuna bölgesindeki bu uygulama, Şeyh Sait isyanından sonra hem Doğu bölgesindeki huzursuz ortamın düzeltilmesi hem de ekonomik, sosyal ve coğrafi yönden ortak özelliklere sahip iller arasındaki koordinasyonu sağlamak amacıyla kurulan Umumi Müfettişlik teşkilatıyla benzer özellikler göstermektedir. Tuna vilayetinde en yetkili kişi ve padişahın buradaki temsilcisi olan vali ile, umumi müfettişlik bölgesindeki en yüksek idari amir olan umumi müfettişin görev ve yetkilerinin hemen hemen aynı olduğu tespit edilmiştir. Hem vali, hem de umumi müfettiş görev alanları içinde güvenliği sağlamak, iller arasındaki koordinasyonu kurmak, halkın refah ve huzurunu sağlamak, kanun ve nizamnamelerin uygulanmasını sağlamakla görevlidir. Bu iki uygulama arasındaki benzerlikler umumi müfettişlik teşkilatının temellerinin 1864 İdare-i Vilayet Nizamnamesiyle atıldığı sonucuna işaret eder.

1864 nizamnamesinin başarılı sonuçlar vermesinden sonra 1871 İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi çıkarılmıştır. Meşrutiyet dönemlerinde uygulanan bu nizamname, 1913 İdare-i Umumiye Vilayet Kanununun çıkartılmasına kadar yürürlükte kalmıştır. 1913 İdare-i Umumiye

Vilayet Kanunundan önce 1902 yılında Rumeli Vilayetleriyle ilgili olarak çıkarılan talimname Umumi Müfettişlik teşkilatının ilk kez Türk İdari Sistemine girdiğini göstermiştir.⁵⁷⁹ Ağustos 1325/30 Ağustos 1909'da Rumeli Umum Müfettişliği'nin lağvedilmesinden sonra, mülkiye müfettişliği uygulamasına bir müddet ara verilmiş oldu. Fakat bu uygulamalar, İmparatorluğun son demlerinde ülkede istikrarı sağlamak üzere yeniden gündeme getirildi. Nitekim, Mondros Mütarekesi'nden sonra, ülke içinde huzur ve asayişin sağlanması amacıyla, 11 Kanunevvel 1334 (1918) tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında alınan bir kararla Osmanlı ülkesi mülki açıdan 10 bölüme taksim edildi. Yapılan bu yeni düzenleme numaralandırma usulüne göre gerçekleştirildi.

Mütareke döneminin şartları içinde düşünülmüş ve bilâhare kabul edilmiş bulunan mülkiye müfettişlik teşkilâtı, ancak 1919 yılında tatbika konuldu. Ülkede müfettişlikler bünyesinde 15 vilâyet ve 15 bağımsız mutasarrıflık yer almaktaydı. Bu mülki teşkilât, İstiklâl Harbi boyunca devam etmiş, teşkilâtın değiştirilip daha uygun hâle getirilmesine savaşın olağanüstü durumu ve şartları müsaade etmemişti. İdari açıdan birtakım güçlüklerle sebep olan bu durumun düzeltilmesi harbin sonuna bırakılmıştı. Öte yandan, Milli Mücadele döneminden sonra da mülkiye müfettişliği uygulamasına devam edildiği görülmektedir. Nitekim bu uygulamalar, bilâhare yeni Türk Devleti'ne de model teşkil edecekti.

Mütareke döneminde yapılan düzenlemelerden sonra, Dahiliye Nezareti tarafından mülkiye müfettişliklerinin görev ve yetkileri şu şekilde tespit edilmişti:

1. Mülkiye genel müfettişleri memur oldukları daire içerisinde istedikleri şehri ve yeri kendilerine merkez seçebilir.
2. Daireler içinde kendilerinin veya görevlendirdikleri kişilerin teftiş ve sairesini de kendileri tayin ederler.

⁵⁷⁹ Serap TAŞ: **Umumi Müfettişlikler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 1997, s. 138-140.

3. Gerek görülürse, ikametgâhlarında muharebeyi temin için telgraf memuru, jandarma veya asker bulundurabilir.

4. Görevli oldukları mıntıkanın kanunlarının teftişini yapar.

5. Yaptıkları teftiş sonucunda kanunların uygun olmayanlarını değiştirebilirler. Bu amaçla Babıali ile irtibat kurabilirlerdi.

6. Bulundukları bölgenin liva hudutlarını kolordu komutanlıkları ve mülki âmirlerle beraber çalışarak çıkan aksaklıkları çözüme kavuştururlar.

7. Teftiş bölgelerinde bulunan etnik unsurların huzurunu temin eder.

8. Müfettişlik mıntıkasındaki memurların her türlü problemleri ile ilgilenirler, görevlerini hakkıyla yapıp yapmadıklarını kontrol ederler.

9. Görevlerini kötüye kullanan memurları icabında azleder veya başka yerlere tayin edebilirlerdi.

10. Azledilen memur vs.nin durumu kanun ve kararnameye göre tespit edilir ve olay belgelenir.

11. Mülkiye, adliye, nafia vesair müfettişler genel müfettişe tâbidir.⁵⁸⁰

1902 talimatnamesi, 1913 İdare-i Umumiye Vilayet Kanunu ve 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Umumi Müfettişlik Teşkilatının kurulmasıyla ilgili düşüncelere basamak teşkil etmiştir. 1921 Anayasasının yönetimle ilgili son iki maddesi Umumi Müfettişlik teşkilatına ayrılmıştır. 5 Ekim 1921 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından Umumi Müfettişlerle ilgili hazırlanan kanun tasarısı müfettişliklerin görev ve yetkileriyle hangi bölgelerde kurulacaklarını ortaya çıkarmıştır. Kısa süreli 1921 Anayasasından sonra 1924 Anayasasında ise bu teşkilata hiç yer verilmemiştir.

1921 Anayasası ile yapılan yeni idari bölünmede liva birimi kaldırılmış, böylece fiziki sınırları küçük çok sayıda il olmuştur. Bu durum livaların kalkmasıyla iller arasında ekonomik farklılıklar oluşturmuştur.⁵⁸¹

⁵⁸⁰ Zekeriya TÜRKMEN: "İkinci Meşrutiyet Döneminde (1909-1919) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilatına Geçiş ve Uygulamalar", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996 s. 31, 32.

Yeni Cumhuriyet hükümeti idari bölünmeden doğan yönetim boşluğunu doldurmak üzere 30 Ocak 1927 de bir kanun tasarısı hazırlanmış ve bunu meclise sunmuştur. 25 Haziran 1927 tarihinde 1164 nolu Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun⁵⁸² kabul edilmiştir. Kanunun birinci ve ikinci maddeleri Müfettişliğin kuruluş ve ilgasını, Müfettişlerin atanmasını açıklamıştır:

Madde 1- Mutaaddit vilâyetleri alâkadar eden ve bu vilâyetlerin müşterek faaliyetiyle izalesi kabil olan ihtiyacat hudusunda o vilâyetler üzerinde mevaddı âtiyede muharrer salâhiyetlere haiz Umumi Müfettişlikler teşkiline ve ihtiyacatın zâil olmasıyla bu müfettişliklerin ilgasına Hükümet mezundur.

Umumi Müfettişler İcra Vekilleri Heyeti kararıyle tâyin olunur ve memuriyetlerine de aynı suretle nihayet verilir.

Madde 2- Umumi Müfettişlik kadroları bütçelerle tâyin olunur. Ancak senei maliye zarfında teşkiline lüzum görülecek Umumi Müfettişlik kadroları Dahiliye Vekâletince bittanzim İcra Vekilleri Heyeti Kararıyle tatbik ve ertesi sene Meclisi Âliye arz olunur.

Umumi Müfettişlikler emrine Hükümetçe tanzim edilecek Vekâletlerden lüzumu kadar müşavir vesaire de ayrıca tahsis olunabilir.⁵⁸³

Kanun'un kabulünden yaklaşık beş ay sonra Umumi Müfettişlik teşkiline dair olan 1164 numaralı kanun mucibince tanzim olunan Umumi Müfettişlik vazife ve salahiyetlerine dair olan talimatnamenin meriyete vazi hakkında kararname⁵⁸⁴ 27 Kasım 1927'de kabul edilmiştir. 11 Aralık 1927 tarih ve 5928 sayılı kararnameyle, Vilayet-i Şarkiye Müfettiş-i Umumiliğine İbrahim Tali Bey tayin olmuştur.⁵⁸⁵ Dr. İbrahim Tali Bey tam beş yıl (5.12.1932 tarihine kadar) bu görevde kalmış, sonra 1932 seçimlerinde

⁵⁸¹ Serap TAŞ: a.g.e., s. 140, 141.

⁵⁸² **Düştur**: D. 2, c. 8, 25 Haziran 1927, s. 1005, Resmi Ceride ile neşir ve ilanı: 16 Temmuz 1927-sayı: 634, Kanun No: 1164; **TBMM ZC**: D. 2, c. 33, iç. 4, i. 82, 25.6.1927, s. 682-686.

⁵⁸³ **Aynı**, s. 1005.

⁵⁸⁴ **BCA BKK**: 27.11.1927, 030.18.01./26.64.7.

⁵⁸⁵ **BCA BKK**: 11.12.1927, 030.18.01./26.67.17.

İstanbul Milletvekilliğine seçilmesi sebebiyle Diyarbakır Birinci Umumi Müfettişliğinden ayrılarak Büyük Millet Meclisi çalışmalarına katılmış ve 1934 Nisanında, bu sefer de Trakya'da kurulan İkinci Umumi Müfettişliğe tayin edilmesi yüzünden Mebusluktan çekilmiş ve merkezi Edirne'de olan Trakya Umumi Müfettişliği görevine 22.4.1934 tarihinde başlamıştır.⁵⁸⁶

25 Aralık 1927 tarihinde 5858 sayılı kararnamenin devamı olarak 1164 numaralı kanun mucibince teşkil olunan Umumi Müfettişlik ünvanının Birinci Umumi Müfettişlik suretinde tadili hakkında kararname kabul edilmiştir. Bu kararname ile, 1164 numaralı kanun mucibince Elazığ, Urfa, Bitlis, Hakkari, Diyarbakır, Siirt, Mardin, Van vilâyetlerini ihtiva etmek üzere teşkil ve kadrosu ikmal edilmiş olan Umumi Müfettişlik ünvanının Birinci Umumi Müfettişlik suretinde tadili, Dahiliye Vekâleti Celilesinin 22 Kânunuevvel 1927 tarih ve 1/3261 numaralı tezkeresiyle vukubulan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 25 Kânunuevvel 1927 tarihli içtimaında tasvip ve kabul olunmuştur.⁵⁸⁷

5977 numaralı kararnamede belirtilen Umumi Müfettişlik illerine 13 Şubat 1927 tarih ve 7640 sayılı kararname ile Bayazıt ili de dahil edilmiştir.⁵⁸⁸ Umumi Müfettişlikle ilgili diğer bir düzenleme Umumi Müfettişlik teşkiline dair kanun tasarısıdır. Mart 1928 tarihli bu tasarıdan başka 24 Ocak 1929 tarihinde Birinci Umumi Müfettişlik emrinde bulunan müşaviri adlinin merkez kadrosuna ilavesi hakkındaki kanun T.B.M.Meclisinde kabul edilmiştir.⁵⁸⁹

Birinci Umumi Müfettişliğe İbrahim Tali Öngören'in ayrılmasıyla Dahiliye Vekaleti Müsteşarı ve sivil kökenli Hilmi Ergeneli atanmıştır.⁵⁹⁰ Ergeneli 28 Şubat 1933 tarihinde başladığı görevini 23 Mart 1935 tarihine kadar sürdürmüştür.

⁵⁸⁶ Hayri ORHUN, Celal KASAROĞLU, Mehmet BELEK, Kazım ATAĞUL: **Meşhur Valiler**, Ankara 1966, s. 486.

⁵⁸⁷ **Düştur**: D. 2, c. 9, 25 Aralık 1927, No: 5977, s. 21; **BCA BKK**: 030.18.01.01./27.70.7.

⁵⁸⁸ **BCA BKK**: 13.2.1929, 030.18.01.02./2.15.20.

⁵⁸⁹ **TBMM ZC**: D. 3, c. 7, iç. 2, i. 29, 24.1.1929, s. 69, 70.

⁵⁹⁰ **BCA BKK**: 12.1.1933, 030.18.1.2./33.4.12., Hilmi Ergeneli hakkında geniş bilgi için bkz., Ali Galip BALTAOĞLU: **Atatürk Dönemi Valileri**, Ankara 1998, s. 194.

b. I. Umumi Müfettişliğin Bölgedeki Görev ve Faaliyetleri

Umumi Müfettişliklerin asayiş, kültür, eğitim, sağlık, bayındırlık ile ilgili yetki ve görevleri olmakla birlikte idari görev ve denetim yetkileri daha ön plandadır. Bunlar:

1. Umumi müfettişler bölgesinde hükümetin vekili ve bütün bakanların temsilcisidir. Bu sıfatla başta valiler olmak üzere bölgelerindeki bütün memurların çalışmalarını gözetmek ve hizmetlerin yapılışını denetlemekle görevlidirler. Bölgelerindeki valiler, yargıçlar ve bakanlık müfettişlerinin haricindeki memurlara lüzumuna göre takdirname, ihtar ve tenbih cezaları vermeye yetkilidirler. İcabında tayinlerindeki usule göre herhangi bir memurun mensup olduğu bakanlık veya genel müdürlük emrine alınmasını ilgili makamlara teklif ederler.

2. Umumi Müfettişler, mahiyetlerindeki görevli personelin gizli sicil raporlarını tanzim etmeye yetkilidirler. Emrindeki valiler ile bölgelerindeki iller idare şube başkanları hakkında her yıl gizli sicil raporları tanzim ederek ilgili bakanlıklara gönderirler.

3. Umumi müfettişler, bölgelerindeki valilerle bütün memurların üstü, umumi ve mahalli hükümet işlerinin düzenleyici ve denetleyicisi sıfatı ile Memurin Kanunu çerçevesinde işbaşında kalmalarını veya görevde sakıncalı göreceği valilerle memurların, lüzumu halinde haklarında Muhakemat Kanunu'na göre soruşturma yapılan merkezden mansıp olsun olmasın bütün memurları görevden uzaklaştırabilirler.

4. Valiler de dahil olmak üzere İdare Şube Başkanları ve Kaymakamlar, Umumi Müfettiş emirlerinin kanun ve tüzüklere uygun olmadığı kanaatinde bulunduklarında durumu Umumi Müfettişlere bildirebilirler.

5. Umumi Müfettişler emirlerinin kanun ve tüzüklere uygun olduğunu yazı ile bildirirlerse, bu makamlar verilen emri, sorumluluğu Umumi Müfettişe ait olacak şekilde uygularlar. Umumi Müfettişler konuyu ilgili bakanlığa yazılı olarak bildirirler.

6. Umumi Müfettişler, bölgelerindeki devlet dairelerinin genel hizmetlerden dolayı yapılacak şikayetlerini incelerler ve gereğini ilgili valiye bildirirler.⁵⁹¹

Bu yetkiler dışında Kasım 1927'de onaylanan "Umumi Müfettişlik Vazife ve Selahiyeti hakkındaki talimatname" müfettişlerin idari yetkilerine sığınmıştır. Bu talimatnamede: Umumi Müfettiş; bölgesi dahilinde hükümetin vekili ve Umum Vekillerinin mümessilidir. Bu sıfatla başta vali olmak üzere bütün memurlar kendisine karşı mesul ve yaptıkları işlerden kendisine izahat ve hesap vermeye mecburdur (madde 7). Umumi Müfettiş vaz'iyed edeceği muamelelere dair muhabereelerde valilerin ve rüesanın merciidir. Umumi Müfettiş tarafından vaz'iyed edilmemiş işler eskisi gibi cereyan eder (madde 8).

Umumi Müfettiş, umumi idare üzerinde amirlik ve teftiş haklarına haiz olduğu gibi hususi ve mahalli idareler üzerinde de mürakabe salâhiyetine haizdir. Valiler, umumi meclis kararlarını tasdik ve icra etmeden önce Umumi Müfettişin rey ve tasviplerini alırlar. Umumi Müfettiş, belediyeler üzerindeki mürakabe haklarını münasip gördüğü tarzda kullanır (madde 13).⁵⁹²

2-8 Ocak 1931 tarihinde İbrahim Tali Öngören tarafından İsmet İnönü'ye hitaben yazılan bir raporda müfettişliğin birtakım idari sorunlarından bahsedilmiştir. Raporda merkez ile taşra arasındaki bütün yazışmaların Umumi Müfettişliklerden geçmesinin yararlı olmayacağı ayrıntılarla ilgilenirken asıl görevlerin yapılmadığı anlatılmıştır. Öngören Valiler ile Bakanlıklar arasında kararlaştırılması gereken işlerde mutlaka Umumi Müfettişlerin de görüşlerinin alınmasını istiyordu. Mahalli işler ile ilgili olarak yapılan programlarda ve mahalli bütçelerin tanziminde ve bunlarla ilgili değişikliklerde, öncelikle Umumi Müfettişlerin onayı alınmalıydı.⁵⁹³

⁵⁹¹ **Düstur:** D.3., c.26, 28 Şubat 1945, s.217.

⁵⁹² **Ayın Tarihi:** sayı: 45, Ocak 1927, s.2863 vd.

⁵⁹³ Cemil KOÇAK: **a.g.e.**, s. 103-108.

c. Bölgenin İdari Yapısındaki Değişiklikler ve Mahalli İdareler Politikası

Osmanlı Devleti idari yapısında Cumhuriyet'le birlikte değişiklikler olmuştur. 20 Nisan 1924 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre, Türkiye Coğrafi Vaziyet ve İktisadi Münasebet nazarından vilayetlere, vilayetler kazalara, kazalar nahiyelere münkasımdır. Nahiyelerde kasaba ve köylerden tereküb eder. Anayasa'nın bu hükmüyle liva/sancak teşkilatı kaldırılmış, idari bölünme vilayet, kaza, nahiye şeklinde düzenlenmiştir. 1924'de anayasal düzenleme yapıldığında 74 vilayet bulunurken, bu sayı 1927'de 63, 1935'de 57'ye inmiştir. Cumhuriyet hükümetleri il ve ilçe seviyesindeki değişiklikleri doğu bölgelerinde de uygulamış, bu daha çok asayişe ve kurulan umumi müfettişliklere göre olmuştur.

13 Aralık 1924 tarihli ve 532 numaralı kanunla Mardin vilayetine bağlı olmak üzere Resülayn kazası kurulmuştur. 30 Mayıs 1926 tarih ve 877 sayılı kanunla 11 vilayet lağvedilerek kaza haline getirildi ve vilayet sayısı 63'e indirildi. Kaldırılarak kaza haline getirilen vilayetler arasında Ardahan, Dersim, Genç, Ergani, Muş, Siverek de vardı.⁵⁹⁴ 8 Aralık 1923'te T.B.M.Meclisinde Ergani vilayetinin Diyarbakır'a katılması yönündeki soruya ait görüşmelerde Dahiliye Vekili Şükrü Kaya 10 vilayete işaret ederek buraların nüfuslarının ve gelirlerinin düşük olduğunu özellikle devlete mali alanda zorluk oluşturdıklarına değinmiş, mesela Genç'de 67.000, Dersim'de 57.000, Bitlis'te 30.000 nüfus varken Bitlis'in 173 bin lira, Ergani'nin 174 bin lira varidatı olduğunu söylemiştir.⁵⁹⁵

877 sayılı kanunla 18 yeni ilçe kurulmuştur. Elazığ-Baskil, Gaziantep-Nizip, Mardin-Gercüş, Urfa-Silvan bunlar arasındaydı. Aynı kanunla Gaziantep-Besni, Malatya-Arapkir, Erzincan-Kiğı, Siirt-Beşiri, Mardin-Derik yeni vilayetlerine bağlanmışlardır. Bu kanunla nahiye haline getirilen doğu bölgesi kazaları ise Erzurum-Narman, Van-Hoşap, Adilcevaz, Elazığ-Harpur,

⁵⁹⁴ Nejdet BİLGİ: "Cumhuriyet'in İlk Döneminde Mülki Yapının Gelişimi (1920-1950)", **Türkler Ansiklopedisi**, c. 17, Ankara 2002, s. 337-339.

⁵⁹⁵ **TBMM ZC**: D. 2, c. 4, iç. 1, i. 64, 8.12.1923, s. 113, 114.

Gaziantep-Halfeti'dir. 24 Kasım 1926 tarih ve 4395 sayılı kararname ile Bayazıd Vilayeti'nin merkezi çok doğuda, İran sınırına yakın ve bazı kazarla uzak olması sebebiyle, Doğu Bayezıd'dan Karaköse kaza merkezine nakledilmiştir.

Vilayetlere gönderilen 13 Kasım 1928 tarih ve 5901 numaralı tamimle, halk arasında Adıyaman olarak anılan Malatya vilayetine bağlı Hısnımansur kazasının isminin halk arasında söylendiği gibi yalnızca Adıyaman ismiyle anılması uygun görülmüştür.

Mülki taksimat ile ilgili değişikliklerin sık ve düzensiz olması Dahiliye Vekaletini rahatsız etmiş olmalı ki, 26 Şubat 1929 tarihli ve 1455 numaralı bir tamimle, vilayet meclis-i umumilerinin toplantı halinde bulunmaları, dolayısıyla, vilayetlerden mülki taksimatla ilgili değişiklik taleplerini 2 Temmuz 1928 tarihli ve 3001 numaralı tebligat çerçevesinde vekaletle bildirmeleri istenmiştir. Böylece yıl içindeki değişiklik taleplerinin asgariye indirilmesi düşünülmüşse de, gelişmeler fazla bir şeyin değişmediğini gösteriyor.⁵⁹⁶

2 Haziran 1929 tarih ve 1508 nolu kanunla Bitlis vilayeti kaldırılarak Bitlis, Varto, Bulanık, Malazgirt, Mutgi kazaları ve Elazığ ve Siirt vilayetlerinden irtibatları kesilen Çapakçur, Genç ve Sasun kazalarından oluşan Muş vilayeti teşkil olmuştur. Kanunun ikinci maddesiyle Ahlat kazasıyla Tatvan nahiyesi Van vilayetine ilhak ve Hizan kazası birinci sınıf nahiye haline getirilerek Bitlis kazasında bırakılmıştır.⁵⁹⁷

4 Temmuz 1930 tarihli kararname ile Urfa vilayetinin Yaylak kazasının merkezi bu kazaya bağlı Baziki nahiyesinin merkezi bulunan Hevek köyüne ve adı geçen nahiye merkezi de Yaylak'a nakledilmiştir. 7 Haziran 1931 tarih ve 11210 numaralı kararname ile Mardin'e bağlı Koçhisar kazasının adı teklif edildiği gibi Kızıltepe olarak değiştirilmiştir.

Mülki birimlerin isimlerinden kaynaklanan karışıklıkların giderilmesi ve merkezlerinin değiştirilme kurallarına uyulması amacıyla 7 Ocak 1932

⁵⁹⁶ Nejdet BİLGİ: a.g.e., s. 340.

⁵⁹⁷ **Düştur:** D. 2, c. 10, 2 Haziran 1929, s. 884, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 11 Haziran 1929-sayı: 1213, Kanun No: 1509.

tarihinde Dahiliye vekaletince yayınlanan tamimde özetle şöyle denilmektedir:

1. Bazı vilayet, kaza ve nahiyelerin bulunduğu yerlerle taşıdığı isimlerin ayrı ayrı bulunması birçok yanlışlıklara sebep olduğundan vilayet dahilinde, merkezi ile taşıdığı isimleri ayrı olan birimlerin isimlerinin bir listesinin düzenlenerek gönderilmesi.
2. Bazı vilayetlerde nahiye merkezlerinin ilgili kanunun hükmüne aykırı olarak vilayetlerce değiştirilmemesi.

2 Mart 1932 tarihli ve 12333 numaralı kararnamede Tekirdağ ve Van vilayetlerinde Saray adıyla iki kazanın bulunduğu ve bu durumun muamelatta yanlışlıklara sebep olacağı gerekçesiyle Van'daki Saray kazası isminin Kazım Paşa olarak değiştirildiği belirtilmektedir. 28 Haziran 1932 tarihli ve 2042 sayılı kanunla Hakkari vilayetinin Şemdinan kazası nahiye haline getirilerek Herki ve Homara nahiyeleri ile birlikte, aynı vilayetin Gevaş kazasına bağlanmıştır. Ayrıca Muş vilayetine bağlı Valir ve yeni kurulacak Gönük nahiyelerinden oluşmak üzere Hakkari vilayetine bağlı olmak üzere Solhan kazası kurulmuştur. Muş vilayetinin Genç kazasının merkezi 28 Haziran 1932 tarihli ve 8790 numaralı kararname ile Derakini köyünden alınarak Varamerik'e nakledilmiştir. 20 Mart 1933 tarihli ve 9438 numaralı kararname ile Besni kazasının merkezi kaza dahilindeki Çat mevkiine kaldırılmıştır.⁵⁹⁸

20 Mayıs 1933 tarihinde 2197 sayılı kanunla bazı vilayetlerin kaldırılması, bazılarının birleştirilmesi kabul edilmiştir. Kanunun 5. maddesiyle Hakkari vilayeti lağv olunmuştur. Hakkari kaza haline konularak Gevaş kazası ile birlikte Van vilayetine ve Beytüşşebap kazası Siirt vilayetine bağlanmıştır. 6. madde ise İslahiye kazasını Gaziantep'e bağlamıştır. 7. maddeyle Pazarcık kazası Maraş vilayetinden alınarak, Gaziantep vilayetine, Behisni kazası Gaziantep vilayetinden alınarak Malatya vilayetine bağlanmıştır.⁵⁹⁹ Hakkari'nin kaldırılmamasına yönelik müracaatlar olsa da bir şey yapılamayacağı bildirilmiştir.⁶⁰⁰ Meclis görüşmeleri sırasında vilayetlerin

⁵⁹⁸ Nejdet BİLGİ: a.g.e., s. 340, 341.

⁵⁹⁹ TBMM ZC: D. 4, c. 15, i. 54, 20.5.1933, s. 199; Pazarcıkla ilgili Başbakanlığa yazılan ve İsmet İnönü'nün cevaben yazdığı telgraflar için bkz., BCA MGMK: 030.10./66.441.5.

⁶⁰⁰ BCA MGMK: 31.7.1933, 030.10./66.441.5.

kaldırılmaları ve birleştirilmelerinin sebebi olarak, öncekilerde olduğu gibi yine umumi gelirlerin düşüklüğü ve gelişme kabiliyetlerinin bulunmaması gösterilmiştir. Dönemin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, kanuna muhalefet eden mebuslara, bunun idari, mali ve asayiş zaruretleri gereği yapılmış bir fedakârlık olduğunu söylemiş ve fedakârlığın Meclisçe de kabulünü istemiştir.⁶⁰¹

31 Mayıs 1934'de ise Iğdır ve Tuzluca kazalarının Kars vilayetine ve Malazgirt kazasının Bayazıt vilayetine bağlanmaları hakkındaki kanun T.B.M.Meclisi'nde kabul edilmiştir.⁶⁰² 7 Haziran 1934 tarih ve 2500 sayılı kanunla, Bayazıt Vilayetine bağlı Iğdır ve Tuzluca kazalarının Kars Vilayetine ve Muş Vilayetine bağlı Malazgirt kazasının da Bayazıt Vilayetine bağlanmaları kabul edilmiştir.⁶⁰³ 23 Haziran 1934 tarihli ve 2529 sayılı kanunla Muş'a bağlı Bingöl, Erzurum'a bağlı Çat adıyla yeni kazalar kurulmuştur.⁶⁰⁴ 1934 yılında daha küçük idari birimlerdeki değişikliklere örnek ise Malatya ilidir. 25.3.1934 tarihinde Malatya'nın Darende kazası, Mescitli Köyünün Sivas'ın Kangal kazasına bağlanması ve Malatya'nın Darende Kazasının Tepecik, Şeref, Mahkanlı Köylerinin Sivas'ın Gürün kazasına bağlanması kararı alınmıştır.⁶⁰⁵ İdari yapıdaki bu değişiklikler dışında bölgede mahalli idare politikalarına ait bazı gelişmeler de görülmüştür.

16 Aralık 1924 tarihli Köy Kanunu görüşmelerinde Devlet yönetimi teşkilatının üç kademede kurulduğu söylenmişti. Bunlar; devlet idaresi, iller idaresi, belediyeler idaresidir. Devlet yönetiminin başında Anayasa gereği teşekkül etmiş Millet Meclisi ile hükümet bulunur. Yürütme yetkisi hükümetten başlayarak, valiler, kaymakamlar, bucak müdürleri, muhtarlar ve nihayet tahsildarlar, Jandarma ve korucular aracılığı ile milletin bütün bireylerine dağılmış olur. Bu birinci teşkilat kademesidir.⁶⁰⁶ Bu kademede Cumhuriyet

⁶⁰¹ Nejdet BİLGİ: a.g.e., s. 342.

⁶⁰² TBMM ZC: D. 4, c. 22, i. 62, 31.5.1934, s. 528.

⁶⁰³ Düstur: D. 2, c. 15, 7 Haziran 1934, s. 436, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 14 Haziran 1934-sayı: 2727, Kanun No: 2500.

⁶⁰⁴ Türk Parlamento Tarihi, IV. Dönem (1931-1935), c. 1, Ankara 1993, s. 257.

⁶⁰⁵ BCA BKK: 25.3.1934, 30.11.1./85.7.16-17.

⁶⁰⁶ Turgut KILIÇER: Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Mahalli İdareler Politikaları, 1923-1990, Ankara 1990, s. 50.

hükümetlerinin idari politikalarını yürüten umumi müfettişler diğer deyişle genel valiler dışındaki valilerin de 15 yıllık Atatürk döneminde doğu vilayetlerinde önemli faaliyetleri olmuştur. Bu vali ve kaymakamların hepsini ve izledikleri hükümet politikalarını burada veremesek de bölgede iz bırakan bazı mülki idare amirlerine değinebiliriz.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da 1923-1938 yılları arasında çıkan ayaklanmalar sonrası başbakanlara veya Dahiliye Vekaletine bulundukları idari alana ait rapor veren birçok vali ve kaymakam olmuştur. Özellikle Diyarbakır Valisi Cemal Bey ve İbrahim Tali Bey, 1932 yılında bir başka Elazığ Valisi Nizamettin Ataker'in hükümetlere sundukları asayiş raporları önemli olmuştur. Daha sonra Trakya Umumi Müfettişi olacak Kazım Dirik'in⁶⁰⁷ 1923-1925 yılları arası Siirt Vali Vekilliği ve Bitlis Valiliği İbrahim Ethem Aykut'un⁶⁰⁸ 1924-1927 Kars, 1928 Urfa, 1935 Erzurum, Bekir Sami Baran'ın 1928 Van valiliği sırasında gösterdikleri hizmetler yöre halkı tarafından söz konusu kişilerin bölgedeki görevleri bittikten hatta vefat etmelerinden sonra dahi unutulmamıştır. Zira doğu vilayetlerinde bugün dönemin valilerinin isimlerini taşıyan birçok okul vardır.⁶⁰⁹

Devlet yönetimi yanında ve onun kamu vesayeti altında ikinci derecede bir teşkilat mevcuttur ki, bu da il idaresi diye adlandırılır. Devlet makinesi halkın ikinci derecede denecek yerel konularla gereği kadar ilgilenmeyeceği için merkezi görevlerden bir kısmının yönetimini il idaresine terk eder. İşte, il idareleri, devlet tarafından kendilerine terk edilen bu görevleri yürütmekle yükümlüdürler. Bunların anayasaları (İdarei Hususiyei Vilâyet Kanunu)dur ve denetim ve yürütme araçları da il genel meclisi ve il encümenleridir. İl idareleri, yürütme yetkilerini kısmen kendi memurları ile kısmen de tasarruf amacı ile ilde bulunan devlet memurları aracılığı ile kullanırlar.⁶¹⁰

⁶⁰⁷ Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Arşivi: Sicil No: 1643.

⁶⁰⁸ Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Arşivi: Sicil No: 91

⁶⁰⁹ Mehmet ALDAN: İz Bırakan Mülki İdare Amirleri, Ankara 1990, s. 395 vd.

⁶¹⁰ Turgut KILIÇER: a.g.e., s. 50.

Devlet yönetiminin üçüncü aşamasını belediye idareleri oluşturur. Beldeler ne kadar küçük olurlarsa olsunlar, teşkil ettikleri uygar topluluklar olarak, yoğun çeşitli yerel ihtiyaçları temsil ederler. Bu yoğun ihtiyaçları, doğal olarak beldelerden uzakta kalarak ve vatandaşlar yaklaştıkça hafifleyip zayıflaması doğal olan devlet teşkilat ve memurları ile yürütmenin ihtimali yoktur. Bu amaçla bu gibi hizmetler için belediye idareleri kurulmuştur.⁶¹¹ Doğu vilayetlerine ait belediyelerde en dikkate değer bilgiler gelir ve gider hesaplarından elde edilebilir. 1929-1936 yıllarına ait belediyelere ait tahsilat ve masraf verilerine göre doğudaki birçok belediye açık vermektedir. 1929 yılında Ağrı belediyesi geliri 19.768 lira, gideri 20.238 liradır. Diyarbakır belediyelerinin geliri 138.536 lira iken gideri 162.949 liradır. Kars'ın ise aynı yılda belediye geliri 53.403 lira olduğu halde harcaması iki katına yakın 95.478 liradır. Doğal olarak bu dengesizlik bölge illerinde belediyelerin yapabileceği hizmetleri engellemekte ve devlete büyük yükler yüklemektedir. Bu durumda bölgenin oturmuş bir vergi gelirine sahip olamaması yanında nüfus ve arazi tahrirlerinin yeterince yapılamaması da etkilidir.⁶¹²

Belediyelere ait önemli bir gelişme 20 Mart 1929 tarihinde çıkarılan Belediye Kanunu ile olmuştur. 3 Mayıs 1933'de ise Belediye Bankası Kanun Layihası T.B.M.Meclisi'ne sunulmuştur. Ancak yerel yönetim geleneğinin Cumhuriyetin ilk yıllarında yerleşemediği ülkede doğu bölgelerinden çok fazla faaliyet de beklenemezdi. Mahalle idare politikalarından köye yönelik çalışmalar ise toprak reformu çalışmalarında olmuştur. Doğu ve Güneydoğu'da bu çalışmalar yeterince etki yapamadığı gibi ortakçılık, yarıcılık usulü köy politikalarını olumsuz etkilemiştir. Köylüye yönelik kredi temini ve ihtiyacı olana yemeklik, tohumluk buğday dağıtımı köy sorunlarını bitirememiştir.

⁶¹¹ Turgut KILIÇER: **a.g.e.**, s. 50.

⁶¹² Vilayetler itibarile 1929-1936 Belediye gelir-giderleri için bkz., DİE: **İstatistik Yıllığı**, c. 10, 1938-1939, s. 427-429.

7. Sağlık Politikaları

1928-1935 dönemindeki sağlık politikalarında, önceki yıllarda olduğu gibi nüfusu arttırıp, çocuk ölümlerini azaltmak, bulaşıcı ve salgın hastalıklarla savaşmak, sağlığı korumaya öncelik verip, ilgili yasaları çıkartmak, sağlık personel sayısını arttırmak, savurganlıktan kaçınmak, yayın çalışmalarını arttırıp halkı bilgilendirmek, ulusal kongreleri sürdürüp uluslararası işbirliği sağlamaktır. 1929 yılında vekaletin adı Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekaleti adıyla anılmıştır.⁶¹³

Bu dönemde sağlık politikası ile ilgili çıkarılan 24 Nisan 1930 tarihli Umumi Hıfzısıhha Kanunu koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetlerini ayrı ayrı ele alarak, koruyucu hizmetlerine ağırlık verildiğine dikkat çekmiştir. Kanunun ilk iki maddesi şöyledir:

Madde 1: Memleket sıhhi şartlarını ıslah ve milletin sıhhatine zarar veren bütün hastalıklar veya sair muzur amillerle mücadele etmek ve müstakil neslin sıhhatli olarak yetişmesini temin ve halkı tıbbi ve ictimai muavenete mahzar eylemek umumi Devlet hizmetlerindendir.

Madde 2. Umumi sıhhat ve içtimai muavenet hizmetlerine ait Devlet vazai Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekaleti tarafından ifa ve hususi idarelerle belediyelere ve sair mahalli idarelere bırakılan hizmetlerin sureti icrası murakebe olunur. Milli Müdafaa teşkilatına ait sıhhi işler müstesna olmak üzere bütün sıhhat ve içtimai muavenet işlerinin mercii ve murakıbu bu Vekalettir.⁶¹⁴

1930 yılında kabul edilen 1593 sayılı Umum Hıfzısıhha Kanunu'nda, ülkemizde görülen bulaşıcı hastalıklarla yapılacak mücadele yolları saptanmış, bulaşıcı hastalıklara karşı kullanılan her çeşit aşı ve serumların Hükümet tarafından hazırlanması, dışarıdan ithal edilen aşı ve serumların, Bakanlıkça saptanan vasıf ve koşullara uygun olması belirlenmiştir. Aynı kanunda, çiçek hastalığının önemi göz önünde bulundurularak, doğan her

⁶¹³ Meliha ÖZPEKCAN: a.g.e., s.442

⁶¹⁴ **Düştur:** D2., c.11, 24 Nisan 1930, s.143, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 6 Mayıs 1930-Sayı: 1489, Kanun No: 1593.

çocuğun doğumu takip eden ilk dört ay içinde aşılandırılması, 30 yaşına kadar her şahsın çiçek aşısını beş yılda bir tekrar ettirmesi zorunluluğu kılınmıştır.

Aynı Kanunda bildiri (ihbar) sistemi ele alınarak, hangi hastalıkların kimler tarafından, ne şekilde ve nereye bildirileceği de belirlenmiştir.⁶¹⁵

1930'da Hudut ve Sahiller Sıhhiyei Umumi Müdürlüğü, karantina Kanunu'ndan sonra 1931'de 4.Milli Türk Tıp Kongresi toplanmıştır. 1930 tarihli Belediye Kanunu ile de belediye sınırları içinde sağlıklı bir yaşamın sürdürülebilmesi amaçlanmıştır. Sıtma, Trahom, Verem ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele bu dönemde de devam etmiştir. 1930-1935 yılları arasındaki verilere göre Adıyaman, Kilis, Gaziantep, Malatya, Maraş, Urfa, Siverek, Mardin, Siirt ve Diyarbakır'da bulunan birer adet trahom hastanesi ve dispanseriyle doğu vilayetlerinde trahomla mücadele edilmiştir. Bu dönemde yatak sayısı Adıyaman'da 20, Urfa'da 15 olup diğer vilayetlerdeki hastanelerde 10'dur. Bu ise tedavi edilen hastaların sayısına göre son derece düşük rakamlardır. Trahom hastanelerine en çok müracaat Adıyaman, Gaziantep, Kilis, Urfa illerine olmakla birlikte, yatırılarak tedavi edilen hastalara daha çok Urfa ve Siverek'te rastlanmıştır. Zaten Siverek dışında bölgede hiçbir ilçede hastanenin olmaması buranın hastalığın önemli merkezlerinden biri olduğu göstermektedir.⁶¹⁶

Urfa ilinde görülen trahom hastalığının seyri ve alınan önlemler hakkında Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili'nin 3 Kasım 1930'da Başbakanlığa yazdığı yazıya göre, B.Erkanı Harbiye Reis Paşa Hz.tarafından çekilip 12.10.1930 tarih ve 6907 No.1a tevdi buyurulan şifrede Urfa'da çok miktarda trahomlu bulunduğu ve orada trahom nispetinin fazla olduğundan bahsedilmektedir. Yazıya göre, trahom hastalığı mebdet tespit edilemeyen bir zamandan beri Cenup ve Şark Vilayetlerinin hemen hepsinde hüküm sürmektedir. Bunun sirayet yeri şüphesiz ki Arap memleketleri ve

⁶¹⁵ Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, Hazırlayan: Sağlık ve Sosyal Yardımlaşma Bakanlığı, Ankara 1973, s.76.

⁶¹⁶ DİE: İstatistik Yıllığı, c:10, 1938-1939, s.141,142.

Mısır'dır. Bu menba her ne olursa olsun müşahade edilen bir hakikat varsa o da bu hastalığın yalnız Urfa ve Besnide değil Gaziantep, Maraş, Malatya, Mardin, Diyarbakır, Siirt, Urfa, Cebelibereket, Adana, Muş, Van, Vilayetlerinde bazen yüzde doksana yakın bir derecede görülmesidir.. Trahom, bilhassa aile ocağında, sirayeti gayet kolay ve tedavisi güç bir hastalıktır. Halkın cehaleti, fakirliği ve iptidai düşüncesi dolayısıyla içinde yaşadığı şerait ve batıl itikatları bu güçlüğü arttırmaktadır.

Vekalet 1925 senesinden beri hastalığın en çok görülen yerlerinden başlamak üzere Malatya, Adıyaman, Besni, Gaziantep, Kilis'te sabit ve seyyar teşkilatla mücadele yapmaya başlamış hem civarındaki hastaları tedavi etmek hem de trahom mücadelesi için memur yetiştirmek üzere Adana'da büyük bir trahom hastanesi açılmıştır. Bununla beraber Vekalet bütçesinin kaynağı nispetinde ve bilhassa mütehassıs personel buldukça mücadele ve tedavi sahasını tevsia karar verilmiş yalnız hastalığın karakteri ve seyri ve avamili itibarıyla bununla talep edildiği veçhile sıtma gibi mücadele imkanı olmadığı ve uzun zamanlar hastalığın yok edilemeyeceği belirtilmiştir.⁶¹⁷

Dahiliye vekili Şükrü Kaya Adıyaman'da bulunduğu sırada İsmet İnönü'ye Malatya ile ilgili yazdığı 2.8.1927 tarihli yazıda bölgedeki trahom hastalığının ciddi boyutlara ulaştığını ifade etmektedir. Kaya: "Siirt'ten itibaren gittikçe daha tahribatı görülen trahom mıntıkasından geçmekteyim. Malatya ve Adıyaman'daki mücadele tertibatı çalışıyor. Fakat mamüllerin ancak binde biri tedavi olunabiliyor. Bu kadar malül, bu kadar tahribatı gördükten sonra insan buraların bir gün körler diyarı olacağından korkuyor, ve mücadelenin teksifi zaruretime kail oluyor."⁶¹⁸ demekteydi. Şükrü Kaya bu gözlemi sonrası Erzincan mıntıkasında da trahomla mücadele edilmesini istemiş, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti Vekili ise 27.7.1927 tarihinde cevabi yazısını sunmuştur.

⁶¹⁷ BCA MGMK: 3.11.1930, 30.10/177.220.17.

⁶¹⁸ BCA MGMK: 2.8.1929, 030.10./12.73.18.

21.12.1929 tarih ve 4596 numaralı teskereyle de izah edildiği gibi mücadelenin trahom bulunan tek mil mahallere teşmilinin vekaletin esas gayesini teşkil eylemekte olduğu, ilk evvel hastalığın en kesif bulunduğu yerlerden başlanılarak tahsisat alındıktan sonra mücadele sahaları tesis edilmek suretiyle mezkur gayeye doğru yürünmekte olduğu bildirilmiştir. Nitekim Adıyaman, Malatya, Kilis, Bihisni mücadelelerine ilaveten Adana'da 40 yataklı bir trahom hastanesi ve Gaziantep'te 10 yataklı bir trahom dispanseri ile bir seyyar trahom teşkilatı sıhhiyesi yapılmak üzere bütçeye tahsilat konulmuş ve bu yeni teşkilatın Eylül ayında tesisi gerçekleştirmiştir. İleride tahsisat alındıkça mücadele sahasının tevsii ve tezyidinin Vekaletin esas hedeflerinden birini teşkil ettiği açıklanmıştır.⁶¹⁹

Bu hastalıklarla mücadelede bütçe sorun teşkil etmekte ve sağlık hizmetleri bütçe oranında verilebilmekteydi. Iğdır'da sıtma mücadelesi için Refik Saydam'ın Başbakanlığa yazdığı yazıda, sıtma mücadelesi için bütçenin müsait olmadığı, mesafenin uzaklığı ve ahalinin keşif bulunmaması sebebiyle, mücadele yapılırsa bile istenilen neticenin alınmayacağı bildiriliyordu.⁶²⁰

Doğu vilayetlerinde görülen bir diğer hastalık olan çiçeğe karşı da Refik Saydam'ın mücadele içerisinde olduğu görülüyor. 23 Mart 1930 tarihinde Başbakanlığa yazılan yazıda Mardin, Urfa ve Gaziantep vilayetlerinde görülen çiçek hastalığı hakkında bilgi veriliyordu. Yazıda Suriye havalisinde hüküm süren çiçek hastalığının tedbir alınmasına rağmen Mardin'e oradan Urfa ve Gaziantep'e geçtiği bu üç ilde aşılama faaliyetlerine başlanıldığı, hatta hastalığın diğer illere de sıçraması ihtimaline karşı Diyarbakır, Elazığ, Cebelibereket, Malatya, Maraş, Siirt vilayetlerinde de aşı çalışmalarına başlandığı yazılıyordu. Ayrıca Eylül 1929 tarihinden itibaren bu vilayetlerde 377.860 kişiye aşı yapıldığı ve Mardin, Urfa ve Gaziantep

⁶¹⁹ BCA MGMK: 27.7.1929, 030.10./177.220.9.

⁶²⁰ BCA MGMK: 3.11.1930, 030.10./12.73.17.

vilayetlerinde görülüp haber verilen çiçek vakalarının şöyle olduğu rapor edilmiştir:⁶²¹

Tablo 9. 1929 Yılı Doğu Vilayetleri Çiçek Vakaları

		Musap	Vefat
Eylül 1929	Mardin	30	6
	Urfa	7	-
Birinci Teşrin	Mardin	66	18
	Urfa	11	1
	Gaziantep	7	-
İkinci Teşrin	Mardin	88	38
	Urfa	18	-
	Gaziantep	7	-
Birinci Kanun	Mardin	871	455
	Urfa	5	1
	Gaziantep	7	1
İkinci Kanun 1930	Mardin	68	55
	Urfa	4	-
	Gaziantep	9	1
Şubat 1930	Mardin	82	40
	Urfa	3	1
	Gaziantep	24	1

Refik Saydam 14 Nisan 1930'da yazdığı bir başka raporla Mardin, Urfa ve Gaziantep bölgesinde görülen çiçek hastalığının yayılış sebepleri ve hastalığın seyrine dair bilgi vermiştir. Raporda hastalığın ilk çıkışının hudut boyundaki köylerin Suriye'de kalan kesimle temas etmeleri ve huduta yakın köylüler tarafından yardım gören çapulcular ile hastalığın Nusaybin ve Şahmîşine yayıldığı açıklanmıştır. Çiçek vak'asının aşırı bir şekil almasındaki sebepler ise şu şekilde gruplandırılmıştır:

1. Suriye hududuna karip ve ötetarafta kain, Hazne köylerinde türeyen ve peygamberlik davasında bulunan ve şöhret ve kerameti az bir zaman zarfında cahil halk arasında yayılan Şeyh Ahmet isimindeki şahsı görmek maksadile akın akın giden ve Hükümet kuvvetleri tarafından önüne geçilemeyen iki üçyüz kişilik kabileler halindeki ziyaretlerin devamı,

2. Fenni şekilde yapılan aşıya rağbet edilmeyerek aşının keşfinden evvel pek eski zamanlarda insanlar tarafından tecrübe edilmiş olan "İnsandan

⁶²¹ BCA MGMK: 23.3.1930, 030.10./177.220.13.

insana aşı nakledilmek” usulünün bazı eşhas tarafından gizliden gizliye tatbik edilmiş olması, (karşı yakadan geçerek bu suretle aşı yapmış olan ve köylünün yardımı ile Hükümetin gözünden kendisini gizliye bilmiş bulunan bir şahıs bil’ahara yaptığı aşidan sonra çiçeğe yakalanarak ölen bir çocuğun babası tarafından öldürülmüş)

3. Aşı için Memurini sıhhiyenin müracaatında isimlerinin kayıt edildiğini gören halkın, Cumhuriyet Hükümetinin kendi sıhhatlar ile alakadar olacağını düşünmeksizin ve eski devirlerde Jandarma ve tahsildardan başka bir şey görmemiş olması yüzünden bu kayıt muamelesinin askerlik veya vergi için yapılmakta olduğunu düşünerek kaçınmaları ve isim kaydına başlanıldığı zaman halkın dağlara kaçması veya evlerine gizlenmeleri gibi sebepler musap adedini çoğaltarak hastalığa salgın bir şekil vermiştir.⁶²²

Refik Saydam bu sebeplere rağmen yapılan 95-993 aşılama sonrası halkın aşılama merkezlerine akın ettiklerini ve çiçek hastalığının tek tük görülmeye başladığını belirterek raporuna son vermiştir Bir başka raporda ise Rusya’nın Karabağ, Nahcivan ve Çulha bölgelerinde başlayan veba salgınının, Bayazıt, Kars, Van, Rize ve Artvin illerine sıçramaması için tedbir alındığı yazılıdır.⁶²³

Sıhhat ve İhtimai Muavenet Vekaleti tarafından dağ bölgelerinde bu tür faaliyetler yapılırken koruyucu sağlık merkezleri ve yataklı tedavi kurumlarının da sayısı arttırılmak istenmiştir. Bu amaçla 1933’de Van’da Doğum ve Çocuk Bakımevi açılmıştır. Mevcut hastanelerdeki yatak sayıları çok fazla değişmemekle birlikte nüfusa düşen sağlık personeli ve eczane sayısında 1935 yılına kadar artışlar olmuştur. Dönem hükümetleri ise izledikleri sağlık ilkeleri ve çıkardıkları kanunlar ile politikalarına yön verirken hükümet programlarında da sağlığa yer ayırmışlardır. İsmet Paşa başkanlığındaki dördüncü hükümetin programında Cumhuriyetin başından beri izlenen politikaların devam ettirileceği, tutumlu davranılması gerektiği söylendikten sonra İsmet İnönü şunları söylemiştir:

⁶²² BCA MGMK: 14.04.1930, 030.10./177.220.14.

⁶²³ BCA MGMK: 21.3.1931, 030.10/177.221.2.

“İçtimai hastalıklarla mücadele etmek başlıca farikası olan, sıhhat ve içtimai muavenet faaliyetlerimiz, idame ve tevsî olunacaktır.”

Beşinci hükümetin programında ise “Sıhhat mücadelelerimiz her müşkilat içinde başlıca işlerimizden olmakta devam edecektir. İçtimai muavenet hizmetlerini her vasıta ile teşvik ve tevsî etmeye çalışacağız” denmiştir.⁶²⁴

1929 yılı bütçesi görüşmelerinde söz alan olmazken, 1930 yılı bütçesinde Refik Saydam sorulara verdiği cevapta; veremle savaşa büyük şehirlerden başlanıp, dispanserler açıldığını, çocuk ölümlerinde sıtmanın büyük rol oynadığını, çocuk ölümlerini aşağı çekmeyi planladıklarını, ancak bunun örgütsel gelişim, halkın eğitim ve refahı ile doğrudan ilgili olduğunu açıklamıştır. 1931’de Refik Bey sıtma savaşında görevli doktorların, neden diğer hastalara bakmadığı sorusuna, o bölgedeki hükümet ve belediye doktorlarının bu işle görevli olduğunu, aksi halde amaçtan uzaklaşılacağını söylemiştir. 1932’de söz isteyen olmayıp 1933’deki görüşmelerde bakan veremle savaş hakkında bilgi vermiştir.⁶²⁵

Sağlık hizmetlerinin bu dönemde deprem sonrası da yeterince yapılamadığını 1931 Erzincan depremi sonrası görüyoruz. Refik Saydam 5 Ocak 1931’de başbakanlığa yazdığı yazıda söz konusu vilayete Hilali Ahmer Cemiyeti Merkezi Umumisi’nden 9000 lira gönderildiğini zarar ve ziyanın 800bin lirayı bulması vekalet bütçesinden başka tahsilat yapılamayacağından vilayet halkına hükümetçe yardım olursa gerekeni yapabileceğini bildirmiştir.⁶²⁶

Döneme ait istatistiki bilgiler de bölgenin sağlık meselelerine ışık tutmaktadır. 1931-1935 yılları arası ölüm istatistiklerine göre doğu vilayetlerinden sadece Diyarbakır hakkında bilgi verilmiştir. Diyarbakır ilinin yıllara göre en fazla ölüm nedeni hanesinde ihtiyarlık harici ilk dört sırayı, teneffüs cihazı veremi (akciğer veremi), sıtma, ishal ve zatürre almıştır.

⁶²⁴ Meliha ÖZPEKCAN: a.g.e., s.442.

⁶²⁵ Meliha ÖZPEKÇAN: a.g.e., s.442,443.

⁶²⁶ BCA MGMK: 5.1.1931, 030.10./119.837.17.

Dikkat edilirse bu nedenler doğu bölgesinin karakteristik ölüm sebepleridir. Veriler sadece Diyarbakır'a ait olmakla birlikte sonraki yıllarda ve günümüzde bölgenin sağlık sorunları çok da değişmemiştir. Sıtma sebebiyle ölenlerin sayısı Diyarbakır'da 1932'de 40 iken bu sayı 1935'de 110 olmuştur. Yine zatürre 1931'de 17 ölüme yol açarken, 1935'de 142 kişi bu hastalıktan ölmüştür.⁶²⁷ Bu veriler Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki bulaşıcı hastalıkların çokluğunun çevre sağlık şartlarının kötü oluşunu, coğrafi şartların ağır olduğunu, ulaştırma sisteminin eksikliğini, sağlık personelinin yetersizliğini göstermemekle birlikte çağdaş ve gelişmiş toplum ve bölgelerde çok sık görülmeyen ölüm nedenlerinin doğu vilayetlerinde olduğuna dikkat çekmesi bakımından önemlidir. Peşi sıra savaşımlardan çıkmış ülkede ve Cumhuriyetten sonra birçok ayaklanmanın olduğu bölgede personel, bina, araç, gereç yetersizliklerinin olması ve bölgede sağlık sorunlarına hükümetlerin yeterince el atamaması da doğaldır.

8. Adli Politikalar

a. Beyannameler

19 Ocak 1928 tarihinde Şark Vilayetleri hakkındaki ilk beyannamede I. Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey Diyarbakır, Mardin, Van, Bitlis, Urfa, Elazığ, Siirt, Hakkari vilayetleri halkına seslenmiştir. Beyannamede, Türk tarihini kurtaran ve yapan Mustafa Kemal'in Türk milletini ilerlemesi kararında olduğunu belirttikten sonra hükümetin halkın refah ve saadeti için birtakım tedbirler aldığını kendisinin de bu vazifede görevlendirildiğini yazmıştır. İbrahim Tali Bey beyannamenin devamında, Cumhuriyet Hükümetinin medeniyetin icap ettirdiği her şeyi bu bölgede de tatbik etmeye kararlı olduğu, bunun için yolların yapılacağı, hatta kasaba ve köylere kadar demiryolu getirileceği, okulların yapılacağı, çocukların bundan böyle okulsuz ve öğretmensiz kalmayacağı, halkın refah ve mutluluk içinde yaşayacağı,

⁶²⁷ DİE: İstatistik Yıllığı, c.10, 1938-1939, s.146-151.

emniyet ve asayişin memleketin refahını artıracığı, ancak bunların gerçekleşmesi için mutlaka kanunlara uyulmasının gerektiği, vatandaşların hepsinin canı, malı vb.nin gayesi fazilet olan Cumhuriyet kanunlarının himaye ve samimi muhafazası altında olduğu yönünde bilgiler vermiştir. Tali Bey memurların halkla iyi geçinmesi gerektiğini ancak halkın da onlara yardımcı olması gerektiğini söyleyerek bölge halkına selamıyla beyannamesine son vermiştir.⁶²⁸

İbrahim Tali Bey Temmuz 1928'de yayınlanan ikinci beyannamesinde de Diyarbakır, Elazığ, Bitlis, Hakkari, Urfa, Mardin ve Siirt ahalisine hitab etmiştir. Bu beyannameye göre, azmin gönlünde doğan öz, kahraman ve Gazi Mustafa Kemal (Paşa)'ın dehasına dayanarak kurtardığı mübarek vatana saadet, refah, hayat ve istikbal yaratan Türk Milleti ve Cumhuriyet Hükümeti, vatandaşlarını derin bir huzur, sakin bir emniyet içinde yaşatmak için en kati kararlarını vermiştir. Hudutlarını Mehmetçiğin uyanık heyecanı ile beklediği topraklarında kanun, her endişenin üstünde hak ve haklıyı koruyan bir şevkat, her menfi temayüle adaleti, her şaki istida kahreden azameti ile karşı gelen bir kudsiyettir. Evlatlarında ihtimali mümkün, hayali hakikat, uzağı yakın yapmak kudreti bulunan Türk milleti İstiklâlin güzel ufukların, geniş bir itimad ile götürdüğü büyük tarihin hakikatlerle dolu seyri üzerinde zaman tanımayan, durmak bilmeyen şen ve dinç kuvvetiyle medeni kabiliyetlerinin temiz, parlak eserlerinin, yollarının, fabrikalarının, demiryollarının, okullarının, makinelerinin yurdun her köşesine cihanın takdir ve hayret kalacağı şekilde yapılacağı belirtilmiştir.⁶²⁹

Tali Bey kanun ile yapılan kabahatlerin ceza görmeyeceğini, kimsenin mahkemeye çağrılmayacağını, hapse atılmayacağını, ancak devletin va'z ettiği emirlerden çıkıldığı takdirde eski suçların cezalarının da hesaba katılacağını yazmaktadır. Cumhuriyet hükümetinin gösterdiği bu fırsatı vatandaşların değerlendireceği ve Türk emelleri için vazifelerini seve seve yerine getireceklerini temenni ederek beyannamenin ikinci kısmına yani

⁶²⁸ Bkz., **Ayin Tarihi**: sayı: 46, 47, Ocak-Şubat 1928, s. 3030-3031.

⁶²⁹ **Ayin Tarihi**: sayı: 52, Temmuz 1928, 3576, 3577.

İbrahim Tali Beye ait olan üçüncü beyannameye geçilmiştir. Beyannamede: Topraklarında herkesin kendi kazancı, kendi işi, gücü ile uğraşarak hiç kimsenin ırzına, malına, hayatına, el, dil uzatmadan sakin yaşamasını, zengin ve bahtiyar olmasını mesut aile yuvaları kurmasını isteyen Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin son günlerde yeni üç hareketi ile de cahilliğinin, zafiyetinin kurbanı olanlara istifade etmeleri için büyük fırsatlar verdiği açıklanmıştır. Bunlar:

1. Garp vilâyetlerine gidenler iade edilmişlerdir. Bunlar memleketlerinde vatandaşlığın bütün hakları, hürriyetleri içinde vazifelerini yaparak yaşıyorlar.

2. Hükümet, 9 Mayıs 1928 tarihinde neşrettiği bir kanunla idare-i örfiye (sıkıyönetim) zamanında yapılan kabahatlerin sahiplerini takip etmemeye karar verdi, mahpuslar bırakıldı. Teslim olanlar, dehalet edenler devletin vatandaşlarına verdiği bütün haklardan ve hürriyetlerden istifade ediyorlar, serbest olarak yaşıyorlar.

3. Türkiye Cumhuriyet Hükümeti, 9 Mayıs 1928 tarihinde neşrettiği kanun dairesini daha genişleten yeni bir kanunla 30 Mayıs 1928 tarihine kadar yapılan bütün kabahatlerin sahiplerini dehalet etti. Teslim olduğu takdirde takip etmemeğe karar verdi. Devlet bir kanunla vatanın evlâtlarını nasıl bir şefkatle sarmak isteğini bir kere daha gösterdi.⁶³⁰

b. Af Yasaları

23 Mayıs 1928 tarihinde Şark mintikasında muayyen vilayet ve kazalarda ceraim takibatı ile cezaların tecili hakkındaki 1239 numaralı kanuna müzeyyel kanun kabul edilmiştir. Kanun 9 Mayıs 1928 tarih ve 1239 numaralı kanunun ikinci maddesine tezyil edilmiştir. Kanunun birinci maddesine göre Diyarbakır, Elazığ, Van, Bitlis, Hakkari, Mardin, Urfa, Siirt, Bayazıt, Malatya vilayetleriyle Besni, Hınıs, Kığı kazalarında bu kanunda

⁶³⁰ Aynı, s. 3577, 3578; Ayrıca bkz., Hüseyin KOCA: a.g.e., s. 275-278.

yayınlanmasına kadar işlenen cürüm ve kabahatlerle maznun veya firarda bulunan mahkumun haklarındaki takibatın icrası veya hükümlerin infazı tecil edilmiştir. İkinci maddeye göre ise kanunun icrasına Adliye ve Dahiliye Vekilleri memur kılınmıştır.⁶³¹

Cezaların tecili ve af kanunları sayesinde 1928 yılı içinde İngiliz, Fransız, Taşnak ve Hoybuncuların planları önlenmiş, Irak, Suriye ve İran'a sığınan bazı bölge aşiret reisleri ve çeteleri Türk hükümetine teslim olarak, yaptıkları olaylara son vermeye başlamışlardır. 1178, 1239, 1316 sayılı af kanunları ile yurtdışında bulunan kaçak ve firarilerin hükümete sığınmaları memnuniyet verici olmuştur. Bu gelişmeleri I. Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey, şöyle ifade eder: "Fransızların, İngilizlerin ve başta Hoybun olmak üzere muhtelif menfi teşekküllerin bütün faaliyetlerine rağmen hükümete teslim olanların devam etmesi, bölge halkından olup bugüne kadar hükümete güven duymayanlardan çoğunun yaklaşması, hükümetin de bunlara sıcak yaklaşımı sayesinde Temmuz 1928'de Müfettişlik bölgesinde firarda bulunan 298 suçlu gelerek hükümete teslim oldu."

Başka bir rapora göre ise: 1928 yılı içinde cezaların tecili ve af kanunları gereğince hükümetin dahilinde yaptığı ilk uygulamada batı bölgelerinde nakledilen 781 kişi Bayazıt, Malatya, Urfa, Siirt, Erzincan, Bitlis, Erzurum, Van, Diyarbakır vilâyetlerindeki eski yerlerine geri gönderilmiştir. Geriye gönderilen bu 781 kişi eski subay, eski mebus, eski belediye başkanları ve bir kısım aşiret reisi çocuklarıdır. Doğu bölgesi hakkında gerçekleştirilen ıslahat ve yumuşama politikasının uygulamaya geçirilmesi; Halk Partisi içindeki eleştiri hareketi sayesinde İsmet Paşa'nın bu yeni politikayı benimsemek zorunda kalmasındandır.⁶³²

13 Mayıs 1929 tarihinde yapılan diğer bir yasal düzenleme ise kabahatlerin affı ve bazı cürümler takibat ve tecili hakkındaki kanun⁶³³dur. Bu

⁶³¹ **Düster:** D. 2, c. 9, 23 Mayıs 1928, s. 686, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 30 Mayıs 1928-sayı: 902, Kanun No: 1316.

⁶³² Hüseyin KOCA: **a.g.e.**, s. 278, 279.

⁶³³ **Düster:** D. 2, c. 10, 13 Mayıs 1929, s. 606-608; Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 16 Mayıs 1929-sayı: 1194, Kanun No: 1441; **TBMM ZC:** D. 3, c. 11, i. 64, 13.5.1929, s. 48, 49.

kanun ile umumi ve hususi kanunlarda yazılı kabahatlerden maznun veya gıyabında veya vicahında mahkum olanlar affedilmiştir. Kanunun bazı maddeleri şunlardır:

Madde 2- Türk Ceza Kanununun ikinci kitabının birinci babının birinci faslında yazılı vatan aleyhine ve ikinci faslında yazılı devlet kuvvetleri aleyhine ve üçüncü babının beşinci faslında yazılı imamlar, hatipler, vâizlere ruhani reislere mütaallik ve beşinci babının birinci faslının 312'nci maddesinde yazılı suçlar ve ikinci faslında yazılı cürüm işyenler için cemiyet teşkil edenler ve sekizinci babının birinci faslında yazılı cebren ırza geçen ve küçükleri baştan çıkaran ve iffete taarruz edenlere ve ikinci faslında yazılı kız ve kadın ve erkek kaçıranlara ve beşinci faslında yazılı zinaya ve dokuzuncu babının 544'üncü maddesindeki suç hariç olmak üzere adam öldürmeğe ve onuncu babının ikinci faslında yazılı yağma ve yol kesmek ve adam kaldırmağa mütedair cürümlerle eski Ceza Kanununda yukarda yazılı fasıllar ve maddelere uyan cürümler müstesna olmak üzere diğer cürümlerden maznun veya gıyabında yahut vicahında mahkûm olanların haklarındaki takibatın icrası ve hükümlerin infazı tecil edilmiştir.

Madde 4- ırza, mala ve cana karşı vukubulan tasaddi ve taarruz üzerine adam öldürüpte kanuni eshabı muhaffife ile veya ırza, mala ve cana karşı işlenen cürümle de eski Ceza Kanununa göre, feranzimethal ve Türk Ceza Kanununa göre şeriki cürüm sayılarak asıl faillerden daha hafif bir ceza ile mahkûm olmuş veya aynı sebep ve suretlerle mahkûm olacaklardan cezalarının üçte birini bitirenlerin geri kalan cezaları tecil olunur.⁶³⁴

1441 nolu bu kanun ile özellikle doğu bölgelerinde görülen yağma, yol kesme, adam kaldırma gibi suçlardan arananlar hükümete teslim olmuştur. Bu kanunun tefsirine dair yapılan başvuru ise 3 Haziran 1929'da T.B.M.Meclisi'nde görülmüş ve kanunen tefsire muhtaç olmadığı kabul edilmiştir.⁶³⁵

⁶³⁴ Aynı, s. 606, 607.

⁶³⁵ TBMM ZC: D. 3, c. 12, i. 76, 3.6.1929, s. 308, 309.

1930 yılında çıkarılan 1632 nolu Askeri Ceza Kanunu⁶³⁶ isyanların bastırılmasında önemli bir rol oynayan ordunun hukuki düzenlemesini yapması bakımından önemli olmuştur. 1930 yılında meydana gelen isyanlarda, isyan mıntıkasında işlenen efa lin suç sayılmamasına dair kanunun T.B.M.Meclisi'nde 20 Temmuz 1931 yılında kabul edilmesi⁶³⁷ de dönem hükümetinin getirdiği aflardan olmuştur. Bu kanun ile Erciş, Zilan, Ağrıdağ havalisinde meydana gelen isyanla, bunu müteakip Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkası ve Erzincan'ın Pülümür kazası dahilinde yapılan takip ve tedip hareketleri sebebiyle 20 Haziran 1930'dan 1 Aralık 1930 tarihine kadar askeri kuvvetler ve devlet memurları ve bunlarla birlikte hareket eden, bekçi, korucu, milis ve ahali tarafından isyanın ve bu isyanla alâkadar vakaların tenkili emrinde müstakil veya müşterek işlenen hareketlerin suç sayılmaması esas ı getirilmiştir.⁶³⁸

Bu dönemde görülen son af yasası ise 26 Ekim 1933'de kabul edilmiştir.⁶³⁹ Cumhuriyetin 10. yılına yakın çıkarılan bu af kanunu ile hükümet ülke genelinde rejime olan sadakati artırmak istemiş ancak affı tüm suçlara uygulanır hale getirmemiştir. Dahiliye Vekili Şükrü Bey kanunun T.B.M.Meclisi'nde görüşülmesi sırasında: "Bazı cürümler memleketçe menfur addedilir. Bu gibi cürümlerin affı müsamahaya atfedilir diye bu kanuna konulmamıştır. Yağmakerlik, yol kesmek, ev basmak gibi suçlar bu aftan istisna edilmiştir. Bu af, kazaen ve hataen veya her hangi bir zaruret icabı, işlenen suçlar ve ileride ıslahı hal eder ümidinde bulunulan cürüm sahipleri için bir defa olmak üzere bir aftır. Binaenaleyh Hükümet bu af kanununu getirirken memleketin asayiş ve intizamını, memleketin hissiyatını düşünmüş, her ciheti nazarı itibare almıştır. Emin Aslan Bey arkadaşımızın, bu memleketin asayişine tesir eder korkusu bizce varit görülmemiştir."⁶⁴⁰ sözleri hükümetin toplumdaki hissi durumu da dikkate alarak bir af kanunu

⁶³⁶ **Düster:** D. 2, c. 11, 12, 22 Mayıs 1930, s. 367; Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 15 Haziran 1930-sayı: 1520, Kanun No: 1632.

⁶³⁷ **TBMM ZC:** D. 4, c. 3, i. 32, 20.7.1931, s. 242, 243.

⁶³⁸ **Aynı,** s. 242.

⁶³⁹ **TBMM ZC:** D. 4, c. 17, i. 76, 26.10.1933, s. 51-57.

⁶⁴⁰ **Aynı,** s. 51.

çıkardığını göstermiştir. Kanundan istifade edemeyecekler 11. maddeye göre şunlardır:

A) - Zimmet, ihtilâs, irtikâp ve irtişa, müzayede ve münakasaya fesat karıştırmak ve kaçakçılık fiillerinden birile maznun veya mahkûm olanlar;

B) - Hırsızlıktan mükerrir ve diğer cürümlerden herhangi birile ikiden fazla mahkûm olanlar;

C) - Türk Ceza Kanununun 10'uncu babının ikinci faslında yazılı yağmaya, yol kesmeğe ve adam kaldırmağa müteallik suçlardan birile maznun veya mahkûm olanlar;

D) - Türk Ceza Kanununun 271. maddesinde ve 449. maddesinin 2 numaralı bendinde yazılı cürümlerden birile maznun veya mahkum olanlar;

E) - 3. ve 4. maddelere göre hükmedilmiş ve edilecek cezalara bağlı fer'i cezalar.⁶⁴¹

Hükümetler tarafından birtakım suçluların bu şekilde af edildiği olduğu gibi suçluların cezalandırılmasına gereken hassasiyet gösterilmiştir. Özellikle hükümete, devlet ricaline, Türklüğe, rejime, Cumhurbaşkanı'na hakaret edenlerle ilgili birçok dava söz konusu olmuştur. 27.8.1929 tarihinde Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt⁶⁴² Başbakanlığa yazdığı yazıda "hükümetin şahsi manevisini ve devlet ricalini tahkir ettiği şikâyet olunan Kars'ta Erzurumlu Nazım hakkındaki evrak'ın Türk Ceza Kanununun 160. maddesi mucibince T.B.M.Meclisi Yüksek Reisliğinden takibat ifası için izin alındığını bildirmiştir.⁶⁴³ Aynı konuda hükümetin şahsi manevisine tahkir ettiğinin takdim kılındığına dair 18.11.1929 tarihinde Adliye Vekilinin Başbakanlığa yazısı olmuştur.⁶⁴⁴

T.B.M.Meclisi'nde birtakım suçlara ait ölüm cezasına çarptırılanların tezkereleri de onaylanmıştır. Doğu bölgelerinde özellikle ayaklanmalar

⁶⁴¹ **Düştur:** D. 2, c. 14, 26 Ekim 1933, s. 1804, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 28 Ekim 1933-sayı: 2540, Kanun No: 2330.

⁶⁴² **Türk Parlamento Tarihi, V. Dönem (1935-1939),** c. 2, Ankara 1993, s.382.

⁶⁴³ **BCA MGMK:** 29.8.1929, 030.10./35.205.18.

⁶⁴⁴ **BCA MGMK:** 18.11.1929, 030.10./36.211.10.

sonrası yakalanan zanlılar İstiklâl Mahkemelerinde yargılandıktan sonra suçlu bulunarak idam cezasına mahkum olabilmışlerdir. Örneğin Erzincan'daki olaylarda suçlu görülen Büyük Küşünker köyünden Mehmetoğlu Yaşar ve Şakşakoğullarından İsmail oğlu Salih'in ölüm cezasına çarpılmaları hakkında 3/82 numaralı Başvekalet tezkeresi ve Adliye Encümeni Mazbatası 3 Aralık 1931'de T.B.M.Meclisi'nde kabul edilmiştir. Bu tür ölüm cezalarının kabulüne dair T.B.M.Meclisi'nde alınmış birçok karara rastlamak mümkündür.

III.BÖLÜM

01.03.1935-25.01.1939 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN 5.DÖNEM CUMHURİYET HÜKÜMETLERİ VE BU HÜKÜMETLERİN DOĞU VE GÜNEYDOĞU POLİTİKALARI

A. 01.03.1935-25.01.1939 TARİHLERİ ARASINDA KURULAN İCRA VEKİLLERİ HEYETLERİ

5.Dönemde 3 Cumhuriyet Hükümeti kurulmuştur. Bu dönem hükümetlerinin tümünde 11 bakanlık yer alıp, bu hükümetlerin sahip olduğu bakanlıklar ve bu bakanlıklarda görev yapan hükümet üyeleri şöyledir:

Başvekil: İsmet İnönü, Celal Bayar, Adliye Vekili: Şükrü Saraçoğlu, Hilmi Uran, Tevfik Fikret Sılay, Milli Müdafaa Vekili: Kazım Özalp, Dahiliye Vekili: Şükrü Kaya, Refik Saydam, Hariciye Vekili: Tevfik Rüştü Aras, Şükrü Saraçoğlu, Maliye Vekili: Fuat Ağralı, Maarif Vekili: Zeynel Abidin Özmen, Saffet Arıkan, Hasan Ali Yücel, Nafia Vekili: Ali Çetinkaya, İktisat Vekili: Mahmut Celal Bayar, Şakir Kesebir, Hüsnü Çakır, Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili: Refik Bey (Saydam), Hulusi Alataş, Gümrük ve İnhisarlar Vekili: Ali Rana Tarhan, Ziraat Vekili: Muhlis Erkmen, Şakir Kesebir (Vekaleten), Faik Kurtoglu.

B. 5.DÖNEM CUMHURİYET HÜKÜMETLERİNİN PROGRAMLARINDA YER ALAN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU İLE İLGİLİ KISIMLAR

a. 1/3/1935-1/11/1937 tarihleri arasında İsmet Paşa (Malatya)'nın Başvekilliği altında teşkil olunan İcra Vekilleri Hey'etinin Programı:

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Meseleleriyle İlgili Olarak:

Bu konuda özel bir beyanata rastlanmamıştır.

b.1/11/1937-11/11/1938 tarihleri arasında Celâl Bayar (İzmir)'in Başvekilliği altında teşkil olunan İcra Vekilleri Hey'etinin Programı:

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Meseleleriyle İlgili Olarak:

“Yine ilk 5 senelik program harici olarak suni gübre imali, dolayısıyla, memleketin zirai kalkınmasile alâkalı bir hamızı azot fabrikası Doğu ve Orta Anadolu çimento ihtiyaçlarını karşılamak üzere 60.000 ton istihsal kudretinde bir çimento fabrikası, Doğuda 10.000 iğlik bir iplik fabrikası kurulması hakkındaki mesaimiz hayli ilerlemiştir.” “Şefin emrettiği üç senelik plân derhal yapılacak ve yine bu kürsüden emrettikleri kömür istihsalâtımızın üç senelik, plân devresinde en az bir misli artırılması ve Divriki’de bulunmuş olan yüksek tenörlü demir madeninin Karabük plânı haricinde kalacak miktarının ihracı işine başlanacaktır.”

“Senelerdenberi muattal duran Erganideki zengin bakır madenlerimizin tesisatını ikmal için ciddi faaliyete geçtik.” “Ergani bakırının tesisat ve inşaatına başladığımızı arzetmiştim.

Senede 7.500 ilâ 10.000 ton saf bakır çıkarılacak olan bu müessese gelecek sene nihayetinde istihsalâta başlamış olacaktır.”

“Maden tetkik ve arama enstitüsü tarafından yapılan tetkikata göre Artvin vilâyetinde Murgul bakır madeni de bugünün şartları içinde işletmeğe müsaid görülmüştür.

Bu madeni de senede 8.000 ilâ 10.000 ton saf bakır alınacak veçhile işletmeğe karar verdik.

Murgul senede 400 ilâ 500.000 ton ham bakır cevheri işleyeceği için memleketimizin mühim maden merkezlerinden biri olacaktır.”

“Divriki mıntıkasında maden tetkik ve arama enstitüsü tarafından keşfedilerek tetkikatı yapılan demir yatağının sathında 15.000.000 ton demir cevheri mevcut olduğu tespit edilmiştir.”

“Bu müddet zarfında yapılan yer hafriyat ve ihzarat Bulgardağ ve Keban madenlerimizin işletmeye müsaid olduğunu isbat etmiş buluyor.

Bu iki madeni ele alıp istihsalâta geçmek arzusundayız.

Keban madeninde iyi evsafa ve işletmeyi muhik kılacak miktarda simli kurşun, Bulgardağ madeninde ise altın ve simli kurşun cevheri mevcuttur.

Yapılan projelere göre bu madenlerde lüzumu olan tasfiye tesisatı vücuda getirilmek suretiyle senede 1.000.000 TL. kıymetinde kurşun, altın ve gümüş istihsali kabul olacaktır.”

“Arama hafriyatına ve ihzar ameliyatına tabi tutulması muvafık görülen daha muhtelif maden yataklarımız mevcuttur.

Kurşun zuhuratından Denek, Prajman, Gümüşhane gibi;

Bakır zuhuratından Espiye, Ilıç gibi,

Antimuvan zuhuratından, Turhal ve Göynük gibi;

Krom zuhuratından Dalaman ve Elazığ vilâyeti gibi.

Bunları ve memleketin henüz meçhul bulunan diğer yeraltı servetlerini jeolojik bakımdan birer tetkik vazifesini 3 senelik maden programı meyanında maden tetkik ve arama enstitüsüne verdik; çalışacaklardır. Mesud sürprizler temenni ederiz.”

Memleketimizde şimdiye kadar yapılan aramalar her ne kadar hemen işletmeye geçmeyi muhik kılacak bir netice vermemiş se de petrolculuk bakımından kuvvetli addedilecek emarelere tesadüf edilmiştir.

Sondaj yapılan sahalardan maada Mardin vilâyetinde, Adana’da, Trakya’da ve Van civarında 10 kadar diğer bazı müsaid strüktürlerin mevcudiyeti tesbit edilmiş bulunmaktadır.”

“Direktifini vermişlerdir. Bu direktif şimentifer inşaaı işlerinde rehberimiz olacaktır.

Sivas, Erzurum ve Diyarbakır-İrak ve İran hatlarının inşaatına mevcut kanunların ahkâmı dairesinde devam edeceğiz.”

Şefin, yol inşaatı hakkındaki işaretlerini tahakkuk ettireceğiz. Bunun için yüz kilometre kadar bir kısım kalmış olan 652 kilometrelik İran transit

yolunun memlekette başlanmış ve başlanacak asfalt yolların geçit vermeyen nehirler ve büyük sular üzerinde inşaasına veya tamir veya tatiline lüzum görülen köprülerin ve diğer umumi ve hususi kara yollarının bir inşa plânını vücuda getireceği. Bütçe imkânları nispetinde peyder pey tahakkuk ettirmeğe çalışacağız.”⁶⁴⁵

c.11/11/1938-25/1/1939 tarihleri arasında Celâl Bayar (İzmir)'ın Başvekilliği altında teşkil olunan İcra Vekilleri Hey'etinin Programı:

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Meseleleriyle İlgili Olarak:

Bu konuda özel bir beyanata rastlanmamıştır.

C. DÖNEM HÜKÜMETLERİNİN BÖLGELERE YÖNELİK POLİTİKALARI

1. Asayişe Yönelik Politikalar

a. Dersim Ayaklanması ve Bastırılması

Atatürk döneminde çıkan ayaklanmalardan sonuncusu Dersim de olmuştur. İç ve dış sebeplerin etkili olduğu isyanda önceki dönemlerin izleri ve etkilerini görmek mümkündür. Özellikle Osmanlı Devleti döneminde Dersim ve Doğu-Güneydoğu Anadolu'da meydana gelen isyanlardan kalan sorunlar Cumhuriyet döneminde bölgeye bayındırlık hizmetlerinin götürülmemesi, aşiret reisleri dışında kalan bölge halkının topraksız ya da az topraklı Cumhuriyete intikali önemli meselelerdendir.

Dersim'in sosyal yapısına aşiret sisteminin ve reislerinin hakim olması yanında halkın çoğunun alevi olması çıkar gruplarının burada bir isyan çıkarmasına elverişli ortam hazırlamıştır. 19.Yüzyıl başlarından itibaren yürütülmeye çalışılan Kürtçülük faaliyetleri ve bu faaliyetlerde kendini gösteren dış destekler başka bir iç sebeptir. Dersim isyanında rol oynayan

⁶⁴⁵ TBMM ZC: D.5, c.20, s.19-34.

Ermenistan, Rusya, İngiltere ve Fransa bölgeye yönelik senaryolarını bu isyanda da uygulamak istemişlerdir.⁶⁴⁶

Cumhuriyetin ilanını takip eden senelerde özellikle Şeyh Sait ayaklanmasından sonra, diğer doğu illeri ile beraber Dersim de dikkate alınmış ve kesin ıslahat esaslarının tespiti için incelenmesine başlanmıştır.⁶⁴⁷

Anlaşıldığı kadarıyla, Dersim hakkındaki raporlardan ilki, 1841'de il olan Dersim'e vali atanan Arif Paşa adındaki bir askerin araştırmalarıyla başlar. Bunu, 1896'da Anadolu Müfettiş-i Umumisi ve Dördüncü Ordu Komutanı Zeki Paşa'nın raporu izler. Mutasarrıf Arif Bey'in raporu 28 Kasım 1903 tarihlidir. Bundan sonraki en önemli rapor, Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey'in hazırladığıdır. Tarihi ise 2 şubat 1926. Ardından Diyarbakır Valisi Cemal Bey'in raporu gelir. Sırada İbrahim Tali Bey ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın raporları vardır.⁶⁴⁸

Bunlardan Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey'in, İçişleri Bakanlığı'na sunduğu rapor ile, Dersim'in gittikçe Kürtleştiği, ölküleştigi ve dolayısıyla tehlikenin büyüdüğü, hükümeti senelerden beri meşgul etmekte bulunan Dersim meselesinin eski idarenin seyyiat mirasından başka bir şey olmadığı bildirilmiştir.

Rapor yeni hükümetin bazen adil davranış, bazen zayıf ve bazen de sebepsiz ve neticesiz şiddet gösterme gibi dengesiz ve faydasız politikasının Dersim'i daimi bir hercümerc yuvası haline getirdiği, sivil ve asker büyüklerin ıslahat ve tedibat gibi zıd fikir ve düşünceleri, tehdit etmek iktidarında olmayan eski idare merkezlerini devamlı surette işgal ettiği bilgileri ile devam etmiştir.

Hamdi Bey'e göre, "Dersim", Cumhuriyet Hükümeti için bir çıbandır. Bu çıban üzerinde kesin bir ameliye yapmak ve elim ihtimalleri önlemek,

⁶⁴⁶ Feridun KOSKOSOĞLU: "1937 Dersim İsyanının Sebepleri", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara, 1996, s.397-405.

⁶⁴⁷ Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, s.164, 165.

⁶⁴⁸ Faik BULUT: **Belgelerle Dersim Raporları**, İstanbul, 1991, s.30-31.

memleket selameti bakımından mutlaka lazımdır. ⁶⁴⁹ Dersim için zaman geçirilmeden önlem alınmalıdır. Silah toplanmalı. Silah toplandıktan sonra ağaları, şeyhleri, seyitleri sürmeli, halka toprak verilmeli, üreticiyi korumalı, Dersim'de boş yerlere iskan yapılmalı, yolları yaptırmalı ve milli ideali aşılacak memurlarla 25 sene çalışılmalıdır.” ⁶⁵⁰ Böylece yapılacak ıslahatın uygulama tarzı üzerinde tavsiyelerde bulunmuştur.

Vali Cemal Bey de meseleyi çeşitli yönleri ile tetkik etmiş ve sunduğu rapora göre, Kürt ve Arap aşiretleri ile Türkmen aşiretleri arasında bir benzerlik yoktur. Türkmen Aşiretleri Teşkilatı, Kanuni Süleyman'dan sonra bozulmaya başlamıştır. Dersim'de ve Türkmen aşiretleri ile meskun sair bazı havalide ara sıra meydana gelen isyankar durumların sebep ve saikleri Kürt ve Arap aşiretlerinin ayaklanma sebep ve saiklerinin aynı değildir.

Alevi ve halis Türk olan Türkmenler, Yavuz zamanından beri baskılara maruz kalmıştır. ⁶⁵¹ İsmet İnönü'nün Atatürk ve Bakanlar Kurulu'na sunulmak üzere hazırladığı, 21 Ağustos 1935 tarihli raporunda Dersim'e yönelik askeri önlemler kısaca şöyledir:

Dersim Vilayetinin yeniden teşkili askeri bir idare kurulması ve Dersim'in ıslahının bir programa bağlanması lazımdır. Kazalarda bazı değişiklikler ve yeni kazalar yapılması da zaruridir. Bunlar Genel Müfettişlikle birlikte yapılmalıdır. Genel Müfettişlerin asayiş, iskan ve program hususlarında vekaletlerin yegane muhatabı olması başlıca meselesidir. Bununla beraber Genel inspektörlerin (Genel Müfettişlerin) müdahale edemeyecekleri iş olmayacaktır. Genel müfettişler, olumlu ve acil gördükleri anda, mıntıkları dahilindeki herhangi bir mıntıkaya, tedbiri durdurmaya, tadil etmeye ehliyeti olacaklardır. Böyle bir mesele hangi vekalet (bakanlığa) talluk ederse o mesele icap ederse hükümetçe mütalaa olunacaktır. Genel

⁶⁴⁹ Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, s.165.

⁶⁵⁰ Naşit ULUĞ: Tunceli Medeniyete Açılıyor, İstanbul 1939, s.142.

⁶⁵¹ Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, s.166.

Müfettişlerin müracaatı devlet kuvvetleri üzerinde de aynı hükmü haiz olacaktır.⁶⁵²

I.Umumi Müfettiş İbrahim Tali Öngören'in bölgesine ait çeşitli konularda başbakanlığa yazılmış raporları olmakla birlikte 5.dönemde müfettişlik yapan Abidin Özmen'in 9-12 Aralık 1936 tarihinde Umumi Müfettişlikler Konferansı'nda Bitlis, Diyarbakır, Van, Hakkari, Muş, Mardin, Urfa, Siirt vilayetlerinin iç siyasi durumları hakkında sunduğu raporda Dersim isyanı öncesi önemlidir. Raporda İsmet İnönü'nün raporu da dikkate alınarak yapılmış tespit ve öneriler söz konusudur.⁶⁵³ Dersim ile ilgili Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak ve 3.Ordu Komutanı Halis Paşa ve Hüsrev Gerede de daha sert tedbirleri öneren raporlar yazmışlardır. 1936 yılında ise Jandarma Umum Kumandanlığı Dersim adı altında rapor oluşturmuş ve Dersimin ıslahına yönelik üç yıl programlı hazırlıklar öngörmüştür.

Bölgeye yönelik yasal düzenlemeler ise iki noktada toplanmıştır. Birinci yasal düzenleme İskan Yasasıdır. Bu yasa önerisinin gerekçesinde şu nokta öne çıkarılmaktadır: "Dahili iskan sefahatı cümlesinden olarak ana dili Türkçe olmayan nüfus terakümlerinin (yığılmasının) menine ve mevcutlarının dağıtılması şekillerine ve bu suretle hars vahdetinin (kültür birliği) korunmasına ait tedbirlerin ittihaz ve tatbiki için hükümetçe kanuni selahiyet alınması düşünülmüştür. Bu meyanda ecnebilerin köylerde tesisi ikamet edememesini ve şehir ve kasaba hudutları dahilinde ecnebi nüfusu adedinin umumi nüfus yekününün yüzde onunu tecavüz eyleyememesini mutazammın hükümler tedvini ile milli bünyemizin korunması derpiş edilmiştir." Mecliste 14 Haziran 1934 tarihinde kabul edilen yasa resmi gazetede 2510 sayı ile yayınlanmıştır.⁶⁵⁴ Alınan ikinci önlem ise Tunceli Yasası idi. Atatürk yasa öncesi V.Dönem I.Yasama yılını açış konuşmasında bu vilayetin durumuna değinerek o yılların en önemli iç olaylarından birisinin Dersim olduğuna işaret ediyordu. Atatürk konuşmasında, iç idare teşkilatının, yurdun doğu

⁶⁵² Saygı ÖZTÜRK: İsmet Paşanın Kürt Raporu (21 Ağustos 1935), *Hürriyet*, 7 Eylül 1992, s.7.

⁶⁵³ Hüseyin KOCA: a.g.e., s.443-453.

⁶⁵⁴ Tefvik ÇAVDAR: *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, Ankara, 1999, s.334.

bölgelerinden başlayarak genişletmek ihtiyacını dile getirmiş, yeniden iki genel ispektörlük ve yeniden bazı vilayetlerin kurulmasını lüzumlu görmüştür. Bu arada Dersim bölgesinde esaslı bir ıslahat programının tatbiki de düşünülmüş, vilayetlerin devamlı teftişini ve müşterek işlerinin bir elden takibini kollayan ispektörlerden (müfettişlerden) çok faydalar beklenmiştir. Atatürk şarka ilerleyen iki ana demir yolunun hızla bitirilmesini ve bunları birbirine bağlayacak yollar örüğüne (ağına) şimdiden başlanmasını istemiştir.⁶⁵⁵

25 Aralık 1935 tarihinde TBMM'de Tunceli vilayeti teşkiline ait kanun görüşülürken Dahiliye Vekili Şükrü Kaya bir açıklama yapmıştır. Kaya, 1876 senesinden beri muhtelif tarihlerde, muhtelif kuvvetlerle on bir harekatı askeriye yapıldığını fakat bu harekatı askeriyenin muayyen bir gayeyi istihdat ettiği için askerin geri alındığını, asıl harekatı askeriye icap ettiren hastalığın ne tahlil, ne de tedavi edildiğini söylemiştir. Cumhuriyet devrinin şiarı memleketin esaslı ihtiyaçlarını esasından tedavi etmek ve asıl hastalığı tedavi eylemek olduğu için medeni usullerle bir tedbir düşünülmüş ve bu program ile memleketin her yerinde olduğu gibi buralarının da Cumhuriyetin feyizlerinden istifade etmesi temin edilmek istenmiştir. Vekil, müzakere edilecek kanuna işaret ederek anormal bir vaziyet olmadığını arz etmiştir.⁶⁵⁶

Yapılan görüşmelerden sonra 25 Aralık 1935'de Tunceli Vilayetinin İdaresi Hakkında Kanun⁶⁵⁷ kabul edilmiştir. Kanuna göre Tunceli iline Korgeneral rütbesinde bir zat ve komutan seçilir ve kendisi aynı zamanda teşkil edilen 4.Genel Müfettişliğinde Genel Müfettişidir. Falih Rıfkı Atay Kanunun kurultayda kabul edilmesi ile şunları yazmıştır:

“Kanunun bugün, kamutaya sevk edilmesine sebep, ne bir isyan, ne de buna benzer anormal bir haldir: Ara sıra, had nöbetlerle tepen, müzmin bir hastalığı kökünden gidermektir. Dersim isminin hepimize neler hatırlattığını

⁶⁵⁵ TBMM ZC: D.5, c.6, 1 Kasım 1935, s.2.

⁶⁵⁶ Ayın Tarihi: sayı 25, Ocak 1936, s.26..

⁶⁵⁷ Düstur: D.2, c.17, 25 Aralık 1935, s.114-118, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 2 Ocak 1936, sayı 3195, Kanun No:2884.

burada tekrar etmeye lüzum yoktur. 1871 den beri bu yurt parçası üstüne 11 askeri hareket yapılmıştır. Fakat ne idare, ne adliye, ne de kültür bakımından hiçbir tedavi yapılmamıştır. Cumhuriyet hükümeti, adet ve an'anesi olduğu üzere tenkil değil, tedavi tedbiri almaktadır.⁶⁵⁸

Bu yasanın kabulünden sonra, Dördüncü Umumi Müfettişliğe ve Tunceli Valiliğine General Alpdoğan atandı. Müfettişlik karargahı ise Elazığ'da kuruldu. Öncelikle Dersim'in çevresiyle bağlantısının kurulması için hızlı bir şekilde yol ve köprü yapımına girişildi. Pertek ve Sunguç köprüleri yapıldı. Elazığ-Pertek-Hozat-Pülümür yolu bitirildi. İlin muhtelif mıntıklarına da karakollar inşa edilmeye başlandı. Dersim'de hükümet bu tedbirleri alırken aşiretler arasında da bir birlik kurulamamıştı.⁶⁵⁹

Hükümet 8 Ocak'ta çıkardığı yeni bir kanunla isyan öncesi tedbirlerini artırmıştır. 2887 nolu Tunceli Vilayeti halkından olup da Nüfus ve Askerlik Kanunlarına göre kendilerine verilmesi lazım gelen bazı cezaların affına ve nüfus yazımı ile askerlik işlerine dair kanun⁶⁶⁰ ile, yeni bir yasal düzenleme yapmıştır. Kanunun birinci ve dördüncü maddeleri şöyledir:

Madde 1. Tunceli Vilayeti halkından olup da her ne sebeple olursa olsun şimdiye kadar nüfus kütüklerine yazılmamış veya doğum, ölüm, evlenme, boşanma ve kayıp vakalarını yazdırmamış olanlar hakkında (2576) sayılı kanun hükümlerine göre tayin edilen cezalar affolunmuştur.

Madde 4. Yoklama kaçağı, bakaya, saklı, firari ve izinsizlerden iki yıl içinde askerlik şubelerine başvuranların bu suçlarından dolayı haklarında takip yapılmaz.

Bu arada isyancılar için aranan bahane de bulunmuştur. 1936'da yayınlanan Tunceli Kanunu seyitlik, aşiret reisliği, dedelik, ağalık gibi ünvanların kaldırılması üzerine, kadınların namusu, komün hayatı yaşanacağı, her şeyin, hatta keçilere verilecek meşe yaprağının bile karneye

⁶⁵⁸ Tevfik ÇAVDAR: **a.g.e.**, s.335; Alpay Kabacalı: **a.g.e.**, s.90, 99.

⁶⁵⁹ Falih Rifkî ATAY: "Tunceli", **Ulus**, 26 Aralık 1935, s.1.

⁶⁶⁰ **Düster**: D.2. c.17, 8 Ocak 1936, s.147-148, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 13 Ocak 1936-sayı: 3204, Kanun No:2887; **Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II**, s.165.

bağlanacağı, halkın bütün kazancının ellerinden alınacağı propagandası yapılmıştır. Bu propaganda hemen sonuç vermiş, karakol ve okul yapılmasının, ilçe ve nahiyeler kurulmasının kendilerini parçalamak niyetiyle yapıldığı ve buna engel olmak yolunda mücadele edilmesi gereği belirtilmiş ve toplantılar başlamıştır.⁶⁶¹

Vedat Şadillili isyanın çıkışında Fransa'nın rolü hakkında şunları yazar:

"Bu arada Türkiye hükümeti, Hatay Meselesi ile uğraşmaktaydı. Hatay'ı emperyalizmin pençesinden koparmak için var gücüyle çalışıyor, ne yapıp yapıp Hatay'ı ana vatana dahil etmek istiyordu.

Emperyalist Fransa, Türkiye'nin Hatay'ı alma düşüncesinden vazgeçmesi için, Türkiye içinde bir takım gizli ve esrarengiz planlar tertiplemeye girişti. İşte Dersim. Bu esrarengiz planların, bu şeytanca oyunların kurbanı... Kan, barut, ateş içinde kıvranan, birbirini vuran iki kardeşin dramı, Dersim... Fransız planı, Fransız silahı... Ve Fransız, senaryosunu yazdığı, planladığı oyunu oynatıyordu. Türkiye'nin Doğusunda, Dersim'de... Bir tek sebebi vardı bunun: "Hatay'ı Türkiye'ye bırakmamak..."⁶⁶²

Tunceli hareketi öncesi dağıtılan bildirilere ve yapılan görüşmelere rağmen sonuç alınamayınca 8 Mayıs 1937'de tenkil hareketi başlamıştır. Beş aylık bir mücadele sonrası 10 Eylül 1937 tarihinde Seyit Rıza'nın Erzincan'da teslim olmasıyla isyan son bulur. İsmet İnönü TBMM'de 14 Haziran 1937 tarihinde hükümetin dahili ve harici siyaseti hakkında verdiği beyanında Tunceli olaylarına değinirken⁶⁶³ 18 Eylül 1937'de Tunceli ıslahatı hakkında bazı bilgiler vermiştir. İnönü'ye göre Cumhuriyetin imar ve ıslah programına muhalefet eden, nüfuzları az olmakla beraber, altı aşirettir. Bu altı aşiretten müşevvik ve sergerde ne kadar adamlar varsa bunlar reisler ile beraber faaliyet imkanından tamamen mahrum bırakılmışlardır. Altı aşiretten birinin

⁶⁶¹ Rahmi DOĞANAY: "Cumhuriyet Dönemi İsyanlarının Mahiyeti", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001, Elazığ, 2002, s.261.

⁶⁶² Vedat ŞADİLLİLİ: **a.g.e.**, s.149.

⁶⁶³ **TBMM ZC: D.5, C.19, i.76, 14.6.1937, s.311.**

reisleri imha edilmiş ve diğerlerinin reislerinin hepsi yakalanmış, adalete teslim edilmiştir.

Cumhuriyet ordusu ve zabıtası, bu hadise esnasında yaptığı takiplerde, hurafa olarak zihinlerde yerleşen ne kadar uçurum halinde dere ve ne kadar çıkılmaz dağ varsa, hepsini Ankara sokakları gibi baştan başa geçmişlerdir. Böylece Cumhuriyetin ıslahat ve imar programına muhalefet eden bütün engeller ortadan kaldırılmış ve program bir an fasıla vermeksizin ilerletilmiştir.

Orada yapılmakta olan yollar, kırsallar ve karakollar, mektepler, hükümet konakları ile memleketin en mamur ve en ziyade iş içinde bulunan bir muhitinin manzarasının görüldüğü dile getirilmiştir.⁶⁶⁴

İsyanın bastırılmasından sonra Başbakan İsmet İnönü 1 Kasım 1937'de, Atatürk'ün isteği üzerine Başbakanlıktan istifa etti ve yerine Celal Bayar atandı. Yeni kabinede Dr.Refik Saydam dışında eski bakanların tamamından oluşmuştu. Bu kabine değişikliğinden sonra Atatürk, yanında Başvekil Celal Bayar, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya olmak üzere doğu gezisine çıktı.⁶⁶⁵

Doğu bölgesine 1937 yılında yapılan ilk büyük çaplı geziyi Haziran 1937'de görüyoruz. İsmet İnönü Elazığ'a yaptığı gezi⁶⁶⁶ ile Dersim'de devam eden isyan hakkında yerinde bilgi almıştır. Yine Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın Eylül 1937'de Kilis, İslahiye⁶⁶⁷ ve Gaziantep'i⁶⁶⁸ de içine alan bir gezisi olmuştur. Atatürk'ün gezisi sırasında Umumi Müfettişliklerle ilgili

⁶⁶⁴ TBMM ZC: D.5, c.19, i.77, 18.9.1937, s.344-345; **Ayın Tarihi:** sayı 46, Eylül 1937, s.24-26; Mehmet Zülfü YOLGA: **Dersim (Tunceli) Tarihi**, Ankara, 1994, s.76.

⁶⁶⁵ Tefrik ÇAVDAR: **a.g.e.**, s.337.

⁶⁶⁶ **Genel Kurmay Başkanlığı Atase Arşivi:** 20.6.1937, ATA-2B, Kutu No: 40, Belge No: 43-4, Klasör No: 37, Dosya no: 113, Fihrist No: 22-3; **BCA MGMK:** 21.6.1937, 030.10/13.76.5.

⁶⁶⁷ **Genel Kurmay Başkanlığı Atase Arşivi:** 9.9.1937, ATA-2B, Kutu No: 40, Belge No: 49-9, Klasör No: 37, Dosya no: 113, Fihrist No: 28-8.

⁶⁶⁸ **Genel Kurmay Başkanlığı Atase Arşivi:** 9.9.1937, ATA-2B, Kutu No: 40, Belge No: 47-6, Klasör No: 37, Dosya no: 113, Fihrist No: 28-5.

valiliklere çekilen 10.11.1937 tarih ve 12224 sayılı şifre ile gezi öncesi ve sonrasında alınacak önlemler bildirilmiştir.⁶⁶⁹

Başbakan Celal Bayar doğu gezisi sonrası Dersim'le ilgili gözlemlerini 25 Eylül 1937 tarihli Ulus gazetesine şöyle anlatmıştır:

"Dönüşte Dersim'i gördük. Singeç ve Murad üzerinde kurulmaya başlanan köprüyü gördük. Pertek'te biraz kaldık. Bu güzel ve sulak yerde, nerden ve nasıl geldiğini henüz tespit edilmeyen sineğin yüzlerindeki tahribatı bizi müteessir etti.

Ormanın kahramanı Alpdoğan, bize Dersim hakkında izahat verdi. İntibamı açıkca söylemeliyim: Dersim yaşanabilecek mahdud vahalar, birer sosyal merkez teşkil edecek kadar verimli iseler ki bunun böyle olup olmadığının tahkikini emrettim. Oraları ihya için her şeyi yapacağız. Fakat Türkiye'de çıplak kayaları içinde bedbaht bir hayat sürmekten başka nasip bulmayacak onlarla da oralarda bırakmayacağız. Geniş Türkiyemizde onları mesut edecek topraklar bulacağız. Binlerce işçi geçindirecek olan endüstri merkezlerimiz münbit ve müsait topraklarımız, bir çok yurtdaşlarımızı iptidai bir hayata mahkum olmaktan kurtarmamızı kolaylıkla mümkün kılar. Bu hususta tedbir almalarını lazım gelenlere söyledim."⁶⁷⁰

Doğuda yapılan gezi hükümet yetkilerine bölgeye ait sukunet hissi vermiştir. 28.4.1937 tarih ve 216479 sayılı kararname ile Dersim olayları sebebiyle terhisleri geri bırakılan jandarma birliklerinin tezkeresi yapılmıştır.⁶⁷¹ Hatay ve Tunceli'de hareket yapacak birliklerin komutanlarına da hareket süresince 10.000 liraya kadar, Hatay'daki birlikler için ise 20.000 liraya kadar avans verilmesi kararı ise 21.5.1938 tarihinde onaylanmıştır.⁶⁷² 7 Temmuz 1938 tarihinde Üçüncü Umumi Müfettiş Tahsin Uzer Dahiliye

⁶⁶⁹ Genel Kurmay Başkanlığı Atase Arşivi: 18.11.1953, ATA-2B, Kutu No: 40, Belge No: 25-18, Klasör No: 37, Dosya no: 113, Fihrist No: 4-17.

⁶⁷⁰ Ayın Tarihi: sayı: 48, Ekim 1937, s.87.

⁶⁷¹ BCA BKK: 3.6.1937, 030.18.01.02 / 75.48.11.

⁶⁷² BCA BKK: 21.5.1938, 030.18.01.02 / 83.43.4.

Vekaletine yazdığı yazıda Maarif Vekili Saffet Arıkan ile olan Doğu gezilerinde sükun ve emniyete şahit olduğunu bildirmiştir.⁶⁷³

Halbuki İran'da yaşayan 1930 hareketinin kılıç artıkları olan bazı aşiret beyleri, İran ve Türkiye'deki aşiretlerine dayanarak 1938 baharında yeni bir saldırıya geçmişlerdir. Bu kez isyanı, İrandan gelen Celali aşireti reisi İbrahim bey yönetiyordu. Şeyh Halilin işbirliği, eski binbaşı Mahmut ve eski yüzbaşı (Kürt Nuri ve sonra Kürt baytar diye tanınan ve ordudan kaçan) İhsan Nuri'nin yardımları saptanmıştır.

Bölgenin yetkili komutanı ve Genel Müfettişi Korgeneral Abdullah Alpdoğan'ın yönettiği bölgedeki birliklerin gösterdikleri gayret sonunda isyan bastırılmış ve bu kez, maceracılar artık bir daha baş kaldırmayarak uzun süre bir barış dönemi yaşanmıştır.⁶⁷⁴ Ayaklanmanın bastırılmasından sonra bölge ile ilgili çeşitli raporlar başbakanlığa gönderilmiştir.

I. Umumi Müfettişlikten 2.9.1938 tarihinde kapalı tel süreti ile Başvekalete gönderilen belgeye göre:

1. Sason hareket raporudur.

2. Son Küsküt hareketinde bölge çevresine kaçmaya muaffak olan erkek, kadın ve Çocuk olmak üzere (34) kişi kaldığı cihetle bunların da elde edilmesi için Halilan ve Karatepe bölgelerinde yapılan taramada Kozik mağaralarında gizlenen haydutlardan (14) kişi yakalanmış ve üç silah alınmıştır. Bu yakalanmalarının sekizinci asi köyü, dördü Adker'li olup total Reşo'nun akrabalarıdır. İki de Küskütlü'dür.

3. Halen iç bölge içinde tek bir şakinin kalmadığı bildirilmiştir.⁶⁷⁵

Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın Dersim isyanı sonrası Diyarbakır ve Siirt'te yapılacak arama-tarama faaliyetleri ile ilgili Başvekalete gönderdiği 3.9.1938 tarihli raporda şunlar yazmaktadır:

⁶⁷³ BCA MGMK: 7.7.1938, 030.10 / 71.467.8.

⁶⁷⁴ Sadi KOÇAŞ: Kürtlerin Kökeni... a.g.e., s.150.

⁶⁷⁵ BCM MGMK: 6.9.1938, 30.10/128.923.22.

1. Elazığ'da Başbakanın huzurlarıyla yapılan toplantıda Birinci Umumi Müfettişliğin vaki işar ve talebine binaen Siirt Vilayeti dahilinde bir arama ve tarama yapılmasına lüzum görülmüş ve buna ait tahsisatın verilmesine muvafakat buyrulmuştur.

2. Diyarbakır'da yapılan görüşme ve incelemede bu arama ve tarama için şu hususlar kararlaştırılmıştır.

A. Tarama ve aramanın sevk ve idaresine Yedinci Kolordu Komutanı memurdur. Bu husus için gereken kuvvet ve yapılacak hareketin planı mezkur Komutanlıkça tespit ve tanzim edilecektir.

B. Tarama ve arama bölgesinin sınırları Birinci Umumi Müfettişlikçe tespit edilerek Yedinci Kolordu Komutanlığına bildirilecektir.

C. Tarama ve aramadan maksad:

1. Bölgedeki bütün silahların toplanması,

2. Cani, şaki, haydutlar, kaçaklar ve bu gibilere yataklık eden kimselerin derdest ve tevkifi ile hükümete teslimi,

3. Arama ve tarama esnasında birliklere fiilen veya bilvasıta karşı koymak isteyenlerin derdest edilemediği takdirde imhası.

4. Toplanacak silah miktarı ve derdesti icabeden eşhasın listesi Birinci Umumi Müfettişlikçe tanzim edilerek Yedinci Kolordu Komutanlığı'na verilecektir.

E. Arama ve taramanın başlama zamanı ve devam müddeti Birinci Umumi Müfettişlik ile Yedinci Kolordu Komutanlığı tarafından müştereken tespit edilecektir.

3. Arama ve tarama için avans olarak (25.000) liralık tahsisata ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir. İş bu tahsistın kısa bir zamanda temini ile Yedinci Kolordu emrine verilmesi ve yukarıda arz edilen arama ve tarama hakkında Hükümetçe verilecek Yüksek kararın tebliğini istemiştir.⁶⁷⁶

⁶⁷⁶ BCA MGMK: 3.9.1938, 30.10 / 54.360.14.

b. Kaçakçılığın Önlenmesi

Önceki dönem hükümetlerinin de Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde kaçakçılık ile meşgul olduklarını ama sorunu kesin bir çözüm getiremediklerini görmüştük. TBMM'de 27 Nisan 1935'de kaçakçılığın men ve takibi hakkındaki kanuna müzeyyel kanun layihasının geri verilmesi⁶⁷⁷ kabul edilmiştir. Kaçakçılıkla ilgili TBMM'de 12.1.1938 ve 2.1.1939 tarihlerinde görüşmeler olmuştur. Kaçakçılığın en çok olduğu güney ve Suriye sınırında gerçekleşen olaylar üzerine Fransız idaresi ile Suriye manda hükümetince nota verilmesi⁶⁷⁸ de 5.dönemin sonlarına doğru hükümetin kaçakçılığa yönelik ciddi bir tedbiri olmuştur.

I.Umumi Müfetiş Abidin Özmen'in sorumluluk alanında kaçakçılığın en çok yapıldığı yerler ve kaçakçılığı doğuran sebepler üzerine yazdığı tespit ve öneri amaçlı raporunda şu bilgiler vardır:

"Kaçakçılık genellikle gümrük, inhisar, altın, döviz ve uyuşturucu maddelere yöneliktir. Cenup bölgelerimizde kaçakçılık davalarına bakan üç askeri ihtisas mahkemesi mevcuttur. Kaçakçılık en fazla cenup hudutlarından yapılmakta olup pamuklu bez, uyuşturucu, döviz şeklinde olmakta, malların dörtte üçü gümrük muhafaza ve istihbarat memurları tarafından Mardin, Urfa, Gaziantep, Diyarbakir, Elazığ, Malatya ve Maraş illeri mıntıkasında yakalanmaktadır. Bu bölgelerin hudutlarındaki gümrük muhafaza memurları çok az ve dağınıktır. Aynı zamanda hudut bölgelerindeki ticari hayat durgun olup halkın her türlü ihtiyacını vaktinde ve ucuz temi edecek mağaza ve ticarethaneler çok azdır.

Kaçığın en çok işlendiği mıntıklar ise şunlardır:

A. Irak Hududunda: İmadiye ve Şarki mıntıkasından giren kaçaklar (ÇAL)'ın şarkiyle garbında Göyan mıntıkasından Hakkari ve Beytüşşebap istikametlerine, Zaho mıntıkasından işleyenler Göyan uzerinden Beytüşşebap-Çatak-Van istikametlerine yayılmaktadır.

⁶⁷⁷ TBMM ZC: D.5, c.2, i.20, 27.4.1935, s.130.

⁶⁷⁸ BCA MGMK: 24.10.1938, 30.10 / 264.783.30.

B. Suriye hududunda: Andıvar'dan giren kaçaklar Silopi, Bospin ve Cizre üzerinden bir kol ile Pervari-Van, diğer bir kol ile Siirt-Bitlis, Muş-Silvan-Diyarbakır mıntıklarına sızmaktadır. Nusaybin karşısında Kamışlı'dan kaçak mal alanlar Midyat üzerinden Siirt-Beşeri, Savur-Mardin istikametlerine,

Amude'den çıkan kaçaklar: Bismil üzerinden Savur, Mardin, Diyarbakır istikametlerine,

Suriye (Derbesiye)'den alınan mallar: Mardin-Kızıltepe-Derik üzerinden Diyarbakır istikametine,

Suriye (Telhamut)'den alınan mallar: birkaç koldan Diyarbakır, Siverek, Osmaniye, Çapakçur, Elazığ mıntıklarına,

Suriye (Akçakale)'den alınan mallar: Harran, Urfa, Hilvan-Kahta-Pötürge istikametlerine,

Suriye (Arappınarı) kaçakları: Urfa, Suruç, Yaylak, Kahta, Adıyaman istikametlerine,

Suriye (Cerablus) deposu kaçakları: Besni yolu ile Malatya ve Nizip garbında Pazarcık ve oradan Elbistan-Nizip üzerinden Gaziantep havalisine,

Suriye (Azez) deposu kaçakları: Bir kol ile Kilis'e, şarkından Gaziantep'e, buradan Maraş'a, diğer bir kol ile Kilis garbından yine Maraş istikametine,

Suriye (Meydanıekber) deposu kaçakları: İslahiye ve Şarkışla, Sivas, Göksun ile garbından Kayseri istikametlerine,

Kırıkhan ve İskenderun'da depolanan kaçaklar Osmaniye istikametine, Dört Yol'un şarkından Osmaniye, Ceyhan-Kayseri, Adana istikametlerine,

İran hududunda ise; İran (Kotor) ve cenubundan giren kaçak mallar Gevar üzerinden Hakkari mıntıkasına ve Hoşap üzerinden Van'a sokulmaktadır.

Kaçakçılığı Doğuran Sebepler:

A. Hudut vaziyeti ve Fransızların yardımı

Kaçakçılığın en yaygın olduğu 750km'lik Payas'tan Hızılısuyu'na kadar uzanan cenup hudutlarımızın dörtte üçünden geçilebilir olması,

B. Arazilerini işletmek için pasavanla karşı ülkelere yanlarında çok amele ile geçenlerin kaçakçılığı,

C. Hudut teşkil eden demiryolu hattının her iki tarafında ikamet edenlerin karşılıklı demiryolundan istifade etmeleri ve istasyonlarda bir araya gelmeleri,

D. Hududun her iki tarafında oturan halkın genellikle birirleriyle akraba olmaları,

E. Fransa hükümetinin hudut kuvvetleri ve bunlara kumanda eden istihbarat teşkilatlarının bize karşı uyguladıkları ekonomik ve siyasi politikalarının aleyhimizde oluşu, kaçakçılığı da aleyhimizde himaye ve teşvik etmeleri,

F. Fransızların gerek Türkiye'den kaçan, gerekse başka yerlerden göç eden Ermenileri hudutlarımıza yakın bölgelerde iskan ettirerek onlara her türlü maddi imkanı sağlamaları. Türkiye'den geçen, Türkiye'de kalan kaçakçılara Türkiye aleyhine bedava mal temin etmeleri,

G. Cenup demiryollarına bizim halkla karışık binen Suriye halkının uzerlerinin aranmaması ve kaçakçılığı halkı teşvik ettirmeleri,⁶⁷⁹

Cumhuriyet Halk Partisi'nin desteğiyle 1938'li yılın sonlarında toplanan konferansta kaçakçılıktan söz edildikten sonra konu şu sonuca bağlanıyordu:

"İşte kaçakçılar bütün bu felaketleri hazırlayan amillerdir.

Bir memleketin siyasi istiklali iktisadi istiklali ile beraber yürür. Memleketimizin siyasi sağlığına zehir katmak isteyen kaçakçıların yok edilmesi için kıymetli ve ileri görüşlü hükümetimizin teşkil ettiği Gümrük Ordusunun gönüllü neferi olmalıdır. Çünkü kaçakçılık savaşı da İstiklal savaşı kadar kutsi ve manalıdır. Bu savaşın zafer günü senin saadet ve ferah günün olacaktır. Nurunu en büyüğümüzden alan hükümetimizin her milli hamlesinde

⁶⁷⁹ Hüseyin KOCA: a.g.e., s.471-473.

ona yardımcı olmağı şiar edinmiş olan ulusumuz bu hükmün meydana gelmesinde de aynı heyecanla çalışırsa iktisadi savaşta hiç şüphe yok ki en yakın bir günde muzaffer olacaktır.

Dünyada bütün ahlaksızlıkların, suçların önünü alacak kanunlara ne kadar ağır hükümler konulursa konulsun, bunların işlenmesine yine mani olunmaz. Tarih bize gösteriyor ki kısasa kısas cezası verildiği zamanlarda bile suçlular yok edilememiştir. Asıl meselenin ruhu, terbiyedir. Kaçakçıların zararları bir katilinkinden, bir hırsızinkinden çok daha derin ve daha gönüllüdür.

Kaçakçıların milletimizin varlığını kırmağa, bilerek ve bilmeyerek milletimizi fakirleştirmeye ve memleketimizi çığnetmeye çalışan adamlar olduğunu aklınızın erdiği kadar her yerde, sokakta, evde mektepte ve her köşede anlatınız ve bulabileceğiniz yerde bunları yakasından tutup devlet kuvvetine teslim ediniz. Ya bunları yapacaksınız veyahut sevgili yurdumuzun zararlarına siz de göz yummuş olacaksınız. Tehlikeyi açıkça görmek ve söylemek hepimizin milli borcudur."⁶⁸⁰

c. Bölgelere Ait Raporlarda Güvenlik ve Asayiş Meseleleri ve Çözümleri

A. Meseleler

1. Bölgede en önemli meselerinden biri jandarma teşkilatının yetersizliğidir. Bir raporda bu konuda şöyle yazılıdır: "jandarmanın kıymeti yoktur. Yerli (o bölgede) jandarmanın değiştirilmesi ile onların yerine gönderilen Türk ve diğer jandarmalar vazifelerini yapacak durumda değildirler. Talim ve terbiye görmemiş, hatta bir kısmi silah istimalini öğrenmeden vazifeye sevk edilmiştir." Yine aynı konu ile ilgili aynı raporun bir başka yerinde ise şunlar yazılıdır. "Şark vilayetlerimizde ve bütün memlekette

⁶⁸⁰ BCA CHPK: 490.01 / 227.898.3.

en emniyetli meselelerden birisi de jandarma meselesidir. Jandarmanın ıslahı kemiyet değil keyfiyet bakımından olmalıdır.”

2. Bir diğer konu ise, devamlı hareket halinde çoğunlukla atlı durumunda olan eşkıyaya karşı kullanılarak güvenlik güçlerinin evsafı ve ne tür bir güç kullanılacağıdır. Jandarmanın dışında piyadenin birlikte kullanıldığı raporlarda ifade edilmektedir. MAH'ın Van raporunda bu husus ile alakalı şunlar yazılıdır: “piyade kıtaatı ancak mevkiinde ve civarında sabit hedeflere karşı iş görebiliyor. Daima seyyar ve atlı olan eşkıyaya karşı mutlaka süvari kıtaatı istihdam edilmelidir zira piyade eşkıyanın peşinden yetişemiyor. Eşkıya feceatını yaptıktan iki saat sonra harekete geçen piyade en çok 24 saat sonra vaka mahaline yetişebilirse, bittabi bu suretle ne eşkıya tutulabilir, nede halk eşkıyanın zulüm iğtisafından kurtarılabilir.”

3. Bir diğer, belgede en önemli mesele ise halkın içinde bulunduğu halet-i ruhiyedir. Bu meselelerin en can alıcı noktası halkın içinde bulunduğu korku psikoloji ve kimin yanında yer alacağına karar verememesidir. Bu noktayla ilgili raporlarda oldukça açık, net bilgiler misaller mevcuttur. Bir raporda şunları görüyoruz: “rağmen bazı kasabalarda sakin olan ve Kürtlüğe temayül etmeyen Türklerle isyan mıntıkasında hükümete taraftarlık eden Kürtler hayatlarından emin görünmüyorlar. Buralardaki tedbirleri geçici ve gayri kafi görüyorlar hayatlarını temin için oralardan göç etmek niyetindeler.” Hatta MAH'ın Van raporunda, halkın yukarıda arz etmeye çalıştığımız halet-i ruhiyesini çok daha açık ve net biçimde ortaya koyan ve bizzat halk ile yapılan görüşmelerden vatandaşın şu misali yer verilmektedir: “köylü hükümetten ziyade eşkıyadan korkmaktadır. Ve bunun sebebini açıkça söylüyorlar. Diyor ki: “Ben eşkıyanın geldiğini gittiğini haber vermekten korkuyorum, çünkü hükümet kuvvetleri yetişinceye kadar kaçıyorlar, ele geçmiyorlar. Bilahare benim haber verdiğimi adamları vasıtasıyla duyan ve işiten eşkıya bu defa beni öldürmek üzere geliyor halbuki hükümet çok yapsa bir dayak atar. Birkaç gün hapis eder, kurtulurum. Hükümetin rahim ve şefkati vardır. Fakat eşkıyada bu yoktur. Binaenaleyh eşkıyanın cezası daha ağır olduğundan onun dediğini yapmak mecburiyetinde kalıyorum.” Bu sözlerle

“kuvvetlerinize bizi eşkıyaya karşı himaye ve muhafaza edemiyorsunuz.” demek istiyor. Hükümet kuvvetlerine itimat etmiyorlar. Acıda olsa bu gerçeğe itiraf etmek mecburiyetindeyim.”

4. Mardin yolunda soygunculuk yapılmakta ve bil hassa posta soyulmaktadır. Bu işin içinde Diyarbakır'daki Kürtçülerin oldukları kesindir.

B. Çözümler

1.Meseleleri böylece belli noktalarda toplandıktan sonra, teklif edilen çözümleride sırasıyla şu şekilde sıralaya biliriz: Elazığ Valiliğinin raporunda şu tekliflere yer verilmektedir: “jandarma ıslah edilmelidir. Zira 25 senelik idare-i memuriyetinde jandarmasının muntazam ve iyi subay, ast subaylar elinde olan yerlerde yalnız asayiş değil diğer devlet işlerinin de iyi yürüdüğünü gördüm.” Bir başka raporda meseleye daha başka açıdan bakılmış ve çok yönlü tedbirler teklif edilmektedir. Bunlar şunlardır: “talimsiz ve kalitesiz 40 000 jandarma yerine daha iyi eğitilmiş ve 3/1nispetinde bir sayıda iyi maaş olan jandarmanın daha faydalı olacağı şüphesizdir. İlaşe ve masraflarının büyük bir kısmını temin edemeyen jandarma vazifesini ifada zorlanacaktır. Ağalardan uzak durmaları için ihtiyaçlarının hükümetce karşılanmaları elzemdir. Yoksa ağanın ekmeğini yiyen, ağaya muhtaç olan jandarma, ağa aleyhinde olan hükümet emrini nasıl icra edebilir. Dolayısıyla jandarmayı behemehal meslek haline koyma, miktarını azaltmak, maaşını çoğaltmak lazımdır.” Görüldüğü gibi meselenin mali, psikolojik, sosyolojik ahlaki birçok yönüne bu raporda parmak basılmakta ve gerçekçi bir rapor karşımıza çıkmaktadır. Bir başka raporda da şunlar yazılıdır: “bu vilayetlere batıdan Türk etrafında jandarma gönderilmelidir bu jandarmaların münevver olmasına dikkat edilmelidir. Maaşları arttırılmalıdır.”

2.Değişik zamanlarda ve ayrı ayrı kişi ve kurumlarca verilen raporlarda hassasiyette üzerinde durulan bir hususta halkın elinde gelişi güzel bulundurulan silahlardır. Ayrıca bir bölgede gerçek manada askerliğe alınamayanlar üzerinde durulmaktadır. Bir raporda şunlar yazılıdır:

“Kürtlerdeki silahların bir program dahilinde toplanması lazımdır. Silah taşınması icap edenlere ruhsat verilmelidir. Ruhsatsız silah taşınmasına müsaade edilmemelidir. Taşımakta ısrar edenler cezalandırılmalıdır ki caydırıcı olabilsin. Ayrıca böylece silah ticaretinin de önüne geçebilir. Hükümetçe silahlandırılan aşiret süvari alaylarına da son vermek uygun olur.” Elazığ Valiliğinin raporunda da aynı konulara değinilerek şunlar teklif edilmelidir: “daha önce yapılan tedibat az kuvvetler ve bölgesel yapılmıştır. Daha geniş bir tedibat yapılacak silahlar toplanacak, halktan asker alınacak olursa, halk çapulcuların tesirinden kurtulacak ve huzur sağlanacak.”⁶⁸¹

2. İktisadi Politikalar

a. Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri

1935-1938 yılları arasında da Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde tarım için sorun oluşturan unsurlar mevcuttur. Bölgesel tarım meseleleri alt yapı yetersizliğinden kaynaklanmakta olup sulama, gübreleme, yüksek verimli tohum kullanma, krediler, tarım araç-gereçleri gibi köklü önlemlerin alınması da şarttır. Bu dönemin sonlarına doğru Atatürk'ün ve Celal Bayar'ın tarım politikasına yönelik konuşmaları meseleye daha ciddi yaklaşılmasına yardımcı olmuştur. Atatürk 1 Kasım 1937'de TBMM'nin açılış konuşmasında şöyle diyor:

“Ulusal ekonominin dayanağı tarımdadır. Bunun içindir ki, tarımda kalkınmaya büyük önem vermekteyiz. Köylere kadar yayılacak programlı ve pratik çalışmalar, bu amaca erişmeyi kolaylaştıracaktır.

Fakat, bu yaşamsal işi, yerinde bir şekilde amacına ulaştırabilmek için, ilk önce, sağlam araştırmalara dayalı bir tarım politikası saptamak ve onun

⁶⁸¹ Hamit PEHLIVANLI: “Cumhuriyet’in İlk Yıllarından Günümüze Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Meseleleri: Örnek Raporlar Işığında Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996, s.575-578.

için de, her köylünün ve bütün vatandaşların kolayca kavrayabileceği ve severek uygulayabileceği bir tarım düzeni kurmak gerekir."⁶⁸²

Bu politikada önemli yer alabilecek önlemleri sıralarken, bütün çiftçilerin kullandıkları iş araçlarını arttırmak; ülkeyi, iklim, su ve toprak verimi bakımından bölgelere ayırmak; bu bölgelerin her birinde, köylülerin gözleriyle görebilecekleri, çalışmaları için örnek tutacakları verimli, modern, pratik tarım merkezleri kurmak; devletin yönettiği çiftliklerin ve bunların içinde yer alan türlü tarım-endüstri kurumlarıyla yeni kurulacak tarım merkezlerini geniş işletme kurumu biçiminde birleştirmek yanında, özellikle bir noktayı vurgular:

Önce, ülkede topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemlisi de bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın, hiçbir neden ve suretle, bölünemez bir nitelik taşımasıdır. Büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri toprak genişliğini, arazinin bulunduğu ülke bölgelerinin nüfus yoğunluğu ve toprağın verim derecesine göre, sınırlamak gerekir.⁶⁸³

Tarım siyasetindeki toprak sorununun doğu bölgelerindeki durumu hakkında Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, 1937 yılı Şubat ayında TBMM'de yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

Arkadaşlar, onsekiz milyon Türkün onbeş milyonu çiftçidir. Bu onbeş milyonun bir çoğu kendi toprağında çalışmaz. Çiftçiyi, Türk çiftçisini toprak sahibi yapmak demek, Türk çiftçisini yani Türk'ün ekseriyet-i azimesini kendi ekonomik mukadderatına hakim kılarak bu memleket için hayırlı ve aktif bir eleman yapmak demektir. Çalışmayan ağa oturur, köylü çalışır, Antalya'da da böyledir, Şark vilayetlerimizde de böyledir"

1935 yılında CHP'nin parti programında, her Türk çiftçisini yeter toprak sahibi etmek, partimizin ana gayelerinden biridir. Topraksız çiftçiye toprak dağıtmak için özgür istimlak kanunları çıkarmak lüzumludur diyen maddesi meclis komisyonlarında benimsenmeyince 1937 yılında Zirai Islahat Kanunu

⁶⁸² TBMM ZC: D.5, c.20, 1 Kasım 1937, s.3.

⁶⁸³ Yüksel ÜLKEN: Atatürk ve İktisat, Ankara, 1981, s.15.

Projesi gündeme gelmiş, ancak savaş dolayısıyla bu çalışmalar kesintiye uğramıştır.⁶⁸⁴

Tarım alanında yapılan diğer bir hükümet çalışması ise Toprak Mahsülleri Ofisi Kanunu⁶⁸⁵ nun kabul edilmesidir. Hububatın desteklenmesi ve organizasyonunun kurumlaştığı bir kanun layihasının görüşülmesi sırasında başbakanın da Atatürk gibi toprak işlerine verdiği önem doğrultusunda bir konuşması olmuştur.⁶⁸⁶ Devlet Ziraat İşletmeleri Kanunu'nun kabulü ile ilgili yazısında Asım Us hükümetin daha önce Zirai kalkınma yolunda doğrudan doğruya büyük müstahsil rolünü alamadığını, bunun ise devlet elindeki mevcut kanuni vasıtaların kifayetsizliğinden ileri geldiğini belirtmiştir. Söz konusu kanun ile devletin bu sahada dahi harekete ve faaliyete geçebilmek için icap eden teçhizat verilmiştir.⁶⁸⁷

Tarımsal desteklemeler için 1935 yılı olumlu geçmiş, 2834 nolu Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu ile 2836 nolu Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu kabul edilmiştir. 1936 yılında ise Tarım Kredi Kooperatifleri Ana Sözleşmesi kabul edilmiştir. Yine 4 Haziran 1937 yılında 3202 sayılı Ziraat Bankası Kanunu'nun kabulü tarımsal alanda faydalı olmuştur.⁶⁸⁸

Tarımda verimliliği arttıracak aritmetik etkenlerden biri de sulama olup 1926 yılında Su İşleri Teşkilatı su işlerine el atmıştır. Doğuda da bazı küçük sulama yatırımları yapılmıştır. Bunlardan biri Erzincan'da bataklık, dere ıslahı ve bent yapımıdır. Sulamadan yararlanan ilk illerden biri de Malatya'dır. Bu vilayete 1938-1951 arasında regülatör, bend, kanal, dere ıslahı gibi çeşitli yatırımlar yapılmıştır.⁶⁸⁹ Erzincan ovasının ıslahı konusunda hazırlanan 33 sayfalık raporda ovanın suya olan ihtiyacı ve fırsattan istifade etme bilgileri

⁶⁸⁴ Bilsay KURUÇ: *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri*, Ankara, 1963, s.44.

⁶⁸⁵ **Düştur:** D.2.C.19, 24.6.1938, s.148, Kanun no: 3491; Toprak Mahsülleri Ofisi ile ilgili Basın Haberleri için bkz, **Ayin Tarihi:** sayı: 54, Mayıs 1938, s.110-112; **Ayin Tarihi:** sayı: 55, Haziran 1938, s.82-83.

⁶⁸⁶ Bkz., Özel ŞAHİNGİRAY: *Celal Bayar'ın Türkiye Büyük Millet Meclisinde Yaptığı Kanun Tekliflerinin Esbabı Mucibeleri, (1920-1938)*, İstanbul 1999, s.97-101.

⁶⁸⁷ **Ayin Tarihi:** sayı: 50, 1938, s.39-40.

⁶⁸⁸ Ziya Gökalp MÜLAYİM: *a.g.e.*, s.46-47.

⁶⁸⁹ Mustafa SÖNMEZ: *a.g.e.*, s.118.

yanı sıra dere taşkınlıkları ile ilgili şikayetler vardır. Rapor ovanın ıslahı için harcanacak ıslahat bedeli ve keşif tutarlarıyla ilgili bilgileri de vermektedir.⁶⁹⁰

Doğudaki Müfettişlik bölgelerinden gönderilen raporlarda vilayetlerin tarımla ilgili durumlarını ve sunulan önerileri görmek mümkündür. Üçüncü Umumi Müfettiş Tahsin Uzer'in 12.10.1937 tarihinde Bavekalete yazdığı yazıda Ağrı ile ilgili tarımsal bilgiler şöyle verilmiştir:

"Bu defa Ağrı Vilayeti kazalarını ve köylerini gezerken Bayazıt, Diyadin Kazaları ile beş nahiyesinde arpa kilosunun yirmi paraya buğday kilosunun altmış paraya satıldığını çok hayretle gördüm. Hatta Diyadin Kazasının bazı köylerinde zahirelerin değeri olmadığından çiftçinin harman döğerek mahsullerini idrak etmek istemediklerini resmi dillerden işittim. Umumiyetle Ağrı Vilayetinde zahire piyasası vaziyeti arpa yirmi ile elli buğday da elli ile yetmiş para arasındadır ve mahsul çok güzeldir. Halkı pek me'yus ve muztarip buldum. Bu vilayetten hiç değilse yarım milyon kilo zahire alınmak suretiyle halka vergilerini ödeyebilecek bir kudret ve istitaat verilmesi Hükümeti Cumhuriyetimizin siyaseti ve şefkati icabıdır. İran ve Sovyet Hududu üzerinde bulunan bu vilayette vaziyeti şu halde bırakmak zararlıdır. Devlet Demiryolları kamyonları dönerken bu zahireyi münasip ve ucuz ücretle Trabzon'a naklederlerse hem Trabzon'daki ekmek pahalılığı tenezzül eder ve hem de Ağrı Vilayeti halkı nefes alır."⁶⁹¹

Yazıda Ağrı ilinin 1937 yılı arpa ve buğday mahsüllerinin çok düşük fiyata alıcı bulması sebebiyle çiftçinin zor durumda kalacağı, bu sebeple mahsulün ordu için satın alınması istediği dile getirilmiştir. Tahsin Uzer'in aynı vilayetle ilgili diğer bir çalışması ise İğdır kazası merkezi ve köyleri pamuk müstahsillerine gönderdiği beyanname olmuştur.⁶⁹² Beyannamenin bir önceki yılda elde edilen pamuk mahsulü ile ilgili olduğu açıktır. Zira 1937 yılına ait üretimle ilgili 4 Şubat 1938'deki bilgilere göre İğdır, idrak etmediği en yüksek kemiyet ve keyfiyetteki pamuk mahsulünü 1937 yılında elde etmiştir.

⁶⁹⁰ BCA MGMK: 30.10 / 158.110.1.

⁶⁹¹ BCA MGMK: 23.10.1937, 30.10 / 81.531.13.

⁶⁹² BCA MGMK: 28.12.1938, 30.10 / 71.468.3.

1937 yılı içinde devlet eliyle kurulan pamuk tarım ve satış kooperatifleri birliği emsali ekonomik teşekküllere örnek olacak bir faaliyetle iki buçuk milyon kilo taranmış pamuk mahsulü beynelmilel standartlara uygun bir şekilde balyalanmış ve satışa hazırlanmıştır. Kooperatif bu suretle 4200 ortak çiftçi ailenin emeğini değerlendirmiştir.⁶⁹³ Bölgelerin tarımsal faaliyetlerine yönelik yapılan yazışmalardan biri buğday fiyatlarının yüksekliğinden dolayı Ziraat Bankası'nca Erzurum'da bir alım merkezinin kurulamayacağı; diğeri ise Muş'un Mut ilçesinde tütün ekimine izin verilmesidir. Bölgede tütün yetiştiriciliği ile ilgili bir gelişme de bu dönemde Gaziantep'te olmuştur.

Gaziantep'te yetişmekte olan Hasankeyf tütünleri ticareti ile meşgul olmak ve Doğu ve Cenup Vilayetleri Canlı Hayvan İhracatları Birliği teşekkülünün bünye ve mahiyetine benzemek üzere bir tacirler birliği kurulması kararlaştırılmıştır. İktisat Vekilliği 20.4.1938 tarih 428\16264 sayılı tezkire ile İcra Vekilleri Heyeti'nden bu birliğe ait statünün hazırlanması için yetki istemiş ve 21.4.1938 tarihinde çıkarılan bir kararname ile mezuniyet İktisat Vekilliği'ne bırakılmıştır.⁶⁹⁴

1935-1938 yılları arasında doğu vilayetlerinden tütün istihsalatının olduğu vilayetler ise Erzincan, Erzurum, Hakkari, Diyarbakır, Malatya, Mardin, Muş, Urfa, Van, Tunceli ve Bitlistir. Yine 1934-1938 yılları arası hububat, bakliyat endüstri bitkilerinin vilayetlerdeki üretim miktarı hakkında İstatistik Yıllığından bilgi edinmek mümkündür.⁶⁹⁵ Doğu illerinden Malatya'da ise kayısıcılık alanında üretim miktarı artırmış olmakla birlikte 1938'de buraya kayısı istasyonunun kurulması ve yetiştiriciye yüksek kaliteli fidelerin dağıtılması olumlu bir gelişme olmuştur.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri sanayi ve tarım alanındaki yetersizliklerine rağmen hayvancılık alanında ilerleme kaydetmiştir. Hayvan ırklarının ıslahı çalışmaları yanında bir takım tesislerinde açılması yoluna

⁶⁹³ **Ayın Tarihi:** sayı: 51, Mart 1938, s.2.

⁶⁹⁴ Yusuf KÜÇÜKDAĞ: **a.g.e.**, s.28.

⁶⁹⁵ Bkz. DİE: **İstatistik Yıllığı**, c.10, 1938-1939.

gidilmiştir. Kars Göle de damızlık boğa ihtiyacına yönelik 452 baş sayılı bir İnekhanenin kurulmasında 1936 yılında olmuştur.⁶⁹⁶

1936 yılında dış ticaretle uğraşan tüccarlara tüm faaliyetleri için özel izin almak zorunluluğu getiren bir yasa çıkarılmıştır. Yasanın yayımlanmasından sonra İş Bankası, ülkenin bir çok bölgesinde ihracat-ithalat birlikleri kurmuştur. Kars'ta İş ve Ziraat Bankaları'nın ortağı olan Canlı Hayvan İhracatçıları Birliği doğmuştur. Sözleşmeye göre birlik yönetimi, faaliyetinin ilk üç yılında İş Bankası ile Ziraat Bankası temsilcileri arasında atanıyordu. Kars bölgesinden hayvan tüccarları da yönetime girmişlerdi. Tüzüğe göre, birlik, İş ve Ziraat Bankaları arasında eşit olarak paylaşılan 75 bin lira sermayeye sahiptir. Şirkete 1938'de 32 tüccar, 75 bin lira yatırmış durumdaydı.⁶⁹⁷

Erzurum vilayetine ait valilik tarafından bildirilen bilgilerden 1934 yılında ihraç edilen hayvanları ve gelirleri görmek mümkündür. İhracat Türkiye dahilinde ve haricinde olmak üzere iki kısımda gösterilmiştir. Harici ihracatta koyun, keçi, sığır, sansar ve tilki dericiliğinin ağırlık teşkil etmesi Doğu Anadolu ve Erzurum'daki hayvan üretiminin hangi alanlarda olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı bölgede vilayetin ilçelerine göre hangi cins hayvandan ne kadar olduğu da vardır.

İğdır'da ise, pamuk işlerini teşkilatlandırmak amacıyla Pamuk Kooperatifleri Birliği kurulmuştur. İktisat Vekaletince bu gelişmeler gözden kaçmamış ve vekaletce Kars Valisi Akif Eyidoğan'a bu birliklerin kuruluşunda gösterdiği hassasiyetten dolayı bir takdirname gönderilmiştir. Aynı mevzularda müspet faaliyetleri görülen İğdır kaymakamı İhsan Olgun ile Ziraat ve İş Bankası Kars şubeleri müdürleri olan Haydar Emiroğlu ve Hurşit İmregün de takdire layık görülmüşlerdir.⁶⁹⁸ Bölgenin hayvancılıkta ilerlemiş bir şehri olan Erzurum'da Ağustos ayında hayvan sergisinin açılması ilgi görmüştür. Özellikle Ilıca aygır deposunun taylarıyla Göle İnekleri üç gün

⁶⁹⁶ Sebahattin BATU: a.g.e., s.26.

⁶⁹⁷ Mustafa SÖNMEZ: a.g.e., s.117-118.

⁶⁹⁸ Ayın Tarihi: sayı: 46, Ekim 1937, s.10.

süren sergide beğenilmiştir.⁶⁹⁹ Mart 1938 yılında TBMM'de Hayvanlar Vergisi kanununda tadiller müzakere ve kabul edilmiştir. Böylece köylünün önemli geçim kaynağı olan hayvancılık alanında yeni yasal bir düzenleme gerçekleşmiştir. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın 15 Ağustos 1938 de bildirdiği üzere Ağrı'da da bir aygır deposu inşası başlanmıştır.⁷⁰⁰

b. Sanayi ve Maden Politikaları

Atatürk'ün konuşmaları ve uygulamadaki davranışları toplu olarak ele alındığında, bunlarda tarım kesimine verilen öneme rağmen, ülke kalkınmasının sanayileşmeye bağlı olduğu düşüncesini görmek mümkündür. Atatürk sanayileşmenin en büyük milli davalardan biri olduğuna dikkati çekerken, tarımdaki gelişmenin tarımsal sanayi biçimine dayanacağını daha 1924 yılında vurgulama gereğini duyuyordu:

"Ülkemizin zenginleşme yolunu her şeyden önce tarımda ve tarım sanayiinde arıyoruz."⁷⁰¹

İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı, BBYSP'nin uygulaması normal şekilde devam etmekte iken yönetimin kendine güveninin de bir göstergesi olarak hazırlanması düşünülmüştür. Bunun adına da İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (İBYSP) denmiştir. Bu planın esaslarını tespit ve karara bağlamak için 20.1.1936 tarihinde Sanayi Kongresi toplanmıştır. 24.1.1936 tarihinde yapılan ikinci toplantıda, birinci toplantıda tespit edilen çalışma programına ait raporlar münakaşa edilerek kabul edilmiştir. Bu kongreyi açış konuşmasında İktisat Vekili Celal Bayar, "Niçin Sanayileşiyoruz?", "Türkiye hammaddeli mi kalmalı, yoksa sanayileşmeli midir?", "Ziraat mi sanayi mi?", "Eleman meselesi" konularında bilgiler vererek maden ve elektrik sanayiinin

⁶⁹⁹ Aynı, sayı: 45, Eylül 1937.

⁷⁰⁰ BCA MGMK: 15.08.1938, 30.10 / 159.113.22.

⁷⁰¹ Yüksel ÜLKEN: a.g.e., s.17.

İBYSP'nda ağırlıkta olacağını belirtmiştir.⁷⁰²

1936'da yayınlanan ve 1938-1943 döneminde uygulanması öngörülen İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (İBYSP) birincisinden çok daha geniş kapsamlı idi. Bu program imalat sanayi, enerji ve madencilikte önemli kamu yatırımlarını ihtiva etmekte idi. Yatırım yapılacak başlıca sanayi dalları şunlardı:

Makina sanayi, ölçü aletleri sanayi, metal işleme sanayi, gemi yapımı sanayi, kimya sanayiinde değişik alanlar, çimento sanayi, gıda sanayi.

İmalat sanayi yanında enerji santralleri ve madencilik alanlarında da önemli yatırımlar planlanmıştı. Ne var ki, daha önce de belirtildiği gibi, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması İBYSP'nin uygulanmaya konmasını engellemiştir.⁷⁰³

Atatürk döneminde her alanda olduğu gibi genel ekonomi politikası ve sanayileşme yönünde de önemli başarılar sağlanmıştır. Bu hareket milli bir sanayileşme mücadelesi olup doğuda da etkisini göstermiştir.

Cumhuriyet devrinde bilhassa Birinci, İkinci, Üçüncü kalkınma planları ile Doğu ve Güneydoğu yörelerinde kamu kesimi yatırımlarına hız verilmiştir. Doğu illerinde alt yapı yatırımı olarak: haberleşme, enerji, sulama, eğitim, sağlık gibi yatırımlara, tapulama ve kadastro gibi hizmetlere önem verilmesi ölçüsünde, kapalı aile ekonomisinden, açık pazar ekonomisine geçen yöreler hızla genişlemiştir.⁷⁰⁴ Ancak nüfus dağılımı ve gelir düşüklüğü yüzünden bölgede önemli pazarlama şartlarının güçlüğü bölgedeki endüstriyel gelişmeyi kısıtlamıştır. Ayrıca bölgede biriken az sermayenin bölge dışına kaçması da sanayileşmeyi geciktirmiştir.⁷⁰⁵

Sanayileşme planları sonrası bölgede Bitlis ve Malatya da olmak üzere

⁷⁰² Mehmet Akif TURAL: a.g.e., s.144; Afet İNAN: **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı**, Ankara 1973; Reşat AKTAN: a.g.e., s.53, 54; Erdinç TOKGÖZ: a.g.e., s.48, 49; **Ayın Tarihi**: sayı: 26, Şubat 1926, s.32-34.

⁷⁰³ **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi**, s.185.

⁷⁰⁴ **Gaziantep 1973 İl Yıllığı**: s.145.

⁷⁰⁵ Mehmet İSHAKOĞLU: a.g.e., s.55.

iki sigara fabrikası kurulmuştur. 1936 yılında temeli atılan Malatya Bez ve İplik fabrikası ise 1939 yılında bitirilmiştir. Yine Iğdır'da dokuma fabrikası yapılması için plan ve etüt çalışmaları yapılmıştır. Sanayi alanındaki gelişmelerin yanı sıra bu dönemde madencilik çalışmalarına da hız verilmiştir.

Birinci plan, pratikte bir maden arama ve araştırma kuruluşu olması hedeflenen bir Jeoloji Enstitüsünün kuruluşunu önermekte idi. Bu öneri, ilgili kuruluşun adı Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü"ne dönüştürülerek, 1935 yılında kanunlaşmıştır.

Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü'nün (MTAE), başlıca görevleri, işletmeye elverişli madenleri araştırmak, işletilmekte olanların daha rasyonel yöntemlerle üretime yönelmesi için yol göstermek ve madencilikte çalışacak teknik eleman yetiştirmektir.⁷⁰⁶

Bir taraftan ülkemizdeki maden mevcudunun ortaya konması ve yeni maden yataklarının devlet eliyle ve bilimsel yöntemle bulunması görevi MTA Enstitüsü'ne verilirken, diğer taraftan devletin maden işletmeciliğini yürütmek üzere 14 Haziran 1935 tarih ve 2805 sayılı kanunla, Etibank kurulmuştur. Böylece, ülkemizin yeraltı servetlerinin bilimsel ve verimli metotlarla ve devlet eliyle işletilmesi yolunda ilk ciddi adımlar 1935 yılında atılmıştır.

Madencilik alanında arama ve işletme faaliyetleri bu şekilde örgütlenirken, 14 Haziran 1935 tarih ve 2818 sayılı kanunla da Maadin Nizamnamesi ve 608 sayılı kanunun bazı maddeleri değiştirilmiştir. 2818 sayılı kanunla maden arama ve işletme hakları yeniden düzenlenmiş, arama süresi iki yıla indirilmiş, hak sahiplerinin işletmede belirli şartlara uymaları ve madeni devamlı olarak işletmeleri gereği getirilmiştir.⁷⁰⁷

Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü ile Etibank kuruluşları Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki madencilik çalışmalarını aktif bir hale getirmiştir.

⁷⁰⁶ Bilsay KURUÇ: a.g.e., s.211; MTA Kanunu için bkz, **TBMM ZC:** D.5, c.4, i.38, 14.6.1135, s.211.

⁷⁰⁷ **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi**, s.235, Etibank Kanunu için bkz, **TBMM ZC:** D.5, c.4, i.38, 14.6.1935, s.207.

1936 yılında başlayan Ergani Bakır İşletmesi tesisleri inşası 1939 yılında bitirilerek bakır üretimi arttırılmıştır. Elazığ'ın Maden ilçesi Guleman krom sahasında ise 1936 yılından sonra daha önce kurulan Şark Kromları İşletmesi ile krom çıkarılmıştır. 1936 yılında Ekonomi Bakanı Celal Bayar Arttırma ve Yerli malları haftası dolayısıyla radyoda verdiği söylevde çalışmalarına değinmiştir:

Söyleve göre, maden enstitüsü haziran sonunda teşekkül etmiştir ve henüz beş aylık kısa sürede ele alınan mevzular sıralanmıştır. O dönemde petrol araştırmaları Mardin taraflarında evvelce başlamış olan sondajı 960 metreye varmıştır. Müsait tabakatin 1400 ila 1200 metre arasında kesilmesi bekleniyorken bu sondajın vereceği netice hakkında bir şey söylenememiştir. Memleketin diğer bazı sahaları da jeologlar tarafından aranmış ve Adana vilayetinin de Toros eteklerinde müsait bir strüktürünün mevcut olduğu tespit edilmiştir. Metal madenleri kısmında enstitünün nazarı dikkati krom, simli kurşun ve bakır üzerinde yoğunlaşmıştır.

Ergani'nin 20 kilometre civarında Guleman'da gayet zengin bir krom madeninin etüdü yapılarak enstitünün ilk müsbet mevzuu olarak Etibank'a intikal ettirilmiştir.

Keban simli kurşun madenindeki araştırmalara devam edilmiştir. Gümüş ve altın muhteviyatı çok olan Keban cevherlerinin ana yatağını buluncaya ve bir endüstriyel işletmeye mevzu olabilecek asgari tonajı tespit edinceye kadar bu araştırmalarda gayret gösterilmiştir.⁷⁰⁸

Celal Bayar, hükümetin yeni ekonomik faaliyeti hakkında 1938 yılında yaptığı beyanatta da maden programı içinde Şark Kromları, Ergani bakır madeni, Murgul bakır madenini göstermiştir. Yine MTA'nın devam etmekte olan petrol aramaları müspet netice vermediği veya veremeyeceği ihtimali karşısında sentetik benzin üretiminin arttırılması imkanının olduğunu belirtmiştir.⁷⁰⁹

⁷⁰⁸ **Ayın Tarihi:** sayı: 25, Nisan 1936, s.61, 62.

⁷⁰⁹ **Ayın Tarihi:** sayı: 58, Eylül 1938, s.20, 21.

MTA'nın kuruluşundan sonra ülkemizde petrol arama çalışmaları da hızlanmıştır. 1935'te başlayan aramalar, bilhassa petrol ihtimalleri olan Trakya, Van, İskenderun, Polatlı, Adana, Gaziantep ve güneydoğu bölgelerinde yapılarak, bu çalışmalar uzun süre devam etmiştir. İlk başarılı çalışmalar Raman'da sevindirici sonuçlar vermiştir. İkinci Dünya Savaşı içinde MTA, ilk kurdukları Raman Maymune boğazındaki kamp yakınlarında açtıkları 5 numaralı kuyudan petrol çıkarmayı başarmıştır.

Bu dönemde Türk hükümeti petrol ihtiyacının önemli bir kısmını Rusya'dan sağlıyordu. Anglo-İran'dan, Secony Vucuum, Royal Dutch-Shell ve Almanlar'ın ortak olduğu Steava Romanu, Rus petrolünü Türk pazarlarından uzaklaştırma yolunda çabalara başladılar. Ardından da satacakları petrolün fiyatının düşmemesi için MTA'nın çalışmalarını baltalayarak üretimi önleme politikası izlediler.⁷¹⁰ Ancak bölgede yapılan çalışmalar devam etmiştir.

Güneydoğu Anadolu bölgesinde Hermis'te iki sondaj kuyusu açılmış ve faaliyetlere 1937'den 1939'a kadar devam edilmiştir. Açılan her iki kuyu da muhtelif seviyelerde petrol emarelerine ve kuvvetli gaz fışkırmalarına rastlandıysa da, gazın çok kükürtlü ve devamsız olması yüzünden kuyular terk edilmiştir. Yine Kerbend'de 1934 Ekiminde başlayan çalışmalar sonunda 1939 Nisanında 1031 metre derinliğe inilmiş ise de bir iki petrol emaresinden başka petrole rastlanmamıştır.⁷¹¹ İkinci Beş Yıllık Sanayi Planında ise Kimya Sanayi başlığı altındaki raporun, Petrol Rafinerisi ve Sentetik Benzin konularını içermesi petrol çalışmalarına hükümet desteğinin arttığını gösterir.

c. Bölgelere Ait Raporlarda İktisadi Meseleler ve Çözümleri

A.Meseleler

1.Bölgeden toplanması gereken vergi tahsil edilememektedir, öyle ki genel olarak bu nispet 1/10 dur. Bölgeye yapılan masraf ise toplanan verginin iki katıdır. Bölgede en iyi vergi toplana bilen Elazığ'da bile durum iç açıcı

⁷¹⁰ Mehmet KOCAOĞLU: a.g.e., s.166.

⁷¹¹ Niyazi ACUN: a.g.e., s.166, 167.

değildir. Elazığ Valiliğinin 2 Ekim 1932 tarihli raporunda şunlar yazılıdır: “Vilayetimizde 1931 mali senesinde tahakkukatı 463.581 liradır, 1932 senesi tahakkukatı ise 427.995 liradır. Buna göre bütün vergi tahsil edilmesiyle bile yine 495.263 lira açıktır. 1931 senesi tahakkuk atından vuku bulan tahsilat ise 368.022 liradır. Tahakkuka göre tahsilat nispeti %78’dir.”

2.Bölgede dikkate değer esnaf, tüccar ve sanat erbabı yoktur. Bil hassa Hakkari vilayeti en zayıf durumunda olandır. 8 Nisan 1928 tarihli MAH raporunda şunlara yazılıdır: “ Hakkari’de tüccar, esnaf, çarşı ve pazar yoktur. Herkes levazımı İran’dan, Musul’dan, Van’dan tedarik ediyorlar. Vilayette hiçbir sanat sahibi yoktur. Mimar, marangoz gibi erbab-ı sanat İran’dan tedarik olunabilir. Terzi, kunduracı ihtiyacı da mutlaka Van’dan temin oluna bilir.”

3.Ziraat eski usulleriyle yapılmaktadır. İhraç malı yoktur. Fırat ve Murat nehirlerinden tarımda istifade edilememektedir.⁷¹²

3. Sosyal Politikalar

a. Toprak ve İskan Politikaları

Türkiye’de çiftçiyi topraklandırma işlerinin daha şümüllü bir Toprak Kanunu’nun hükümlerine göre diğer meselelerle birlikte bir elden ve inkılapçı usullerle hal ve idare edilmesine olan ihtiyaç çok zaman evvel hissedilmiş bulunduğundan, 1935 yılından başlamak üzere, şümüllü ve teferruatlı büyük iskan toprak kanunları projeleri hazırlanmıştır.

Bu büyük projelerden ilki, İçişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan 12.11.1935 tarihli İskan-Toprak kanununa ait olanıdır. Bu proje hakkında muhtelif bakanlıkların fikri sorulmuş ve alınan raporlar, Meclisteki Parti Grubu Toprak Kanunu Komisyonu kararıyla hazırlanan “toprak kanununun niçinleri”yle birlikte bastırılarak (Meclis ve Hükümetin dar muhiti içinde)

⁷¹² Hamit PEHLİVANLI: a.g.s., s.560-564.

dağıtılmıştır. Bu proje, bilhassa büyük idare amirlerine hudutsuz selahiyetler vererek işin zirai teknik ve ihtisası alakadar eden cihetlerini ihmal eder bir mahiyette gözükmesi ve kati hazırlıklara dayanmayan şiddetli bazı hükümleri ihtiva etmesi dolayısıyla, İçişleri Bakanlığı'nın elinden alınarak Ziraat Bakanlığı'na devredildi. Bu bakanlık, daha evvelki projeye yapılan tenkitleri gözönünde tutarak, hazırladığı diğer büyük bir Zirai Islahat Kanunu Projesini mucip sebepleriyle birlikte 1937 yılında alakadarların tetkikine arz etmiş bulunuyordu.⁷¹³

Cumhuriyetin ana kadrosu, 1934/35'ten sonra köy ve tarım alanına da stratejik görüşle bakıyor, değişik ve kestirme bir yol arıyordu. Neyin nasıl yapılacağına bir çeşit siyasal kabul belgesi niteliği taşıyan 1935 CHP kurultayı ve programında artık köy ve toprak konusunda izlenecek yolun kararı alınmıştır. Atılacak adım, köye toprak dağıtarak girmektir.

Bunun yasal çerçevesi hazırlanacaktır. 1935 CHP kurultayında, partinin Genel Sekreteri Recep Peker'in sözleri yeterince açıktır. Peker, partinin Türk köylüsünü topraklandırmak işine yeni programda yer verdiğini, bunun için hususi istimlak kanunları (özel kamulaştırma yasaları) yapılmasını gözönünde tuttuğunu, Teşkilatı Esasiye Kanunu (Anayasa) da icap ederse, diğer kanunlar gibi buna göre değişeceğini belirtmiştir.

Demek ki öngörülen şey, topraksız ve az topraklı köylüye sadece hazine arazisinden yapılacak bir dağıtım değildir. Asıl iş, özel kamulaştırma yasaları düzenleyerek özel mülkteki büyük arazilerden dağıtım yapmaktır. Anayasa engelse, bu yönde gerekli değişiklik yapılacaktır. İşe, toprak dağıtımını Anayasa düzeyinde garantiye almakla başlanacaktır. Köy, tarım ve toprak davasında öteki adımlar bundan sonra ve bununla uyum içinde atılacaktır.⁷¹⁴

Atatürk, 1936 yılında Meclis açış konuşmasında, Toprak Kanununun bir neticeye varmasını Kurultay'dan beklemekte her Türk çiftçi ailesinin

⁷¹³ Ömer Lütfi BARKAN: a.g.e., s.456.

⁷¹⁴ Bilsay KURUÇ: Mustafa Kemal... a.g.e., s.174.

geçineceği ve çalışacağı toprağa malik olmasının lazım olduğunun altını çizmektedir.

İnönü, 1936 yılı Aralık ayında, toprak reformu üzerinde önemle durmaktadır: "Yurdumuzda topraksız çiftçinin sayısı, her tasavvurun üstündedir. En ziyade toprağı taksim edilmiş yerlerimizde bile, köylünün yarısına yakın bir miktarı topraksızdır. Başkalarına ait topraklar üstünde, çok fena şartlar içinde ve çok verimsiz olarak çalışmak mecburiyetindedir.

Hiçbir vakit, hiçbir adamın malını cebren zaptetmek fikrinde değiliz. Fakat hiçbir surette köylüyü ilelebet topraksız kalmaya mahkum eden dar bir çerçeve içinde bırakmaya razı olmayız. Toprağı köylüye dağıtmak meselesi, medeni memleketlerin birer birer içinden geçtiği ve rejim agrer namını alan zirai bir ilerleme safhası olmuştur. Memleketlerimizin de bu safhadan geçmesi, bir tekamül eseri olacaktır." İnönü, daha sonraki yıllarda "Batakçı toprak ağasının kökünü kazıyacağım" diyecek kadar, ileri bir tutumu benimseyecektir.⁷¹⁵

Atatürk 1937 yılında yine meclisi açış konuşmasında toprak dağılımını tekrar gündeme getirerek şu konuşmayı yapmıştır:

"Bir defa memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olan ise bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın hiçbir sebep ve hiçbir suretle bölünemez bir mahiyette olması... büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliğini arazinin bulunduğu memleket bölgelerinin nüfus kesafetine ve toprak verim derecesine göre sınırlamak lazımdır"⁷¹⁶

Atatürk'ün 1936 ve 1937 yıllarında Büyük Millet Meclisi'ndeki açış nutuklarındaki sözleri lüzumlu hazırlıkların tamamlanarak büyük bir ziraat hareketinin Türkiye'de başlamak üzere olduğunun bir alametiydi.

Aynı şekilde Anayasa'da bir değişiklik yapılarak 74.maddedeki "Kamu faydasına gerekli olduğu usulüne göre anlaşılmadıkça ve özel kanunları

⁷¹⁵ Doğan AVCIOĞLU: a.g.e., s.324.

⁷¹⁶ TBMM ZC: D.5, C.20, 1 Kasım 1937, s.3; Tahsin Yahyaoğlu: **Tarım Kentleri**, Konya, 1975, s.67.

gereğince, değer pahası peşin verilmedikçe, hiçbir kimsenin malı ve mülkü kamulaştırılamaz” hükmü, hazırlanmakta olan toprak kanununun istimlake ait esaslarının tatbikini mümkün kılacak şekilde tamamlandı ve bu maddeye “Çiftçiyi toprak sahibi kılmak ve ormanları devletleştirmek için alınacak toprak ve ormanların kamulaştırma karşılığı ve bu karşılıkların ödeneşi özel kanunlarla gösterilir” fıkrası ilave edildi.⁷¹⁷

1937’de, Cumhuriyet yönetimi toprak dağıtmaya kararlıdır. İşin ciddi oluşu, yalnızca bu yönde bir Anayasa değişikliği yapılmış olmasında değildir. Yönetimin niyeti, bir kerelik bir dağıtım yapıp bununla yetinmek gibi görünmüyor. Toprak dağıtımı sürekli olacaktır. Bunun böyle söylenmesi anlamlıdır. Hem de Atatürk’ün yakın çevresinde yeri olan İçişleri Bakanı Şükrü Kaya’nın ağzından:

“Bu memleketin agrerleri ıstırapı büyük ve milli ıstıraptır. Eğer bunu halletmeyeceksek, memleketimizde topraksız çiftçiyi Cumhuriyetin ve inkılabın büyük nimetlerinden mahrum bırakmış olacağız. Eğer millet kendi topraklarında ekmeğine hakim olamazsa ve bunu temin edemezsek, yapılan şeylerin manası kalmaz. Vatandaşını aç ve topraksız bırakıp şu veya bu muhayyel idealler peşinde koşmak kendini aldatmak değil midir? Toprak, çiftçiye toprak. Bu bir defalık iş değildir. Topraksızlık hissedildikçe verilecektir.”⁷¹⁸

Hükümetin ve Atatürk’ün çabalarına rağmen istenilen reform hemen elde edilememiştir. Zira 1937 tarihli Zirai Islahat Kanunu Projesi bir müddet sonra Ziraat Vekaleti tarafından tekrar ele alınarak yeni bir projeye dönüştürülmüş ancak o sıralarda yeni bir dünya savaşının kapıda olması zirai reform işlerinin bir süre daha bir kenara bırakılmasını zorunlu kılmıştır. Nihayet savaş sonrası 1945 tarih ve 4738 sayılı çiftçiyi Topraklandırma Kanunu kabul edilmiştir. Bu kanunun bu kadar gecikmesi hakkında çeşitli görüşler vardır. Ömer Lütfi Barkan sebebi ne hükümete ne de nüfuzlu bir takım toprak sahiplerine bağlar. Bu meselenin hakkında yapılan hazırlıkların

⁷¹⁷ Ömer Lütfi BARKAN: a.g.e., s.457.

⁷¹⁸ Bilsay KURUÇ: Mustafa Kemal... a.g.e., s.176.

olumlu olduğu görüşündedir. Yüksel Ülken gibi diğerk görüş sahipleri ise bir toplumun yapısını bilmeden veya toplumun yapısının özelliklerini gözetmeden yapılan çözümleme ve yorumlamaların eksik kalmasıyla yanılığa düşmeyi doğalsaymaktadır.⁷¹⁹

Doğru ve Güneydoğru Anadolu bölgesinde 1938 öncesi çıkan kanunları ve 1945 yılındaki çiftçiyi topraklandırma kanunu uygulamak kolay olmamıştır. Bölgenin sosyo-kültürel yapısı en önemli engelleyici faktör olmuştur. Yapılan reformlar, büyük toprak sahiplerine dokunmaları, köylüye boş hazine topraklarını dağıtmaktan öteye gidememiştir. Bu döneme ait iskan ve arazi dağıtım işlemlerinden birini Üçüncü Umumi Müfettişlik bünyesinde İğdır'da görüyoruz. Başbakanlığa yazılan yazıda:

“Tarihi doğru seyahatiniz esnasında, göçmenlerin iskanları ile topraksız ve muhtaç yurttaşlara arazi tevzi ve temlik hakkındaki, yüksek irşat ve emirlerinize tevfi ken, İğdır kazasında bu işlerin yapılmasını tetkik ve intaca muvakkaten memur edilen Mülkiye Müfettişi Sabit Şeren'den alınan telgraftan, merkez kasabasında 326 evde 1639 nüfusa 134 ev, 48 ev yeri, 10 dükkan, 8 dükkan yeri ile 13503 dekar arazi ve kazanın diğerk köylerinde 623 evde 3473 nüfusa 573 ev, 58 ev yeri, 27 dükkan ile 33523 dekar toprak tevzi ve temlik edildiği ve tapular doldurularak verilmekte olduğu, memnuniyetle anlaşılmış ve bu hizmetinden dolayı Sabit Şeren'in takdire layık görülmüş olduğunu sonsuz saygılarımla arz ederim.”⁷²⁰ denmektedir.

Toprak reformunun başarılı olması sadece toprak dağıtımı ile mümkün görülmemektedir. Sulama, ucuz elektrik götürme, nakliyatı ucuza sağlama, pazarlama imkanları, yeni teknolojik uygulamalar, kredi temini gibi şartları yerine getirmeden çiftçiyi toprakta bırakmak, başka bir sektöre geçmesini engellemek mümkün olmamıştır.

Beşinci dönem politikalarında iskan meselesi artık çok güncel değildir. İskan Kanunu'nun çıkmasından sonra gerekli düzenlemeler yapılmış ve bu

⁷¹⁹ Yüksel ÜLKEN: a.g.e., s.247-249; Ayrıca bkz, **Toprak Reformu**, Hazırlayan Ziraat Yüksek Mühendisliği Odası, Ankara 1960, s.34-38.

⁷²⁰ **BCA MGMK**: 9.3.1936, 30.10 / 70.463.10.

kanun çerçevesinde arazi dağıtımı da gerçekleştirilmiştir. Sosyal yapıyı ilgilendiren nüfus siyaseti de 1927 sayımından sonra yeniden ele alınmıştır. 8 Mayıs 1935 tarihinde çıkarılan 1935 Umumi Nüfus Sayımı Talimatnamesi nüfus sayımının toplumun sosyal ve ekonomik gelişimi bakımından alınması gerekli tedbirleri göstererek önemli bir olay olduğunu açık seçik belirtmektedir. Buna göre doğu vilayetlerinin 1935 sayımı sonrası nüfus bilgileri bu bölgedeki sosyal gelişmeler hakkında bilgi vermektedir. 1927-1935 sayımı arasında vilayetlerde nüfus ile ilgili ilk dikkat çekici nokta il merkezleri nüfusunun iki sayım sırasında arttığı, kazalarda ise azaldığıdır. Tüm vilayetlerde nüfus miktarı artmakla birlikte, kazalardaki bu azalış il içi veya il dışına yönelik güçlerin arttığını gösterir. Zira 1927 sonrası asayiş olaylarının doğu bölgelerinde yoğunlaştığı ve İskan ile ilgili çıkan kanunlar dikkate alınırsa nüfusun belli yörelerde azalma sebebi anlaşılabilir. Ayrıca 1927-1935 sayımları sonuçlarına göre vilayetler ve bölgeler bazında yıllık nüfus artış hızı da sosyal açıdan bilgi vericidir.⁷²¹

Nüfus yazımı ile ilgili yöresel bir düzenleme bu dönemde Tunceli'de olmuştur. Tunceli vilayeti halkından olup da Nüfus ve Askerlik Kanunlarına göre kendilerine verilmesi lazım gelen bu cezaların affına ve nüfus yazımı ile askerlik işlerine dair kanunun maddelerine göre:

Madde 1. Bu kanunun tatbik olunduğu müddetçe yukarı fıkrada yazılı nüfusa ait işlerden dolayı takip dahi yapılmaz.

Bu vilayet ahalisinden nakli hane ve tebdili mekan vukuatını yaptırmamış olanlardan kanuna göre alınması lazım gelen cezalar da affedilmiştir.

Madde 2. (2576) sayılı kanunun pulsuz ve cezasız tescile dair hükümleri Tunceli Vilayeti halkı hakkında iki yıl müddetle tatbik olunur.

Madde 3. Tunceli vilayeti halkından 1316'dan 1331 yılına kadar (1331 dahil) doğumlulardan iki yıl içinde kendilerini nüfus kütüklerine kaydettirip

⁷²¹ 1935 Nüfus Sayım Sonuçları İçin bkz DİE: İstatistik Yıllığı, C.8, 1935-1936; DİE: İstatistik Göstergeler, 1923-1998, Ankara, 2001.

askerlik şubesine başvuranların askerlik muamelelerinden dolayı görecekları cezalar affolunur ve yalnız muvazzaf hizmetleri yaptırılır.

Büyük yaşta bulunanlar yaşlıları arasında ihtiyata geçirilir.”⁷²²

b. Bölgelere Ait Raporlarda Sosyal Meseleler ve Çözümleri

A.Meseleler

1.Aşiret ağaları bölgede hala her türlü mal ve nüfuza malikdirler. Ağalar hükümet güçlü olduğu zaman riyakarane bir itaat gösterirler. Zayıf ve gaili anlarda ise para vs. yardımlarda bulunacak bir yapıdadır. Hemen bütün Doğu ve Güneydoğuda ahali, aralarındaki ihtilafı ağa ve seyitler aracılığıyla çözmektedirler. MAH'ın Van vilayeti ile ilgili raporunda şunlar yazılıdır: ... bölge halkı varını yoğunu ağalara, şeyhlere vermişlerdir. Devlete verdikleri vergi ağalara verdiklerinin yanında hiç mesabesindedir.”

2.Aşiret meselesi bölgenin tarihinde her zaman önemli sosyal ve iktisadi bir meseledir. Münferiden hakkını alamayanlar bir dayanak noktası aramakta ve bu suretle aşiret reisinin emri altında kalmaya razı olmaktadır. Aşiret mensuplarınca aşiret reisi hükümetten bile çok güçlü ve şeditir.

Onlar nazarında aşiret reisi her şeydir. Ahali hükümeti aşiret reisinden daha güçlü görmedikçe aşiret reisinin bütün emirlerine uyar. Hükümetin emirlerini ise pek dinlemezler. MAH'ın 119.4.1928 tarihli raporunda bu konuda şunlar yazılıdır: “Siirt'in Eruh kazası halkı tahakküm altında inledikleri halde bağlı oldukları Aşiret reislerinden başka güç tanımamışlardır. Aşiret reislerinin zulüm ve yolsuzlukları altında ezilmişlerdir. Ama ağanın en ufak işaretiyle ölmeyi şeref bilmişlerdir. Aşarın kaldırılması köylerde iyi karşılanmamıştır. Ancak ağa ve beylerin çiftliklerinde köylülerden yine aşar nispetinde veya ondan biraz azda olsa aşar karşılığı vergi alınmaya devam edilmektedir.

⁷²² **Düştur:** D2, c.17, 8 Ocak 1936, s.146, 148, Kanun No.2817.

3.Bölge halkının genel olarak sosyal seviyesi düşüktür. Elazığ Valiliğinin raporunda şunlar yazılıdır: "hükümet güç kazandığı anda aşiretler aralarındaki ihtilafa son vererek hükümete karşı bir mukafet ve birlik kurma itiyadındadırlar." MAH'ın 21 Mart 1928 tarihli raporunda da buna benzer şeyler yazılıdır: Bölgedeki Kürt ahalinin içtimai seviyesi oldukça düşüktür. Normal zamanlarda birbiriyle sürekli ihtilaf halindedirler, ancak hükümetin gaili bir zamanında karışıklık ve isyan anlarında derhal bir grup halinde geçici olarak hükümete karşı birleşirler.

4.Halkın Cumhuriyet idaresine bakışı da oldukça farklıdır. Bu konuda halkı ikiye ayırabiliriz.

a. Şehir ve kasabalarda oturarak az çok hükümet işleriyle iştilal eden halk-ki bunların hemen tamamı idareye karşıdır.

b. Bir kısmı da Cumhuriyetin ilanından bile haberi olmayan ve "Allah padişahın kılıcını keskin etsin!" diye dua eden insanlardır. Cumhuriyete bağlı ancak %5 civarında insan vardır.

B.Çözümler

1.Aşiret düzeni kaldırılmalıdır. Elazığ Valiliğinin raporunda bu konuda şunlar yazılıdır: "Bölge halkı ağa ve seyyitlerin tesirinden kurtarılabilsen Cumhuriyetin istifade edebileceği en önemli unsurdur. MAH'ın 5 Nisan 1928 tarihli Urfa vilayeti raporunda şunlar yazılıdır: "Her türlü iptidailikten kurtulmak için aşiret düzeninin yavaş yavaş kaldırılması gereklidir. Aşiret alayları teşkil etmek devletin menfaatlerine aşiretten aşiretçilikten imdat ve medet ummak demektir."

2.Devlet otoritesi güçlendirilmelidir. MAH'ın Van raporunda şunlar yazılıdır: "Hükümetin zayıf zamanlarında idareye karşı birleşme eğiliminde olan Kürt aşiretlerine karşı hükümet devamlı güçlü olmak mecburiyetindedir." Çankırı Millet Vekili Abdülhalik Bey'in raporunda ise şunlar yazılıdır: "Aşiret hayatını kaldırabilmek için öncelikle Hükümetin güçlendirilmesi gerekmektedir. Aşiret fertlerini hayat, mal ve haklarını tamamen hükümet vasıtasıyla muhafaza edilebileceğine inanmaları sağlanmalıdır." Halkın bu

gerçekleri görebilmesi için az bir gayret yeterlidir. MAH'ın 19 Nisan 1928 tarihli Siirt raporunda şöyle denilmektedir: “Siirt merkezinde halk artık ağalığın kendilerine ne kadar muzır bir keyfiyet olduğunu yavaş yavaş anlamaya ve ayrılarak idrak etmeye başlamışlardır.”

3.Bölgenin sosyo-ekonomik durumunu çok yakından ilgilendiren arazinin dağıtımı meselesi öncelikle idarenin halletmesi gereken bir meseledir. Bu her ne sebepten ise şimdiye kadar yapılmamıştır. Hemen bütün raporlarda bu noksanlık şu şekilde dile getirilmektedir: “Ekser yerlerde hükümet kayıtları yoktur, dolayısıyla arazinin hakiki mutasarrıfları belli değildir... bu bakımdan arazi meselesi mutlaka halledilmelidir... araziyi hemen tahrir ettirmek, yazılmamış olan araziyi yeni açılan yerleri, bağları meydana çıkarmak bu günkü sahipleri namına araziyi kaydetmek vergiyi tahsil çarelerini bulmak lazımdır. Bu günkü günde arazi vergisi hemen hiç mesabesindedir... arazisi dar ve nüfusu çok olan dağlık bölgelerdeki ihtilafın çoğu arazi tasarrufu yüzündedir.”

4. Bölgenin Türkiye açısından bir meselesi de yaşayan nüfusun ne kadar olduğunun sağlıklı bir nispetinin olmayışıdır. Bu idari açıdan, askerlik açısından, ekonomik vs. açılardan oldukça önemlidir. Gerek Abdülhalik Bey'in gerekse Elazığ Valiliğini raporlarında bu konuya dikkat çekilerek şöyle denilmektedir: “nüfus tahrirati yapılması şarttır... Ortada birçok genç gözüktüğü halde kimse askere gitmiyor... nüfus sayımı yapılmalıdır. Böylece askerlik mükellefiyeti oralara da teşmil edilecektir. Bu gün oralardan hemen pek az, oda kasabalar halkından asker alınabiliyor nüfusun büyük bir kısmı gizli olduğu gibi yazılanlardan da askerliğe icabet azdır. Memleket müfaadasına iştirak etmiyorlar.”⁷²³

⁷²³ Hamit PEHLİVANLI: a.g.s., s.560-564.

4. Eğitim ve Kültür Politikaları

a. Eğitim Politikası

Beşinci dönemin başlarında, 9 Haziran 1935'e kadar Milli Eğitim Bakanı olan Abidin Özmen I.Umumi Müfettişliğe tayin olduktan sonra görevi Saffet Arıkan'a bırakmıştır. Arıkan, Kurtuluş Savaşı'nda Ali Fuad Cebesoy ile Anzavur'u tedip için Bursa'ya gitmiş, sonra Adapazarı ve İzmit harekatında bulunmuştur. 26.6.1921-1.12.1921 tarihleri arasında Garp Cephesi Kurmay Başkanlığında bulunmuştu, sonra Kosova Ateşimiliterliğine atanmıştır. Bu arada Almanya'ya gitmiş ve 1923 yılında Ankara'ya dönmüştür. Büyük Millet Meclisi'nin ikinci döneminden sekizinci devresine kadar, Berlin Büyük Elçisi olarak Almanya'da bulunduğu müddet (1942-1944) dışında Milletvekili olarak Meclis çalışmalarına katılmış CHP Genel Sekreteri (1925-1931) daha sonra Milli Eğitim Bakanı olmuştur.⁷²⁴

İlk okul öğretiminin küçük köylere kadar yayılmasını sağlamak, öğretmeni köyde eğreti bir insan olmaktan kurtarmak ve onu köyün ekonomik hayatında faal bir öge haline getirilebilmek için girişilen ilk ciddi girişim Köy Eğitimcilerinin yetiştirilmesi olmuştur. Saffet Arıkan'ın Eğitim Bakanlığına ve İsmail Hakkı Tonguç'un ilk öğretim genel müdürlüğüne getirilmesi, eğitimcilerin deneyinin gerçekleştirilmesi için gerekli siyasi ve idari ortamın hazırlanmasını temin etmiştir.⁷²⁵

Deneme niteliğinde Çifteler Eğitim Kursu'ndan başarılı sonuçlar alınması üzerine Kültür Bakanlığı; 1937-38 öğretim yılında eğitimcilerin kurslarının sayısını artırmaya karar vermiştir. Nitekim bu öğretim yılı için, Kültür Bakanlığı'nın ilgili memurları Ankara'nın Çubuk, Ayaş, Polatlı, Afyon'un Aziziye, Erzincan'ın Kelkit, Tercan, Pasinler kazalarında, Eskişehir, Kars, Edirne ve Kırıkkale civarında eğitimcilerin kursları için öğrenci seçmeye başlamıştır. 1937 Martında, İzmir'de satın alınan eski Amerikan Koleji binasında bir Köy Öğretmeni Yetiştirme Mektebi açılması için çalışmalara

⁷²⁴ Mustafa YAZICI: a.g.e., s.127.

⁷²⁵ İlhan BAŞGÖZ: a.g.e., s.161.

başlanmış ve bu işlerle Kültür Bakanlığı müsteşarı Rıdvan Nafiz görevlendirilmiştir. Nihayet, 18 Nisan 1937'de Eskişehir, Kars, Edirne, Erzincan ve Kocaeli de eğitim kursları açılması kararlaştırılmıştır. Kültür Bakanı Saffet Arıkan'ın TBMM'de 26 Mayıs 1937'de yaptığı açıklamaya göre, bu kurslara toplam 650 öğrenci alınmıştır. Bakan, bu miktarın ileri yıllarda kademe kademe artırılacak, 1.600, 2.500 ve 3.000-3.500'e kadar çıkarılabileceğini ve böylece köylerdeki öğretmen buharının sekiz, on sene içerisinde giderilebileceğini kaydetmiştir.

Öte yandan, 11 Haziran 1937'de çıkarılan 3288 sayılı Köy Eğitimcileri Kanunu ile, eğitim kurslarının ne gibi yerlerde açılacağı, Kültür ve Ziraat Bakanlığı tarafından eğitimcilerle parasız tohum ve ziraat araçlarının ne şekilde sağlanacağı, bunları işbaşında denetleyecek ve eksik yönlerini tamamlayacak gezici başöğretmenlerin ne tarzda çalışacakları belirlenmiştir. Kanunda eğitimcilerin, nüfusları 150-400 arasındaki köylerde özellikle kendi köylerinde veya yakın köylerde görevlendirilmeleri esas alınmıştı. Bunların çalıştıkları her on köy, bir bölge kabul edilmiş, başlarına da kurslarda beraber çalıştıkları genel kültür öğretmenlerinden birinin gezici başöğretmen olarak atanması uygun görülmüştü. Eğitimciler, kanun gereğince bulundukları köyün bütün sosyal ve eğitim işlerine katılacaklar ve ayrıca köy ihtiyar heyetinde katip olarak görev alacaklardı.⁷²⁶

Saffet Arıkan köy öğretmeni yetiştirme programını bazı doğu vilayetlerinde de uygulayarak bu bölgedeki eğitici eksikliğini gidermeyi düşünmüştür. Arıkan'ın Temmuz 1938'de doğuya yaptığı gezi bu açıdan yararlı olmuştur. Van, Tatvan, Ahlat, Adilcevaz gibi yerlerde Umumi Müfettiş Abidin Özmen ile tahkikat yapan Arıkan Erçiş ve oradan Kars'a geçmiştir.

⁷²⁶ Cemil ÖZTÜRK: a.g.e., s.144-145; Köy Eğitimcileri Kanununun bazı maddeleri şunlardır: Madde 1. Nüfusları öğretmen gönderilmesie elverişli olmayan köylerin öğretim ve eğitim işlerini görmek, ziraat işlerinin fenni bir şekilde yapılması için köylülere rehberlik etmek üzere köy eğitimcileri istihdam edilir.

Madde 2. Köy eğitimcileri, Maarif ve Ziraat Vekillikleri tarafından; ziraat işleri yaptırılmaya elverişli okul veya çiftliklerde açılan kurslarla yetiştirilirler. Eğitim yetiştirme kurslarının masrafları Maarif ve Ziraat Vekillikleri bütçelerinden ödenir. (Düster: D2, c.18, 11 Haziran 1937, s.475-478, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı 25 Haziran 1937, sayı: 3639, Kanun No: 3238)

Kars'ta refakatinde umum müdürleri ve vilayetin kültür direktörü olduğu halde kılavuz eğitim kursunu teftiş etmiş ve ildeki eğitim ile ilgili diğer yerleri tetkik etmiştir. Bakan Tahsin Uzer ile birlikte Sarıkamış'a geçerek Yeni Ortaokul binasında incelemeler yapılmıştır. Büyük bir karşılama töreni ile 14 Temmuz'da Erzurum'a gelmiştir.⁷²⁷

Saffet Arıkan doğu gezisi ile ilgili Anadolu Ajansı'na verdiği beyanatta, Atatürk'ün yıl başı nutuklarında doğu bölgesinde bütün müstemilatıyla bir kültür sitesi kurulması hakkında direktifleri ve emirleri doğrultusunda doğunun kültür hayatında büyük bir inkişaf yapacak olan bu hayırlı müessesenin nerde ve ne gibi esaslar dahilinde kurulabileceğini tetkik için bakanlıktaki bu işlerle ilgili kişilerle birlikte Diyarbakır'dan başlayarak Siirt, Bitlis, Muş ve Van gölü sahillerinden Kars'a oradan Sarıkamış yolu ile Erzuruma geldiğini açıklamıştır. Arıkan'a göre bir kültür müessesenin en mühim unsuru öğretmendir. Öğretmenlerden azami randımanı alabilmek için dersini hazırlayacak kafa ve kalp sükunetini temine ihtiyaç vardır. Tetkikte bu esasları göz önünde bulunduracak bir rapor kamutaya sunulacağı bildirilmiştir.

Umumi kültür işleri çok iyidir. Atatürk rejiminin bahşettiği iyiliklerin biri belki de en başlıcası asırlardan beri mühmel kalmış olan kültür işlerinin sağlam esaslara ve yanılmaz metodlara dayanarak seri inkişafıdır. Cumhuriyet devrinde varolmaya başlayan kültür hayatı asırlarca sürüp giden bocalamalarla kıyas kabul edilmeyecek derece hareketli ve olgundur.⁷²⁸

17 Temmuz 1938'de Erzincan'da gezisine devam eden Milli Eğitim Bakanı daha sonra Trabzon'a geçmiştir. Bakanın doğu gezisi ile ilgili olarak 19 Temmuz Ulus-Ankara'da şu haber vardı:

"Diğer taraftan, Maarif Vekilimizin şark seyahati hakkında aldığımız haberler de bizi çok sevindirecek mahiyettedir. Şark vilayetinde bir kültür sitesi kurulması hakkında Atatürk'ün verdikleri direktife göre tetkiklerde bulunmak üzere bu seyahate çıkan Maarif Vekilimiz koca bir bölgede bir gün

⁷²⁷ **Ayın Tarihi:** sayı: 56, Ağustos 1938, s.3-5.

⁷²⁸ **Aynı,** s.27-28.

bir kültür ocağının temelini atarak, bir başka gün maarifçilerle hasbihal ederek en çok nura muhtaç olan o yerlerin ihtiyaçlarını yakından tespit ve alınması zaruri tedbirlerin mahiyetini tayin etmek imkanını bulmuştur.”⁷²⁹

İsmet İnönü 11 Kasım 1938 tarihinde Cumhurbaşkanı seçildikten sonra Celal Bayar'ı tekrar bir hükümet kurmakla görevlendirmiş, kabinede Saffet Arıkan Milli Eğitim Bakanı olarak yeniden görev almıştır. Ancak 47 gün sonra istifa eden Arıkan'ın yerine Hasan Ali Yücel'in yedi yılı geçecek görevi başlamıştır.

Hasan Ali Yücel'in bakanlığı sırasında gerçekleştirilen işler şunlardır:

- Köy Enstitüleri açıldı.
- İlköğretim yaygınlaştırılmasında önemli adımlar atıldı.
- Teknik eğitim ve öğretimde önemli gelişmeler görüldü.
- Bazı liselerde “Klasik Kol” açılıp Latince okutuldu.
- Eğitim Şuraları toplanması geleneği kuruldu.
- Batıdan (ve az da olsa Doğu ve İslam dünyasından) klasik eserler Türkçe'ye çevrildi. Böylece, 500 kadar eser dilimize kazandırıldı. İslam Ansiklopedisi, Türk Aksilopedisi gibi önemli eserler de o zaman yayınlanmaya başladı.⁷³⁰

Yücel döneminde, 3803 sayılı ve 17.04.1940 tarihli kanunla, köy öğretmeni ve köye yarayan diğer meslek erbabını yetiştirmek üzere, tarım işlerine elverişli arazisi bulunan köylerde, beş yıl öğretim süreli Köy Enstitüleri açılmıştır. Köy Enstitülerine beş sınıflı köy okulu mezunu sıhhatli ve istidatlı köy çocukları alınması kanunda belirtilmiştir. 1939 mali yılı Milli Eğitim bütçesinin yatılı öğrenciler cetveline Köy Enstitüleri Öğrencisi adıyla (2000) adet öğrenci kadrosu eklenmiştir.

Üç dört yıl içinde 21 köy enstitüsü kurulurken doğu vilayetlerinde de 5 enstitü açılmıştır. Bunlar: Malatya-Akçadağ, Kars-Cilavaz, Erzurum-Pulur,

⁷²⁹ Aynı, s.47.

⁷³⁰ Yahya AKYÜZ: a.g.e., s.358.

Diyarbakır-Ergani/Dicle, Van-Erciş köy enstitüleridir.⁷³¹

1923-1938 yılları arasındaki okul, öğretmen, öğrenci verilerinin karşılaştırılması Milli Eğitimde nereden nereye geldiğini gösterir. 1923-1926 döneminde 4894 ilkokul, 72 ortaokul, 23 lise, 44 meslek lisesi varken, 1937-1938 eğitim öğretim yılında ilkokul 6700, ortaokul 140, lise 68, meslek lisesi 47'ye ulaşmıştır.⁷³² Doğu vilayetlerinde de ülke çapındaki gibi görülür bir artış vardır. Malatya ilinde 1923-1927 arası 72 ilkokul ve burada 103 öğretmen varken, 1935-1940 arasında ilkokul sayısı 130, öğretmen sayısı 180 olmuştur. Yine Muş ilinde 1927'de 2 ilkokul, 8 öğretmen görünürken 1940 yılında 11 ilkokul, 25 öğretmene kavuşulmuştur.⁷³³

İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından 18 Haziran 1937 yılında Başbakan Refik Saydam'a gönderilen kültür istatistikleri 1923-1937 yılları arası Milli Eğitimle ilgili verileri sunması bakımından önemlidir. Belgede ülke genelindeki kültür istatistikleri verildikten sonra 1936-1937 eğitim öğretim yılına ait bilgiler sunulmuştur.

Tablo 10. 1936-1937 Eğitim-Öğretim Yılında İlk, Orta ve Muallim Mekteplerinin Vilayetlere Ait Bilgileri

2000'den Aşağı İlk Mektep Talebesi Olan Vilayetler			
Vilayetler	İlk Mektep Adeti	Muallim Adeti	Talebe Adedi
Tunceli	26	48	1945
Ağrı	17	37	1343
Van	12	36	1201
Siirt	14	37	970
Bitlis	11	26	875
Bingöl	8	14	553
Muş	6	17	539
Hakkari	3	6	155
200'den Aşağı Orta Mektep Talebesi Olan Vilayetler			
Kayseri	2	28	177
Van	1	10	174
Siirt	1	12	167
Bitlis	1	7	134
Erzurum	1	13	131
Ağrı	1	8	85
Muş	1	7	72
200'den Aşağı Muallim Mektebi Talebesi Olan Vilayetler			
Sivas	1	14	151
Erzurum	1	12	113

Kaynak: **BCA BÖKMK: 18.4.1939, 030.01 / 90.559.2.**'den hazırlanmıştır.

⁷³¹ Cumhuriyetin 50.Yılında Milli Eğitimimiz, İstanbul 1973, s.147.

⁷³² DİE: İstatistik Yıllığı, c.10, 1938-1939, s.432-433.

⁷³³ Bkz., Malatya 1973 İli Yıllığı, s.73; Muş İli Yıllığı, s.49.

Tablodaki bilgilere bakıldığında ilk, orta ve muallim mekteplerindeki alt limitler çoğunlukla doğu vilayetlerine aittir. Lise ve Meslek liselerinin burada olmayışı Başbakana sunulan belgede bu okullara ait alt limitlerde doğu vilayetlerinin yer almamasındandır. Tahmin edileceği üzere bütün eğitim-öğretim kademelerindeki okullarda üst limitler Ankara, İstanbul, İzmir illerine aittir. Örneğin 1000'den fazla talebesi olan Orta Mektep Vilayetler 1936-1937 ders senesinde sırasıyla: İstanbul-İzmir-Ankara'dır.

Aynı belgede bütün vilayetleri ehemmiyet sırası ile ilk, orta, mektep, lise, Muallim Mektepleri, Meslek Liselerine ait okul, öğretmen, öğrenci miktarları da 1936-1937 dönemi için verilmiştir. Bu bilgilerden 1937 yılına gelinmiş olmasına rağmen doğu bölgesinde lise düzeyindeki okulların çok az yerde ve sayıda olduğunu da görüyoruz. Söz konusu yılda Diyarbakır, Erzurum, Kars, Gaziantep, Malatya sadece bir lise ile doğu illerini temsil eder. Muallim Mektebi sadece Erzurum'da, Meslek Lisesi ise Diyarbakır'da vardır.⁷³⁴

Bu göstergeler Cumhuriyet hükümetlerinin ilk beş dönemde ülke geneline olduğu gibi doğu bölgesinde de yeterince eğitim yapılaşmasına gidemediğini gösterir. Ancak devletin yeni kurulmuş olması, asayişsizlik olaylarının yeni yeni bitmesi ve birçok diğer etmen bu gecikmeyi haklı kılabilir.

Başka bir belge ise Erzurum'da nerlerde kaç okul ve bu okulların her birinde kaç öğretmen ve öğrenci bulunduğunu 1935 yılında bu okullardan kaç talebe mezun olduğunu göstermektedir.⁷³⁵ Belge doğu vilayetlerinden Erzurum hakkında daha özel ve geniş bilgi vermesi açısından önemlidir. Yine bu döneme ait çeşitli illerde okul açılması talepleri ve bu taleplere ait hazırlanan raporlarda mevcuttur. Karadeniz ve Doğu illerinde ortaokul ihtiyacı hakkında 3.Umumi Müfettişlerin yazdığı rapor⁷³⁶ ve 3.Umumi Müfettiş Tahsin Uzer'e öğretmen sıkıntısının hat safhaya varması nedeniyle yeni okul

⁷³⁴ Aynı, 030.01./90.559.2, s.2-8.

⁷³⁵ BCA MGMK: 30.10./65.433.1.

⁷³⁶ BCA MGMK: 1.5.1936, 30.10./71.464.1.

yapımının sakıncalı olduğu, hoca bulunduğu takdirde Karaköse'ye okul açılabilceğini bildiren Kültür Bakanlığı yazısı⁷³⁷ bunlara örnektir.

b. Kültür Politikası

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren doğuda yapılmak istenenlerin başarıya ulaşması için kapalı bir toplum olan bölgenin kültürel özellikleri bilinmeliydi. Böyle bir kapalı toplumda eğitim alanı dahil yeniliklere karşı sert kültür normları ortaya çıksa da doğuda özellikle kırsal alanda sosyal değişimde eğitim çok önemliydi. Ancak yapılacak eğitimin gayesi iyi belirlendi mi? Sadece okuma-yazma öğretmekle çevresini etkileyen, cehaletten kurtulmuş nesiller yetişebildi mi? Amerikalı bir antropolog şöyle diyordu:

“Eğer siz okuyup yazma bilmeyen ilkel bir topluma okuyup-yazma öğretirseniz sonunda okuyup-yazma bilen ilkel bir toplum elde edersiniz.” Aynı şekilde UNESCO ölçülerıyla, öğrenilenin unutulmaması için en azından dört yıllık bir öğrenimin gerekli olduğu tespit edilmiştir. Daha az bir süre okula gidenler, öğrendiklerini unutmaktadır. Bu sebeple, cehalet yüzdesinin bazı yörelerde %70-80'e yükseldiği Doğu'da, yoksulluğun da katılmasıyla, kalkınmanın güçleşeceği muhakkaktır. Bunu sathi bir okuyup-yazma bilmenin yeniliği kabulde önemli bir süreç olmadığı yeni görüşlerle de takviye edilmiştir. Bu durum da, halkın yalnızlığını, yoksulluğunu ve hareketsizliğini yenmede bazı antropologlar zirai makinelaşma, taşıt araçları gibi üretim vasıtalarının köye girmesini, hatta köylerin yeni yerleşim alanlarına naklinin, okumuş yazmışlığa nazaran daha yüksek bir önem taşıdığını belirtmektedirler.⁷³⁸ Başka bir yazar ise bu devir eğitim politikasının bazı kusurlarına şöyle değinmiştir:

“Bu devrin diğer bir kusuru da siyasi plandaki inkılap anlayışının milli eğitime ve ilim müesseselerine de hakim olmasıdır. Herkes kabul eder ki, bir

⁷³⁷ BCA MGMK: 15.7.1936, 30.10./142.20.7.

⁷³⁸ Orhan TÜRKDOĞAN: a.g.e., s.21.

inkılap yapan insan, o inkılabın prensiplerine göre nesiller yetiştirir. Yapılan inkılabın yaşayabilmesi için bu zaruridir. Ancak Cumhuriyet inkılabının yapıcı ve uygulayıcıları bir noktada kendi kendileri ile tezada düşmüşlerdir. Rejimin yerleşmesi konusundaki haklı hassasiyetleri dışında, çağdaş medeniyetin icaplarına uymayı ihmal etmişlerdir. Halbuki Cumhuriyetin asıl gayesi, sadece saltanatı yıkmak değil, çağın ilim ve tekniğini alarak, devlet idaresinde akıllı, ilmi ve milli iradeyi hakim kılmaktır. Bunun için de nesiller ilim ve akıl prensiplerine göre yetiştirilmeliydi. Ortaçağın skolastik düşüncesinden kurtulmak istiyorsak, zihinlere hiçbir fikri, hiçbir görüşü münakaşasız kabul ettirmemeliydik. Ama öyle olmadı.”⁷³⁹

Görülüyor ki 1930'lu yılların sonunda eğitim sorunları ülkenin ilk sıralarında yer alıyordu. Bu son dönemde kültürel faaliyetler içinde halkevleri yerini almıştır. Daha önce Türk Ocaklarına ait yerler halkevlerine çevrilirken yeni halkevlerinin yapıldığı görülmüştür. 23 Şubat 1937 tarihinde Dahiliye Vekili Şükrü Kaya Halkevlerinin beşinci yıldönümü münasebetiyle Ankara Halkevinde bir söylev vermiştir. Bu söylevde Şükrü Kaya:

“Halkevleri bu itibarla halihazırda milletin kütle halinde irfanını, bilgisini arttıracak yegane bir yuvadır, en büyük ehemmiyeti de buradadır. Halihazırda hiçbir terbiye ve telkin müessesesinin yapamadığı işi yapmakla mükellef bulunuyor. Bugünkü nesli, bugünkü ihtiyaca cevap verebilecek bir zihniyetle teçhiz etmeğe çalışıyor. Atatürk bu müesseseyi yaratmakla kurduğu büyük binanın istikbale doğru emin olarak yürümesini temine çalışmıştır. Bugün binlerce Türk 167 halkevinde toplanmış bulunuyor. Biz halkevlerimizi 167'den daha ve daha yüksek rakamlara ve hatta her köye kadar götürdüğümüz gün memleketimiz tek bir kalp gibi çarpacak ve memleket bir tehlikeye düştüğü vakit onu tek vücut gibi karşılayacak, memleketin terakkisini temin için hepsi bir kafa ile düşünür ve bir kolla çalışır hale gelecektir...”⁷⁴⁰ demiştir. Şükrü

⁷³⁹ Necmettin HACIEMMİOĞLU: **Milliyetçi Eğitim Sistemi**, İstanbul 1972, s.23 ; Verilecek Milli Eğitimin Türü, Eğitim Programı için ayrıca bkz, Mehmet ERÖZ: **Türk Milleti ve Türk Milliyetçiliği**, İstanbul 1987, s.87.

⁷⁴⁰ **Ayın Tarihi**: sayı 37, Mart 1937, s.37.

Kaya 21 Şubat 1937 tarihli Cumhuriyet-İstanbul halkevleri için hazırlanan bir broşürde yazdığı makalede:

“Türk olan inkılabımız zaruri ve tabii olarak Türkçüdür de. Türk ve Türkçü vasıflarını esaslı bir şiar olarak bünyesinde taşıyan ve yaşatan bu inkılabın milliciliğinin hedefi, medeni kültürün ve insanlığın müşterek ve yüksek duygularının müspet yollarla inkişaf ve intişarını esas ittihaz etmektir. Bu gayeye ermek için halka dayanmağı da en sağlam ve kısa bir yol bilir.

Fakat eğer Atatürk kendilerine ve bütün millete halkevleri gibi toplayıcı, birleştirici ve tanıştıracı bir müesseseyi kurarak çalışmalarına emniyet etmeseydi bugünkü şartlar içerisinde fertlerin tesirleri çok mahdut kalır ve gayeye vusul müddeti çok uzamış olurdu.

Halkevlerinin kültürel, sosyal ve ekonomik bakımlardan az zamanda yaptıkları tenvir, irşat hizmetlerini anlamak için bu kitaptaki yazılar ve rakamlar sağlamca şahittir. Halkevleri vatandaşların medeni, bedii irfan ve zevk ihtiyaçlarını tatmin edecek bir müessesedir. Her yurttaş orada bildiğini öğretir ve bilmediğini öğrenir.⁷⁴¹

Şükrü Kaya'nın halkevlerine olan özel alakası, yeni inşa edilecek halkevleri için de görülür. Onun CHP Genel Sekreteri olarak İsmet İnönü'ye yazdığı bir yazıda doğu illerinde yapılması emredilen Artvin, Erzurum, Erzincan, Bayburt, Bitlis, Van, Kars halkevleri inşaatı için bu evler hesabına istenilen miktarın gönderildiği yazılıdır.⁷⁴² Halkevleri için Atatürk döneminde önemli çalışmalar yapılmış yeni çıkan kitap ve dergilerin bu evlere gönderilmesine özellikle dikkat edilmiştir. Halkevlerinin çeşitli konularda vilayet, CHPartisi makamına yazdığı rapor doğu vilayetlerinde halkevlerine olan alakayı göstermesi bakımından ehemmiyetlidir:

“Urfa halkevi teşekkülü gününden beri uhdeme tevdi edilen vazifenin ehemmiyetini takdir etmiş ve hedefe yetişebilmek için maddi menfaatlerimin

⁷⁴¹ Aynı, s.53.

⁷⁴² BCA MGMK: 17.03.1937.

haleldar oluşuna bile bakmayarak azami mesai sarfına gayret etmekte bulunuyorum.

Yedi şubemizden beşi üç aylık raporumuzda arz ettiğimiz gibi müsbet denecek kadar çalışmıştır. Köycü ve içtimai yardım şubeleri imkan dahilinde çalışmadıkları gibi bundan böyle dahi bir enerji gösterebilmelerini tahmin edemiyorum bugün üç aylık mesaiden alınan neticede, urfa halkevinin sesi yükseldiği anda etrafında binlerce halkı toplayabilecek bir kudret kazanmasına mukabil halkevinin muhtelif iş bölümlerinde vazife almış (mualliler müstesna) birçok münevverlerin ekseriyetini teşkil eden memurların alakasızlığını pek aşikar olarak gördüğüme işaret etmeyi üstüme aldığım vazifenin ifasındaki disiplinin te'mini noktasından boç bilirim.”⁷⁴³ Urfa halkevi reisi Kazım Yazgan'ın 9 Temmuz 1935 tarihinde Halkevleri Müfettişi Alaattin Tekmen'e yazdığı yazı ise yukarıdaki raporu tamamlar mahiyettedir:

“Buradan ayrılırken size uzun bir rapor yazacağımı vaat etmiştim. Fakat ne çare bir malşans, bir pusu, bir suikast, gece evimin önünde yolumu kesen beş kişi beş bıçak bir kuşun yarası... üçü kafamdan biri karın diğeri böbreğimin üstünden, kurşunda elimden... bir haftadır bitap yatıyorum.

Fırka kendisine yar olanlara yar olsaydı bu kadar alçakça tecavüzlere imkan kalır mıydı? Dilerim, fırka yeni ve maddi, manevi menfaatlar temin eden yönetilerle bu işi tamir etmiş olsun, kimse değil herkesten ziyade (varlığı ve otoritesi sönmüş ve silinmiş bu muhit efkarı umumiyesinde) kendi idealine uygun yine bir varlığın yaradılmasına ulaşmış olur.

Yaralıyım, yaram altı yerimden değildir, tek kalbimden, bunun müsebbi kimdir? Bizimkiler değil mi? Artık bu kadar hadiseler karşısında Baba şefakatını taşıması lazım gelen kurumdan bir şey...dilemek için, sizi ve temiz vicdanınızı buldum, Fırka karşısında, hadisat, görüş ve duyuşlarınızla kanatlarınıza emanet!”⁷⁴⁴

⁷⁴³ BCA CHPK: 30.06.1934, 490.01./844.337.2.

⁷⁴⁴ Aynı, 9.7.1935, 490.01./844.339.

c. Bölgelere Ait Raporlarda Eğitim-Öğretim ve Kültür Meseleleri ve Çözümleri

A.Meseleler

1.Bölgede hemen hemen maarif namına çok az şey vardır. Mesela MAH'ın 5.4.1928 tarihinde verdiği bir raporda "Urfa vilayetinde doğru dürüst okul olmadığı", yine MAH'ın başbakanlığa 4068 numara ve 8.4.1928 tarih ile sunduğu raporunda "maarif hemen hemen Hakkari vilayetinde yok gibidir" denilmektedir.

2.Bölgeye yapılan öğretmen tayinlerinde gerekli dikkat ve itina gösterilmemektedir. Bir raporda "idealsiz ve ülküsüz öğretmenler elindeki maarif çok geridir. Türk öğretmen hemen hemen yok gibidir" denilmektedir. Elazığ Valiliğinin 2.10.1932 tarihli raporunda şöyle denilmektedir: "Yeni tayin edilen öğretmenlerin bilgileri, eski ve yerli öğretmenlerin ise hem bilgileri, hemde görgüleri yeterli değildir."

3.Öğretmen istihdam politikasında yanlışlıklar söz konusudur. Elazığ Valiliğinin raporunda bu konuda şunlar yazılıdır: "Maarif Vekaleti öğretmen tayinlerinde yeni mektebi bitiren öğretmenleri bölgeye tayin etmektedir. Bunların çoğunda bir sonraki başka yerlere tayinlerini yaptırabilmektedir. Böylece maarif için ayrılan (Valilik bütçesinde) paraların bir kısmı da yolluk, yevmiye vs. için harcanmakta ve dolayısıyla paralar boşa gitmektedir."

4.Okul çağındaki genç ve çocukların okullardan istifade nispetleri çok düşüktür. Elazığ Valiliğinin raporundaki şu yüzdeler oldukça çarpıcıdır: "3544 ilk okula, 300 civarında da orta okula devam eden talebe vardır. Halbuki vilayet dahilinde tahsil çağındaki talebe miktarı 30 000'den fazladır. İlk okuldan istifade nispeti %12 civarındadır.

5.Maarif için vilayet gelirlerinden ayrılan pay ihtiyacın yarısını bile karşılayamamaktadır.

B.Çözümler

1.Halkın aydınlatılması ve içtimai hayatın düzenlenmesi için idari tedbirler yerine okullara önem verilmelidir.

2.Eğitim ve öğretimin temel taşı olan öğretmenlerin tayinlerine çok dikkat edilmelidir. Öncelikle bilgi ve görgüleri eksik öğretmenler talebeye faydalı olamamaktadır. Bu yüzden buradaki yerli ve eski memurlar batıya tayin edilerek, yerlerine Türk kültür ve geleneklerini iyi bilen idealist ve ruh sahibi öğretmenler tayin edilmelidir. Bu bir zarurettir.

3.Bölgeden sıhhi ve çok öneli haller dışında çok sık öğretmen tayini yapılmamalıdır, zira hem bu tayinler mali külfet getirmekte, hemde öğretmenlerin bölgeyi ve bölge insanını, öğrencileri tanıma fırsatları olmamaktadır. Sık sık gidip gelmelerden bölge eğitim ve öğretim olumsuz etkilenmektedir. Kız mekteplerine idealist hanım öğretmenler tayin edilmelidir.

4.Okullar açılırken bölgenin genel yapısı, halkın ekonomik, sosyal ve kültürel durumları göz önüne alınarak iyi bir okul çeşidi seçilmelidir. Buna dikkat edilmezse hem memleketin kıt imkanları boşa harcanmış, hem de eğitim-öğretim bakımından arzu edilen sonuçlara varılamamış olacaktır. Bu bakımdan bil hassa vilayet ve kaza yerlerinde leyli (yatılı) okullar açılmalıdır. Ayrıca buralarda orta okul ve gece ilk okulları açılmalıdır. Arapça konuşan ve erkekleri Kürtçe bilen Siirt, Mardin, Midyat, Savur gibi yerlerde bil hassa kız mekteplerine ehemmiyet verilerek, kızların okullara rabet etmesi sağlanmalıdır. Hatta, bu yapılırken birtakım teşvik edici hususlara da başvurulmalıdır. Bunlar arasında ikramiye, elbise, yemek vs. sayıla bilir.

5.Bölgede Kürtçülük ve Arapçılık fikirlerinin yayılmasına göz yummamalıdır. Türk oldukları ve Türkçe bildikleri halde çeşitli sebeplerden dolayı Kürt olduklarını iddia eden bilhassa Dersim bölgesinde Türkçe'nin konuşulması yaygınlaştırılmalıdır.⁷⁴⁵

5. Bayındırlık ve Ulaştırma Politikaları

a. Demiryolu Faaliyetleri

Haziran 1927'de başlayan Fevzipaşa-Diyarbakır hattı Ocak 1935'te Sivrice İstasyonuna ulaşmıştır. Şubat ayında 407. km.ye kadar olan kısmının

⁷⁴⁵ Hamit PEHLİVANLI: a.g.s., s.557-559.

yapılışı biten 375 km.sine kadar ray döşenen hat 31 Temmuz 1935'te Ergani'ye ulaşmıştır. Bakır hattının açılışı Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya'nın da iştirakiyle 5 Ağustos 1935'te olmuştur.⁷⁴⁶ Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolunun açılış töreni ise hattın Diyarbakır'a ulaşması ile 22 Kasım 1935'te gerçekleşmiştir. Ali Çetinkaya yaptığı şu konuşma ile hat hakkında bilgi vermiştir.

Bu hat, eski Bağdat yolu üzerindeki Fevzipaşa İstasyonundan başlayarak Seyhan, Maraş, Gaziantep vilâyetlerinin topraklarından geçmekte ve şimali şarki istikametinde Malatya ve Elazığ vilâyetlerine uğrarak Yolçatı İstasyonunda Elazığ'a bir kof ayrıldıktan sonra cenuba doğru dönerek Ergani Bakır madenlerine, Diyarbakır'a varmaktadır. Şu suretle hattın içerisinde geçtiği altı vilâyetin nüfusu 1.700.000 ve civarında bulunan diğer dört vilâyetin nüfusu 750.000 olduğuna göre hemen iki buçuk milyonluk bir halk kütlesi bu yolun feyzinden daha yakından istifade etmiş olacaktır.

Bu bakır yolunun Fevzipaşadan Diyarbakır'a kadar olan uzunluğu (505) kilometredir. Üzerinde 37 adet istasyon ve (13.609 metre) tulûnde (64) adet tûnel ve (1910 adet) menfez ve büyük ve küçük köprü vardır. Bunlar arasında Göksu viyadükü ve Fırat Nehri üzerindeki betonarme köprü (Fırat Köprüsü) yeryüzünde sayılı fen ve sanat eserlerinden birer örnektir.⁷⁴⁷

4 Eylül 1933'te Sivas'ta inşaatına başlanan Sivas-Erzurum hattının Sivas-Tecer arası açılışı 19 Aralık 1935'te gerçekleşmiştir. 18 Mayıs 1936'da ise Aşkale'nin beş kilometre batısında Erzurum-Sivas hattının inşaatına başlanmıştır. Törene Üçüncü Umumi Müfettiş Tahsin Uzer de katılmıştır.⁷⁴⁸ 12 Ağustos 1936'da Nafia Vekaleti Müsteşarı Erzurum'a gelerek Çetinkaya İstasyonuna ray döşemesinin bitmiş olduğunu bildirmiş ve 20 Kasım 1937'de Sivas-Divrik arası hat işletmeye açılmıştır. Sivas-Erzurum treninin Erzincan'a girişi 8 Ekim 1938'de olmuştur.⁷⁴⁹ Sivas-Erzurum arası 11 Aralık 1938'de Ali

⁷⁴⁶ **Ayin Tarihi:** sayı: 21, Eylül 1935, s. 2, 3.

⁷⁴⁷ **Ayin Tarihi:** sayı: 24, Aralık 1935, s. 34, 35, Ahmet İhsan'ın Cumhuriyet-İstanbul'daki "Diyarbakır'ın Bayramı" yazısı için bkz., **Aynı**, s. 61, 62.

⁷⁴⁸ **Ayin Tarihi:** sayı: 30, Haziran 1936, s. 5.

⁷⁴⁹ **Ayin Tarihi:** sayı: 59, Eylül 1938, s. 3.

Çetinkaya'nın katıldığı törenle açılmıştır.⁷⁵⁰ 6 Eylül 1939'da hattın Erzurum'a ulaşmasıyla 20 Ekim 1939'da Sivas-Erzurum hattının açılış töreni yapılmıştır.⁷⁵¹ Malatya-Çetinkaya hattının inşaatı 29 Ekim 1933'te başlamış 15 Haziran 1936'da Malatya-Yazıhan arası, 1 Kasım 1936'da Yazıhan-Hekimhan arası, 16 Ağustos 1937'de ise hattın tamamı kullanıma açılmıştır. Böylece Doğu ve Güneydoğu Anadolu arasında ulaşım kolaylaşırken batı ile olan taşımacılık mesafesi de kısalmıştır.

Diyarbakır İstasyonundan Irak ve İran hudutlarına kadar yapılacak demiryolları hakkındaki Kanunun T.B.M.Meclisinde 14 Haziran 1937'de kabul edilmesi ile⁷⁵² Fevzipaşa-Diyarbakır hattının sınıra kadar ulaşması mümkün olmuştur. Kanun'un birinci maddesine göre demiryollarının Diyarbakır İstasyonundan itibaren Irak ve İran hudutlarına kadar varması ve Van Gölü sahilinde demiryollarına ait inşaatın yapılması için 50 milyon lira'nın harcanmasına ve bu işler için gelecek senelere ait taahhütlere girişmeye Nafia Vekilinin yetkili kılınması öngörülmüştü.⁷⁵³

Diyarbakır-Cizre hattının inşasına ise Mustafa Kemal'in katıldığı törenle 16 Kasım 1937'de başlanmıştır. 15 Kasım 1937'de şehre gelen Atatürk akşam halkevi salonunda bir konuşma yapmış 16 Kasım sabahı ise tören öncesi şehri gezmiştir. 1917 yılında Kolordu Komutanı olarak burada bulunan Atatürk imar işleriyle uğraşmış ve Mardin kapıya giden yolu ve Mardin şosesini tamir ettirmiştir.⁷⁵⁴ 16 Kasım'da yapılan törende ilk konuşmayı yapan Ali Çetinkaya Atatürk'ün "Doğu bölgesi için Van Gölü sahillerinde en güzel bir kültür şehri yaratmak yolunda şimdiden fiiliyata geçilmelidir" sözünü hatırlatmış, arkasından Abidin Özmen'in nutku dinlenmiştir. Özmen'e göre, bir bölgeye ekonomik hareket, fenni-ziraat,

⁷⁵⁰ **Ayin Tarihi:** sayı: 61, Aralık 1938, s. 31-33.

⁷⁵¹ **Ayin Tarihi:** sayı: 70, Eylül 1939, s. 3, Sivas-Erzurum hattı inşasına tahsis olunan istikrazla ilgili Şükrü Kaya'nın CHP Başkanlığına yazdığı yazı için bkz., **BCA CHPK:** 27.11.1936, 490.01./3.14.57.

⁷⁵² **TBMM ZC:** D. 5, c. 19, i. 76, 14.6.1937, s. 296, 297.

⁷⁵³ **Düstur:** D. 2, c. 18, 14 Haziran 1937, s. 547, Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 24 Haziran 1937-sayı: 3639, Kanun No: 3262.

⁷⁵⁴ Remzi BALIN: **Diyarbakır**, Diyarbakır 1963, s. 16, 17; M. ÖNDER: **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, 1975, s. 123-126.

bayındırlık, kültür, adalet, hattâ emniyet ve asayiş kısa söz medeniyeti ve refah yola girer. Her yol her nakil vasıtası kendi istidad, sürat ve kabiliyeti nisbetinde bunları götürebilir.

Yol insan vücuduna nisbetle, memleketin kan damarı olduğu ötedenberi söylenen sözlerdendir, tam hakikattir. Özmen'in, demiryollarının önemini dile getirdiği konuşmasından sonra demiryolunun temel atma töreni yapılmıştır.⁷⁵⁵ Hattın ilk ray döşeme işleri 11 Aralık 1938'de başlamış 12 Ocak 1939 yılında hattın Siirt'ten geçirilmesi isteği de reddedilmiştir.⁷⁵⁶ Zira II. Dünya Savaşının getirdiği zorluklar sebebiyle mevcut plan dahi zor uygulanabilmiş, proje 1940 Mayıs'ında Diyarbakır-Irak hududu ve Elazığ-Iran hududu olarak güzergâh değişikliğine dahi uğramıştır.⁷⁵⁷ Nihayet Diyarbakır-Kurtalan arasında ilk tren 28 Ekim 1944'te sefere çıkmıştır.

Demiryolları politikasında 1923-1938 yılları arası Atatürk'ün yadsınamaz destekleri vardır. O, ülke kalkınmasının en önemli faktörlerinden birisini demiryollarında görmüştür. Yaptığı konuşmalarda demiryolu siyasetinin doğu bölgelerini ilgilendiren birçok yeri vardır. Örneğin,

Atatürk, 9 Mart 1935'te bu konuda diyor ki:

"Geçen dört yılın şerefli hadiselerinden biri olmak üzere, İran Şehinşahının, sayın konuğumuz olduğunu kıvançla hatırlatırım. Bu şahsi konuşmadan iki memleketin kazandığı faydalar pek geniş olmuştur. İki kardeş ulusun arasını açacak hiçbir mesele kalmadığı ilân edilmiş ve birbirlerinin bahtiyarlığından, kuvvetli olmalarından başka dilekleri bulunmadığı anlaşılmıştır." Bu resmi ifade, Cumhuriyet hükümetinin Doğu komşusu ile olan durumunu belirtir.

1 Kasım 1933'te ise Atatürk şöyle diyor:

"Doğu Vilâyetlerimizin belli başlı ihtiyacı, Orta ve Batı illerimizi demiryollarla bağlamaktır. Şarka ilerleyen iki ana demiryolunun, hızla

⁷⁵⁵ **Ayin Tarihi:** sayı: 48, Aralık 1937, s. 73-77; Kadri Kemal KOP: **Atatürk Diyarbakır'da**, İstanbul 1938, s. 68-79.

⁷⁵⁶ **BCA MGMK:** 12.1.1939, 30.10./151.72.1.

⁷⁵⁷ Yücel MUTLU: **a.g.e.**, s. 97.

bitirilmesini ve bunları birbirine bağlayacak yollar örüğüne, şimdiden başlanmasını lüzumlu görüyoruz.

İran-Türkiye transit yolunun teşkilâtlanması özenle bitirilmelidir.”⁷⁵⁸

Böylece Cumhuriyet devrimiz yol bağlantılarına en büyük önemi vermiş olduğunu görüyoruz. Ancak maddi imkânlar zamana bağlı kalmıştır. Diğer taraftan yine Atatürk 1.XI.1937’de T.B.Meclisini açış nutkunda “Doğu bölgesi için Van Gölü sahillerinin en güzel bir yerinde, her şubeden ilkokullarıyla ve nihayet Üniversitesiyle modern bir kültür şehri yaratmak yolunda şimdiden fiiliyata geçilmelidir. Bu hayırlı teşebbüsün olduğu vilâyetlerimiz gençliğine bahşedeceği feyiz, Cumhuriyet Hükümeti için ne mutlu bir eser olacaktır.”⁷⁵⁹

15 yıllık sürenin çoğunda başbakan olarak gördüğümüz İsmet İnönü’nün de ulaştırma sektörüne ve demiryollarına verdiği önem hükümet çalışmalarıyla ortadadır. O’nun bizzat Nafia Vekilini, Erzurum-Sarıkamış demiryolu’nun bakımsızlığını gördükten sonra yazdığı yazıda olduğu gibi, demiryollarında alınması gereken tedbirler konusunda uyardığını görmekteyiz. Bu yazıda İsmet İnönü acele yapılacak işleri şöyle belirlemiştir:

1. Hattın kışın kapanmaması için şimdiden tedbir alınması, vaktiyle Ruslar tipi yerlerinde kar siperleri yapmışlardı. Şimendüfer idaresi tarafından kaldırılan bu siperlerin tekrar yapılması lazımdır. Bundan maada dekovil üzerinde işleyebilecek kar kürüme makinesi tedarikine ve Rusya tarikiyle kışa kadar yetiştirilmesine çare aranmalıdır.

2. Hat yirmi senedenberi hiç tamir görmediğinden bu gün işlemesi güç ve emniyetsizdir. Azami iki yüz elli bin lira masrafı icabettiren travers tamirine derhal tevessül edilmelidir.

3. Burada kömür işletme mevzuları vardır. Müdür tetkikat yapmaktadır.

4. 1936’da şimendüfer inşasına Erzurum’dan da başlanmak bizim için her noktadan mecburi olduğunu yakından gördüm. Müteahhit

⁷⁵⁸ TBMM ZC: c. 6, 1 Kasım 1935, s. 2.

⁷⁵⁹ Afet İNAN: *Devletçilik, a.g.e.*, s. 189.

başmühendisine bir proje hazırlaması için talimat verdim. Proje 25 Eylül'e kadar Ankara'ya gönderilecektir.

5. İlk hazırlıklar yapılıncaya kadar ben de Ankara'ya gelmiş bulunacağım. Sizin bizzat bu havaliye gelerek kudretli ve isabetli tetbirlerinizle şimendüfer işlerini yoluna koymanızı isteyeceğim.”⁷⁶⁰

b. Karayolu Faaliyetleri

Köprü inşaatındaki nisbi gelişmeye ve az da olsa karayolları uzunluğunun artmış olmasına rağmen 1933-1939 dönemi içinde Türkiye'nin karayolu şebekesi, memleketin ihtiyaçlarına nazaran fevkalâde yetersiz bir durumda kalmıştır. Bu durum Türkiye'nin o dönemde de mali kaynak yetersizliğine, çok iptidai ve verimsiz olan yol vergisine bu zaman zarfında da finansman vasıtası olarak bel bağlamasına ve zaten kıt olan kaynakların geniş mikyasta demiryollarına kaydırılmış olmasına bağlamak mümkündür. Ne var ki karayollarının yetersizliği, demiryollarını tamamlayıcı ve sosyal maliyetlerini düşürücü bir sistemden mahrum bırakmış, verimliliklerinin düşük ve gelişmelerinin sınırlı kalmasına sebebiyet vermiştir.⁷⁶¹

Öyle ki, Bayındırlık Bakanı dahi, 1935 bütçe konuşmasında ancak zaruri bir kaç yoldan bahsedebilmektedir. Bunlardan birisi, Trabzon-İran transit yoludur. Bütçe ile verilen 100.000 liraya ek olarak olağanüstü ödenekten de 770.000 lira ayrılması öngörülmüştür. 642 kilometrelik bu yolun önemi, İran'ın dış ticaretinin Erzurum üzerinden Trabzon limanına ulaştırılması suretiyle Türkiye için hem ekonomik hem de siyasi bakımdan faydalar sağlaması, diğer taraftan Sivas-Erzurum demiryolunun bitişi ile bu hattı besleyecek bir yol olarak değerlendirilmiş olmasıdır. Bu yolla ilgili ilginç gelecek bir hizmet işinin, 1937 Mayıs ayında uygulamaya konulduğunu görmekteyiz. Çıkarılan bir kanun ile, Devlet Demiryolları ve Liman İşletmesi Genel Müdürlüğü'ne, Trabzon-İran yolu üzerinde otobüs, kamyon ve otomobil

⁷⁶⁰ BCA MGMK: 2.8.1935, 30.10./13.75.16.

⁷⁶¹ Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi, s. 279, 280.

işletmek için yetki verilmiştir. Bu arada, 1936 mâlî yılı içinde ek ödenek verilmesi suretiyle Erzurum'daki Birinci Umûmi Müfettişliğe ait inşaat işleri için alınan otobüs ve kamyonlar, söz konusu işletme için Genel Müdürlüğe devredilir. Bu taşımacılık olayı, iki yıl önce 1935'te, Devlet Demiryolları ve Limanları İşletmesi Genel Müdürlüğü Bütçe Kanununun 16. maddesi ile işletmeye tanınan bir yetkinin, Trabzon-İran yolu için ayrıca verilmesidir. Bütçe Kanununun bu maddesi ile, demiryolları şebekesine komşu olan şehir ve kasabalarla istasyonlar arasında otobüs ve kamyon servisleri yapılmasına yetki verilmiş idi. Bu yetki, söz konusu kanun ile, Türkiye ekonomisinin en önemli ulaşım yollarından birisi olan Trabzon-İran transit yolunda bu ulaşımın düzene konulması ve çabuklaştırılması için geliştirilmiş olmaktadır.⁷⁶²

Beşinci dönemin başbakanlarından Celal Bayar'ın 1937 yılındaki hükümet programında yol politikası ile ilgili kısım şöyledir:

“Şef'in, yol inşaatı hakkındaki işaretlerini gerçekleştireceğiz. Bunun için yüz kilometre kadar bir kısmı kalmış olan 652 kilometrelik İran transit yolunun memlekette başlanmış ve başlanacak asfalt yolların, geçit vermeyen nehirler ve büyük sular üzerinde yapımı, onarımı veya tâdili gerekli olan köprülerin ve diğer genel ve özel kara yollarının yapım plânlamasını vücuda getireceğiz. Bütçe imkânları nisbetinde peyderpey gerçekleştirmeye çalışacağız. Bu meyanda, Şose ve Köprüler Kanununda çeşitli bakımlardan zaruri gördüğümüz bazı değişiklikler için Yüksek Meclise bir tasarı ile başvuracağız.

Yol yapımı bakımından Özel İdarelerin durumlarını, daha faydalı ve pratiğe uygun bir şekle koymak için tekliflerimiz olacaktır.”

Bu son dönemde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk de ileri görüşlülüğü ile yolların önemini 1937'de ifade etmiştir. Ona göre, demiryol hatlarını iç sahalara bağlayacak ve bu hatların azami hizmetini temin edebilecek olan karayolu inşaatının ileriki devrelerde teksif ve bir plan dahilinde tevsi edilmesi lazımdır.⁷⁶³

⁷⁶² Yücel MUTLU: a.g.e., s. 94, 97.

⁷⁶³ İsmet ERGÜN: a.g.e., s. 75.

Doğu vilayetlerindeki yol yapımı ve bakımı hakkında bölgede umumi müfettişlerin de çalışmaları olmuştur. Ocak 1936 yılında kurulan 4. Umumi Müfettişlik mıntıkasındaki bayındırlık işleri için Nafia Vekaletinin verdiği yasa güvenlik ve bayındırlık işleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymuştur. Bu yasada “Yol ve köprülere iktisadi bakımdan ihtiyaç olduğu kadar, Tunceli kanunu hükümlerini devamlı ve tesirli bir surette yürütebilmek için de zaruret vardır. Hükümet kuvvetlerinin bütün mıntika dahilinde her tarafa kolayca ve süratle gidip gelebilmelerini temin edecek yol ve köprülerin kısa bir zamanda yapılması çok lüzumludur. Bunlardan başka, asayiş ve emniyet temini içinde muhtelif yerlerde kışlalara ve yollardan gidip gelme emniyeti için müdafaalı karakollara ve devlet teşkilat ve için hükümet konakları, mektep ve hapishaneler sahasına ihtiyaç vardır.” yazılıydı. Yol ve köprü yapımı bu örnekte olduğu gibi bölgenin güvenliği zorunluydu. Ayrıca güvelik elemanlarının, ordunun ve devlet memurlarının bölgede kalıcılığı için lojmana ihtiyaç vardı.⁷⁶⁴

Dersim olayları öncesi Ağustos 1936'da Elazığ-Pülümür yolunun inşasına başlanmış ve Hozat'a kadar olan kısım bitirilmiştir. Pertek-Tunceli yolu da bu vilayete ait bir çalışma olmuştur. 1936 senesi bütçesi fevkalade tahsisat rakamlarına bakıldığında I. Umumi Müfettişlik 280.000 lira, Üçüncü Umumi Müfettişlik 240.000 lira alırken, Dördüncü Umumi Müfettişliğe imar ve inşaa işleri için 500.000 lira verilmişti.⁷⁶⁵ Yine Dersim olayları sırasında ve sonrasında bizzat başbakanın gerekli tüm tahsilatın Tunceli'ye yapılması için direktifleri olmuştur. Böylece askeri ve siyasi açıdan gerekli olan imar ve yol çalışmaları bölgede ağırlık kazanmıştır.

Dönem içinde karayolları şebekesinin uzunluğunda ve vasıflarında önemli bir gelişme olmamasına, bir önceki dönemde olduğu gibi bu dönemde de yolların, hattâ bunlardan üst yapılı şose sayılanların mühim bir kısmının sadece haritada mevcut bulunmasına rağmen, köprü inşaatında nisbi bir gelişme sağlanmıştır. Gerçekten, 1923-1933 ve 1933-1939 arasında

⁷⁶⁴ Cemil KOÇAK: a.g.e., s. 236-238.

⁷⁶⁵ **Ayin Tarihi**: sayı: 31, Temmuz 1936, s. 25.

bölünüşleri tespit edilememekle beraber 1923'ten 1939'a kadar 217'si beton, 6'sı da çelik olmak üzere ülkemizde 223 yeni köprü inşa edilmiştir.⁷⁶⁶ Elazığ-Pertek yolundaki Pertek köprüsü, Elazığ-Palu yolunda, Murat nehri üzerinde Külüşgür köprüsü, Diyarbakır-Urfa yolunda Hacıkamil köprüsü, Erzurum-Karaköse yolunda Horasan köprüsü 1938'e kadar doğuda yapılan köprülerdir.

c. Bölgelere Ait Raporlarda Bayındırlık Meseleleri ve Çözümleri

A.Meseleler

1.Tabiat şartları çok çetindir. 8 ay kış hüküm sürmekte ve yolları hayvanla gitmek mecburiyeti vardır. Kış aylarında Ankara'dan gönderilen posta 1 aydan önce buraya ulaşamaz.

2.Yol durumu oldukça kötüdür. Hemen 40-50 yıldan beri yol namına pek bir şey yapılmamıştır.

B.Çözümler

1.Bölgede şimendifer hattının yapılması çok elzem ve zaruridir.

2.Şark şimendiferlerimizin Erzincan ve Elazığ tarikiyle Muş'a ve Van Gölü sahiline ve Diyarbakır'a mümkün olduğu kadar az zamanda varması temin edilmelidir. Böylece merkez ile taşra arasındaki irtibat daha temin edilecektir. Hizmetler kolaylıkla bölgeye ulaştırılacaktır.⁷⁶⁷

6. İdari Politikalar

a. I.Umumi Müfettişlik Teşkilatının Faaliyetleri

Birinci Umumi Müfettişliğe Hilmi Ergeneli'den sonra 11 Haziran 1935 tarihinde Abidin Özmen atanmıştır. Abidin Özmen 1925 Kilis kaymakamlığı

⁷⁶⁶ Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi, s. 279.

⁷⁶⁷ Hamit PEHLİVANLI: a.g.s., s.562-563.

yapmış, 1926'da Mülkiye Mufettişliği'ne tayin edilmiştir. 1927'de Bitlis, 1929'da Muş, 1931'de Antalya, 1933'de Bursa valiliklerinde bulunmuştur. 1934'de Aydın Mebusu seçilip, Temmuz 1934'den Umumi Mufettiş oluncaya kadar Maarif Vekilliği yapmıştır.⁷⁶⁸

Bu dönemde I.Umumi Mufettişlikle ilgili ilk gelişme 16 Aralık 1935'de kabul edilen Birinci, Üçüncü ve Dördüncü Umumi Mufettişliklerle Müşavirliklerinin Teşkilat Kadroları hakkında Kanun⁷⁶⁹ olmuştur. 5 Aralık 1936'da ise Ankara'da Umum Mufettişler ilk toplantılarını yapmışlardır. Toplantıda birinci Umumi Mufettiş Abidin Özmen, ikinci Umumi Mufettiş General Kazım Dirik, üçüncü Umumi Mufettiş Tahsin Uzer, dördüncü Umumi Mufettiş General Abdullah Alpdoğan ile Jandarma Umum Kumandanı General Naci Tınaz ve Gümrük Umum muhafaza Kumandanı General Seyfi Düzgören, Emniyet Umum Müdürü Şükrü Sökmensüer, Matbuat Umum Müdürü Vedat Tör ve Vilayetler İdaresi Umum Müdürü Fazıl Özelçi hazır bulunmuşlardır.

Konferansın çalışma planı şöyle hazırlanmıştır:

A.Mıntikalardaki Asayiş:

1. Hadiseler, 2. Sebepleri, 3. Tedbirleri, 4. Jandarma, 5. Polis, 6. Mahalli Teşkilat-Köy Bekçileri, yol bekçileri, 7. İstihbarat.

B.Kaçakçılık

1. Hadiseler, 2. Sebepleri, 3. Alınan tedbirler, 4. Muhafaza teşkilatı, 5. İrtibat, istihbarat, 6. Mercileri.

C. Hudut

1. Vekayi, 2. Muhtelif hudutlardaki hadiseler ve şekilleri, 3. Tedbirleri, 4. Teşkilatı, 5. Mercileri.

⁷⁶⁸ Hayri ORHON v.d.: a.g.e. s.450, 451.

⁷⁶⁹ **Düştur:** D.2, c.15, 16 Aralık 1935, s.630; Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 24 Aralık 1935-sayı: 3190, Kanun No: 2865; **TBMM ZC:** D5, c.7, I.17, 16.12.1935, s.96.

Ç. Her umum müfettişliğin kültür, bayındırlık, ekonomik, tarım ve sağlık gibi sahalarda yapacakları işler programı:

1. Umum müfettişliklerin bu sahalarda yapacakları işlerin planları, vekaletlerin ihtisaslarına göre ayrılıp görüşülecek.

2. Halkın ve köylünün refahını ve hayat ucuzluğunu temin edecek esbap tespit edilecek.

D. Umumi müfettişlerin salahiyetleri:

1. Her müfettişliğin kadrosu, 2. Müfettişliğin memurları, 3. Memurların seçimi, intihabı ve tayinleri.

E. Her müfettişliği mıntikasındaki hususi idareler belediyeler ve imar işleri:

1. Köyler ve köylülerin kalkınması.

F. Mülki teşkilat ve nahiyele:

G. Siyasi kısım:

1. Siyasi elemanlar, 2. Menfi propagandalar, 3. Membaları ve sebepleri 4. Müspet propaganda ve icraat.

H. Nüfus siyaseti:

1. Teksif, 2. Dil, 3. Irklar, 4. İskan siyaseti.

I. Cumhuriyet Halk Partisinin teşkilatı ve Halkevleri⁷⁷⁰

Umumi Müfettişler Kongresi 22 Aralığa kadar devam etmiştir. On günlük süre boyunca bakanlarla da görüşen Umumi Müfettişler böylelikle sorunlarını ilgili bakanlıklara direk olarak iletebilmişlerdir. Yapılan görüşmeler ve toplantılar sonucunda ülkenin doğal, ekonomik ve soysal konuları birbirlerine benzeyen kısımlarında ana hatları ortak ve bütün ihtiyaçları karşılayacak tedbirleri içeren sistemli ve planlı bir kalkınma programı hazırlanmış, rapor haline getirilerek Başbakanlığa sunulmuştur. Raporda

⁷⁷⁰ Ayın Tarihi: sayı: 37, Ocak 1936, s.20,21.

müfettişlik bölgelerinin sorunları, bunların çözümü için alınması gerekli tedbirler, devletin bu bölgelere ulaştırması gereken hizmetler ayrıntılı olarak açıklanmıştır.⁷⁷¹

24 Haziran 1938 tarihinde TBMM'de birinci, üçüncü ve dördüncü umumi müfettişliklerle müşavirliklerinin teşkilat kadroları hakkındaki 2865 sayılı kanuna ek kanun layıhası görüşülerek⁷⁷² I.Umumi müfettişlik kadrosunda değişiklik yapılmasına 3484 nolu kanunla karar verilmiştir. Kanunla 2865 sayı kanundaki 5.dereceden 80 lira maaşlı bir yabancı işleri müdürü kaldırılmış ve bu kısma yeniden 7.dereceden 55 lira maaşlı bir hususi kalem müdürü konulmuştur. Kanunla 19 yeni kadro talep edilmiş memur kadrosunun parti işleri için ayrılması dikkat çekici olmuştur.⁷⁷³

I. Umumi Müfettiş Abidin Özmen'in memur meselesi hakkındaki tespit ve önerileri bu dönemdeki idari faaliyetlere örnektir. Abidin Özmen bu konuda:

"A- Memur intihabında layık olduğu ehemmiyetin verilmemesidir. Batı vilayetlerinden kaldırılmaları icabeden memurlar doğu vilayetlerine gönderilmektedir. Ne hacet, benim teşkilatıma bile herhangi beğenilmeyen, karakteri hasebile yerinden uzaklaştırılması icabeden memur göndermeye teşebbüs eden vekalet bile olmuştur. Çünkü intihap işini ellerinde tutan komisyonlar, müsteşarlar bölgenin hususiyetini en değerli bir memurun dahi şaşacağı bir saha olduğu fikrini henüz idrak edememişlerdir.

B-Memur, vazife başına geldikten sonra çalışmak, vazifeye merbut olmak hassasiyetini göstermiyor. Bu, bir taraftan şahsi kabiliyet meselesi olduğu gibi, muhitin verdiği bazı olumsuzluklarda bu hali artırıyor ve doğuruyor. Memurlarda görülen bu olumsuzluklar:

1. Birçok yerde çalışacak, -orta vaziyette bile- resmi daire idare binaları olmaması,

⁷⁷¹ Serap TAŞ: a.g.e., s.87.

⁷⁷² TBMM ZC: D5, c.26, l.80, 24.6.1938, s.297.

⁷⁷³ Düstur: D.2, c.19, 24 Haziran 1938, s.649; Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 9 Temmuz 1938-sayı:3955, Kanun No: 3484.

2. Meskensizlik.

Bazı kazalarda memurların, subayların ikamet tarzı feci bir hal almaktadır.

3. Memurları bölgeye bağlayacak tedbirlerden biri de sağlık teşkilatını her kazaya teşmil etmek ve memurların fevkalade sıhhi hallerinde yol masrafı ve tedavi ücreti hususunda yardım görmesi meselesidir.

4. Doğu vilayetlerine gelen memurlardan işittiğim şikayetlerden biri de, orta mektep veya lise olmayan yerlerde ödev aldıkları zaman bu mekteplerde okuyacak çocukların tahsil meselesidir.

5. Doğu vilayetlerine gelen memurlar, fiivaki bir çok mahrumiyetler içinde kalmaktadırlar. İhtiyaçlarını giderecek malzeme bulamamak yüzünden ücra köşelerde birkaç lira biriktirmiş olanlar da seneden seneye büyük şehirlere yaptıkları gezinti ile biriktirdiğini harcamaktadırlar.

6. Doğu bölgesinde çalışan memurların, hakimlerin, Jandarma subaylarının sicilleri üzerinde çok durmak icap ediyor.⁷⁷⁴

b. III. ve IV. Umumi Müfettişlik Teşkilatlarının Kurulması

Birinci ve İkinci umumi müfettişlik bölgelerinde görülen gelişme ve buralardaki halkın yaşam şartlarındaki ilerleme, bu teşkilatın diğer bölgemizde de kurulabileceği düşüncesi gündeme getirmiştir. Üçüncü umumi müfettişliğin nerede kurulacağı tartışılmaya başlanmış, öncelikli olarak, hangi bölgemizde bu teşkilata ihtiyaç olduğu saptanmaya çalışılmıştır. Bu dönemde Başbakan İsmet İnönü doğu illerini kapsayan bir yurt gezisine çıkmış, gezi sırasında birinci umumi müfettişlik bölgesindeki birçok il, ilçe ve bucağı ziyaret etme fırsatı bulmuştur. Umumi müfettişliğin çalışmaları hakkında da incelemelerde bulunan İnönü, buraya yapılan hizmetleri yerinde görmüştür.

⁷⁷⁴ Hüseyin KOCA: a.g.e., s.484-486.

1935 yazında gerçekleştirilen bu gezi aynı zamanda üçüncü umumi müfettişliğin kurulacağı bölgenin belirlenmesinde de etkili olmuştur.⁷⁷⁵

İsmet İnönü'nün verdiği rapor doğrultusunda Dersim ve kuzey illerini de içine alan iki yeni müfettişliğin kurulması çalışmaları başlamıştır. 6 Eylül 1935 tarihinde Üçüncü müfettişlik kurularak Erzurum Valisi Tahsin Uzer göreve getirilmiştir.

Meslek hayatının önemli bir kısmını, Bucak Müdürü, Kaymakam ve Mutasarrıf olarak Makedonya dağlarında, ayrılıkçı Rum ve Bulgar çeteleriyle mücadele ederek geçiren, yine de ortaya birçok kalıcı eserler koyabilen Tahsin Uzer, İttihat ve Terakki döneminin gözde valilerindendir.

O, Atatürk ile ilk gençlik yıllarında başlayan arkadaşlık ve hizmet ilişkilerini sonuna kadar içtenlikle sürdürmüş, O'na her konuda inanmış ve destek olmuştur.

Atatürk de, Tahsin Uzer'e, yakınları arasında özel bir yer ayırmış ve O'na Uzer soyadını vermek suretiyle bunu belli etmiştir.⁷⁷⁶

İmparatorluk döneminde Van, Erzurum, Suriye ve Aydın Valiliklerinde bulunan Tahsin Uzer'in son görevi, Üçüncü Genel Müfettişliktir.

Üçüncü Umumi Müfettişlik Erzurum, Kars, Gümüşhane, Çoruh, Erzincan, Trabzon ve Ağrı illerini kapsıyordu. Tahsin Uzer ise Atatürk döneminin sonuna kadar bu görevde kalmış, 3 Kasım 1939'da rahatsızlığı sonunda görevinden ayrılmıştır.

Tahsin Uzer göreve başladıktan kısa süre sonra idari hiyerarşiden rahatsızlık duymuş Umumi Müfettişlerin bölgedeki bütün valilerin üzerinde olmasını istemiştir. Aksi halde geleneksel idari mekanizması içinde kendilerinden beklenenleri gerçekleştirme imkanları olamazdı. İdari alandaki sorunlara yönelik Tahsin Uzer'le birlikte diğer müfettişlerinde önerileri olmuş ve bu konuda karşılıklı yazışmalar gerçekleştirmiştir.

⁷⁷⁵ Serap TAŞ: a.g.e., s.109.

⁷⁷⁶ Mehmet ALDAN: a.g.e., s.299.

1936 yılında bölgede kurulan diğer bir müfettişlik Dördüncü Umumi Müfettişliktir. Bu müfettişlik Dersim ve çevresine yönelik olup bir dizi gelişmeden sonra kurulmuştur. Doğuda Şeyh Sait isyanından sonra bölgenin durumuna yönelik bir takım raporlar hazırlanmış mevcut hükümet Dersim'in ıslahı için Kazım Orbay ve Abdullah Alpdoğan'ı Dersim'e göndermiştir. Raporlar doğrultusunda ilk olarak Tunceli vilayetinin kurulması 25 Aralık 1935'de gerçekleşmiştir. İdari alandaki bu düzenlemelerden sonra 6 Ocak 1936'da Dördüncü Umumi Müfettişliğin kurulmasına yönelik 8823 sayılı kanun çıkmıştır. Kanunda Orta Anadolu'nun doğu kısımlarında ve bilhassa şark halkının mütekasif bulunduğu Dersim çevresinde idare ve inzibat işlerinin esaslı suretle tanzimi, hükümet murakabesinin daha yakından ifasını temin için yeniden kurulacak Bingöl ve Tunceli ve Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasından ayrılacak Elazığ vilayetlerini ihtivan eden Dördüncü bir Umumi Müfettişlik kurulduğu onaylanmıştır.⁷⁷⁷

10 Ocak 1936 tarihinde Sekizinci Kolordu komutanı Abdullah Alpdoğan Dördüncü Umumi Müfettişlik görevine atanmış ve 1943'e kadar bu görevi yürütmüştür. Bu Müfettişlik ile birlikte doğu bölgelerinde üç müfettişlik oluşturulmuştur. Birinci ve üçüncü müfettişlik genel olarak tüm sorunlara el atarken, Dördüncü müfettişlik daha çok güvenlik-bayındırlık çalışmalarına ağırlık vermiştir. 8 Şubat 1936 tarihli Cumhuriyet-İstanbul-da Yunus Nadi memleket idaresinde genel müfettişliklerin rolünü şöyle açıklıyordu:

"Uzakça yerlerin idaresini merkezden sanki o yerler merkezin yanı başında imiş gibi yürütmek her nedense kendi haline bırakıldıkça pek mümkün olmuyor, olamıyor. Bilmiyoruz bu gözden ırak olan gönülden de mi ırak oluyor, hulusa işler kendi hallerine bırakıldıkça uzakça yerlerin vaziyetleri az çok ihmale uğramaktan hali kalmıyor. Bu dikkat olunmuş bir hakikattir. Bu hakikatin bir de öbür ucu var: Uzak yerlerdeki memurların hali. Bunların içinde çok gayretli vatandaşlar bulunduğunu kabul etmekle beraber birçokların uzaklıkla mütenasip bir memuriyet, gelişigüzel bir gidiş yoluna dökülmeleri de fiilen müşahade olunmuş vakalardandır. Ankara'da,

⁷⁷⁷ **Düştur:** D.2., c. 17, 6 Ocak 1936, s.235

İstanbul'da, İzmir'de temiz yakalıksız sokağa çıkmayan memur Karaköseye veya Harput taraflarına gittiğinde yavaş yavaş kendisini yakaladık kaydinden azade tuttuktan başka gene zamanla dört beş günde traş olmakta da beis görmemeye başlıyor. Demek memur merkezden muhite doğru uzaklaştıkça hele bu uzaklaşış şark vilayetine doğru oldukça, bulunduğu yerleri kendisine uydurup sürüklemeye çalışacağına kendisini o yerlere intibak etmeye doğru kayabiliyor. Bu durum Cumhuriyet rejiminin yekpare vatan idealine aykırıdır.

Umumi müfettişler bulundukları yerlere Ankara'yı beraberlerinde götürüyor gibi bir rol oynayacaklardır. Onların en göze çarpan tesisleri burada görülecektir.”⁷⁷⁸

c. Bölgenin İdari Yapısındaki Değişiklikler

Beşinci dönem hükümetleri zamanında mülki yapıdaki değişiklikler 1935 yılında Bayazıt Vilayetine adının Ağrıya çevrilmesiyle başlamıştır. Önemli bir idari taksimat değişikliği de 1935 sonlarında gerçekleştirildi. 25 Aralık 1935 yılında ve 2885 sayılı kanunla yapılan değişiklik⁷⁷⁹ 4 ocak 1936 tarihinde yayınlanarak yürürlüğe girdi. Kanun birinci maddesine göre kurulan yeni kaza şunlardır: Hakkari Vilayetine bağlı Şemdinli, Bitlis Vilayetine bağlı Hizan ve Kotum, Diyarbakır Vilayetine bağlı Bismil ve Eğin, Van Vilayetine bağlı Gürpınar, Ağrı Vilayetine bağlı Patnos ve Elazığ Vilayetine bağlı Karakoçan ve Sivrice, Şemdinli, Hakkari, Gevaş kazaları ile Siirt Vilayetine Ahlat kazalarından oluşmak ve merkezi Çölemerik olmak üzere Hakkari Vilayeti kurulmuştur. Muş Vilayetine Bitlis, Mutki ve Van Vilayetine Ahlat kazaları ile Hizan ve Kotum kazalarından oluşmak ve merkezi Bitlis kasabası olmak üzere Bitlis Vilayeti kurulmuştur. Muş Vilayetine Çapakçur Genç, Solhan ve Bingöl kazaları ile, Erzincan Vilayetine Nazimiye, Hozat, Malazgirt, Ovacık, Pertek ve Çemişkezek kazalarından oluşan Tunceli Vilayeti kurulmuştur.⁷⁸⁰

⁷⁷⁸ **Ayın Tarihi:** sayı.22, Mart 1936, s.35.

⁷⁷⁹ **TBMM ZC:** D.5, c.7, l.21, 25.12.1935, s.171.

⁷⁸⁰ **Düstur:** D.2, c.17, 25 Aralık 1935, s. 171-173.

Tunceli Vilayetinın kurulması ile birlikte, aynı tarihte Tunceli Vilayetinın idaresi hakkında 2884 sayılı kanunla çıkarılmıştır. 31 Ocak 1936 tarihli ve 11944 numaralı kanunname ile Elazığ vilayetine bağılı Palu kasabasının merkezi, bulunduğı yerden kaldırılarak Kovancılar köyüne nakledilmiştir. 31 Ocak 1936 tarih ve 11945 numaralı kararname ile Bingöl vilayetine bağılı Genç kazasının merkezi Varamerik köyünden Kupar köyüne alınmıştır. Eski kaza merkezi Varamerik, Genç kazasına bağılı olarak yeni kurulan Yayla nahiyesinin merkezi haline getirilmiştir.⁷⁸¹ 30 Eylül 1936 tarihli ve 12579 numaralı kararname ile Ağrı'ya bağılı Doğı Bayazıt kazasının merkezi bulunduğı yerden kaldırılarak aynı kaza dahilinde ve eski merkeze 12933 numaralı kararname ile Elazığ vilayetine bağılı Karakoçan kazasının merkezi Zelhıdır köyünden Ohu nahiyesinin merkezi bulunan Tepe köyüne ve Ohu nahiyesi merkezi ve yeni merkezin adıyla anılmak üzere Aşağılahun köyüne nakledilmiştir. 15 Nisan 1937 tarih ve 12945 numaralı kararname ile Diyarbakır'ın Ergani ve Osmaniye kazasının adı Ergani, Elazığ vilayeti Ergani Madeni kazasının adı da Maden olarak değıştirilmiştir.⁷⁸²

19 Nisan 1937 tarih ve 12946 numaralı kararname ile Bitlis vilayetine bağılı Kotum kazasının merkezi, Kotum köyünden Tatvan nahiyesinin merkezi Tatvan köyüne, Tatvan nahiyesinin merkezi de Kotum köyüne kaldırılmış olup, her ikisi de yeni adlarıyla anılacaktır. 20 Mayıs 1937 tarih ve 13020 numaralı kararname ile Erzurum Çat kazasının merkezi Çat Köyünden vilayet merkez kazasına bağılı Aşkale kasabasına, Aşkale nahiye merkezi de Çat köyüne kaldırılmıştır. Her iki birim yeni merkezlerinin adlarıyla anılacaktır. 9 Haziran 1937 tarihinde kabul edilen 3223 numaralı kanunla, Mardin'de merkezi Hazak olmak üzere İdil ve merkezi Şamrah olmak üzere Mazıdağı, Erzurum'da merkezi Bayrakdar olmak üzere Karayazı, Diyarbakır'da merkezi Melkiş olmak üzere Çınar ve Tunceli'de merkezi Mameki olmak üzere Kalon adıyla beş yeni kaza kurulmuştur. 10 Aralık 1937'de 7806 sayılı kararname ile Elazığ beldesinin adı Elazığ ve 7789 sayılı kararnamesiyle Diyarbakır

⁷⁸¹ BCA BKK: 31.1.1936, 30.11.1./101.4.6.

⁷⁸² Nejdet BLGL: a.g.e., s.343.

beldesinin adı Diyarbakır olarak değİltirilmiştir. Kanun 31 Aralık 1937 tarihinde bir tamimle duyurulmuştur.

11 Mayıs 1938 tarihinde kabul edilen 3283 sayılı kanunla⁷⁸³ Malatya'ya bağı Kemaliye ve Erzurum'a bağı Tercan kazaları Erzincan vilayetine bağlanmıştır. 20 Mayıs 1938 tarihinde kabul edilen 3393 sayılı kanunla Siirt vilayetinde merkezi Susuz kazasının Hazo nahiyesi olmak üzere Kozluk ve merkezi Ziyaret olmak üzere Baykan kazaları kurulmuştur. 29 Temmuz 1938 tarihli ve 13984 sayılı kararname ile Bingöl vilayetine bağı Bingöl kazasının adı da Karlıova olarak değİştirilmiştir.⁷⁸⁴ 20 Aralık 1938'de Diyarbakır'ın Eğil kazası merkezi Dicle nahiyesinin merkezli olan Piran köyüne ve Dicle nahiyesinin merkezide Eğil köyüne kaldırılmıştır. Aynı tarihli bir kararname ile yeni kurulan Baykan kazasının merkezi Siyanis köyü ve Kozluk kazasının merkezi de Hazo olarak belirlenmiştir. Garzan kazasının merkezi ise adı Kurtalan olarak değİştirilen Ayıncasır köyü olmuştur. Eski Garzan kazasının merkezi, Garzan nahiyesinin merkezi haline getirilmiş ve Kurtalan kazasına bağlanmıştır. Görüldüğü gibi doğu bölgesinde 1923-1938 dönemindeki vilayet kaldırılma ve kurulmalarında genel istikrarsızlık vardır. Kaldırılan birçok vilayetin daha sonra görülen lüzum üzerine tekrar kurulduğu görülmektedir. 1926 yılında 11 vilayetin kaldırıldığı görüşmelerde Erzurum Mebusu Münir Hüsrev Tökin'in Dersim vilayetinin kaldırılmasından sonra, asayiş temininin zor olacağı sözleri on yıl sonra gerçekliğini göstermiştir.⁷⁸⁵

d. Bölgelere Ait Raporlarda İdari Meseleler ve Çözümleri

A.Meseleler

1.İdari yapının temeli olan memurların hayat şartları, mali durumları, vasıfları ve ahlaki durumları önemlidir. Bu bakımdan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki memurları öncelikle vazifelerini yapacakları hükümet binaları

⁷⁸³ TBMM ZC: D.5, c.25, İ.59, 11.5.1938, s.43.

⁷⁸⁴ BCA BKK: 27.7.1938, 30.11.1./122.21.7.

⁷⁸⁵ Necdet BİLGİ: a.g.e., s.343,344.

olmadığı gibi ailesi ile barınacağı evlerde yoktur. İktisadi olarak da memurun durumu ağlanacak durumdadır. Buralara aile götürmek veyahut aile ile gidip te barınmak mümkün değildir. MAH'ın Hakkari raporunda şunlar yazılıdır: “Hakkari (Çölemerik) gibi yerlerde para olsa dahi bir takım ihtiyaçları karşılamak mümkün değildir. Zira burada cami, dükkan, fırın, han, hamam, esnaf, sebze, meyve gibi şeyler yoktur.

2. Memurların içinde bulundukları ruh hali oldukça kötüdür. Bu konuda Abdülhalik Rende “o tarafa giden bütün memurlar arzu ve heves ile gitmiyorlar, adeta cebren gidiyorlar. Çoktan beri oralarda bulunanlar da çocuklarını okutacak mektep bulamamaktan ve bir çok vasıttan mahrum bulunmak yüzünden müşteki ve bir an evvel garba nakletmek teşebbüsündedirler.” Yine aynı raporun başka bir yerinde ise şöyle denilmektedir: “bu vilayetlerde gördüğüm devlet memurlarının kısm-ı azami kendilerine o taraflara sürülmüş, mağdur mekiğinde görüyor ve bir hakkın çalışmak mecburiyetinde hissetmiyor. Devlet memurları garptaki ve merkezdeki memurlardan daha aşağı seviyede ve iktidardadır.” MAH'ın 8 Nisan 1928 tarihli Hakkari raporunda da şunlar yazılıdır: “yerli memurun sayısı dördü beşi geçmez. Diğerleri Başkaleli, Vanlı, Bitlisli, Siirtlidir. Batıdan tesadüfen gelen memurlar da birkaç ay sonra savuşmaktadır. Daha açık bir tabirle Hakkari'ye giden birinci sınıf memurların %90'ı terfian gitmektedirler. Terfian gidenler bile geldikleri günden itibaren buradan kaçmanın yollarını aramaktadır. Azami bir yıl burada kalan memurun ne derece faydalı olacağı tartışmalıdır.” Aynı raporun başka bir yerinde Hakkari bölgesinde kazaların bir köy gibi olduğu yazılıdır. Dolayısıyla buralara gelen kaymakamlar bir an evvel kaçmak düşüncesindedirler. Zaten buraların özelliğini bilmeyen memurun başarılı olması mümkün değildir. Nahiyeleler hemen hemen yerli aşiret reisleri tarafından idare edilmektedir.

3. Bölgedeki memurların memurluk ahlakları oldukça zayıftır. MAH'ın 12 Nisan 1928 tarihli raporunda bu konuda şunlar yazılıdır: “sırf kendi menfaatlerini düşünen ve asli vazifelerini yapmayan memurların tutum ve davranışları halkı olumsuz etkilemektedir.” Yine MAH'ın 21 Mart 1928 tarihli

Van raporunda bu konuya değinilerek şöyle denilmektedir: “halkı hükümetten soğutan bir diğer amil de bölgedeki memurların yerli ve Kürt olmalarıdır. Yerli memurun tavrı iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Birincisi çeşitli sebeplerle memur ile vatandaş arasında meydana gelen sürtüşmeden dolayı memur görevini suiistimal ederek kendini tatmin etmektedir. Diğeri ise siyasidir. Siyasi görüşe sahip olan (Kürtçü) memurlar bilerek halka haksızlık yapmaktadırlar, ancak maksatlarını gizledikleri ve propaganda da yaptıkları için halk yapılan haksızlığın bizzat devlet tarafından yapıldığı hissine kapılmaktadır. Bu memnuniyetsizliğin doğuran şeylerden biride bölgedeki memurların bu kitleyi idare etmek kabiliyetinden çok uzak olmalarıdır. Ufacık menfaatlerini bile halktan çıkaran bu memurlar davranışlarının halk üzerine yapacağı menfi tesiri düşünemeyecek kadar menfaatlerini zebunudurlar. Bir memurun yaptığı kötü bir iş halk tarafından hükümete mal edilmektedir. MAH’ın 9 Nisan 1928 tarihli Elazığ raporunda şöyle denilmektedir. “ memurlar adet ve kıymet itibariyle ehemmiyetsizdirler. Türk olsalar dahi mahalli hayat ve anneye tabi olmaktadır.” MAH’ın 21 Mart 1928 tarihli Van raporunda meselenin bir başka yönüne dikkat çekilmektedir: “bankaların ve mal sandıklarını tüccar ve esnafa karşı gösterdikleri menfi tavır ile vergi memurlarının bir takım yolsuzlukları halkı devlete karşı hoşnutsuzluğa itmekte, mal üretimi ve ihracında verimi düşürmektedir.

B.Çözümler

1.İdari bir reorganizasyona ihtiyaç vardır. Elazığ Valiliğinin raporunda şunlar yazılıdır: “idari reorganizasyona ihtiyaç vardır. Memur sayısı fazladır. Ehliyetsiz çok memur yerine, ehliyetli az memur daha tercih sebebidir. Yüz bin nüfuslu kazalardaki kadro ve teşkilat, üç bin nüfuslu kazalarda da aynıdır. Bu kaynak israfıdır.”

2.Mevcut mülki kanunlar yetersizdir. MAH’ın Van raporunda şunlar yazılıdır: “Mevcut vilayetler ve memurun kanunun tatbiki ile o havalideki hoşnutsuzluğun ve hırsızlığın önüne geçmek mümkün değildir. Vali ve umumi müfettişlere yetki verilerek hırsızlığı, yolsuzluğu hissedilen veya bilinen en

büyük memurlara bile gerekli cezayı vermeleri veya memuriyetten atılmalarına yetkili olmalıdır.”

3. Teşkilatlanma ve memur tayininde bölgesel özellikler dikkate alınmalıdır. Bir raporda bu konuda şunlar yazılıdır: “memleketin hususi durumu göz önüne alınarak tayin, nakil yapılması gerekmektedir. Ancak özellikle kaymakamların tayininde buna dikkat edilmemektedir. Memurun hangi mahalde başarılı olacağı, kabiliyeti vs. araştırılıp tayin yapılmalıdır.” Sınırlardaki vilayet ve kazalarda farklı bir teşkilatlanma zaruretiyle özellikle işaret edilmekte ve MAH’ın 5 Nisan 1928 tarihli Urfa raporunda şöyle denilmektedir: “Urfa vilayeti nazik bir hudut vilayeti olduğu halde hükümet teşkilatı oldukça zayıftır. Daha önce Halep vilayetine bağlı olduğu için sürekliliğin tesirindedir. Hudut taburları ile rüsumat teşkilâtının dışındaki devlet teşkilatı Anadolu’daki herhangi bir vilayet teşkilatından farksızdır. Halbuki dışarı ile teması sürekli olan bu vilayette devlet teşkilatının çok kuvvetli olması icap eder.”

4. Bölgedeki devlet hizmet binalarının durumu çok kötüdür. Bu ise halk üzerinde psikolojik olarak menfi tesirler bırakmaktadır. Abdülhalik Randa Bey’in raporunda bu konu şöyle açıklanmaktadır: “Hükümet binaları harap ve berbat haldedir. Karakol binaları nahiye konakları, adi kulübe ve ahırlarda ibarettir. Bu vaziyet hükümetin itibarını sarsıyor. Hükümet binalarına, yani vilayet, kaza, nahiye, daireleriyle jandarma karakollarıyla hükümeti temsil edecek bir halde inşa ve tefriş etmek lazımdır. bunların ağaları evlerinde daha ihtişamlı ve güzel olması psikolojik olarak etkili olacaktır.”

5. İdari mekanizmanın daha kolay çalışabilmesi, bölgeye tecrübeli, kaliteli memurun gönderilmesi için devlet memurları kanununda bazı yeni düzenlemeler yapılmalıdır. Bu düzenleme memurlar arasındaki eşitliği bozmamalı, memurlar arasında huzursuzluğa sebep olmamalı ve bölgedeki devlet hizmetlerini devamlılığını sağlayıcı şekilde düzenlenmelidir. Abdülhalik Bey’in raporunda şu tedbirler üzerinde durulmaktadır: “Bütün devlet memurlarına şamil olarak üzere mecburi hizmet kanunu çıkarılmalı ve buralara gitmeyenler terfi ettirilmemelidir. Üç yıldan az olmamak üzere

yapılacak bu hizmet itibari olarak 4.5 olarak veya 5 yıl kabul edilmelidir. Ayrıca sağlık memurlarına verildiği gibi diğer memurlara da ek zam verilmelidir. Bu suretle oralara mecburi hizmet dolayısıyla genç, idealist ve faal memurlar gönderme imkanı doğacaktır. Memurların maişet derdinden kurtarılması lazımdır.”

6.Halkla ilişkiler ve amir-memur ilişkilerine dikkat edilmelidir. Devlet memurunun nüfusunu suiistimal etmesi önlenmelidir. MAH'ın Diyarbakır raporunda konu şu şekilde ortaya konulmaktadır: “bir vali veya kaymakam ile iyi temas eden kişiler, yeni gelen vali veya kaymakamın da gözüne giriyorlar buda yetmiyor, bir devlet dairesinde tutunamayan, işe yaramayan memur başka bir dairede daha yüksek bir maaşla istihdam ediyor.” Van raporunda ise olaya başka bir şekilde bakılmakta ve şöyle denilmektedir: “bu vilayetlerde, bu mıntika halkından Kürt olsun, Türk olsun hiçbir memur istihdam etmemelidir.”

7.Bölgede devlet daireleri arasındaki bilhassa tahsilatlar konusundaki dengesizlik huzursuzluklara sebep olmaktadır. Bunu giderilmesi ve dengenin sağlanması lazımdır. Bir raporda bu konuda şunlar yazılıdır: “Bölgede daireler arasında aydınlatma ve yakacak için verilen tahsisatta büyük ölçüde nispetsizlik vardır mesela maliyeye bu işler için verilen para, dahiliye daireleri için verilen paranın hemen beş katıdır.”⁷⁸⁶

7. Sağlık Politikaları

Beşinci dönem hükümetleri sağlık politikalarında önceki dönemlerin takipçisi olmuştur. Devletin sağlık hizmetlerinde daha etkin olabilmesi için 9 Haziran 1936'da 3017 sayılı Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Teşkilat ve Memurin Kanunu çıkarılmış böylece köyden devlet merkezine kadar tüm sağlık hizmetlerinde sorumluluk ve yetkiler devlete verilmiştir. Bu yasa da köy sağlık memuru deyiminden başka köy evleri ve köy hekimi deyimlerinin

⁷⁸⁶ Hamit PEHLIVANLI: a.g.s., s.565-569.

olması politikanın amacını ve en küçük örgütlenme birimindeki görevlileri belirtmesi bakımından önemlidir.⁷⁸⁷

Trahom'la mücadelele 1935 sonrası da devam edilmiştir. 1935 bütçe görüşmelerinde Refik Saydam bakanlıkça bu hastalığa karşı yapılan faaliyetler hakkında Refik Saydam'ın verdiği bilgilere göre, Trahom, en eski zamanlardanberi Türkiye'nin cenup mıntakalarında mevcut olan bir hastalıktır. Bu, büyüklerden ziyade çocuklara musallat olan ve tedavi edilmezse kör eden bir hastalıktır. Bu hastalığa karşı vekâletin açmış olduğu mücadele şimdiye kadar, Adana'da, Gaziantep'te, Malatya'da; Urfa'da, Maraş'da devam etmiştir. Buna son zamanda Nezif kasabası ve civarı da ilhak edilmiştir, kısa bir zamanda bu güç mücadeleyi yapmak lüzumu olduğundan dolayı 241 bin nüfusluk bir saha dahilinde bugün mücadeleye devam edilmiştir.

Bakan, aranacak olursa memleketin her tarafında büyük nisbette trahom mevcut olduğunu, bunun harp neticesinde büyük insan kütlelerinin bir taraftan öbür tarafa nakli ile muhaceretler dolayısıyla yayılmış bulunduğunu söylemiş ve şu rakamları vermiştir:

Trahom, Aydın'da muayene edilenler arasında yüzde 4.7, Nazilli'de 2.2, Söke'de 3.2, Balıkesir'de 1.3, Bursa'da 2.2, M. Kemalpaşa kazasında 0.9, İnegöl'de 1.2, Denizli'de 0.1, İçel'de 4.2, Akşehir'de 4.1, Diyaribekir'de 6.6, Çermik'te 20, Osmaniye'de 14, İzmir'de 1.04 olarak bulunmuştur.⁷⁸⁸

1935 yılında T.B.M.Meclisinde sağlık işleriyle ilgili olarak 7 Haziran'da Sıtma ve Frengi İlaçları Hakkında Kanun kabul edilmiştir. Yine aynı gün dang hastalığına karşı memleketleri karşılıklı korumak için yapılan 25 Temmuz 1934 tarihli beynelmilel mukavale tasdik edilmiştir.⁷⁸⁹ Refik Saydam 1937 yılı bütçe müzakeresi esnasında yaptığı beyanatta ise nüfusu çoğaltma, sıtma,

⁷⁸⁷ Orhan ÖZKAN: a.g.s., s. 203.

⁷⁸⁸ **Ayin Tarihi:** Sayı: 18, 1935, s.163.

⁷⁸⁹ **TBMM ZC:** D. 5, c. 4, i. 35, 7.6.1935, s. 73, 74.

verem sanatoryumu ve nüfus kayıtları hakkında sorulan soruları cevaplamıştır.⁷⁹⁰

Suriye dahilinde 1937 Haziranında veba çıkması üzerine Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili Dr. Refik Saydam 9 Haziran 1937'de T.B.M.Meclisinde yaptığı beyanatta, 30 Mayıs 1937'de Urfa valiliğinden gelen bir telgrafta Resülayın cenubunda bir aşiret efradı arasında salgın bir hastalığın zuhûr ettiği ve tetkikata devam edildiğini aynı gün öğleden sonra alınan bir telgrafta bu hastalığın zatürriyeli veba olduğu, bu yüzden şimdiye kadar 15 kişinin öldüğü, Viranşehir ve Haran kaymakamlıklarına da bu hususta malumat verildiğini bildirmiştir. 31 Mayısta ise aşağıdaki tedbirler alınmıştır:

Evvelâ Urfa ve Mardin vilâyetleri dahilinde, Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki hududun, umumi hıfzısıhha kanununun 55'inci maddesine istinaden derhal kapatılması emri verilmiştir. Aynı zamanda hudut üzerinde umumi takayyüdat yapılması ve sıhhiye müdürlerinin hudut civarında bulunan köyler dolaşarak mevcut sıhhiye memurlarının ve icap eden doktorların da bu iş için derhal harekete getirilmesi emri verilmiştir. Ankara'da da bilûmum resmî makamlar haberdar edilerek bu hususta memurini iadesini müteyakkız bulundurmaları istenmiştir. Aynı günde Paris beynelmilel hıfzısıhha ofisi haberdar edilerek kendilerinin bu hususta bir malûmatları olup olmadığını sorulmuştur. Hariciye Vekâletinden Suriye Hükûmetinden bu hususta malûmat alınması istenmiştir. Aynı zamanda vekâletin Halep konsolosluğundan kendisinde mevcut olan malûmatı bildirmesi rica edilmiştir. Aynı günde merkez hıfzısıhha ikinci direktörüne muayyen seyyar doktor ve bakteriolog tefrik edilerek mevcut veba serumları ve veba aşçıları derhal Toros ekspresile Resülayna tahrik etmiştir. Üç haziran akşamı heyeti Resülayna vâsıl olmuş, tetkikata başlamış ve Fransız heyeti sıhhiyesi ile temasa geçmiştir. Aynı zamanda derhal hudut üzerinde bulunan köyler ve hudutla alâkadar olan jandarma ve hudut kıtaatı ve diğer şimendifer memurları kâfesi aşılmasına başlanmıştır. Aynı zamanda vaka ile alâkadar

⁷⁹⁰ Bkz., **Ayın Tarihi**: sayı: 42, Haziran 1937, s. 95.

olmaları itibarile hudut üzerinde bulunan diğer vilâyet valilerini de bu meseleden haberdar edilmiştir.

Refki Saydam beyanatını şu sözlerle bitirmiştir: “Fransız heyeti sıhhiyesile heyetlerimiz her tarafta temastadırlar. Bütün tedbirler alınmıştır, bununla beraber işin vehameti daha zail olmamıştır. Bugüne kadar hududumuz dahilinde hiçbir köyde ve hiçbir yerde şüpheli bir vaka ve emmareye tesadüf etmedik. Çok arzu edilir ki bundan sonra da tesadüf edilmesini ve bunun için de her türlü tedabir ittihaz edilmiştir.”⁷⁹¹

26 Haziran 1937 tarihinde bu konu ile ilgili Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekaletinin bir bildirisi olmuştur. Alınan tedbirler sayesinde hastalık tehlikesinin kalktığı, sınırın ötesinde de yeni vakaların olmadığına dair Paris Beynelmilel Hıfzısıhha Ofisi tarafından da bir teyid geldiği açıklanmıştır. Böylece Suriye hududunda vebaya karşı konulan bütün tedbirler kaldırılmıştır. 25 bini geçen kişi aşılırken tatbikata devam edilmiştir.⁷⁹²

1935-1938 yılları arasında doğu vilayetlerinden Diyarbakır, Kars, Maraş sıtma mücadele mıntıkları olarak belirlenmiş buralarda muayene edilen kişilerden tedavi olması gerekenlere kinin tevzi edilmiştir. 1938 yılında muayene edilen kişi Diyarbakır’da 31, Kars’ta 8, Maraş’ta 127’dir. Bu başvuran kişilerin yarısına dahi tedavi gerekmemiştir. Ancak bu veriler hastalığın azaldığını göstermemektedir. Zira bu mücadele merkezlerinin sayısı ve kapasitesi az olduğu gibi sıtmadan ölenlerin sayısı da hâlâ yüksektir. 1937 yılı ölüm istatistiğine bakıldığında Diyarbakır’daki ölüm nedenleri içinde sıtma hâlâ üçüncü sıradadır. 164 kişi Zatürre’den, 72 kişi ishalden, 48 kişi sıtmadan ölmüştür.⁷⁹³ Hastalığa karşı 1936 ve 1937 yılında Mardin, Siirt ve Diyarbakır’da da Trahom hastaneleri açılmıştır. Ayakta ve yatırılarak tedavi yapılan bu merkezlerde gerektiğinde ameliyatlar da yapılmıştır. Ancak bu merkezlerin sayısı ve bütçeden trahoma yönelik yapılan koruyucu, tedavi edici yardımlar bu dönemde de yeterli olmamıştır.

⁷⁹¹ **Ayın Tarihi:** sayı: 43, Temmuz 1937, s. 27-29.

⁷⁹² **Ayın Tarihi:** sayı: 43, Temmuz 1939, s. 9.

⁷⁹³ **DİE: İstatistik Yıllığı,** c. 10, 1938-1939, s. 140, 154.

Bu dönem doğu vilayetlerinin durumuna örnek teşkil etmesi için Kars valisi tarafından 21 Temmuz 1935'de yazılmış Kars ilinin sağlık durumunu gösterir raporda şu bilgiler vardır:

Kars ilinde genel denkleşmeye ilgili sağlık yönetimi günden güne ilerlemekte ve halkın sağlık ihtiyaçlarını doldurmaya çalışmaktadır.

İki yıl evvel merkezle beraber sekiz ilçeli Kars ilinde iki Hükûmet Doktoru var iken iki senedenberu atanan beş doktorla ilçeler doldurulmuş yalnız bir ilçe doktorsuz kalmıştır. Aynı yıl içinde Arpaçay ve Çıldır ilçelerinde de dispanser açılarak buralarda da halkın sağlık yolu elde edilmiştir. Tuzluca ve Iğdır ilçelerinin Kars iline bağlanması ile on ilçeli olan Kars ilinde halen üç Hükûmet Doktoru varsa da sağlık hizmetlerini 1935 birinci teşrininde bitirecek olan beş Hükûmet Doktoru gelince on ilçeden yalnız ikisi doktorsuz kalacaktır ki Sağlık Bakanlığı bu ilçelere de okuldan çıkacak doktorlardan atanacağını bildirmektedir.⁷⁹⁴

İsmet İnönü'nün doğu gezisi sırasında 2.8.1935 tarihinde Erzincan'dan Refik Saydam'a gönderdiği yazı, Erzurum'daki hastaneye sarf edilmek üzere 1500 liranın gönderilmesi hakkındadır. Bu parayla röntgen dairesine operatör için ayrı bir yer ve hastaneye tel kafes yaptırılacağını bildiren Başbakan İnönü, ayrıca dolaştığı yerlerde trahom'un korkunç bir surette genişlediğini yeni bir tahsisat verilmesi mecburiyetinde kalınabileceğini yazmıştır.⁷⁹⁵

a. Bölgelere Ait Raporlarda Sağlık Meseleleri ve Çözümleri

A.Meseleler

1.Bütün vilayette tabip, eczacı ve eczahane yoktur. Memurlar bu ihtiyaçlarını bulunursa askeri tabipten, olmadığı taktirde dua ile temin ederler.

2.Kasabalar bile pislik içinde ve memurin-i sıhhiyeden mahrum bir haldedir.

⁷⁹⁴ BCA MGMK: 21.07.1935, 030.10./65.433.3.

⁷⁹⁵ BCA MGMK: 2.8.1935, 030.10./13.75.20.

3.Vilayet merkezinde sağlık işleri genel olarak iyi ise kazalarda istenilen seviyede değildir.

B.Çözümler

1.Hükümet tabipleri müsait zamanlarda köyleri dolaşmalı ve parasız ilaç dağıtılmalıdır.⁷⁹⁶

8. Adli Politikalar

Beşinci dönem hükümetleri de af kanunu üzerinde çalışmalar yapmış ve nihayi olarak Haziran 1938'de af kanunu çıkarmıştır. 31 Mayıs 1938 tarihinde Yeni Sabah-İstanbul-da yazan Hüseyin Cahit Yalçın yaklaşan af hakkında şunları yazmıştır:

"Dün sabah, gazetede yüz elliliklerle İstiklal Mahkemesi mahkumlarının tamamen affedilmeleri hakkında bir kanun layihasının meclise tevdi edildiğini okuyalıberi içimde derin bir ferahlık var. Büyük bir haz ve saadet içindeyim. Kendimi adeta değişmiş hissediyorum. Dünyayı daha iyi görüyorum, daha rahat bir nefes alıyorum ve zaten candan bağlı olduğum inkılabı daha çok seviyor ve bütün kalbimle takdis ediyorum. Bu kadar derin sevinç neden? Ne oldu? Dosrtlarım mı kurtuldu? Bana maddi bir menfaat mi temin edildi? Hayır.

Çünkü bu af bütün memleket için yeni bir "iklim" yaratıyor. Bu umumi affa saik olan düşüncelerin, telakkilerin, görüşlerin yüksekliği ve manasıdır ki kıymeti haiz bulunuyor. Yalnız birkaç yüz kişinin şahışlarını ve ailelerini memnun edebilecek hususi bir mesele karşısında değiliz. Bütün memleketi, inkılabı, inkılabın dahilde ve hariçte şan ve şerefini, kuvvetini, istikrarını tezyit ve tahkim edecek, gözlere çarptıracak bir temennidir.

Kararlaştırılan bu affa umumi Türk inkılabının bu imtihanı muvaffakiyetle geçirdiğinin bariz bir nişanesidir. İnkılabımız bugün en kuvvetli

⁷⁹⁶ Hamit PEHLİVANLI: a.g.s., s.583.

bir inkişaf merhalesinde bulunuyor. Dahilde kendisine muarız küçücük bir kuvvet bile yok: hariçte Türkiye asırlardan beri görmediği iyi bir hava içinde. Böyle olduğu halde, inkılap bu kuvvetinden şahsi bir nüfuz ve tahakküm sistemi tesis için istifade etmeye kalkmıyor. Kendisini kuvvetli hisseden, tereddüt ve terakki ruhunun memlekette kök salıverdiğini gören inkılap, bu mesut vaziyetten hemen istifade ederek müsaadekarlık, şefkat ve mürüvvet ruhuna tabi oluyor. Bu hareket Türk inkılabının vechesini istikametini göstermek gayesini tebarüz ettirmek itibariledir ki ehemmiyet kesbediyor."⁷⁹⁷

1938 Haziranında af kanunu müzakereleri başlamış ve Adliye Vekili kamutayda bir beyanatta bulunmuştur. Beyanattaki bilgilere göre, kanun layihası üç hedefi kapsıyordu.

Bunlardan birincisi 150'likler, ikincisi heyeti mahsusa kararları, üçüncü hedef de İstiklal Mahkemesi mahkumlarıdır.

Bunlardan birinci kısım sıkı kayıtlar ve şartlar altında affediliyor.

İkinci kısım ufak tefek kayıtlardan sonra normal vatandaşların haiz olduğu hakları iktisap ediyorlar.

Üçüncü kısım da yıllardan beri hapisanelerde yatan ve adedi 25 olan mahkumlardır ki bunların cezası kafi görülerek kayıtsız ve serbest affediliyorlar.

Kanunda ikinci hedef, haklarında heyeti muhsasa kararı verilmiş olanlardır. Büyük Harbin sonundaki çöküntü, zulmet, karışıklık, fikir ihtilafları arasında büyük bir kısım teşkil eden o kimselerdir ki, memleketin selametini dalalet yolunda aramışlardır. Bu adamlar yıllardan beri bu yanlış hareketlerinin cezasını görmüşlerdir.

Nihayet üçüncü hedef olan İstiklal Mahkemeleri mahkumları. Bunlar da büyük Türk zaferinden sonra sık, keskin, sert ve şedit ve geniş inkılap hamleleri ile karşı karşıya geldiler. Bu kadar kesif, keskin ve kuvvetli inkılap hamlelerini tamamen hazmedemeyenler bulundu. Bu hazmedemeyenler

⁷⁹⁷ **Ayın Tarihi:** sayı: 54, Haziran, 1938, s.131,132.

arasında İstiklal Mahkemelerinde mahkum edilmiş bulunanları hiç şüphesiz ki, geçirdikleri müddet zarfında memleketin, inkılabın icaplarını hazmetmiş ve artık bu memleketin affına layık bir seviyeye çıkmışlardır. Onlar da bu af kanunu içinde kayıtsız ve şartsız affolunan kimse olarak dahil olsun."⁷⁹⁸

29 Haziran Şükrü Saraçoğlu'nun konuşmasından sonra 3527 nolu Af Kanunu⁷⁹⁹ kabul edilmiştir. Kanun toplum ve basının tamamında faydalı görülmemiştir. Zira önceki kanunlarla çıkan suçluların yeniden suça yönelmeleri ve hapisanelere dönmeleri af kanunlarını olumsuz kılmıştır. 30 Haziranda Kurun'da yazan S.Gezgin çıkan affı beraat olarak değerlendirmemektedir. Gezgin önceki sınavlardan ders alınmadığını belirttikten sonra şöyle devam etmiştir:

"Galiba, kendimizle milleti birbirine karıştırdığımız için bu, böyle oldu. Türk töresi, kahraman feragatları ile zengindir. "Dişe diş, tırnağa tırnak!" sözünü ancak er meydanında hatırlar. Mecliste konuşulan af kanunu da işte böyle cedani ruh ve vicdan damarlarından sızan bir şefkat nüsğüdür. Bütün bir geçmişin kapkara yüzüne kuvvetli bir sünger çekilecek. Vatan hainlerinin, bu toprağın düşmanlarıyla el ele, kucak kucağa çalışanların alınlarındaki kara damgalar silinecek. Sürgünler, yurtlarına dönecekler. Vatansızlığın acısından kurtulacaklar. Onlar, bu büyük nimetin hakkını nasıl ödeyecekler, bilmiyorum. Fakat bizim, geçmişten alınmış çetin derslerimiz vardır. Ve Cumhuriyetin bu derslerden ne ibretler aldığını dışardakiler daha iyi görmüş olsalar gerekir.

Bizi bir kere daha aldatmak kabil olamaz. Kendimize bu kadar güvendiğimiz içindir ki şairin:

Unut felaketi şahsiyenin müsebbibini

Fakat hakareti affetme validen vatana.

⁷⁹⁸ **Ayin Tarihi:** sayı: 55, Temmuz 1938, 54-56.

⁷⁹⁹ **Düştur:** D.2, c.19, 29 Haziran 1938, s.779; Resmi Gazete ile neşir ve ilanı: 16 Temmuz 1938-Sayı:3961, Kanun No: 3527.

Beytindeki nasihatine rağmen tekrar affediyor, bağışlıyor, suçlulara, günahkarlara bir kere daha iyi, namuslu, olmak imkanını veriyoruz. Yalnız onlar da unutmasınlar. Af, beraat demek değildir."⁸⁰⁰

Adliye Vekili Şükrü Saraçoğlu'nun mükerrer suçlular ve sabıkalılar hakkındaki sözleri sadece affın yeterli olmadığı sorunun suç işleyen sabıkalıların çocukluğunda ele alınması ve kendilerine doğru yolun gösterilmesidir. Burada görev eğitime ve halkın sosyal seviyesinin yükseltilmiş olmasına bağlıdır. Mayıs 1937'de bütçe görüşmeleri sırasında verilen izahatte:

"Cumhuriyetin onuncu senesi münasebetile bir aftan ziyade ceraimi hafif cezalarla çektirme mahiyetinde olan af münasebetile 34-35 bin arasında gezinen mahkum ve mevkuf yekunları birdenbire dokuz bin kadar eksilmiş 25-26 bin rakamı arasında kalmıştır. Fakat gayet kısa bir zamanda bu rakam 29 bin oldu. Görülüyor ki, 30bin küsur adamın içinden nihayet iki bin kadarı mükerrer cürüm irtikabına müsaittir. Fakat ondan sonra şükranla kaydetmek lazım gelir ki, 4-5 sene geçtiği halde bu yekun daima 29-30 bin arasında kalmıştır.

Demek ki son üç beş sene zarfında birçok hususi kanunlarla mücrimiyet çoğalmış olmasına rağmen hapishaneye giren mücrimlerin adedi eski senelere nispeten çok azalmıştır. Bu da Türk cemaatinin gittikçe bu gibi muzur tohumlardan kurtulmasına delalet eden rakamlardır.

Hapishaneye girmeden ve mahkemelik olmadan evvel çalışan müesseseler bunların adedini azaltmaktadır. Biz bunlarla mahkemelik ve hapisanelik olduğu dakikadan itibaren meşgul oluyoruz. İtiraf etmeliyim ki, geçen sene burada Adliye bütçesi konuşulduğu zaman bu hususta atılmış herhangi bir adımımız mevcut değildir. Yalnız adana mebusu Esmâ Nayman arkadaşımızın teklif ve müdahalesi üzerine çocuklar için ayrı bir hapishane

⁸⁰⁰ **Ayın Tarihi:** sayı: 55, Temmuz 1938, s.87,88

yapmak zarureti duyduk. Bunun için de bütçemizin içine bu işe karşılık olmak üzere 20 bin lira tahsis ettik."⁸⁰¹ denilmektedir.

1932-1938 yılları arasındaki mahkumlar istatistiğine göre Sulh Ceza Mahkemeleri Mahkumiyet kararları ile ilk sırada yer alırken, Asliye Ceza ve Ağır Ceza bunu takip etmektedir.⁸⁰² Önceki dönemde olduğu gibi TBMM, Türklüğe, Hükümet, Cumhurbaşkanı, hakaret gibi takikat gerektiren suçlar 1933-1937 yıllarına ait listesi Adalet Bakanlığı'na sunulmuştur.⁸⁰³

a. Bölgelere Ait Raporlarda Adli Meseleler ve Çözümleri

A.Meseleler

1.Teşkilatı her yerde kurulamamış olan adalet mekanizmasının bir an evvel her yerde teşkilatlanması zaruridir. Bilhassa kazalarda noksan olan adliye teşkilatını bir an evvel ikmal etmelidir. Adliye teşkilatının bölgede bilhassa kazalarda teşkilatının olmaması halkı birkaç bakımdan etkilemektedir. Raporlar bu konu şöyle dile getirilmelidir: "Kazalarda adliye teşkilatı olmadığı için halk mahkeme için vilayet merkezine gelmektedir. Ancak dava uzadığı için defalarca ya köyüne, kasabasına gidip geliyor ve şehirlerde bir yerlerde yatıp kalkıyor bu durum halkı mutazarif ediyor. Dolayısıyla hükümet kapısına bir daha uğramak istemiyor."

2.Adliye ile mülki idareciler arasında itilaf bulunmaktadır. Elazığ Valiliği raporunda adliyeyi alenen hükümete şikâyet etmekte ve şöyle demektedir: "Palu kaymakamı Şeyh Abdurrahman'ı yataklık yaptığı için sorguladı diye savcılık, kaymakam hakkında soruşturma açmıştır. Yine Ovacıkta suçlu aşiret ağalarına cezadan nasıl kurtulacakları hususunda hakim akıl vermektedir. Mazgirt hakimi suçlu bir katili ve iç birlikçileri bırakmak suretiyle aşiretler arasında büyük kavgalara sebep olmuştur. Doktor raporuyla sahip olduğu halde 25 yaşındaki şahsı 14 yaşında

⁸⁰¹ **Ayın Tarihi:** sayı: 40, Mayıs 1937, s.105-106.

⁸⁰² **DİE: İstatistik Yıllığı,** c.10, 1938-1939, s.100.

⁸⁰³ **Bkz. BCA MGMK:** 13.5.1938, 30.10 / 44.283.6.

göstererek suçluyu tahliye ediyor. Bölgede birçok hakim mülki idarecilere ve güvenlik güçleriyle itilaf çıkarmaktadır.”

3.Adliye teskiletında istihdam edilen memurların tutum ve davranışların ahlaki seviyeleri de önemli bir konudur. Bir raporda şunlar yazılıdır: “Adliye memurlarının irtikâbı bizi uğraştırmaktadır. Adliye vekaleti hala bölgede çoğunlukla yerli memurları istihdam etmektedir. Bunun yanında bölgede 10-15 seneden beri çalışın ve adeta yerli durumuna gelmemiş olanlarda istihdama ısrarla devam etmektedir.”

4.Mahkemelerin tutum ve davranışları bölgedeki toplumsal huzurla yakından ilgilidir. Bu durumu sarsan bazı hususlar şöyle dile getirilmektedir; “mahkemelerde ekseriyet vazifesinin şuurunda olmayan kimseler bulunmaktadır. Dolayısıyla bir çok suçlu Kürt, kurtulma yolunu bulmaktadır. Çoğu zaman haklı olduğu halde bir Kürd’ün karşısında Türk haksız çıkarılmaktadır.” Adliyeye güvenip sarsan bir başka husus ise raporlarda şöyle dile getirilmektedir: “mehakim-i adliye, icra-i adaletten ziyade tezvirata haksızlığa alet oluyor dolayısıyla mehakim-i adliyeden binlerce insan firari maznun olarak aranmaktadır.”

B.Çözümler

Mevcut hukuk nizamı günün şartlarına cevap vermediğinden yeniden gözden geçirilmelidir. Bir raporda şunlar yazılıdır: “Ağır ve hafif diye ayrılan cezalar aynı ceza evlerinde çekilmektedir. Cezalarda istenilen netice alınamamaktadır. Hülasa; şarkta vesait ve kanunun kabiliyet-i tatbikiye sine göre mevcut ahkam ve usulleriyle yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.”

1.Bölgenin ihtiyaçları ve o günkü şartları göz önüne alınarak bazı düzenlemelerin yapılması teklif edilmektedir. Bu meyanda raporlarda şunu görüyoruz: “Adliyemizin mevcut kanun ve usulleriyle oralarda asayişini temin imkanı yoktur. Oralar için hususi kanun ve mahkeme kurulması idareden ve siyaseten doğru olmaz. Anayasamıza aykırı olmamak şartıyla mevcut kanunlarda istifade ile oralarda onyıl süreyle örfi idare kurulabilir. Umur-i

cezaiye adliyeden alınarak teşkil edilecek örfi mahkemelere tevdi edilmelidir. Adliye ise geçici olarak bir müddet sadece hukuk davalarına bakmalıdır. Ahali, mahkemelerin kendi haklarını muhafaza ve kanaat getirerek müracaatı tercihe başlayınca umuru cecaiyede yavaş yavaş adliyeye devdi edilebilir.

2.Raporlarda dorudan suçlu olmayan veya adi suçlardan aranan ve yurt dışına kaçmış insanları kazanmak için bir aftan da istifade edilebileceği vurgulanmaktadır. “haklarında cept ve ihsar olup da isyana iştirak etmeyenler için af veya tecil çıkarılması uygundur.” “Adi suçlu olup yurt dışında olanların hükümetin affına mahzar olacaklarını ümit ettikleri ve dönmek istedikleri işitilmektedir.”⁸⁰⁴

⁸⁰⁴ Hamit PEHLİVANLI: a.g.s., s.572-574.

SONUÇ

Geçmişte ve günümüzde devletlerin iç yönetim sistemlerine bakıldığında; iç meselelerini önemli ölçüde çözebilen devletlerin güçlü oldukları ve halkının sosyal seviyesinin yüksek olduğu görülmektedir. Bu ise diğer sahalardaki meselelerin de halledilmişliğini ifade etmektedir. Ayrıca iç yönetim sistemiyle toplum arasındaki ilişkinin sağlıklı olması açısından devlet toplumun her türlü ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken, toplumu yönlendirirken o toplumun özelliklerini gözönünde bulundurarak idari teşkilatını ona göre yapılandırmak ve politikalarını ona göre tespit etmek durumundadır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi tarihin ilk devirlerinden itibaren birçok uygarlığa beşiklik etmiş ve siyasal mücadelelere sahne olmuştur. Bölgede Türklerin varlığı çok eski dönemlere gitmekle birlikte 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletleri, Türk Beylikleri ve nihayetinde Osmanlı Devleti Türkiye Cumhuriyetine uzanan sürecin durak noktalarını oluşturmuştur. Ancak Osmanlı Devletinin dağılışı ve yıkılışı süreçleri bölgedeki Türk varlığını tehdit eden meseleleri de gündeme getirmiştir.

1815 Viyana Kongresinden sonra batılıların "Doğu Sorunu" çerçevesinde Anadolu'daki Türk varlığını sona erdirmeye gayretleri başlamıştır. Doğu bölgesinde yazılan senaryolar ile önce Ermeni olayları çıkmıştır. Ermeni meselesi diye bir mesele, ilk önce ne Ermenilerin meselesi, ne de Türklerin meselesi olmuştur. Şayet Ermenilerin meselesi olmuş olsaydı, bu mesele bütün Ermenilerin Türk hakimiyetine girmesiyle başlar ve günümüze kadar devam ederdi. Türklerin böyle bir meselesi olsaydı, yine Selçuklular devrinde başlar, fakat XIX.yüzyıla kadar mutlaka bir çözüme kavuşturulurdu. Demek ki XIX.yüzyılın son çeyreğine kadar böyle bir mesele her iki taraf için

de söz konusu değildi. Zaten böyle bir mesele de olamazdı; zira Türkler Anadolu'ya geldiklerinde ne bağımsız bir Ermeni devletiyle, ne de bir Ermeni ordusuyla karşılaşmıştır, hatta ne de Ermenistan diye bir bölgeye girmişlerdir.

Daha sonra da Kürtçülük hareketleri baş göstermiştir. Bu hareketler sonucu çıkan isyanlara bakıldığında; olayların iç sebeplerle birlikte dışarıdan da desteklenerek çıkarıldığı fikri oluşmaktadır. Gerçekten de bölgede Şeyh Sait İsyanı ile birlikte 1925'den 1930 yılına kadar ortalama 7-8 ay ara ile 5 yıl boyunca çeşitli yerlerde isyanlar çıkarılmış ve devlet bu yoğun hareketler arasında bunaltılmaya çalışılmıştır. Uzun bir aradan sonra 1937-1938 yıllarında yeni ayaklanma denemeleri yapılmışsa da başarılı olunamamıştır. İsyanlar birçok insanın canına malına mâl olmuş ve güvenlik güçlerinden masum görevlilerin şehit olmalarına sebep olmuştur. Bu isyan hareketlerinin yeni Türk Devleti'nin önünü kesmeye yönelik olduğu açıktır.

Coğrafi ve stratejik öneme sahip olan bölgeyi paylaşmaya yönelik faaliyetler I. Dünya Savaşı sırasında yoğunlaşmış ve bazı devletlerin kendi aralarında yaptıkları gizli anlaşmalar uygulamaya konmuştur. Bu amaçla bir taraftan doğu bölgelerinde Ermeni ve Kürt ayaklanmaları çıkarılırken diğer taraftan da Mondros Ateşkes Antlaşması ve Paris Konferansı ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetleri İngiltere ve Fransa tarafından işgal edilmeye başlanmıştır. İşgal acılarını yaşayan halk ise şanlı bayrağını dalgalandırmak için bütün gayretlerini ortaya koymuştur. Kurulan Milli Cemiyetler yanında yapılan bölgesel ve milli kongreler ile tahrikler karşısında çıkan ayaklanmalara rağmen bölgenin kurtuluşu sağlanmıştır.

Doğu ve Güney cephesinde kazanılan askeri, siyasi başarılar sonrası batı cephesinde Erzurumlusu, Edirnelisi, Karslısı, Diyarbakırlısı, İzmirli ile birlikte yapılan mücadeleler nihai zaferi getirmiştir. 29 Ekim 1923'de Cumhuriyetin ilanı ile yeni Türk Devleti milli sınırlar içinde kurulmuş olmakla birlikte Atatürk Döneminde Doğu ve Güneydoğu'da tarihi senaryolar yeniden

oyunmak istenmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde doğu bölgelerinde de uygulanacak Şark meselesi de bir devletin sonunu hazırlamıştır.

Zira Türkiye Cumhuriyeti 1924 yılında Şeyh Sait başta olmak üzere 1938 yılındaki Dersim İsyanına kadar dış destekli isyanlarla uğraşmıştır. Musul ve Hatay meseleleri sonrasında ortaya çıkan isyanlar ülkenin milli sınırlarıyla ilgili sorunlar olmuştur.

1923-1938 döneminde yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bağımsızlığını pekiştirmek, varlığını koruyup güçlendirmek gibi temel işlevine öncelik vermek zorundaydı. Bu dönemin başlarında, ülkede geri kalmış veya gelişmiş bölge ayrımı yapmak ve geri kalmış diye nitelendirebilecek bölgelerin kalkındırılmasını ve sorunlarını çözmek için devletin özel ve yoğun bir çaba harcamasını beklemek mümkün değildi. O tarihlerde ülkenin hemen hemen tümü geri kalmış yöre görüntüsündeydi.

Ancak, zamanın Cumhuriyet Hükümetlerinin, hem yatırımların ve nüfusun yayılması, hem de belli yerleşim yerlerinde yoğunlaştırılması yöntemlerini denediği görülmektedir.

Milli Kurtuluş Savaşı'nı kazanıp, yurdu düşman istilasından kurtarmayı ve yeni bir devlet kurmayı kendisine kutsal amaç edinen Cumhuriyet öncesi hükümetlerin programında ekonomik ve sosyal politikalardan çok, bu amaca yönelik politikaların yer alması gayet doğal olup, aynı zamanda gereklidir. Bu nedenle Cumhuriyet öncesi hükümetlerini; milli kurtuluş savaşını kazanan, yeni Türk Devleti'ni, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran, kendilerinden beklenen hizmetleri fazlası ile yerine getiren hükümetler olarak şükranla anmak gerekir.

Cumhuriyet Döneminde ülkede yapılan inkılaplar Türk milleti için kısa sürede bir umut doğurmuş, başlayan kalkınma hamlesi başarıyla sürdürülmüştür. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde de bütün olumsuzluklarına rağmen ciddi adımlar atılmıştır. Ancak politikaların yürütülme başarısı ve istenilen sonuçların alınıp alınmadığı tartışmalıdır: Bu

Türkiye'nin bütünü içerisinde değerlendirilecek hususlardır. Yani dönem hükümetlerinin belirlediği politikalar Türkiye için ne derece isabetli ise, Doğu ve Güneydoğu Anadolu için o kadar isabetlidir. Bu konuda Doğu bölgesinin tarihi ve coğrafi şartlarının göz önünde bulundurulması da yerinde olacaktır. Zira Cumhuriyetin ilk yıllarındaki kötü ekonomik tabloya bakılırsa Anadolu'nun birçok yerinde ekonomik varlık olmadığı gibi bölgeler arasında da gelişmişlik farkının olmadığı öne sürülebilir.

KAYNAKÇA

A.ARŞİVLER

1. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (Kataloglar:BKK, BMGMK, CHPK, BÖKMK)
2. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (Atatürk Koleksiyonu)
3. İçişleri Bakanlığı Arşivi (Sicil Dosyaları)
4. TBMM Kütüphanesi ve Arşivi.

B.SÜRELİ YAYINLAR

1. Resmi Yayınlar
 - a. TBMM Zabıt Cerideleri (2.3.4.5.Devre, 1923-1938).
 - b. Düsturlar (2.Devre, c.1-19)
 - c. Ayın Tarihi (1923-1938 Koleksiyonları)
 - d. TBMM Gizli Celse Zabıtları (4.cilt)
 - e. Ceride-i Resmiye (Resmi Gazete)
 - f. 1973 İl Yıllıkları
 - g.Hükümet Programları (1923-1938)
2. Gazeteler

Hakimiyet-i Milliye, Ulus, Milliyet.
3. Ansiklopediler

İslam Ansiklopedisi (MEB Yayınları), Türkler Ansiklopedisi (Yeni Türk Yayınları), Meydan Larousse.

C.BAŞVURU ESERLERİ

1.Kitaplar

- ACAR, Muhittin. **Hükümet Programları ve Kalkınma Planlarında Kamu Yönetimi Yaklaşımları**, Ankara 1991.
- ACUN, Niyazi. **Dünya Petrol Tarihi ve Türk Petrolü**, İstanbul 1947.
- AKBULUT, Yılmaz. **Bingöl Tarihi**, Ankara 1995.
- AKÇORA, Ergünöz. **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)**, İstanbul 1994.
- AKDAĞ, Mustafa. **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi I**, İstanbul 1995.
- AKGÜL, Suat. **Paris Konferans'ından Sevr'e Türkiye'nin Paylaşılması Meselesi**, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c.8, sayı: 23, (Mart 1992)'den ayrı basım.
- AKGÜN, Seçil. **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu**, İstanbul 1981.
- AKYÜZ, Yahya. **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, Ankara 1975.
- AKPINAR, Alişan. **Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi**, İstanbul 1997.
- AKTAN, Reşat. **Türkiye İktisadi**, Ankara 1972.
- AKYÜZ, Yahya. **Türk Eğitim Tarihi**, İstanbul 1999.
- ALADAĞ, C. **Milli Mesele ve Doğuda Feodalizm-Aşiret**, İstanbul, 1976.
- ALBAYRAK, Kadir. **Keldaniler ve Nasturiler**, Ankara 1997.
- ALDAN, Mehmet. **İz Bırakan Mülki İdare Amirleri**, Ankara 1990.
- ALTINTAŞ, Mustafa. **Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları**, Ankara 1978.
- ANZERLİOĞLU, Yonca. **Nasturiler**, Ankara 2000.
- ARAL, Nezihe. **Mustafa Kemal'in Devlet Paşası**, İstanbul 1997.
- ARAS, Ali. **Güneydoğu Anadolu'da Arazi Mülkiyeti**, Ankara 1956.

ARDIÇOĞLU, Nureddin. **Harput Tarihi**, Ankara 1997.

ARIKAN, Osman. **Doğu Bölgesi'nin Sanayileşmesi**, Ankara 1973.

ARMAOĞLU, Fahir. **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, Ankara 1991.

_____ **Türkiye Cumhuriyeti'ni Yıkmaya Matuf Siyasi ve İdeolojik Oyunlar**, Ankara 1986.

ARSLAN, Rıfki. **Diyarbakır'da Toprakta Mülkiyet Rejimleri ve Toplumsal Değişme**, Ankara 1992.

ARTUÇ, İbrahim. **İsmet Paşa-Bir Dönemin Öyküsü**, İstanbul 1993.

ARVASI, Ahmet. **Doğu Anadolu Gerçeği**, Ankara 1988.

AŞAN, M.Beşir. **Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri (11.-13.Yüzyıllar)**, Ankara 1989.

AŞGIN, Sait. **Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları**, Ankara 2000.

ATALAY, İbrahim; MORTAN, Kenan. **Türkiye Bölgesel Coğrafyası**, İstanbul 1997.

Atatürk'ün Kültür ve Medeniyet Konusundaki Sözleri, Ankara 1990.

Atatürk'ün Sağlıkla İlgili Özdeyişleri ve Sözleri, Ankara 1981.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, İstanbul 1945, c.1.

Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları, TBMM Yayınları, Ankara 1987.

AVCIOĞLU, Doğan. **Milli Kurtuluş Tarihi**, İstanbul 1986.

_____ **Türkiye'nin Düzeni**, İstanbul 1986.

AYBARS, Ergun. **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**, İstanbul 1988.

AYDEMİR, Şevket Süreyya. **Cihan İktisadiyatında Türkiye**, 1931.

- AYSAN, Mustafa. **Atatürk'ün Ekonomi Politikası**, İstanbul, 1980.
- BALCIOĞLU, Mustafa. **İki İsyan, Bir Paşa**, Ankara 2000.
- BALIN, Remzi. **Diyarbakır**, Diyarbakır 1963.
- BALTAOĞLU, Ali Galip. **Atatürk Dönemi Valileri**, Ankara 1998.
- BARKAN, Ömer Lütfi. **Türkiye'de Toprak Meselesi**, İstanbul 1980.
- BAŞAR, Ahmet Hamdi. **Atatürkle Üç Ay**, İstanbul 1945.
- BAŞBUĞ, Hayri. **Kürd Türkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri**, Ankara 1984.
- BATU, Salahattin. **Doğu İlleri Hayvancılığı**, Ankara 1953.
- _____ **Doğu İlleri Hayvancılığı**, Ankara 1953.
- BAYAZ, Hüseyin. **Antep Savunması Günlüğü**, İstanbul 1994.
- BAYRAM, Sadi. **Kaynaklara Göre Güneydoğu Anadolu'da Proto Türk İzleri**, İstanbul 1990.
- BEŞİKÇİ, İsmail. **Doğu Anadolu'da Göçebe Türk Aşiretleri**, Ankara 1992.
- BİLGE, Suat. **Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, Güç Komşuluk (1920-1964)**, Ankara 1992.
- BİLGİN, M.Sıraç. **Barzani**, İstanbul 1992.
- BİNGÖL, Vasfi. **Atatürk'ün Milli Eğitimimizle İlgili Düşünce ve İstekleri**, İstanbul 1993.
- BORATAV, Korkut. **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul 1989.
- _____ **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara 1982.
- BRUINSEN, Martin Van. **Ağa, Şeyh ve Devlet**, Ankara 1991.
- BULUT, Faik. **Belgelerle Dersim Raporları**, İstanbul, 1991.
- CEMAL, Behcet. **Şeyh Sait İsyanı**, İstanbul 1955.
- CEVİZOĞLU, Hüseyin. **Coğrafyadan Tarihe, Türk Tarihi İçinde Doğu Anadolu**, İstanbul 1991.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978), Akbank Yayınları, İstanbul 1980.

Cumhuriyetin 50. Yılında Karayollarımız, Ankara 1973.

ÇAĞATAY, Neşet. **Türkiye’de Gerici Eylemler**, Ankara 1972.

ÇAVDAR, Tevfik. **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, Ankara, 1999.

ÇOĞALAN, Celal-KURTARAN, Halit. **Her Yönüyle Maraş**, İstanbul 1969.

ÇOŞAR, Nevin. **Türkiye’de Devletçilik**, İstanbul 1995.

DANIŞMEND, H.İsmail. **Türklük Meseleleri**, İstanbul 1976.

DARICI Haldun. **Geçici Bütçe Kanunları**, Ankara 1995.

DARKOT, Besim. **Türkiye İktisadi Coğrafyası**, İstanbul, 1963.

DERİNGİL, Selim. **Denge Oyunu**, İstanbul 1994.

DİE: **1927 Sanayi Sayımı**.

DİE: **İstatistik Göstergeler (1923-1998)**, Ankara 2001.

DİE: **Rakamlarla Kalkınan Türkiye (1923-1968)**, Ankara 1969.

DİE: **Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmede 50. Yıl**, Ankara 1973.

DJUVARA, Trondafir. **Türkiye’nin Paylaşılması Hakkında Yüz Proje (1281-1913)**, Ankara 1999.

DÖNMEZER, Sulhi. **Türkiye’de Vatandaş Eşitliği**, Ankara 1989.

DURMUŞ, İlhami. **İskitler (Sakalar)**, Ankara 1993.

EDEN, Şükrü Nuri. **Şark Meselesinin Dış Boyutu**, Kayseri 1990.

EGE, Rıdvan. **Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri (1923-1998)**, İstanbul 1998.

_____ **Türkiye’nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa**, Ankara 1993.

EKİNCİ, Yusuf. **Hükümet ve Siyasi Parti Programlarında Milli Eğitim (1920-1994)**, Ankara 1994.

Elli Yılda Türk Sanayi, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ankara 1973.

- ERGIN, Osman Nuri. **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul 1941.
- ERGINAY, Akif. **Kamu Maliyesi**, Ankara 1994.
- ERGUN, Mustafa. **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ankara 1982.
- ERGÜN, İsmet. **Türkiye'nin Ekonomik Kalkınmasında Ulaştırma Sektörü**, Ankara 1985.
- ERİNÇ, Sırrı. **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul 1953.
- ERKAN, Hüsnü. **Ekonomi Sosyolojisi**, İzmir 1991.
- EROĞLU, Veysel. **Ermeni Mezalimi**, İstanbul 1995.
- EROL, Mine. **Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi**, Giresun 1972.
- ERÖZ, Mehmet. **İktisat Sosyolojisine Başlangıç**, İstanbul 1977.
- _____ **Türk Milleti ve Türk Milliyetçiliği**, İstanbul 1987.
- ERZEN, Afif. **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara 1992. EVANS, Laurence. **Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)**, Çev: Tevfik Alanay, İstanbul 2003.
- FINDIKOĞLU, Zeki. **Kooperasyon Sosyolojisi**, İstanbul 1967.
- FIRAT, M. Şerif. **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Ankara 1981.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II**, İstanbul 1992.
- GOLOĞLU, Mahmud. **Devrimler ve Tepkiler (1924-1930)**, c.II, Ankara, 1972.
- GÖKDEMİR, Ahmet Ender. **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara 1998.
- GÖNLÜBOL, Mehmet. **Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma**, Ankara 1964.
- GÖYÜNÇ, Nejat. **16. Yüzyılda Mardin Sancağı**, Ankara 1991.
- _____ **Cumhuriyet Türkiye'si ve Doğu Anadolu**, Ankara 1985.
- GÜNALP, Haldun. **Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri**, Ankara 1987.
- GÜNALTAY, Şemsettin. **Yakın Şark II (Anadolu)**, Ankara 1946.

GÜNEL, Kamil. **Coğrafyanın Siyasal Gücü**, İstanbul 2002.

GÜNER, İ. **İlimiz İğdir, İğdir** 1993.

GÜNGÖR, Erol. **Dünden Bugünden**, Ankara 1982.

_____ **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, İstanbul 1986.

GÜRİZ, Adnan. **Türkiye’de Nüfus Politikası ve Hukuk Düzeni**, Ankara 1995.

GÜRÜN, Kamuran. **Ermeni Dosyası**, İstanbul 2001.

HACIEMMİOĞLU, Necmettin. **Milliyetçi Eğitim Sistemi**, İstanbul 1972.

HALLI, Reşat. **Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar (1924-1938)**, Ankara 1972.

HATİPOĞLU, Şevket Raşit. **Türkiye’de Zirai Buhran**, Ankara 1936.

HAYDAROĞLU, İ.Polat. **Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar**, Ankara 1990.

HAZAR, Nurettin. **Atatürk ve Kooperatifçilik**, Ankara 1981.

HİÇ, Süreyya. **Türkiye Ekonomisi II**, İstanbul 1990.

HOCAOĞLU, Mehmet. **Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul 1976.

HOWARD, E. Wilson. **Türkiye Cumhuriyetinde Milli Eğitim ve Atatürk**, Çev: İlhan BAŞGÖZ: Ankara.

İLKİN, Selim; İlhan, TEKELİ. **Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu**, Ankara 1982.

İLTER, Erdal. **Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlı Faaliyetleri (1890-1923)**, İstanbul 1995.

İNAN, Afet. **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin 1. Sanayi Plânı**, Ankara 1972.

İNAN, Afet. **Ellinci Yılda Tarihten Geleceğe**, Ankara 1974.

- _____ **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı**, Ankara, 1973.
- İNAN, İ.Hakkı. **Tarım Ekonomisi**, Tekirdağ 1994.
- İNÖNÜ, İsmet. **Hatıralar**, İstanbul 1987.
- İRTEM, Süleyman Kani. **Şark Meselesi**, İstanbul 1999.
- İSHAKOĞLU, Mehmet. **Cumhuriyetle Başlayan Sanayileşme Hareketlerinde Doğu Anadolu**, Erzurum 1976.
- JAESCHKE, Gootthard. **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara 1991.
- KABACALI, Alpay. **Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları**, İstanbul 1991.
- KANDEMİR, Feridun. **Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay**, İstanbul 1965.
- KARABEKİR, Kazım. **İstiklal Harbimizin Esasları**, Yayına Hazırlayan: Faruk ÖZERENGİN, İstanbul 2000.
- _____ **Kürt Meselesi**, İstanbul 1995.
- _____ **İstiklal Harbinin Esasları**, İstanbul 2000.
- KARADAĞ, Raif. **Petrol Fırtınası**, İstanbul 1979.
- _____ **Şark Meselesi**, İstanbul 1971.
- KARAKOYUNLU, Yılmaz. **Liberalizmin Türkiye Promönadı**, Ankara 1997.
- KARAOŞMANOĞLU, Yakup Kadri. **Politikada 45 Yıl**, İstanbul 1984.
- KARLUK, Rıdvan. **Türkiye Ekonomisi**, Eskişehir 1995.
- KAYABALI, İsmail; ARSLANOĞLU, Cemender. **Doğu Problemi**, Ankara 1990.
- KEPENEK, Yakup. **Türkiye Ekonomisi**, Ankara 1986.
- KEYDER, Çağlar. **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1927)**, Ankara 1982.

- KILIÇER, Turgut. **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Mahalli İdareler Politikaları, 1923-1990**, Ankara 1990.
- KINAL, Füzulan. **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara 1991.
- KIRBAŞLI, Faik. **1920-1972 Döneminde Kalkınmada Öncelikli Yörelere İlişkin Hükümet Politikaları**, Ankara 1973.
- KIRÇAK, Çağlar. **Meşrutiyetten Günümüze Gericilik (1876-1950)**, c. I, İstanbul 1989.
- KOCA, Hüseyin. **Yakın Tarihimizden Günümüze Hükümetlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları**, Konya 1998.
- KOCAOĞLU, Mehmet. **Petro-Strateji**, Ankara 1999.
- _____ **Uluslararası İlişkiler Işığında Ortadoğu**, Ankara, 1995.
- KOÇ, Nizamettin. **Atatürk ve Eğitim**, Ankara 1989.
- KOÇAK, Cemil. **Umumi Müfettişlikler**, İstanbul 2003.
- KOÇAŞ, Sadi. **Kürtlerin Kökeni ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**, İstanbul 1990.
- KOÇAŞ, Sadi. **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara 1967.
- KODAMAN, Bayram. **II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara 1987.
- _____ **Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul 1983.
- _____ **Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi**, Ankara 1992.
- KONGAR, Emre. **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, İstanbul 1981.
- KONUKÇU, Enver. **Kara ve Akkoyunluların Yurdunda**, İstanbul 1993.
- KÖKSAL, Aydoğan. **Türkiye'nin Genel ve Turizm Coğrafyası**, Ankara 1982.

KÖYMEN, Mehmet Altay. **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1993.

KURAT, A. Nimet. **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990.

KURTKAN, Amiran. **Köy Sosyolojisi**, İstanbul 1968.

KURUÇ, Bilsay. **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1933-1935)**, c. 2, Ankara 1993.

_____ **İktisat Politikasının Resmi Belgeleri**, Ankara, 1963.

_____ **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, İstanbul 1987.

KÜÇÜKDAĞ, Yusuf. **Gaziantep**, Gaziantep 1999.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer. **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara 1978.

LAVRANCE, Evans. **Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)**, Çeviren T.ALANAY, İstanbul 2003.

MELEK, Kemal. **İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)**, İstanbul 1983.

MELEK, Kemal. **Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası**, İstanbul 1978.

MESUT, Ahmet. **İngiliz Belgelerinde Kürdistan (1918-1958)**, İstanbul 1992.

MUMCU, Uğur. **Kürt-İslâm Ayaklanması (1919-1925)**, İstanbul 1993.

MUTLU, Yücel. **Bayındırlık Bakanlığı Tarihi (1920-1988)**, Ankara 1989.

MÜLAYİM, Ziya Gökalp. **Atatürk'ten Bugüne Kooperatifçilik**, Ankara 1998.

NECATİ, Mustafa; İNAN, M.Rauf. **Cumhuriyet Döneminde Eğitim**, İstanbul 1983.

On Senede Türkiye Nafiası (1923-1937), İstanbul 1933.

ORHONLU, Cengiz. **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı**, İstanbul 1987.

ORHUN, Hayri; KASAROĞLU, Celal; BELEK, Mehmet; ATAKUL, Kazım. **Meşhur Valiler**, Ankara 1966.

ÖGEL, Bahaeddin, YILDIZ, Hakkı Dursun vd. **Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu**, Ankara 1986.

ÖGEL, Bahaeddin. **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 1988.

ÖKE, Mim Kemal. **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu**, Ankara 1992.

ÖKE, Mim Kemal. **Musul Meselesi Kronolojisi**, İstanbul 1987.

ÖNDER, M. **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, 1975, s. 123-126.

ÖZBUDUN, Ergun. **Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma**, Ankara 1975.

ÖZCAN, Enver. **Ekonomik Bunalımlar**, Ankara 1981.

ÖZÇELİK, İsmail. **Milli Mücadelede Güney Cephesi**, Ankara 1992;

ÖZDOĞAN, Sur. **Pasinler Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi**, Ankara 1964.

ÖZGÜR, Murat. **Türkiye Nüfus Coğrafyası**, Ankara 1998.

ÖZER, Ahmet. **Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni**, İstanbul 1990.

_____ **Modernleşme ve Güneydoğu**, Ankara 1998.

ÖZKAYA, Yücel. **Türk İstiklal Harbi ve Cumhuriyet Tarihi**, Ankara 1998.

ÖZTUNA, Yılmaz. **20.Yüzyılın Son Çeyreğinde Şark Meselesi**, İstanbul 1989.

ÖZTÜRK, Ayhan. **Milli Mücadelede Gaziantep**, Kayseri 1994.

ÖZTÜRK, Cemil. **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, Ankara 1996.

ÖZTÜRK, Kazım. **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları**, İstanbul 1968.

PALMER, Alan. **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu**, Çeviren: Belkıs Çorakçı DIŞBUDAK, İstanbul 2002.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet. **Tarih Boyunca Türk Kürtleri ve Türkmenler**, Ankara 1983.

PEHLİVANLI, Hamit. Mayewski: **Doğu Anadolu Raporu**, Ankara.

Rakamlarla Kalkınan Türkiye (1923-1968), DPT Yayınları, Ankara 1969.

RİŞVANOĞLU, Mahmut. **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm**, İstanbul 1975.

Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, Hazırlayan: Sağlık ve Sosyal Yardımlaşma Bakanlığı, Ankara 1973.

SAKAOĞLU, Necdet. **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İstanbul 1991.

SARINAY, Yusuf. **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)**, İstanbul 1994.

SAVAŞ, Vural. **İktisat Politikasına Giriş**, İstanbul 1982.

SELEK, Sebahattin. **Milli Mücadele**, c.1-2, İstanbul 1981.

SONYEL, Salahi. **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, Ankara 1986.

SOYAK, Hasan Rıza. **Atatürk'ten Hatıralar**, İstanbul 1973.

SÖNMEZ, Mustafa. **Doğu Anadolu'nun Hikayesi**, Ankara 1990.

_____ **Türk Ekonomisinde Bunalım**, İstanbul 1986.

SÜMER, Faruk: **Karakoyunlular**, Ankara 1967.

SÜSLÜ, Azmi. **Ermenilerin Yaptığı Katliamlar**, Ankara 1986.

_____ **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara 1987.

ŞADİLLİLİ, Vedat. **Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar**, Ankara 1980.

ŞAHİN, Hüseyin. **Türkiye Ekonomisi**, Bursa 1995.

ŞAHİNGİRAY, Özel. **Celal Bayar'ın Türkiye Büyük Millet Meclisinde Yaptığı Kanun Tekliflerinin Esbabı Mucibeleri, (1920-1938)**, İstanbul, 1999.

ŞİMŞEK, Halil. **Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları**, Ankara 2001.

T.C. Ulaştırma Bakanlığı. **Ulaştırmada 50 Yıl**, Ankara 1973.

TANSEL, Selahattin. **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, 4 cilt, İstanbul 1991.

TANYOL, Cahit. **Atatürk ve Halkçılık**, Ankara 1981.

TAŞ, Serap. **Umumi Müfettişlikler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 1997.

TAŞALAN, Nurdoğan; ETİNGÜ, Turgut. **İlkçağlardan Günümüze Kadar Suikastlar ve Ayaklanmalar Tarihi**, Milliyet Yayınları.

TEKELİ, İlhan; İLKİN, Selim. **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Ankara 1983.

TEKİN, Adil. **Diyarbakır**, İstanbul 1971.

TOKDEMİR, Ertuğrul. **Türkiye Ekonomisinin Tarihsel Temeli**, İstanbul 1985.

TOKGÖZ, Erdinç. **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi**, Ankara 1991.

TOPÇUBAŞI, Arslan. **Batı ve Şark Meselesi**, Ankara 2000.

Toprak Reformu, Hazırlayan Ziraat Yüksek Mühendisliği Odası, Ankara, 1960.

TÖREHAN, Serdar. **Bitlis'in İşgali ve Kurtuluşu**, Bitlis 1995.

TUNCAY, Mete. **Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul 1989.

TURAL, M.Akif. **Atatürk Devrinde İktisadi Yapılaşma (1920-1938)**, Ankara 1987.

TURAN, Refik – SÜSLÜ, Azmi. **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Ankara 2000.

TURAN, Osman. **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1997.

_____ **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1993.

TURHAN, Mümtaz. **Kültür Değişimleri**, İstanbul 1987.

TURHAN, Salih. **Maliye Politikası**, İstanbul 1972.

Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927), c. 3, Ankara 1993.

Türk Parlamento Tarihi, V. Dönem (1935-1939), c. 2, Ankara 1993.

TÜRKAY, Cevdet. **Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler**, İstanbul 1979.

TÜRKDOĞAN, Orhan. **Çağdaş Türk Sosyolojisi**, İstanbul 1995.

_____ **Doğu Anadolu'nun Yapısı**, Ankara 1987.

_____ **Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği**, İstanbul, 1985.

ULUBAY, Osman. **Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1974.

ULUBELEN, Erol. **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul 1967.

ULUĞ, Naşit. **Tunceli Medeniyete Açılıyor**, İstanbul 1939.

_____ **Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1973.

URAS, Esat. **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1976.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1988.

ÜLKEN, Yüksel. **Atatürk ve İktisat**, Ankara, 1981.

ÜNAL, A.Necip. **Türkiye'de Ekonomik Yapı Değişimleri (1923-1986)**, Ankara 1989.

ÜNAL, Mehmet Ali. **16. Yüzyılda Harput Sancağı**, Ankara 1989.

ÜSKÜL, Zafer. **Siyaset ve Asker**, İstanbul 1989; **Olağanüstü Yetki ve Tedbir Kanunları**, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1923.

ÜSTEL, Füsün. **Türk Ocakları (1912-1931)**, İstanbul 1997.

YALÇIN, Semih. "Milli Mücadele Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde King-Crane Komisyonu ve General Harbord Heyetleri", **Atatürk 4.Uluslararası Kongresi (25-29 Ekim 1999, Kazakistan)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, c.2, Ankara 2000.

YAHYAOĞLU, Tahsin. **Tarım Kentleri**, Konya, 1975.

YALMAN, Ahmed Emin. **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, c. 3 (1922-1944), Ankara 1971.

YAŞA, Recep. **Bitlis'te Türk İskânı**, Ankara 1992.

YAVI, Ersal. **Doğu Anadolu ve Erzincan**, Ankara 1994.

YAVUZ, Edip. **Tarih Boyunca Türk Kavimleri**, Ankara 1968.

YAZICI, Mustafa. **Tanzimattan Bu Yana Milli Eğitim Bakanları, Başbakanlar ve Atatürk**, Ankara 1962.

YAZMAN, M.Öğüt. **Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara 1973.

YILMAZÇELİK, İbrahim. **19. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, Ankara 1995.

YINANÇ, M.Halil. **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I**, İstanbul 1994.

_____ "Diyarbakır", **İslam Ansiklopedisi**, c. 3, İstanbul, 1961.

YOLGA, Mehmet Zülfü. **Dersim (Tunceli) Tarihi**, Ankara, 1994.

YULUĞ, Mustafa. **Türkiye'de Kamu Savurganlığı ve Bütçe Yönetimi**, Ankara 1981.

YÜCEL, Talip. **Türkiye Coğrafyası**, Ankara 1987.

ZÜLFİKAR, Hamza. **Bitlis-Muş Yörelerinde Halk Kültürü**, Ankara 1992.

2.Makaleler

AKGÜL, Suat. "Paris Konferansı'ndan Sevr'e Türkiye'nin Paylaşılması Meselesi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. 8, sayı: 23 (Mart) 1992.

ARVOBA, Çelik. "Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarında Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara 1982.

ATAY, Falih Rıfki. "Şarkta", **Hakimiyet-i Milliye**, 10 Temmuz 1930.

_____ "Tunceli", **Ulus**, 26 Aralık 1935.

AVCI, H.Ersin. "Ermeni Meselesi ve Güneydoğu Sorunu Arasındaki Benzerlik, Türkiye'nin Geleceğine Olası Tesirleri ve Çözüm Yolları", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001.

AYBARS, Ergun. "Orta Doğu, Emperyalizm, Petrol ve Türkiye", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996.

AYDIN, Nurhan. "Ermeni Çetelerinin Silahlı Propaganda ve Ajitasyon Metodu", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002.

BALCIOĞLU, Mustafa. "1.Dünya Savaşı Öncesinde Bir Rus Komplosu: Şeyh Selim Ayaklanması", **Türk Kültürü**, Yıl 30, sayı: 350, s.362; Bayram BAYRAKTAR: "1914 Bitlis Ayaklanması", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996.

BİLGİ, Nejdet. "Cumhuriyet'in İlk Döneminde Mülki Yapının Gelişimi (1920-1950)", **Türkler Ansiklopedisi**, c. 17, Ankara 2002.

BİLGİÇ, K.Veyssel. "Toplumsal Bütünleşme Stratejileri Bağlamında Doğu ve Güneydoğu Sorunu", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002.

- BURSALIOĞLU, Ziya. "Atatürk Dönemi Eğitim Politikası", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara 1982.
- ÇAY, Abdulhaluk M. "Şark Meselesi veya Emperyalistlerin Türk Politikası", **Türk Kültürü**, sayı: 350, yıl: 30, Haziran 1992.
- ÇEVİK, Mehmet. "Büyük Devletlerin Doğu Anadolu ve Kuzey Irak Politikalarında Bir Başka Unsurlar: Nasturiler", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996.
- ÇEVİK, Zeki. "Cumhuriyet Türkiye'sinde Toprak Reformu ve Uygulamaları", **Türkler Ansiklopedisi**, c. 17, Ankara 2002.
- DEMİR, Ahmet. "Atatürk Döneminde Türkiye'de Enerji Politikaları", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara 1982.
- DOĞANAY, Rahmi. "Cumhuriyet Dönemi İsyanlarının Mahiyeti", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001, Elazığ 2002.
- DOĞANAY, Ümit. "1923-1938" Döneminde Toprak Reformu Sorunu, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları (1923-1938) Semineri**, İstanbul 1977.
- ERCAN, Yavuz. "Blokler arası Çatışmalarda Osmanlı Topraklarının Stratejik Önemi", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara, 1996.
- ERDOĞAN, Mustafa Recep. "Türkiye'de Tarım Vergilendirilmesi ve Kalkınma", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, c. 30, no: 1-4, Ekim 1970-Eylül 1971.
- EROĞLU, Duran. "Tüketim Kooperatiflerinin Tarihçesi ve Bugünü", **Kooperatif Dünyası**, yıl: 27, sayı: 317, Ağustos 1997.
- EYİCİK, Ahmet. "I. Dünya Savaşı'nda Maraş'ta Ermeni Faaliyetleri", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002.

GLZ, Adnan. "1923'de Sanayimiz Hakkındaki Görüşler", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, sayı: 73, Mart 1973.

GÜL, Mustafa. "Elviye-i Selase'nin Osmanlı Devleti'ne İadesi ve Bazı Uygulamalar", **Atatürk Yolu**, Mayıs 1995, yıl: 8, c.4, sayı: 15.

GÜL, Muammer. "Baba İshak İsyanı'nın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Güvenliği ve Jeopolitiği Açısından Önemi", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002.

_____ Güneydoğu ve Milli Bütünlüğümüzün Coğrafi-Tarihi Temelleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, sayı: 46, c. 16, Mart 2000.

GÜL, Mustafa. "Ermeni Meselesine Genel Bir Bakış", **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, 17-21 Haziran 1991 Kars, Ankara, 1992.

_____ Elviye-i Selase'nin "Osmanlı Devletine İadesi ve Bazı Uygulamalar", **Atatürk Yolu**, Mayıs 1995, yıl: 8, c. 4, sayı: 15.

GÜZEL, Abdurrahman, SEFEROĞLU, Şükrü Kaya. "İslamiyet'e Anadolu'da Giren Türkler", **Milli Kültür**, sayı: 54, Eylül 1986.

Hakimiyet-i Milliye, 15 Eylül 1930, 23-24-25 Eylül 1932.

_____ "İsyanın Tenkili ve Gazimizin Beyannameleri", 1.6.1925.

İLDENİZ, Hüseyin. "Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Meydana Gelen Ayaklanmaların Dış Destek ve Bağlantıları", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996.

İLHAN, Suat. "Türkiye Jeopolitiği ve Jeopolitik Gelişmeler", **Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu**, 8.9.1990, Ankara 1995.

- KARAGÖZ, Mehmet. "Tehdidi Davet Eden Coğrafya ya da Türkiye", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001, Elazığ 2002.
- KARAL, H.İbrahim. **Türk-Sovyet İlişkilerinin Başlangıcı ve Batı Diplomasisinin "Şark Meselesi"**, 8. Türk Tarih Kongresi 3. cilt'ten ayrı basım, Ankara 1983.
- KASALAK, Kadir. "Paris Konferansı Sırasında Ermenilerin Türkiye'yi Bölme ve Büyük Ermenistan Kurma Girişimleri", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996.
- KAZGAN, Gülten. "Doğu-Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Araştırma, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, XXIV/1-2.
- KILIÇ, Orhan. "Osmanlı Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Güvenlik ve Huzurunu Tehdit Eden Unsurlar", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002.
- KIRIÇ, Davut. "Ermenistan'ın Kuruluşunda Çarlık Rusyası'nın Rolü", **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002.
- KODAMAN, Bayram. "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri", **Türk Kültürü**, sayı: 219, yıl: 29, Mart-Nisan 1981.
- _____. "II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi", **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**, XV/1-2, 1976.
- KOSKOSOĞLU, Feridun. "1937 Dersim İsyanının Sebepleri", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara, 1996.
- KÖNİ, Hasan. "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'yi Bölme Çabaları", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996.
- KURAT, A.Nimet: **Türkiye ve Rus**, Ankara 1990.

- MUTLUCAĞ, Hayri. "İngiltere'nin Ortadoğu ve Türkiye Hakkında Gizli Emelleri", **Belgelerle Türk Tarihi**, sayı: 26, Kasım 1969.
- ÖZKAN, Orhan. "Atatürk Döneminde Sağlık Politikası", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara 1982.
- ÖZPEKCAN, Meliha. "TBMM Tutanaklarına Göre Cumhuriyetin İlk On Yılında Sağlık Politikamız", **Türkler Ansiklopedisi**, Ankara 2002.
- ÖZTÜRK, Mustafa. "Türkiye'nin Güvenliğinin Bölge ve Dünya Barışı Bakımından Önemi", **Türkiyenin Güvenliği Sempozyumu**, 17-19 Ekim 2001 Elazığ, Elazığ 2002.
- ÖZTÜRK, Saygı. İsmet Paşanın Kürt Raporu (21 Ağustos 1935), **Hürriyet**, 7 Eylül 1992.
- PEHLİVANLI, Hamit. "Cumhuriyet'in İlk Yıllarından Günümüze Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Meseleleri: Örnek Raporlar Işığında Karşılaştırmalı Bir İnceleme", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996.
- SAĞLAM, Dündar. "Devletçilik İlkesinin Gelişmesi ve Günümüzdeki Sonuçları" **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, yıl 2, c. 2, sayı: 4, ilkbahar 1981.
- SEMİZ, Yaşar. "1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Sanayi Politikası", **Türkler Ansiklopedisi**.
- SERİN, Necdet. "1923'den Bu Yana Türkiye'nin Sanayileşme Siyaseti", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c. 20, sayı: 1-2, Ankara 1965.
- TEKİN, İsmail Hüsrev. "Türkiye'de Toprak Mülkiyeti Meselesi", **Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri**, Ankara 1944.
- TURAN, Refik. "Misak-ı Milli ve Atatürk'ün Lozan Sonrası Hedefleri", **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük-Erbil Meselesi Sempozyumu**, Ankara 1998.

- TÜRKDOĞAN, Orhan. "Kabile ve Aşiret Yapısı", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sayı: 93, Aralık 1994.
- TÜRKMEN, Zekeriya. "İkinci Meşrutiyet Döneminde (1909-1919) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilatına Geçiş ve Uygulamalar", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996.
- TÜRKÖZÜ, Kemal. "Türkmen Ülkesi (Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı: 21, Aralık 1982.
- ÜLKEN, Yüksel. "Atatürk ve Ekonomide Devlet Müdahalesi", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Temmuz 1980, c. 39, sayı: 1-4.
- YALÇIN, Semih. "Tarihi Süreçte Milli Duruş, Türk Kimliği", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c.3, sayı: 1, Mart 1999, Ankara.
- YAVUZ, Nuri. "Sözde Ermeni Soykırımı'nın Gerçek Sebepleri", **Yeni Türkiye**, 1.Sayı, (Ocak, Şubat 2001).
- YILDIRIM, Hüseyin. "Koçgiri Ayaklanması", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, İstanbul 1995, Ankara 1996.
- YILDIZ, Hakkı Dursun. "Anadolu'nun Türkleşmesi", **Doğu Anadolu'nun Meseleleri (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Sempozyumu Tebliğleri**, 13-15 Mayıs 1985 Tunceli, Ankara 1985.
- YILMAZÇELİK, İbrahim. "Cumhuriyet Sonrası Elazığ'da Tarım-Ticaret ve Sanayi (1923-1938)", **Fırat Üniversitesi Dergisi**, sayı: 1, c. 3, 1989.
- YUVALI, Abdülkadir. "Fırat Havzası'nın Türk Tarihindeki Yeri", **Türk Kültürü**, sayı: 273, yıl: 24, Ocak 1986.

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla kurulan yeni Türk Devleti 1939 yılına kadar 10 farklı hükümet tarafından idare edilmiştir. Atatürk Dönemini kapsayan bu Cumhuriyet hükümetleri iç ve dış politikalarını Türkiye Büyük Millet Meclisinde okudukları programlarına göre düzenlemişlerdir. Programlar ülkenin genel meselelerini ilgilendirmekle birlikte Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya ait faaliyetleri de kapsamıştır. Ancak hükümetlerin yazılı politikaları Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren çıkan iç ve dış kaynaklı ayaklanmalar sebebiyle istenildiği gibi uygulanamamıştır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin tarihi geçmişinin ve coğrafi öneminin farkında olan hükümetler bölgede öncelikli olarak asayiş ve güvenlik sorunlarını önlemeye çalışmıştır. Güvenlik çerçevesinde ise sosyal, ekonomik, idari, bayındırlık ve eğitim vb. ile ilgili politikalar uygulamaya konmuştur. Böylece bölgenin geri kalmışlık durumu için yapılan tespitlere göre bir nevi ıslahat projeleri uygulanmak istenmiştir. Hükümetler bölgede döneme özgü politikalar ürettiği gibi, yakın tarihimizin ve günümüzün devam ettirdiği ilk sayılabilecek çalışmaları da başlatmıştır. Atatürk'ün de etkisini gördüğümüz bu politikalar, 1938 yılı sonlarına gelindiğinde bazı meseleleri halletmekle birlikte, birçok sorunun kökünden çözümünü gerçekleştirememiştir.

ABSTRACT

With the fall of Otoman Empire, the new-born Turkish State has been governed by ten-different-cabinets till 1939.

The goverments that witnessed Ataturk's period have arranged their domestic and foreign policies with respect to the programme they read in Turkish Parliament. The programme dealt with not only general affairs of the country but also activities revealed for the East and the South-Easter-Parts of Anatolia. Because of the rebellians based on domestic and foreign origin the written policies of the goverments haven't been practised first years of Turkish Republic.

In terms of geographical impertance position and histroical background of the East and the Sout-Eastern regions, the goverment gave priority to prevent security and public-order problems.

Policies in the fields of social, life, economi, administration, housing, education and so on have been practiced in the sense of security.

According to about comes, a way of removing the short comings of regions took place) started to practice.

These policies reflecting Ataturk's effort could result in solving some problem till the end of 1938 but. Many points couldn't find soulition.